

Міністерство внутрішніх справ України
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

НАУКОВИЙ ВІСНИК
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ

Збірник наукових праць

2012

Спеціальний випуск № 1 (60)
*«АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ БОРОТЬБИ
ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ»*

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Дніпропетровського державного університету
внутрішніх справ (протокол № 10 від 21 червня 2012 р.)*

Дніпропетровськ
2012

Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ: Збірник наукових праць. – 2012. – Спец. вип. № 1 (60) «Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю». – 364 с.

Наукове видання • Засновник та видавець – Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ • Свідectво про державну реєстрацію – КВ № 11383-256 ПР від 23.06.2006 • Виходить щоквартально • Тираж – 120 прим. • Адреса редакції: 49005, м. Дніпропетровськ, проспект Гагаріна, 26, тел. (056) 370-96-59 • Передплатний індекс – 37554

**Збірник включено до переліку
наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися
результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів
доктора і кандидата наук (юридичні науки)
(постанова президії ВАК України № 1-05/2 від 10.03.2010)**

Вміщено наукові статті вчених, викладачів і здобувачів університету, навчальних закладів системи МВС та інших центральних органів виконавчої влади, працівників правоохоронних органів. Розглянуто кримінально-правові, кримінологічні, кримінально-процесуальні та криміналістичні аспекти боротьби зі злочинністю.

Призначено для науковців, юристів-практиків, працівників правоохоронних органів та всіх, хто цікавиться питаннями науки і права.

Редакційна колегія:

д-р юрид. наук, проф. **С.М. Алфьоров** (голова); д-р юрид. наук, проф. **К.В. Антонов**; д-р юрид. наук, проф. **І.Г. Богатирьов**; д-р юрид. наук, доц. **М.Г. Вербенський**; д-р тех. наук, проф. **В.Б. Вишня**; д-р юрид. наук, проф. **В.П. Ємельянов**; д-р юрид. наук, проф. **М.В. Корнієнко**; д-р філос. наук, проф. **В.В. Кузьменко**; д-р юрид. наук, проф. **Є.В. Курінний**; д-р юрид. наук, доц. **Т.П. Мінка**; д-р юрид. наук, проф. **Л.Р. Наливайко**; д-р філол. наук, проф. **А.М. Поповський**; д-р юрид. наук, доц. **В.М. Тertiшник**; д-р юрид. наук, доц. **К.О. Чаплинський**; канд. юрид. наук, доц. **О.В. Кириченко**; канд. юрид. наук, доц. **О.О. Кисельов**; канд. юрид. наук, доц. **О.М. Обушенко**; канд. юрид. наук, доц. **Ю.Е. Черкасов**; канд. юрид. наук, проф. **І.Р. Шинкаренко**.

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПРОТИДІ ЗЛОЧИННОСТІ

О.О. Мислива

кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.61

КВАЛІФІКАЦІЯ УБИВСТВА ДОНОРА ЗА ЧИННИМ КРИМІНАЛЬНИМ КОДЕКСОМ УКРАЇНИ

Проаналізовано труднощі, які виникають під час кваліфікації позбавлення життя людини з метою використання її органів або тканин у сфері трансплантації, у зв'язку з наявністю спеціального законодавства та водночас відсутністю відповідної кримінально-правової норми.

Ключові слова: убивство, трансплантація, донор.

Проанализированы трудности, которые возникают во время квалификации лишения жизни человека с целью использования его органов и тканей в сфере трансплантации, в связи с наличием специального законодательства и отсутствием соответствующей уголовно-правовой нормы.

Ключевые слова: убийство, трансплантация, донор.

The article is devoted to difficulties which arise during qualification of deprivation of human life for the purpose of use of bodies and fabrics of the person in the transplantation sphere in connection with existence of the special legislation and absence of the relevant criminal rule of law.

Keywords: murder, transplantation, donor.

Постановка проблеми. Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Тема умисних убивств у цілому набула широкого розгляду у теорії вітчизняного кримінального права завдяки М.І. Бажанову, В.Г. Гончаренку, М.Й. Кожанському, В.В. Матвійчуку, М.І. Мельнику, В.О. Навроцькому, М.О. Потебеньку, В.В. Сташису, В.Я. Тацію, М.І. Хавронюку та ін. Однак окремі проблеми кваліфікації убивства людини як донора органів або іншого анатомічного матеріалу досліджувались В.О. Глушковим, С.В. Гринчаком, В.К. Грищуком, О.В. Лихолобом, А.В. Мусієнком, Г.В. Чеботарьовою лише в межах обґрунтування моделі кримінальної відповідальності за незаконну трансплантацію.

Метою даної публікації є вироблення єдиного підходу до кваліфікації злочинів у сфері трансплантації на підставі аналізу наявної слідчої та судової практики, у тому числі удосконалення кримінального законодавства.

Виклад основного матеріалу. Науково-технічний прогрес у медичній галузі висуває перед юристами складні завдання. Безперечно, актуальним залишається захист життя донора у зв'язку з величезним дефіцитом трансплантатів людини, адже остання залишається найефективнішим джерелом біологічної сировини для пересадки іншій людині [1, с. 15].

Окремою нормою КК України такого складу, як умисне вбивство донора, не передбачено. Водночас, його ознаки містить склад умисного вбивства з корисливих мотивів (п. 6 ч. 2 ст. 115 КК України), яке, відповідно до роз'яснень корисливого мотиву в постанові Пленуму Верховного Суду України № 2 від 7.02.2003 р. “Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи” (далі – ППВСУ), визначено як “умисне вбивство з метою подальшого використання органів чи тканин людини в певних корисливих цілях (для трансплантації, незаконної торгівлі тощо) ...” [2].

Вирішуючи питання про наявність складу вбивства з метою трансплантації органів і тканин та подальшого їх застосування, правозастосувачі не використовують цю можливість. Так, у м. Кіровограді 25.12.2007 р. відмовлено в порушенні кримінальної справи за фактом умисного убивства людини для вилучення її органів для подальшої трансплантації стосовно лікарів на підставі п. 2 ч. 1 ст. 6 КПК України “...за відсутністю в їх діях складу злочинів, передбачених ст. 139, 140, 143 КК”.

У класичному розумінні умисного вбивства з корисливих мотивів йдеться про позбавлення життя людини насильницьким способом, а саме порушенням функцій чи анатомічної цілісності її життєво важливих органів. А умисне вбивство донора – це заподіяння людині смерті з метою отримання або використання для трансплантації її органів та інших анатомічних матеріалів, наукових і навчальних експериментів, виготовлення медичних препаратів тощо.

З точки зору причинно-наслідкового зв'язку, очевидну смерть людині заподіює видалення непарного органа або одного з парних, якщо інший не функціонує. Неочевидним є убивство під час констатації смерті мозку.

Об'єктивна сторона убивства людини заради отримання органів і тканин полягає у позбавленні донора життя видаленням з його тіла життєво важливих органів або несумісної з життям кількості чи виду тканин (єдиний непарний орган, літр крові, клапан серця) без порушення їх функцій чи анатомічної цілісності. Моментом його закінчення є настання біологічної смерті людини¹, яка пов'язується зі смертю мозку.

¹ Біологічну смерть визначають за припиненням: а) серцевої діяльності; б) дихання; в) усіх функцій центральної нервової системи: відсутність спонтанних рухів, реакції на звукові та болючі подразники, рогівкові рефлексії; максимальне розширення зіниць тощо.

Законом про трансплантацію заборонено вилучення у живого донора непарного органа та порушення Інструкції щодо констатації смерті людини на підставі смерті мозку для вилучення органного трансплантата [3].

У механізмі настання смерті розрізняють біологічну та клінічну смерть. Клінічна смерть починається з моменту зупинки серця, дихання і функціонування центральної нервової системи та має зворотний характер (максимально 2 години реанімації). Із неї організм переходить в один із двох станів: “вегетативне життя” або біологічна смерть, тобто патологічний стан, пов’язаний з тотальним омертвінням клітин головного мозку.

Вимога використовувати померлого як донора для трансплантації лише після визначення надійних і об’єктивних показників біологічної смерті та особливі вимоги до предмета злочину, який отримують від фактично живої та юридично мертвої людини, зумовлює специфіку способів злочину:

1) насильницькі (традиційно-кримінальні) дії, які спрямовані на безпосереднє ушкодження головного мозку (наприклад, заподіяння черепно-мозкової травми, великих гематом та крововиливу в голові, аноксії, інфаркту міокарда), що є очевидною підставою для спрощеної констатації смерті мозку; 2) медичні: а) невжиття реанімаційних заходів особою, яка зобов’язана була їх здійснити, або завчасне їх припинення без поважних причин; б) введення чи надання медичних препаратів, які викликають інтоксикацію, метаболічні порушення, інфекційні ушкодження мозку, пригнічення центральної нервової системи або іншим чином симулюють смерть мозку.

Враховуючи специфіку способів умисного убивства донора, виникає питання про місце отримання органів у механізмі реалізації злочинного умислу на позбавлення життя. Воно може бути як необхідною умовою, що закономірно викликає настання смерті, так і частиною виконання об’єктивної сторони таким вчинком після заподіяння смерті донора. У першому випадку йдеться про дію (видалення непарного органа чи єдиного парного органа або несумісної з життям кількості чи виду тканин) або бездіяльність (нездійснення реанімації), у другому – про ушкодження головного мозку (удар по голові).

Вибір способів убивства підпорядкований потребі залишити отримані частини функціонально придатними для використання у подальшому, наприклад для пересадки іншій людині. Як слушно зауважує С.С. Тихонова, мета використання органів або тканин в умисному вбивстві, хоча й належить суб’єктивній стороні, містить “відповідь на питання про бажаний для винного спосіб її досягнення” [1, с. 36-37].

Отже, об’єктивну сторону умисного вбивства донора складає безпосереднє взяття у живої людини тих компонентів, за відсутності яких безумовно настає смерть, однак її органи та тканини зберігають функціональну придатність для подальшого використання у сфері трансплантації.

Деякі науковці вважають, що вбивство можливо вчинити за допо-

могою сторонніх сил [4, с. 228]. Однак смерть донора має бути законо-
мірним результатом діяння винної особи, а не її об'єктивним ставленням
у вину.

Заподіяння донору з метою подальшого використання його органів
або тканин небезпечних травм, унаслідок яких сталася смерть, має ознаки
ч. 2 ст. 121 КК України. Однак заподіяння умисних тяжких тілесних
ушкоджень донору шляхом узяття його біологічного матеріалу, що приз-
водить до смерті (ч. 2 ст. 121 КК), є частиною механізму реалізації зло-
чинного умислу на передбачене п. 6 ч. 2 ст. 115 КК України умисне убив-
ство людини як донора, тому не потребує додаткової кваліфікації.
Відмежувати ці злочини можна за формою ставлення винної особи до за-
подіяних наслідків у вигляді смерті, яке полягає у необережності при за-
подіянні тілесного ушкодження та в умислі під час убивства. Зміст та
спрямованість умислу винного виявляється у способах отримання транс-
плантату, кількості, характері та локалізації заподіяних цим ушкоджень.

Незаконне отримання трансплантату може бути вчинене за допомо-
гою передчасної констатації смерті мозку та фальсифікації причин сме-
рті. Такі дії є підготовчими, що пов'язано з особливими вимогами до
предмета злочину. Змістом цих діянь є фіксація у медичних документах
незворотної втрати функцій життєздатності без відповідної діагностики
та клінічного спостереження згідно з установленими для цього критері-
ями. Це так зване “убивство на папері”, адже донор фактично залиша-
ється живим до видалення життєво необхідного органа.

Передчасна констатація смерті мозку створює замах на умисне
вбивство: з суб'єктивної точки зору винний вважає донора мертвим і
поводиться з ним як із мертвим, у якого можна отримати трансплантат,
незважаючи на те, що його смерть ще не настала з незалежних від його
волі об'єктивних факторів, хоча винний виконав усі дії, які вважав не-
обхідними, для доведення злочину до кінця.

Крім того, фальсифікацію причин смерті донора утворює підробка
медичних документів, яка має ознаки службового підроблення
(ст. 366 КК) та при убивстві утворює реальну сукупність злочинів із п. 6
ч. 2 ст. 115 КК. Наприклад, із Держави Ізраїль в Україну без
обов'язкових медичних документів повернуто тіло померлої людини,
без серця. Інкримінування підозрюваним убивства людини з метою ви-
користання її як донора виявилось неможливим у зв'язку зі знищенням
первинних медичних документів, відсутністю для експертизи серця, ба-
льзамуванням трупа та підробленням у медичній картці підпису дружи-
ни під згодою на використання органів хворого після смерті [5].

Якщо вбивство було вчинене з метою приховати раніше вчинене
незаконне отримання іншою особою трансплантату, яке було заздале-
гідь обіцяне, відповідальність настає за п. 9 ч. 2 ст. 115 КК України та за
пособництво в тому злочині, який приховувався, без додаткової кваліфі-
кації за ст. 396 КК України.

На стадії клінічної смерті, коми або “вегетативного життя” людини

немає точних даних про те, що смерть її мозку є неминучою або про життєздатність, у тому числі в соціальному розумінні. Тому виникає питання про наявність складу убивства при посяганні на завідомо негідний об'єкт: “З одного боку, якщо життя і здоров'я не можуть бути відчужувані тому, що вони мають велику цінність для держави, то, мабуть, держава повинна карати і самогубство, і самоскалічення, адже у цьому випадку вона також втрачає цінне благо. З іншого боку, недоведеною є істинність у цінності для держави життя того громадянина, який для себе, родини або суспільства стає тягарем” [66, с. 730]. Ігнорування порятунку життєздатної людини за рахунок вилучення трансплантату у нежиттєздатного донора С.С. Тихонова вважає злочинним ненаданням допомоги хворому [1, с. 115], тоді як Г.В. Чеботарьова – обставиною, що пом'якшує покарання [7, с. 14].

Видалення трансплантату до моменту констатації смерті мозку за умов надійних доказів нежиттєздатності донора умовно має ознаки крайньої необхідності: а) вчинено з виправданим ризиком для досягнення значної суспільно корисної мети – порятунку життя реципієнтів; б) іншими засобами їх врятувати неможливо; в) відвернена шкода буде такою самою чи більш значною.

Виходячи з того, що КК України не забороняє тільки самогубство, “ані лікар, ані інші особи не вправі робити будь-які дії, спрямовані на припинення життя іншої людини”. Медична технологія, яка дозволяє “подовжити” життя безнадійно хворих, може і не застосовуватися у випадку відмови від лікування, спрямованого на підтримку життя. Проте це не слід вважати відмовою від боротьби за життя, якщо є перспектива його зберегти [8, с. 184-185].

Щодо конституційних прав людини, то неприпустимо вважати крайньою необхідністю позбавлення життя донора, який “виступає матеріалом для медичних маніпуляцій” [1, с. 39]. Існує великий ризик помилки в констатації нежиттєздатності донора, а пересадка його органів може бути хоч і обґрунтованою, але недостатньою для відвернення шкоди реципієнту, не забезпечить повної гарантії поліпшення його стану [98, с. 46].

Дії, які мають ознаки злочинного ненадання допомоги хворому (ч. 2 ст. 139 КК України) та намір використати його у подальшому як донора, є частиною реалізації умислу на умисне вбивство людини як донора, проте незакінченого, тож їх вчинення потребує кваліфікації як замаху на таке убивство.

Наступні форми убивства донора пов'язані з наявністю чи відсутністю згоди донора. “Таку згоду, – вважає Я. Дргонець, – не можна ані підмінити діянням у стані крайньої необхідності, ані підвести під дію норми Кримінального кодексу про ненадання допомоги” [10, с. 110].

Криміналісти негативно оцінюють реалізацію прохання людини на донацію, яка завідомо спричинить її смерть. І.Я. Фойницький писав: “Убивство не перестає бути убивством, хоча б воно було вчинене за зго-

дою вбитого” [11, с. 130], а Н.С. Таганцев зазначав, що “важко відшукати підстави для визнання його юридичної малозначності та звільнення від відповідальності за вбивство за згодою, особливо на прохання чи вимогу померлого” [6, с. 402].

На наш погляд, виконання прохання донора позбавити його життя є використанням сприятливих умов для отримання трансплантату, найчастіше з мотивуванням, яке “облагороджує” намір убивства (звільнення від страждань). Отже, надання законними представниками недієздатної або неповнолітньої особи згоди на взяття непарного (у тому числі одного з двох здорових) органа чи несумісної з життям кількості тканин утворює готування до умисного вбивства.

Незаконне взяття анатомічних частин плоду для трансплантації до моменту появи його будь-якої частини з материнського організму під час фізіологічних пологів або штучного переривання вагітності, що призвело до його гибелі, не можна визнати убивством людини як донора. Кримінальний закон не захищає плід людини, адже традиційним стало положення про початок життя людини з моменту появи частини плоду, який має серцебиття і самостійно дихає, під час фізіологічних пологів (і штучних, і передчасних) з організму породіллі. Такі дії слід кваліфікувати за ч. 2 ст. 143 КК України, а якщо вагітна дала на це згоду – як незаконне проведення аборту (ст. 134 КК України). Водночас, умисне убивство вагітної як донора фетальних матеріалів утворює склад п. б ч. 2 ст. 115 КК України.

Г.В. Чеботарьова вірно зазначає, що порушення Інструкції стосовно смерті мозку також може бути “помилковим встановленням факту смерті, що стало наслідком необережного діяння конкретної особи (осіб), які вирішують це питання” [7, с. 14]. Такі дії кваліфікуються за ст. 119 КК України. Зазначене дозволяє стверджувати, що об’єктивна сторона убивства донора може проявитися як у дії, так й у бездіяльності. Отже, для кваліфікації умисного вбивства донора у формі бездіяльності слід встановити наявність у винного обов’язку та можливості не допустити настання смерті донора.

Доведення до самогубства через підбурювання чи сприяння самогубству з метою отримати трансплантат слід кваліфікувати за сукупністю ч. 1 ст. 120 і ст. 15 та ч. 2 ст. 143 КК України. Як переконують матеріали однієї з кримінальних справ, порушеної 25.05.2007 р. за ознаками ч. 1 ст. 120 КК України, доказовою базою при цьому можуть стати показання свідків, висновки експертизи та відсутність у трупа певних внутрішніх органів.

Убивство людини заради отримання та подальшого використання її крові є цілком можливим, адже кров залишається придатною для переливання рідиною й після смерті [11, с. 5, 7]. Враховуючи, що кров є рідкою регенеративною тканиною, зазначені дії слід кваліфікувати за п. б ч. 2 ст. 115 КК України, якщо умисне позбавлення людини вчинене з метою подальшого використання крові.

Специфіка злочину припускає наявність в особи, яка його вчинює, спеціальних знань або фахових навичок (медичний працівник або особа, яка спеціально навчалася для вчинення злочину).

Враховуючи, що суб'єкт умисного убивства донора є загальним, вчинення злочину зловживанням своїм службовим становищем кваліфікується за сукупністю п. 6 ч. 2 ст. 115 та відповідною частиною ст. 364 КК України. Отже, для правильної кваліфікації важливо диференціювати службові та професійні обов'язки. Зокрема, службовим є обов'язок затвердити склад консилиуму, який встановлює смерть мозку. Такий обов'язок належить завідуючому відділенням інтенсивної терапії, де перебуває хворий, а в разі його відсутності – відповідальному черговому лікарю, або призначення як трансплантолога лікаря-хірурга, що має відповідну підготовку та вищу кваліфікаційну категорію [12].

Відповідно до п. 6.1 та п. 6.4 Інструкції щодо смерті мозку суб'єкти, на яких покладається відповідальність за діагноз смерті мозку, є такими: а) анестезіолог з досвідом роботи у відділенні інтенсивної терапії не менше 5 років; б) інші фахівці лікарняного закладу, де помер хворий; в) фахівці, запрошені на консультативній основі з інших закладів, з досвідом роботи за фахом.

До службових осіб у сфері трансплантації належать головний або відповідальний черговий лікар відповідного лікувального закладу, керівник Центру трансплантації. Фахівець, який одночасно констатує смерть мозку та бере участь у трансплантації, не може бути спеціальним суб'єктом одночасно у замаху на вбивство та незаконній трансплантації, адже розділом 6 Інструкції щодо смерті мозку заборонено сполучати таку діяльність. Наприклад, якщо член консилиуму навмисно передчасно констатував смерть мозку, то його дії є пособництвом убивству донора, оскільки констатація смерті є його обов'язком і не має причинно-наслідкового зв'язку зі смертю донора, а лише сприяє її настанню. Якщо фахівець бере участь у незаконному отриманні трансплантатів і свідомо бажає донору смерті, а тому після всіх необхідних для цього дій поводиться з ним як із мертвим, його дії утворюють замах на вбивство донора.

Умисне вбивство людини як донора припускає наявність “як мінімум попередньої змови осіб, які бажають спрямувати свої зусилля на досягнення злочинного результату у вигляді смерті людини з метою подальшого використання фрагментів її організму”, а максимум – “узгодженості, оперативності та конфіденційності” їх діянь, що зумовлено практичною важкістю реалізації злочинного діяння поодиночі, та робить їх характер організованим [1, с. 41]. Отже, передбачений п. 6 ч. 2 ст. 115 КК України злочин має додатково кваліфікуватись за п. 12 цієї норми або за ч. 1 ст. 255 КК, якщо його вчинено злочинною організацією.

За п. 12 ч. 2 ст. 115 КК України до відповідальності слід притягати осіб, які хоч і не вчинювали дій, що безпосередньо призвели до смерті донора, проте виконали хоча б частину з тих дій, які група вважала потрібними для реалізації спільного єдиного умислу на позбавлення донора

життя: застосували фармацевтичні препарати з метою приведення його до стану, який імітує смерть мозку, що допоміг іншим співучасникам, наприклад, фальсифікувати смерть мозку донора.

Якщо умисне убивство вчинене стосовно двох або більше донорів, то за умови, що це охоплювалось єдиним умислом винного, який керувався корисливим мотивом, такі дії кваліфікуються за п. 1 і 6 ч. 2 ст. 115 КК України. Для кваліфікації не має значення, чи був цей умисел однаковим при позбавленні життя кожної жертви, чи є перерва у часі при реалізації єдиного умислу на вбивство.

Умисне вбивство донора може бути вчинене найманою особою за дорученням іншої особи. Доручення може мати форму наказу, розпорядження чи угоди на позбавлення донора життя, а замовник – здійснити або не здійснювати в інтересах виконавця певні дії матеріального чи нематеріального характеру. Дії замовника кваліфікуються за відповідною частиною ст. 27, п. 6 і 11 ч. 2 ст. 115 КК України, а виконавець відповідає за фактично вчинений злочин.

Наостанок слід зазначити, що науковці пропонують мету використання органів і тканин потерпілого включити як окрему ознаку умисного вбивства. Зокрема, Г.В. Чеботарьова запропонувала серед ознак ч. 2 ст. 115 КК України мету з аналогічним змістом: “Використання органів або тканин потерпілого для пересадки (трансплантації) іншій особі, а так само крові для переливання іншій особі” [7, с. 14]. Проте слідчо-судова практика зарубіжних країн не підтвердила ефективність такого впровадження [4, с. 155], а “мотиви убивств, вчинених із метою використання органів або тканин людини, мають переважно корисливий характер” [1, с. 35, 40].

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що чинний КК охороняє людину лише за життя, а випадки використання людини як донора на межі життя чи після смерті залишаються без відповідної правової оцінки. Проте технології трансплантації дають можливість використовувати людину й після смерті. Невизначеним залишається й саме поняття життя людини. У зв'язку з цим слід констатувати наявність прогалини в системі кримінальної відповідальності у сфері трансплантації, які ускладнюють кваліфікацію незаконного використання людини-донора. Судове визнання передбаченого п. 6 ч. 2 ст. 115 КК України умисного вбивства з корисливих мотивів позбавленням життя донора з метою використання його анатомічних частин є наразі оптимальним рішенням законодавця.

Бібліографічні посилання

1. Тихонова С. С. Прижизненное и посмертное донорство в Российской Федерации : Вопросы уголовно-правового регулирования / С. С. Тихонова. – СПб., 2002.
2. Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи : Постанова Пленуму Верховного Суду України № 2 від 07.02.2003 // Вісник Верховного Суду України. – 2003. – № 1 (35).
3. Про затвердження нормативно-правових документів з питань трансплантації : Наказ Міністерства охорони здоров'я України № 226 від 25.09.2000 // Офіційний вісник

України. – 2000. – № 42. – Ст. 1804.

4. Борисов В. До питання про сутність кримінально-правової характеристики злочинів / В. Борисов, О. Пашенко // Вісник Академії правових наук України. – 2005. – № 3 (42). – С. 180-190.

5. Про заходи щодо реалізації положень Програми інтеграції України до Європейського Союзу в 2002 р. : огляд НЦБІ в Україні за результатами виконання розпорядження Кабінету Міністрів України № 34-Р від 28.01.2002 р.

6. Таганцев Н. С. Русское уголовное право / Н. С. Таганцев. – Тула, 2001. – Т. 1.

7. Чеботарьова Г. В. Кримінально-правові проблеми трансплантації органів або тканин людини та донорства крові : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 “Кримінальне право та кримінологія ; кримінально-виконавче право” / Г. В. Чеботарьова. – К., 2003.

8. Цивільне право України : підручник : у 2-х кн. / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – К., 2002. – Кн. 1.

9. Горелик И. И. Правовые аспекты пересадки органов и тканей / И. И. Горелик. – Минск, 1971.

10. Дргонец Я. Современная медицина и право / Я. Дргонец, П. Холлендер ; [пер. со словац.]. – М., 1991.

11. Фойницький И. Я. Курс уголовного права. Часть особенная : посягательства личные и имущественные / И. Я. Фойницький. – Петроград, 1916.

12. Про медичні центри (відділення) трансплантації органів та інших анатомічних матеріалів : Наказ Міністерства охорони здоров'я України № 374 від 26.07.2004. – Режим доступу : <http://mozdocs.kiev.ua>.

13. Сапронов О. В. Кримінальна відповідальність за насильницьке донорство : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 “Кримінальне право та кримінологія ; кримінально-виконавче право” / О. В. Сапронов. – К., 2005.

Надійшла до редакції 07.06.2012

Л.А. Філянїна

кандидат юридичних наук

Ю.Р. Гарантюк

слухач магістратури

*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 341.46

МІЖНАРОДНА КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ІНДИВІДІВ ЗА ЗЛОЧИНИ ГЕНОЦИДУ

Розглянуто питання кваліфікації міжнародної кримінальної відповідальності індивідів за злочини геноциду, порядку визнання таких злочинів всіма державами світу. Досліджено історію та передумови створення міжнародних трибуналів, особливості їх функціонування.

Ключові слова: *геноцид, міжнародні злочини, міжнародні трибунали, злочин проти миру та безпеки людства.*

Рассмотрены вопросы квалификации международной криминальной ответственности индивидов за преступления геноцида, порядка признания таких преступлений всеми государствами мира. Исследована история и

предпосылки создания международных трибуналов, особенности их функционирования.

Ключевые слова: геноцид, международные преступления, международные трибуналы, преступление против мира и безопасности человечества.

Questions of qualification of international criminal responsibility of individuals for genocide crimes, of recognition order of these crimes by all nations are examined. The history and backgrounds of establishment of international tribunals, features of their functioning are researched.

Keywords: genocide, international crimes, international tribunals, crimes against peace and human safety.

Постановка проблеми. Геноцид є найтяжчим міжнародним злочином, що тягне за собою міжнародно-правову відповідальність як держав, так і винних у скоєнні цього злочину окремих осіб. Дане положення визнане всіма державами світу і є нормою *ius cogens* загального міжнародного права. На відміну від інших міжнародних злочинів, геноцид має більш чітку основу в позитивному міжнародному праві, але, незважаючи на це, в його доктрині та практиці нерідко зустрічаються різночитання з приводу належної кваліфікації актів геноциду та їх відмежування від суміжних складів злочинів, особливо від злочинів проти людяності.

З такого роду труднощами часто стикаються міжнародні кримінальні трибунали, зокрема для колишньої Югославії та Руанди, хоча правова кваліфікація скоєних у цих країнах безпрецедентних звірств, що стали підставою для відповідних резолюцій Ради Безпеки ООН про заснування вказаних трибуналів, начебто не повинна викликати ніяких сумнівів.

Важливим кроком у боротьбі з геноцидом та іншими міжнародними злочинами має стати й діяльність постійно діючого Міжнародного кримінального суду, статут якого прийнято 17 липня 1998 р. в Римі.

Актуальність дослідження посилюється тим, що проблема міжнародно-правової відповідальності за скоєння злочину геноциду недостатньо розроблена в юридичній доктрині. Проведені дослідження з цієї проблематики є нечисленними, їм бракує формально-логічного трактування поняття та точного визначення конкретних елементів складу злочину геноциду, а також аналізу правового та інституційного механізмів індивідуальної відповідальності за скоєння актів геноциду.

Метою даної статті є теоретичне розроблення проблеми міжнародної кримінальної відповідальності індивідів за скоєння злочину геноциду.

Поставлена мета визначила необхідність виконання таких завдань: 1) на основі аналізу відповідних положень Конвенції про запобігання злочину геноциду і покарання за нього 1948 р. й узагальнення міжнародної судової практики показати основні елементи юридичного складу злочину геноциду; 2) проаналізувати національний та міжнародний механізми переслідування і покарання осіб, винних у скоєнні актів геноциду.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Загальним питанням відповідальності в міжнародному праві, у тому числі й про формування міжнародного кримінального права, бу-

ли присвячені роботи провідних учених, юристів-міжнародників, серед яких І.П. Бліщенко, Г.В. Ігнатенко, Н.А. Зелінська, І.І. Лукашук, І.В. Павлова, П.С. Ромашкін, В.І. Степаненко та ін.

У роботі використані також праці арабських вчених, зокрема М.В. Абрахіма, М.С. Аддагага, А. Аллама, С. Аль-Джахмані, М.А. Аль-Майдані, Г. Саїда, А.Ф. Мурада та ін.

Виклад основного матеріалу. Міжнародна кримінальна відповідальність індивідів (фізичних осіб) – досить нове явище в міжнародно-правовій практиці. Після закінчення Другої світової війни притягнення до міжнародної кримінальної відповідальності військових злочинців поклало початок формуванню міжнародного кримінального права, що визнало принцип індивідуальної кримінальної відповідальності за здійснення міжнародних злочинів.

Ідея найсуворішого покарання осіб, винних у здійсненні міжнародних злочинів, є актуальною вже досить давно. Спроби притягнення до відповідальності глав держав та їх полководців мали місце в ХІХ-ХХ ст.: ув'язнення Наполеона на острові св. Олени в 1815 р., віддання під суд президента Південної конфедерації Джефферсона Девіса в 1865 р., ухвала Версальського договору 1919 р. про суд над німецьким кайзером Вільгельмом II та його генералами. Але всі ці спроби не мали під собою тієї соціальної і нормативної бази, яку, беззаперечно, мав Нюрнберзький процес [1, с. 26].

Свого часу міжнародне товариство було змушене звернутися до створення нових методів боротьби з міжнародними злочинами, головним чином – утворення органів міжнародного правосуддя. З цією метою в 1955 р. Генеральна Асамблея ООН утворила підготовчий комітет для розробки Статуту Міжнародного кримінального трибуналу. При цьому комітет використовував досвід діяльності як Нюрнберзького і Токійського, так і ряду міжнародних трибуналів, створених для суду над фізичними особами, дії яких у різних країнах міжнародне товариство визнало злочинними.

Питання про покарання військових злочинців виникло під час Другої світової війни. Ще 04.12.1941 р. уряд СРСР виступив з Декларацією, в якій вперше в історії було оголошено, що покарання гітлерівських злочинців служитиме гарантією довготривалої стабільності післявоєнних міжнародних відносин. У Декларації вказувалося, що після переможної війни і відповідного покарання гітлерівських злочинців завданням союзних держав буде забезпечення міцного і справедливого миру [2, с. 169]. Питання про кримінальну відповідальність головних військових злочинців неодноразово порушувалося на нарадах керівників країн коаліції і, можна сказати, було вже заздалегідь вирішене під час світової війни.

Такий висновок підтверджує аналіз рішень Ялтинської та Потсдамської конференцій. Ще чіткіше про це сказано в рішеннях Берлінського саміту трьох великих держав [3, с. 143].

Безпрецедентні масові злочини, скоєні під час Другої світової війни, викликали таку сильну реакцію у широких верств населення, що

створення міжнародних кримінальних судів для покарання винних стало неминучим.

У 1945 р. СРСР, США, Великобританія і Франція уклали угоду, до якої був доданий Статут Міжнародного військового трибуналу (далі – Трибунал) для суду над головними військовими злочинцями європейських країн «осі» (Німеччини та її союзників). До Угоди приєдналися ще 19 держав [4, с. 73].

До кола суб'єктів міжнародної кримінальної відповідальності були включені фізичні особи: керівники, організатори, підбурювачі та посібники, що брали участь у складанні або здійсненні загального плану або змови, спрямованих на здійснення будь-яких злочинів, закріплених у Статуті трибуналу. Сам Статут Трибуналу (ст. 6) визначав злочинні дії, на які розповсюджується його юрисдикція і які тягнуть за собою індивідуальну відповідальність, а саме:

а) злочини проти миру, зокрема планування, підготовка, розв'язання або ведення агресивної війни або війни всупереч міжнародним договорам, угодам або завірянням, або участь у загальному плані або змові, що спрямовані на здійснення будь-якої із зазначених дій;

б) військові злочини, зокрема порушення законів або звичаїв війни. До цих порушень належать: вбивства; катування або відведення в рабство або для інших цілей цивільного населення окупованої території; вбивства або катування військовополонених або осіб, що знаходяться в морі; вбивства заручників; пограбування суспільної або приватної власності; безглузде руйнування міст або селищ; розорення, невиправдане військовою необхідністю, й інші злочини;

в) злочини проти людяності, зокрема вбивства, винищення, поневолення, заслання й інші жорстокості, скоєні щодо цивільного населення до або під час війни, або переслідування за політичними, расовими або релігійними мотивами з метою здійснення або у зв'язку із будь-яким злочином, що підлягає юрисдикції Трибуналу, незалежно від того, чи були ці дії порушенням внутрішнього права країни, де вони були скоєні, чи ні [5, с. 801].

На виконання досягнутих раніше домовленостей між державами-переможницями про покарання головних військових злочинців з 20.11.1945 р. до 10.11.1946 р. в Нюрнбергу відбувся безпрецедентний судовий процес над групою військових злочинців з 25 осіб. Після завершення суду, 30 вересня – 1 жовтня 1946 р., вироком Трибуналу підсудні були визнані винними у здійсненні змови з метою підготовки та ведення агресивних війн проти Австрії, Чехословаччини, Польщі, Данії, Норвегії, Бельгії, Югославії, Греції, СРСР та інших країн, а також у здійсненні незліченних військових злочинів і тяжких лиходійств проти людяності [6, с.143].

Трибунал засудив Геринга, Ріббентропа, Кейтеля, Кальтенбруннера, Розенберга, Франка, Фріка, Штрейхера, Заукеля, Йодля, Зейсс-Інкварта і Бормана (заочно) до смертної кари через повішення; Гесса, Функа, Ре-

дера – до довічного ув'язнення; Шираха і Шпейєра – до 20 років, Нейрата – до 15 років і Денніца – до 10 років тюремного ув'язнення. Фріче, Папен і Шахт були виправдані.

Після відхилення Контрольною Радою клопотань засуджених про помилування вирок був приведений у виконання.

Згідно з наведеними міжнародними документами та виробленими на той час принципами, що зазначені у Статуті Трибуналу, злочинці могли бути підсудні не тільки спеціально створеним міжнародним трибуналом, але й національним судам окремих країн у межах національних юрисдикцій, якщо скоєні злочини були пов'язані з певною територією.

Відповідно до тих же принципів мирні договори 1947 р. передбачали зобов'язання країн, що брали участь у війні на стороні Німеччини, «вжити всіх необхідних заходів, щоб забезпечити затримання й видачу для суду над ними:

а) осіб, звинувачених у тому, що вони здійснили військові злочини і злочини проти миру і людяності, віддали наказ про здійснення таких злочинів або сприяли їх здійсненню;

б) громадян будь-яких союзних й об'єднаних держав, звинувачених у порушенні законів їх країн зрадою або співпрацею з ворогом під час війни» [7, с. 182-185].

Генеральна Асамблея ООН 13.02.1946 р. прийняла спеціальну резолюцію про видачу і покарання військових злочинців, якою рекомендувала державам-членам ООН вжити заходів, щоб військові злочинці, відповідальні за здійснення злочинів, вказаних у Статуті Міжнародного військового трибуналу від 08.08.1945 р., «були арештовані й вислані в ті країни, де вони скоїли свої жахливі злочини, для суду і покарання згідно із законами цих країн» [8, с. 10]. Внутрішньодержавний механізм був використаний у судових процесах над військовими злочинцями, що відбулись у післявоєнний час у різних країнах світу: у ФРН, НДР, СРСР, Туреччині, Ізраїлі, Франції, Канаді.

Різний статус міжнародних злочинців визначав й ієрархію судових інстанцій, які здійснювали правосуддя, а саме: головних військових злочинців, що відповідали за проведення політики держави, судили міжнародні трибунали; військових злочинців, що вершили свавілля на території цієї держави, – національні суди, за місцем здійснення підсудними їх злочинів. Окупаційні суди на території повержених держав приймали до свого провадження справи на тих же підставах, що й міжнародні трибунали.

Наведені акти, а також резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 11.12.1946 р., де якій Асамблея підтвердила принципи, які були визнані Статутом трибуналу Нюрнберга і знайшли вираження в його вироді [9, с.140], ясно і однозначно продемонстрували світові, що в міжнародному праві зроблено історичний прорив у справі розвитку і становлення інституту міжнародної кримінальної відповідальності індивідів за розв'язування і ведення агресивних війн і здійснення військових злочинів.

Міжнародний військовий трибунал для Далекого Сходу був засно-

ваний Угодою 1946 р. за участю СРСР, США, Великобританії, Китаю, Франції, Австралії, Канади, Нової Зеландії, Нідерландів, Індії і Філіппін.

З представників цих країн і був сформований трибунал. За скоєння тих само (вказаних у Статуті Трибуналу Нюрнберга) тяжких міжнародних злочинів були засуджені й головні військові злочинці мілітаристської Японії. Суду були віддані двадцять вісім вищих посадовців країни, багато з яких – вищі військові чини.

До смертної кари через повішення були засуджені: Хідекі Тодзіо, Сейсиро Ітагакі, Кокі Хіроta, Іване Мацуї, Кендзі Доїхара і Акіра Мутто; Сигенорі Того – до 20 і Мамору Сигеміцу – до 7 років позбавлення волі; інші шістнадцять підсудних – до довічного ув'язнення. Токійський процес, також як і Нюрнберзький, мав велике значення для затвердження принципів і норм сучасного міжнародного права, що розглядають агресивні війни як тяжкий міжнародний злочин.

Так, вперше в історії як кримінальних злочинців карали фізичних осіб – вищих державних діячів, винних у розв'язуванні та веденні агресивної війни і здійсненні супутніх їй тяжких військових злочинів. Ці процеси заклали міжнародно-правову базу для засудження майбутніх військових злочинців незалежно від їх високого службового стану, в чому більшість авторів, зокрема І.І. Лукашук [4], М.Г. Михайлов [10], М.Ю. Черкес [11], вбачає позитивний вплив цих прецедентів на міжнародне право в цілому і становлення інституту міжнародної кримінальної відповідальності індивідів зокрема [12].

Безумовно, поява цих важливих нормативних актів є заслугою країн-переможниць. Проте необхідно підкреслити, що деякі союзні держави, що перемогли у війні, переслідували своїх німецьких і японських супротивників без розгляду можливості застосування тих само норм до їх власної поведінки під час війни [7, с.186]. Так, 08.08.1945 р., в день, коли представники союзних держав уклали Лондонську угоду, яка створювала військовий трибунал Нюрнберга, атомним бомбардуванням ВПС США було знищено японське місто Нагасакі, у результаті чого загинули сотні тисяч мирних жителів. Не менш жахливі міжнародні злочини були скоєні керівниками інших країн антигітлерівської коаліції. Проте, щоб не було сказано про легітимність цих міжнародних трибуналів і ухвалених ними рішень, у даному випадку йдеться про держави-агресори, які втягнули країни світу в Другу світову війну.

В кінці ХХ ст. знов виникла необхідність створення міжнародних кримінальних трибуналів у зв'язку з міжнародними злочинами, скоєними на території колишньої Югославії і в Руанді. Тобто пройшло півстоліття після створення післявоєнних трибуналів, перш ніж держави вирішили знову створити кримінальні трибунали, знов-таки обмеживши їх юрисдикцію в часі і просторі. Принципово інший підхід до створення міжнародного трибуналу було проявлено на початку 1990-х рр. У резолюціях Ради Безпеки ООН висловлювалась стурбованість Об'єднаних Націй з приводу порушень гуманітарного права під час міжнаціонально-

го конфлікту, що розгорівся на Балканах. Відомості, що надходили з регіону, про масові акти насильства стали проявом політики так званих «етнічних чищень» і тому спонукали Раду Безпеки ухвалити рішення про створення Міжнародного трибуналу на території колишньої Югославії [10, с. 5].

На основі рішення Ради Безпеки ООН в 1993 р. створено Міжнародний трибунал для судового переслідування осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, скоєні на території колишньої Югославії починаючи з 1991 р.; в 1994 р. – Міжнародний кримінальний трибунал для судового переслідування осіб, відповідальних за геноцид та інші серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, скоєні на території Руанди, і громадян Руанди, відповідальних за геноцид та інші подібні порушення, скоєні на території сусідніх держав у період між 01.01.1994 р. і 31.12.1994 р.

Проте всі повноваження цих трибуналів стосуються держав, а не індивідів. Оскільки ніхто не може передати прав більше, ніж сам має, то створення трибуналів засноване на широкому тлумаченні Статуту. На думку Генерального секретаря ООН Б. Бутроса Галі, іншого шляху просто не було: розробка і прийняття спеціальної міжнародної угоди були б тривалими у часі, і значення утворення трибуналів було б багато в чому втраченим [13]. Необхідно підкреслити, що в юридичному плані легітимність дій Ради Безпеки зі створення вищезгаданих трибуналів мала істотне значення в результаті мовчазного визнання членами ООН.

Статутом міжнародного трибуналу для Югославії визначено, що підставою для залучення індивідів до кримінальної відповідальності є «серйозні порушення міжнародного гуманітарного права». Під цим розуміються порушення загальноновизнаних норм про захист жертв війни (Женевських конвенцій 1949 р.), а також законів і звичаїв війни (Гаазьких конвенцій 1899 і 1907 рр. і додатків до них), крім того, геноцид й інші злочини проти людяності.

Оскільки міжнародний трибунал Руанди був створений з метою застосування за злочини, скоєні в конфлікті неміжнародного характеру, то застосоване міжнародне гуманітарне право має дещо інший об'єм. Перш за все, до відповідальності притягуються особи, відповідальні за здійснення геноциду й інших злочинів проти людяності, а також порушники норм поведінки воюючих під час конфліктів неміжнародного характеру (Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949 р. і Додаткового протоколу II до них 1977 р.) [14], якщо ці порушення мали серйозні наслідки. Підтверджено, що офіційний статус обвинувачуваного, незалежно від того, це глава держави або уряду, не звільняє його від кримінальної відповідальності. Більш того, вони несуть відповідальність і за те, що не запобігли здійсненню злочинів своїми підлеглими. Це вже нове положення міжнародного кримінального права.

Трибунал застосовує у вигляді покарання тюремне ув'язнення, керуючись при визначенні його терміну загальною практикою винесення

виroku про тюремне ув'язнення в судах відповідної держави (наприклад, Руанди). При визначенні покарання враховується особа винного і важкість скоєного. Крім цього, може бути винесено постанову про повернення законним власникам будь-якого майна і прибутків, придбаних у результаті злочинної поведінки, у тому числі примусом [11, с. 250].

Істотною відмінністю Трибуналу Руанди від Нюрнберзького і Токійського є факт його створення під час конфлікту, що триває, коли обвинувачених (всупереч протидії держав, під юрисдикцією яких вони знаходяться) ще належало встановити, заарештувати, доставити в суд і обвинуватити у здійсненні протиправних дій, що виходять за рамки юрисдикції окремої держави, і засудити відповідно до норм міжнародного права.

Як зазначає Н.А. Зелінська, спосіб, яким ці трибунали були засновані, має декілька важливих юридичних наслідків: «перш за все, необхідно враховувати, що джерелом їх повноважень стала не згода держав, під юрисдикцію яких підпадають ці злочини, а дії органу ООН, який ніякою кримінальною юрисдикцією не володіє взагалі» [15, с. 403].

Створення і діяльність міжнародних трибуналів є важливим кроком у розвитку міжнародного кримінального права, особливо таких його галузей, як судовий устрій і процес. Їх значення полягає також у тому, що вони прокладають шлях до установи загального міжнародного кримінального суду, який діє на постійній основі і володіє універсальною юрисдикцією. Україна підписала Статут Міжнародного кримінального суду 20.01.2000 р., але не ратифікувала його. Російська Федерація також не ратифікувала Статут, а США відкликали в останню мить свій підпис під цим договором. Не дуже поспішає з цим і третій постійний член Ради Безпеки ООН – Китай. Тобто на практиці тільки декілька держав фактично визнали універсальну юрисдикцію міжнародного кримінального суду.

Інститут міжнародної кримінальної відповідальності індивідів за здійснення міжнародних злочинів є значним стримуючим чинником сучасного міжнародного права з недопущення порушення його найважливіших норм.

Статути трибуналів зобов'язують держави надавати допомогу, включаючи розшук та упізнання, отримання свідчень і виявлення доказів, арешт і затримання, передачу обвинувачуваного трибуналові. Все це вимагає внесення відповідних положень до кримінального і кримінально-процесуального права держав.

Отже, можна дійти **висновку**, що геноцид є досить новим складом міжнародного злочину, який остаточно ввійшов у позитивне міжнародне право лише після Другої світової війни. Норма про заборону злочину геноциду є частиною загального міжнародного права. Індивіди притягуються до кримінальної відповідальності відповідно до норм міжнародного права, а не всупереч ним. Розширення цієї практики є проявом подальшого становлення і реалізації принципу покарання індивідів за здійснення лиходійств, що визнаються світовою спільнотою міжнародними злочинами.

Злочин геноциду становить найтяжче і масове порушення прав людини, пов'язане з порушенням відразу кількох її основних прав і свобод, а саме: права на життя, права на свободу й особисту недоторканність, права не зазнавати дискримінації, права на свободу віросповідання та ін.

Ідентифікаційною ознакою злочину геноциду є намір знищити цілком або частково будь-яку національну, етнічну, расову чи релігійну групу. Ця ознака дає можливість відмежовувати злочин геноциду від інших міжнародних злочинів, з одного боку, від військових злочинів і злочинів проти людяності, а з іншого – від звичайного вбивства.

Об'єктивна сторона злочину геноциду має охоплювати також «культурний геноцид», а саме будь-яке навмисне діяння, скоєне з метою знищення мови, релігії чи культури відповідної людської групи.

Для належної імплементації своїх міжнародно-правових зобов'язань щодо судового переслідування та покарання осіб, винних у скоєнні актів геноциду, держави зобов'язані здійснити законодавчі та інші заходи.

Геноцид, як найтяжчий міжнародний злочин, тягне за собою відповідальність як держав, так і конкретних винних у його скоєнні осіб. Будь-яка особа, що чинить акти геноциду, підлягає покаранню, незалежно від того, яку посаду вона обіймає в державі та суспільстві.

Вироки Міжнародного трибуналу для Руанди являють собою міжнародно-правовий прецедент для здійснення міжнародної кримінальної відповідальності індивідів за злочин геноциду.

Той факт, що Конвенція про попередження злочину геноциду і покарання за нього не містить положення про універсальну юрисдикцію і зобов'язання держав-учасниць щодо екстрадиції винних у скоєнні цього злочину осіб, є істотним недоліком цієї Конвенції, що послаблює боротьбу з геноцидом.

Також мають бути вдосконалені міжнародно-правові механізми щодо забезпечення дієвості боротьби з актами геноциду.

Як превентивний захід могла б бути створена «система раннього попередження» на чолі з Доповідачем ООН, який призначається Комісією ООН з прав людини або Комітетом з геноциду. Цей орган має здійснювати моніторинг за нестабільними ситуаціями, які можуть призвести до актів геноциду.

При вчиненні актів геноциду всі держави-члени міжнародного співтовариства вважаються потерпілими і, відповідно до концепції *actio popularis*, всі вони мають право вимагати припинення таких актів, а також вдаватися до міжнародних санкцій з урахуванням імперативних норм міжнародного права та принципу пропорційності.

Бібліографічні посилання

1. Левин Д. Б. Ответственность государств в современном международном праве / Д. Б. Левин. – М., 2009.
2. Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. Документы и материалы / Рыбаков В. М. – М., 2006. – Т. 1.
3. Тегеран-Ялта-Потсдам : сб. док. / сост.: Ш. П. Санакоев, Б. Л. Цыбулевский. –

2-е изд. – М., 2010.

4. Нюрнбергский процесс: право против войны и фашизма / отв. ред. Ле-
дях И. А., Лукашук И. И. – М., 2008.

5. Международное право в документах : учеб. пособие / сост. : Н. Т. Блатова,
Г. М. Мелков. – 3-е изд., перераб. и доп. – М., 2010.

6. Лукашук И. И. Международное право / И. И. Лукашук, А. В. Наумов. – М.,
2009.

7. Джантаев Х. М. Уголовная ответственность физических лиц в международ-
ном праве / Х. М. Джантаев // Международное право. – 2008. – № 4 (36). – С. 182-185.

8. Объединенные Нации. Генеральная Ассамблея. Резолюции, принятые на пер-
вой части первой сессии с 10 января по 14 февраля 1946 г. – Черч Хауз, Вестминстер,
Лондон, 2007.

9. Объединенные Нации. Генеральная Ассамблея. Резолюции, принятые на второй
части первой сессии с 23 октября по 15 декабря 1946 г. – Лейк-Саксес, Нью-Йорк, 2007.

10. Михайлов Н. Г. Международный уголовный трибунал по бывшей Югославии:
компетенция, источники права, основные принципы деятельности : монография /
Н. Г. Михайлов. – М., 2006.

11. Черкес М. Ю. Міжнародне право : підручник. – 2-ге вид., стер. – К., 2009.

12. Ромашкин П. С. К вопросу о понятиях и источниках международного уголов-
ного права / П. С. Ромашкин // Советское государство и право. – 1948. – № 3. – С. 21-30.

13. Бутрос Бутрос Гали. Гражданское движение за права человека / Бутрос Бут-
рос Гали. – Режим доступа : <http://www.un.org/russian/topics/humanrts/annivers/dec48-98.htm>.

14. Женевские конвенции от 12 августа 1949 года и Дополнительные протоколы к
ним. – 3-е изд., испр. – М., 2008.

15. Зелинская Н. А. Международные военные трибуналы: от Нюрнберга до Гааги
/ Н. А. Зелинская // Актуальні проблеми політики : зб. наук. праць. – 2007. – Вип. 12. –
С. 402-409.

Надійшла до редакції 22.05.2012

С.В. Хилюк

кандидат юридичних наук

(Львівський національний
університет ім. Івана Франка)

УДК 343.7

КВАЛІФІКАЦІЯ ЗАЗДАЛЕГІДЬ НЕ ОБІЦЯНОГО СПРИЯННЯ УЧАСНИКАМ ЗЛОЧИННИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

На підставі положень теорії кримінально-правової кваліфікації сфор-
мульовано правила кримінально-правової оцінки заздалегідь не обіцяного
сприяння учасникам злочинних організацій.

Ключові слова: кримінально-правова кваліфікація, злочинна організа-
ція, заздалегідь не обіцяне сприяння.

На основе положений теории уголовно-правовой квалификации сфор-
мулированы правила уголовно-правовой оценки заранее не обещанного со-
действия участникам преступных сообществ.

Ключевые слова: уголовно-правовая квалификация, преступное сооб-
щество, заранее не обещанное содействие.

The author set forth rules of criminal-legal qualification of non previous promised assistance to members of criminal organizations under the provisions of the theory of criminal-legal qualification in this article.

Keywords: criminal-legal qualification, criminal organization, non previous promised assistance.

Постановка проблеми. Питання кримінальної відповідальності за заздальгідь не обіцяне сприяння учасникам злочинних організацій у чинному Кримінальному кодексі України (далі – КК) тою чи іншою мірою регламентуються рядом норм, зокрема ст. 27, 28, 30, 198, 209, 256, 258-3, 258-5, 260, 384, 385, 396, які часто не узгоджені між собою. Впливає на кваліфікацію заздальгідь не обіцяного сприяння учасникам злочинних організацій вид злочинної організації, учасникам якої надається сприяння, конкретна форма сприяння, чи є особа, яка сприяє, членом організації та низка інших обставин. Тому практика потребує науково обґрунтованих рекомендацій щодо кваліфікації сприяння учасникам злочинних організацій на підставі чинних кримінально-правових норм.

Метою цього дослідження є формулювання на основі положень теорії кримінально-правової кваліфікації правил кримінально-правової оцінки заздальгідь не обіцяного сприяння учасникам злочинних організацій.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Загальні правила кваліфікації з урахуванням всіх форм причетності до злочину сформулював В.О. Навроцький [1, с. 255-288, 317-325]. Автор наразі єдиного в Україні комплексного монографічного дослідження кримінальної відповідальності за сприяння учасникам злочинних організацій М.К. Гнетнев, ґрунтовно аналізуючи зміст ознак складу злочину, передбаченого ст. 256 КК, пропонує «алгоритм кваліфікації злочинів», які мають ознаки заздальгідь не обіцяного приховування злочину, вчиненого злочинною організацією. Такий алгоритм, на наш погляд, є неприйнятним для практики, оскільки автор вказує на необхідність кваліфікувати певні діяння за нормами, викладеними в «запропонованій ним редакції» [2, с. 215-216]. Тим самим М.К. Гнетнев уникає вирішення проблемних питань кваліфікації на підставі чинних положень КК. Особливу увагу вказаний вчений зосередив на питаннях розмежування складу злочину, передбаченого ст. 256 КК, з іншими формами причетності, зокрема приховуванням злочину (ст. 396), легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом (ст. 209), придбанням, отриманням чи збутом майна, одержаного злочинним шляхом (ст. 198) [2, с. 19-273]. М.В. Семикін ставить ряд цілком слушних запитань, зокрема, що робити у випадках, коли сприяння є заздальгідь не обіцяним і дається ще не існуючій організації. Проте дає на них традиційну для вітчизняної кримінально-правової науки відповідь: «Такому нелогічному положенню у кримінальному законодавстві навряд чи можна дати логічне пояснення. Вбачається, що було б цілком логічним усі види сприяння передбачити у ст. 255 КК України» [3, с. 114, 116].

А.О. Данилевський, аналізуючи питання кримінальної відповідальності за сприяння діяльності окремих видів стійких злочинних об'єднань, з яких лише терористична організація має ознаки злочинної організації, дає визначення загального поняття сприяння діяльності терористичної організації, вказує на суперечність між положеннями ч. 6 ст. 27 та ст. 258-3 КК України в частині встановлення кримінальної відповідальності за заздальгідь не обіцяне приховування діяльності терористичної організації й цілком обґрунтовано перевагу надає положенням Загальної частини кримінального закону [4, с. 4, 8-9].

Натомість В.М. Семикін вказану суперечність не помічає, а звертає увагу на, з його точки зору, невідповідність між положеннями ст. 255 та ст. 256 КК України, оскільки обидві ці норми передбачають відповідальність за сприяння учасникам злочинних організацій і традиційно пропонує вирішити цю суперечність внесенням змін до КК України. Питання ж про розмежування сприяння як однієї з форм створення злочинної організації (ст. 255 КК) та сприяння учасникам злочинних організацій й укриття їх злочинної діяльності (ст. 256 КК) з урахуванням чинної, а не бажаної редакції КК, залишає відкритим [5, с. 11-12]. Л.М. Демидова розмежовує злочини, передбачені ст. 255, 256 КК, за такою ознакою: було сприяння заздальгідь обіцяне чи ні [6]. Таким чином, питання кримінально-правової оцінки сприяння учасникам злочинних організацій у кримінально-правовій науці України вирішуються фрагментарно, вчені констатують недосконалість законодавчої регламентації у цій сфері, пропонують свої зміни до тексту кримінального закону. Питання про те, як діяти суб'єкту кримінально-правової кваліфікації з урахуванням чинної редакції відповідних законодавчих положень, залишається невирішеним.

Виклад основного матеріалу. У кримінальному праві, за загальним правилом, сприяння злочину розглядають, залежно від того, було воно заздальгідь обіцяне чи ні, як пособництво у вчиненні злочину чи форму причетності до злочину. Аналіз тексту кримінального закону дає підстави для висновку, що законодавець всупереч вимогам законодавчої техніки надає слову «сприяння» різного значення в контексті окремих кримінально-правових норм. Так, у ч. 5 ст. 27 КК України поняття «сприяння злочину» включає в себе всі види пособницької діяльності. Загальноновизнано, що створювати умови для вчинення злочину пособник може як через активну, так і через пасивну поведінку [7, с. 104, 70]. Проте вже у ст. 256 КК законодавець, по суті, протиставляє сприяння та укриття діяльності злочинних організацій. Аналогічно у ст. 258-4 КК України терміном «сприяння» позначається організаційне та матеріальне забезпечення. Тлумачення диспозиції, викладеної у ч. 1 ст. 258-3, показує, що в цій нормі під сприянням належить розуміти будь-які діяння, спрямовані на забезпечення умов, за яких полегшується існування, розвиток та подальша діяльність терористичної групи чи організації [4, с. 11]. В.О. Навроцький сприяння виділяє як самостійну форму причетності, поряд з приховуванням, неповідомленням про злочин та

потуранням [1, с. 320]. Разом з тим, будучи загальноновживаним, цей термін означає створення відповідних умов для здійснення виконання чогонебудь; надання допомоги в чому-небудь [8, с. 1377], а тому, коли йдеться про заздалегідь не обіцяне сприяння, він є родовим поняттям щодо всіх форм причетності і саме в такому значенні використовується в назві цієї статті. В широкому розумінні, в контексті досліджуваної проблеми, сприяння повинно означати будь-яку заздалегідь не обіцяну допомогу учасникам злочинних організацій та організаційне і матеріальне забезпечення, і приховування, і потурання, і неповідомлення про їх злочинну діяльність. Заздалегідь не обіцяне сприяння учасникам злочинних організацій за своєю правовою природою є причетністю до злочину, а тому для нього характерним є:

1) *зв'язок з діяльністю учасників злочинних організацій*. По-перше, на момент надання сприяння злочинну організацію вже створено, і винний це усвідомлює. По-друге, діяння особи, яка надає сприяння, причинно не зумовлюють створення та існування злочинної організації, а також вчинювані нею злочини;

2) *предикатним злочином щодо заздалегідь не обіцяного сприяння завжди є створення злочинної організації, а також можуть бути й інші злочини, вчинені її учасниками*. Щоправда, в літературі це питання вирішується неоднозначно. Так, М.К. Гнетнев стверджує, що предикатними злочинами щодо окремих форм діяння у складі «сприяння учасникам злочинних організацій та укриття їх злочинної діяльності», які за своєю природою є причетністю до злочину, можуть бути тяжкі та особливо тяжкі злочини, які вчинюються учасниками вже створеної організації [2, с. 174]. Іншу позицію відстоює В.О. Навроцький, зазначаючи, що заздалегідь не обіцяне сприяння – це допомога організації в цілому, й воно не стосується вчинення конкретних посягань, що їх здійснює злочинна організація [7, с. 786]. У будь-якому випадку, надаючи сприяння, винний усвідомлює, що допомагає учасникам злочинної організації, а тому його діяння завжди стосується створення злочинної організації (чи іншого злочину залежно від виду злочинної організації). Разом з тим, якщо особа заздалегідь не обіцяно приховує, потурає чи не повідомляє про злочин, вчинений учасниками злочинної організації, вона має відношення не лише до створення злочинної організації, але й до цього конкретного злочину;

3) *суб'єктом заздалегідь не обіцяного сприяння учасникам злочинних організацій може бути лише особа, яка не є членом організації та не брала участі у предикатному злочині*. Вступ особи у злочинну організацію дає підстави керівникам такої організації та іншим її членам розраховувати на сприяння цієї особи як в організаційній діяльності, так і у вчиненні злочинів, які є метою діяльності організації. Тому сприяння, надане членом злочинної організації, не може визнаватися заздалегідь не обіцяним, а, відповідно, оцінюється за правилами кваліфікації заздалегідь обіцяного сприяння, та є участю у злочинній організації.

Кваліфікація заздалегідь не обіцяного приховування діяльності учасників злочинної організації. Загальні засади кримінальної відповідальності за заздалегідь не обіцяне приховування злочину встановлені в ч. 6 ст. 27 Загальної частини КК, де зазначено, що за заздалегідь не обіцяне приховування злочину особа може нести відповідальність лише у випадках, передбачених ст. 198, 396 КК. Тому всі інші статті Особливої частини КК, які передбачають відповідальність за заздалегідь не обіцяне приховування злочинів, у тому числі й діяльності злочинних організацій, суперечать положенням Загальної частини КК. До таких належать: ч. 1 ст. 256 (містить пряму вказівку на укриття злочинної діяльності злочинних організацій як одну з форм суспільно небезпечного діяння); ч. 1 ст. 258-3 (у цій статті поняття «сприяння» вжите в широкому значенні та може з-поміж іншого охоплювати і заздалегідь не обіцяне приховування відповідних злочинів [9, с. 301]). За наявності колізії між положеннями Загальної та Особливої частини КК України застосуванню підлягають положення Загальної частини, що детально аргументував В.О. Навроцький [1, с. 408-409]. Оскільки створення всіх видів злочинних організацій, крім не передбачених законами України воєнізованих формувань, та участь у них є тяжким чи особливо тяжким злочином, то й заздалегідь не обіцяне їх приховування чи вчинених ними злочинів належить кваліфікувати за ст. 396 КК «Приховування злочину». Заздалегідь не обіцяне приховування створення та участі у не передбачених законами України воєнізованих формуваннях кримінальної відповідальності не тягне, оскільки є злочином середньої тяжкості. Заздалегідь не обіцяне приховування тяжких чи особливо тяжких злочинів, вчинених учасниками не передбачених законами України воєнізованих формувань, становить злочин, передбачений ст. 396 КК.

Кваліфікація заздалегідь не обіцяного сприяння учасникам злочинних організацій у формі організаційного та матеріального забезпечення (так зване сприяння у вузькому значенні цього слова). Такий вид діяння прямо передбачений у ст. 256 КК та в ряді інших норм. Якщо у ст. 256 КК законодавець прямо вказує на вид сприяння, а саме заздалегідь не обіцяне, то в інших нормах, які встановлюють кримінальну відповідальність за сприяння у певних формах деяким видам злочинних організацій, вид сприяння не конкретизований. Зокрема, в ч. 1 ст. 258-3 КК, де йдеться про сприяння створенню або діяльності терористичної групи чи терористичної організації, в ч. 1 ст. 258-5 КК, яка встановлює відповідальність за фінансове та матеріальне забезпечення терористичної організації, ч. 3 ст. 260 КК, яка передбачає відповідальність за фінансування не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань, постачання їм зброї, боєприпасів, вибухових речовин чи військової техніки. Відтак, з огляду на правила тлумачення тексту кримінального закону, у вказаних нормах належить розуміти як заздалегідь обіцяне, так і заздалегідь не обіцяне сприяння. Отже, всі ці норми можуть претендувати на застосування у випадку надання заздалегідь не

обіцяного сприяння діяльності учасників злочинної організації. Норми, викладені у ст. 256 КК, з одного боку, та в ч. 1 ст. 258-3, ч. 1 ст. 258-5, ч. 3 ст. 260 КК – з іншого, потенційно конкурують як загальна та спеціальна. Ознакою, що визначає спеціальний характер норм, передбачених у ч. 1 ст. 258-3, ч. 1 ст. 258-5, ч. 3 ст. 260 КК України, є діяння, і саме в них деталізовано вид злочинної організації, якій надається сприяння, а також форму сприяння – фінансування, постачання зброї тощо. Відповідно до правил подолання конкуренції цього виду застосуванню підлягає спеціальна норма.

Кваліфікація заздалегідь не обіцяного потурання діяльності учасників злочинних організацій. О.М. Лемешко визначає потурання як умисну бездіяльність спеціально зобов'язаної особи (похідний злочин), яка не припиняє вчинення злочину (попередній злочин) іншою особою (особами) [10, с. 11]. Традиційно потурання злочину розглядається залежно від суб'єкта як одна з форм зловживання владою або службовим становищем чи бездіяльність військової влади [10, с. 11; 11, с. 500]. Очевидно, з урахуванням змін до законодавства, що до цього переліку потрібно додати зловживання повноваженнями службовою особою, юридичною особою приватного права незалежно від організаційно-правової форми (ст. 364-1 КК), зловживання повноваженням особами, які надають публічні послуги (365-2 КК). Вище обґрунтовувалося, що з урахуванням семантичного значення слова «сприяння» та його смислового навантаження у положеннях Загальної частини КК під сприянням належить розуміти будь-яке створення умов для злочинної діяльності шляхом як дії, так і бездіяльності. Відтак, у випадку надання заздалегідь не обіцяного потурання учасникам злочинної організації на застосування можуть претендувати, крім зазначених норм, ще й норма, передбачена у ст. 256 КК, а коли йтиметься про терористичну організацію – ст. 258-3 КК, в частині встановлення відповідальності за сприяння діяльності терористичної організації. У частині встановлення відповідальності за заздалегідь не обіцяне сприяння діяльності учасників злочинних організацій, вчинене службовою особою, ч. 2 ст. 256 КК може бути спеціальною щодо норм, передбачених у ст. 364, 365-1, оскільки у ній конкретизовано вид злочинної діяльності, якій потурається, і саме вона підлягатиме застосуванню у цій ситуації. У випадку потурання службовою особою діяльності терористичної організації має місце ідеальна сукупність злочинів, передбачених ч. 1 ст. 258-3 (в частині сприяння діяльності терористичної організації) та ст. 364 або ст. 365-1 КК (залежно від виду службової особи), тому що склади злочинів, передбачені вказаними нормами, хоч і мають спільну ознаку діяння, проте посягають на різні, не підпорядковані між собою об'єкти. Норми, передбачені ст. 256 та 258-3, з одного боку, та норма, закріплена у ст. 365-2 КК, – з іншого, не конкурують між собою, а тому у випадку, коли діяльності учасників злочинної організації потурає особа, яка надає публічні послуги, за наявності всіх ознак складу злочину матиме місце сукупність злочинів.

Кваліфікація заздалегідь не обіцяного неповідомлення про створення злочинної організації. З прийняттям КК 2001 р. деякі дослідники констатували, що неповідомлення про злочин декриміналізовано. Проте з огляду на наявність у тексті КК ст. 384 «Завідомо неправдиве показання», ст. 385 «Відмова свідка від давання показань або відмова експерта чи перекладача від виконання покладених на них обов'язків» такі твердження є занадто категоричними. Дійсно, сьогодні кримінальний закон не покладає на особу загального обов'язку повідомляти про будь-який відомий їй злочин, а зобов'язує це робити у випадку, коли особу вже залучено у кримінальний процес у певному статусі: свідка, експерта, перекладача, потерпілого. Постає питання кваліфікації дії особи, яка залучена у процес як свідок, експерт тощо та відмовляється давати показання або дає неправдиві показання з метою приховати діяльність учасників злочинних організацій. В описаній ситуації правозастосування склад злочину, передбачений ст. 256 КК, з одного боку, та склади злочинів, передбачені ст. 384, 385 КК, – з іншого, мають деякі спільні ознаки, в першу чергу діяння – сприяння діяльності учасників злочинної організації через відмову від дачі показань або давання завідомо неправдивих показань. Названі злочини посягають на різні родові та відповідно безпосередні об'єкти. В першому випадку шкода заподіюється громадській безпеці в частині забезпечення суспільства від діяльності злочинних організацій, в другому – правосуддя в частині забезпечення належних доказів у кримінальній справі. Як зазначає В.Н. Кудрявцев, для того щоб вирішити, чи має місце ідеальна сукупність чи одиничний злочин, необхідно, перш за все, визначити, чи передбачені об'єкт посягання та його реальні чи потенційні наслідки однією кримінально-правовою нормою, чи ні. Якщо ні, то має місце ідеальна сукупність злочинів [12, с. 247]. Тому дії особи, яка є залученою у процес як свідок, експерт тощо та відмовляється давати показання або дає неправдиві показання з метою приховати діяльність учасників злочинних організацій, становлять ідеальну сукупність злочинів: сприяння учасникам злочинних організацій та укриття їх злочинної діяльності (ст. 256 КК), завідомо неправдиве показання (ст. 384 КК) або відмова свідка від давання показань або відмова експерта чи перекладача від виконання покладених на них обов'язків (ст. 385 КК). Аналогічно, коли особа в описаній спосіб сприяє терористичній організації, то її дії слід кваліфікувати як сукупність злочинів створення терористичної групи чи терористичної організації та злочинів, передбачених ст. 384 або ст. 385 КК. Таке вирішення цього питання узгоджується з позицією Європейського Суду з прав людини, який неодноразово наголошував, що той факт, коли одне діяння становить два правопорушення, не суперечить ст. 4 Протоколу № 7 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод [13, § 53].

Отже, проведене дослідження надає можливість дійти певних **висновків**.

1. У контексті досліджуваної проблеми сприяння означає будь-яку

заздалегідь не обіцяну допомогу учасникам злочинних організацій: і організаційне та матеріальне забезпечення, і приховування, і потурання, і неповідомлення про їх злочинну діяльність.

2. Заздалегідь не обіцяне сприяння учасникам злочинних організацій за своєю правовою природою є причетністю до злочину, а тому для нього характерним є: а) зв'язок з діяльністю учасників злочинних організацій; б) предикатним злочином щодо заздалегідь не обіцяного сприяння завжди є створення злочинної організації, а також можуть бути й інші злочини, вчинені її учасниками; в) суб'єктом заздалегідь не обіцяного сприяння учасникам злочинних організацій може бути лише особа, яка не є членом організації та не брала участі у предикатному злочині.

3. З урахуванням положень ч. 6 ст. 27 КК заздалегідь не обіцяне приховування всіх видів злочинних організацій (крім створення та участі у не передбачених законами України воєнізованих формуваннях) чи вчинених ними злочинів належить кваліфікувати за ст. 396 КК «Приховування злочину». Заздалегідь не обіцяне приховування створення та участі у не передбачених законами України воєнізованих формуваннях кримінальної відповідальності не тягне, оскільки є злочином середньої тяжкості. Заздалегідь не обіцяне приховування тяжких чи особливо тяжких злочинів, вчинених учасниками не передбачених законами України воєнізованих формувань, становить злочин, передбачений ст. 396 КК.

4. У кваліфікації заздалегідь не обіцяного сприяння учасникам злочинних організацій у формі організаційного та матеріального забезпечення має місце конкуренція норми, викладеної у ст. 256 КК, з одного боку, та норм, закріплених в ч. 1 ст. 258-3, ч. 1 ст. 258-5, ч. 3 ст. 260 КК, – з іншого, які потенційно конкурують як загальна та спеціальна. Ознакою, що визначає спеціальний характер норм, передбачених у ч. 1 ст. 258-3, ч. 1 ст. 258-5, ч. 3 ст. 260 КК України, є діяння; і саме в них деталізовано вид злочинної організації, якій надається сприяння, а також форму сприяння – фінансування, постачання зброї тощо. Вибір норми у конкретній ситуації здійснюється з урахуванням правил подолання конкуренції загальної та спеціальної норми.

5. Діяння службової особи, яка потурає діяльності злочинної організації, належить кваліфікувати за ч. 2 ст. 256 КК як заздалегідь не обіцяне сприяння діяльності учасників злочинних організацій, вчинене службовою особою. Виняток становлять ті випадки, коли сприяння надається терористичній організації – у такому разі має місце ідеальна сукупність злочинів, передбачених ч. 1 ст. 258-3 (в частині сприяння діяльності терористичної організації) та ст. 364 або ст. 365-1 (залежно від виду службової особи). Коли діяльності учасників злочинної організації потурає особа, яка надає публічні послуги, за наявності всіх ознак складу злочину матиме місце сукупність злочинів, передбачених ст. 256 КК (або ст. 258-3 КК – якщо потурають терористичній організації) та ст. 365-2 КК.

6. Дії особи, яка залучена у кримінальний процес як свідок, експерт

тощо та відмовляється давати показання або дає неправдиві показання з метою приховати діяльність учасників злочинних організацій, становлять ідеальну сукупність злочинів сприяння учасникам злочинних організацій та укриття їх злочинної діяльності (ст. 256 КК), а також завідомо неправдиве показання (ст. 384 КК), або відмова свідка від давання показань, або відмова експерта чи перекладача від виконання покладених на них обов'язків (ст. 385 КК).

Бібліографічні посилання

1. Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації / В. О. Навроцький. – К., 2006.
2. Гнетнев М. К. Кримінальна відповідальність за сприяння учасникам злочинних організацій та укриття їх злочинної діяльності / М. К. Гнетнев. – Луганськ, 2009.
3. Семикін М. В. Створення терористичної групи чи терористичної організації: кримінально-правове дослідження : монографія / за заг. ред. проф. В. П. Ємельянова / М. В. Семикін. – Х., 2003.
4. Данилевський О. А. Кримінальна відповідальність за матеріальне, організаційне чи інше сприяння створенню або діяльності терористичної групи чи терористичної організації: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 „Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право” / О. А. Данилевський. – К., 2009.
5. Семикін М. В. Кримінальна відповідальність за створення терористичної групи чи терористичної організації: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 „Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право” / М. В. Семикін. – Х., 2004.
6. Демидова Л. Кримінальна відповідальність за участь у злочинах, вчинених злочинною організацією / Л. Демидова // Право України. – 2003. – № 1. – Режим доступу : <http://www.info-prensa.com/article-799.html>
7. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. – 9-те вид., перероб. та доп. / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К., 2012.
8. Великий тлумачний словник української мови (з дод. і доповн.) / уклад і головн. ред. В. Т. Бусел. – К., Ірпінь, 2005.
9. Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. / за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 4-те вид., перероб. та доп. – Х., 2010.
10. Лемешко О. М. Кримінально-правова оцінка потурання вчиненню злочину: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 „Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право” / О. М. Лемешко. – Х., 2001.
11. Навроцький В. О. Кримінальне право України. Особлива частина : курс лекцій / В. О. Навроцький. – К., 2000.
12. Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений / В. Н. Кудрявцев. – М., 2006.
13. ECtHR, Stempffer v. Austria 26 July 2007 (App. no. 18294/03). – Режим доступу : <http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=11&portal=hbk&action=html&highlight=P7-4&sessionId=81020805&skin=hudoc-en>

Надійшла до редакції 08.06.2012

В.В. Шаблистий

кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.434

РЕАЛЬНІСТЬ ЯК ОBOB'ЯЗKOBA OЗHAKA ПОГРОЗИ BБИВCTBOM TA OCOБЛИBOCTI ЇЇ BCTAHOBJEHHЯ OРГAНИМИ BНУТPIШНІХ СПPAB

Здійснено спробу вирішити проблему встановлення реальності погрози вбивством у діяльності органів внутрішніх справ як основного суб'єкта забезпечення особистої безпеки людей.

***Ключові слова:** злочин, склад злочину, насильство, погроза вбивством, реальність погрози вбивством, особиста безпека.*

Осуществляется попытка решить проблему установления реальности угрозы убийством в деятельности органов внутренних дел как основного субъекта обеспечения личной безопасности человека.

***Ключевые слова:** преступление, состав преступления, насилие, угроза убийством, реальность угрозы убийством, личная безопасность.*

In this paper an attempt is made to solve the problem of establishing the reality of death threats to internal affairs bodies as the main subject of the personal security rights.

***Keywords:** crime, corpus delict, violence, death threats, the reality of death threats, personal safety.*

Постановка проблеми. Мабуть, кожен погодиться із тим, що очікування свята (День народження, Новий рік тощо) є не менш хвилюючим та захоплюючим, ніж сама очікувана подія. Не менш інтенсивні емоції викликає і зовсім протилежне явище – очікування чогось надзвичайно неприємного, а іноді й найстрашнішого для кожного із нас.

Життя людини швидкоплинне, воно має свій початок і кінець. Якщо перша подія є справжнім дивом, то інша – великим горем для нас усіх. Зовсім неважко уявити собі внутрішній стан тієї людини, до відома якої донесли інформацію про чітко визначений намір іншої людини щодо позбавлення її або її близьких родичів життя або про спричинення певної шкоди здоров'ю чи про насильницьке порушення їх тілесної цілісності.

У таких випадках адресат вираженої ззовні погрози вбивством (погрози застосуванням будь-якого іншого насильства в Україні не тягнуть за собою жодного виду юридичної відповідальності, крім цивільно-правової) починає постійно жити у страху, порушується його звичний спосіб життя.

У медичній літературі зазначається, що найнебезпечнішим та найшкідливішим видом емоцій є страх, дія якого прирівнюється до дії небезпечної отрути [1, с. 9-10]. На підтвердження Н.В. Довгань у своїй праці наводить хрестоматійний у кримінальному праві приклад про повідомлення людині, в якої хворе серце, навмисно шокуючої для неї інформації.

ції, унаслідок чого вона помирає [2, с. 339-340].

Вважаємо, що внаслідок такої вербальної агресії порушується звичний спосіб життя – приймання їжі, сон, відпочинок, робота. У свідомості заляканої особи відбуваються негативні процеси, які можуть викликати депресію, що, у свою чергу, призводить до зниження активної життєвої позиції.

Чинний Кримінальний кодекс (далі – КК) України передбачає відповідальність за такі діяння (ст. 129). Проте виражена ззовні погроза вбивством визнається злочином лише тоді, коли були реальні підстави побоюватися її здійснення, тобто реальність є її конститутивною ознакою.

Стаття 112 Кримінально-процесуального кодексу серед іншого вказує на те, що справи, порушені за ст. 129 КК, розслідуються слідчими органів внутрішніх справ (далі – ОВС). На підставі викладеного можемо дійти однозначного та беззаперечного висновку, що саме перед працівниками міліції стоїть завдання у встановленні наявності або відсутності обставин, які свідчили б про реальність погрози вбивством.

Аналіз публікацій, в яких започатковано дослідження проблеми. Значний внесок у дослідження реальності як ознаки погрози у різні роки здійснили такі вчені, як Х.Х. Абсатаров, С.М. Алфьоров, Р.Ш. Бабанлі, С.В. Бородін, Л.Д. Гаухман, Б.М. Головкін, О.Л. Гуртовенко, І.І. Давидович, О.М. Джужа, В.П. Ємельянов, Н.Ф. Кузнєцова, М.Й. Коржанський, О.І. Коростильов, Г.А. Костров, А.А. Крашенінников, В.В. Кудрявцев, В.М. Куц, Р.А. Левєртова, П.М. Левін, С.Х. Мазуков, Н.В. Маслак, П.С. Матишевський, М.І. Мельник, В.І. Осадчий, М.А. Овчинников, Л.А. Остапенко, М.І. Панов, В.П. Петрунєв, І.В. Самощенко, Л.В. Сердюк, М.В. Стерєхов, В.В. Сташис, Є.Л. Стрельцов, В.Я. Тацій, М.В. Хабарова, М.І. Хавронюк, О.М. Храмцов, А.В. Шевчук, Є.В. Фесенко, С.С. Яценко та ін.

У працях зазначених вчених аналізуються різні обставини, що можуть свідчити про реальність погрози вбивством. Усі такі обставини можна досить умовно поділити на об'єктивні та суб'єктивні. Разом з тим, сьогодні в Україні відсутні чіткі науково обґрунтовані рекомендації, використання яких значно полегшило б встановлення реальності погрози вбивством і, відповідно, покращило б захист громадян від такого суспільно небезпечного посягання.

Метою цієї статті є вирішення проблеми встановлення реальності погрози вбивством у діяльності ОВС як основного суб'єкта забезпечення особистої безпеки людей.

Виклад основного матеріалу. Вивчення слідчої, прокурорської та судової практик, аналіз поглядів учених дозволили дійти висновку, що у ході оцінки реальності погрози вбивством слід дослідити:

1) достатність самих об'єктивно-суб'єктивних чинників для визнання погрози реальною (обстановка злочину, серйозність приводу для погрози) – 7% досліджених архівних кримінальних справ;

2) супутні погрози дії (зокрема, взаємини між винним та потерпілим, нанесення побоїв, мордувань або тілесних ушкоджень, застосування або вираження наміру до застосування знарядь та засобів тощо) – 86% справ;

3) особливості особи злочинця – 4% справ;

4) сприйняття погрози потерпілим та усвідомлення винним того, що виражена ним погроза вбивством здатна викликати побоювання можливості її реалізації – 3% справ [3].

Отже, в абсолютній більшості випадків погроза вбивством має змішаний характер, тобто супроводжується застосуванням фізичного насильства. Приблизно такого ж висновку дійшов І.В. Самощенко, який, дослідивши близько 250 кримінальних справ про погрозу, зазначає, що найбільш частими проявами погрози є саме змішані її варіанти (приблизно 80% вивчених справ). У чистому вигляді, як-то усна словесна погроза, демонстрація жестів, мовчазна демонстрація зброї, предметів, використовуваних як зброя, тощо, вона трапляється значно рідше – приблизно у 20% випадків [4, с. 51-52]. Розглянемо кожну із зазначених вище обставин окремо.

Для визнання погрози вбивством реальною необхідно, щоб вона була виражена в такій обстановці, в якій відсутні непереборні перешкоди для здійснення виражених винним погроз. Наприклад, погроза особисто вчинити вбивство за наявності значної відстані між тим, хто погрожує, та адресатом погрози. У подібній ситуації відсутні підстави побоюватися здійснення цієї погрози внаслідок непереборних перешкод протягом доби, а іноді й тижня, відповідно, така погроза не утворює складу злочину, передбаченого ст. 129 КК України. Це є головною умовою, її наявність в сукупності з іншими умовами характеризує обстановку вчинення злочину (темний час доби, відокремлене місце, де немає до кого звернутися за допомогою, тощо) і може свідчити про реальність погрози вбивством.

Звичайно, можливими є ситуації, коли погроза вбивством передається телефоном особою, яка відбуває покарання у віддаленому регіоні країни. При цьому така особа повідомляє потерпілому про те, що цю погрозу реалізує не вона сама, а, наприклад, її друзі, які залишилися на волі і проживають в одному місті з потерпілим. При оцінці цієї обставини необхідно виходити з особливостей того, хто погрожує, з його можливостей здійснити погрозу.

З цього приводу М.А. Овчинніков зазначає, що нерідко виражену погрозу вбивством можна розглядати як свідчення наявності у винного умислу на позбавлення життя потерпілого. Випадки, коли за висловленими погрозами скоюються вбивства, не залишають місця для сумнівів у тому, що вже під час вираження погроз у винних був повністю сформований намір на їх здійснення [5, с. 151-152]. Однак чи завжди виражена ззовні погроза вбивством однозначно свідчить про наявність у винного такого умислу? Адже він може використовувати погрозу просто

як засіб залякування, переслідуючи мету викликати душевний дискомфорт, посіяти страх в душі потерпілого за своє життя, життя його рідних і близьких. Така спрямованість умислу при погрозі вбивством має місце, наприклад, у тих випадках, коли мотивом злочинної поведінки виступає помста потерпілому.

Наприклад, Р., не отримавши в обумовлені терміни від Д. гроші, узяті в борг, періодично нагадував Д., що той своєю поведінкою поставив під загрозу життя членів своєї сім'ї [6].

Погроза вбивством може розглядатися винним так само, як засіб залякування, за допомогою якого він добивається бажаної поведінки від потерпілого. Висловивши погрозу, винний може порівняно байдуже віднести до того, що адресат не піддався погрозам і не змінив своєї поведінки, оскільки у нього не було умислу на вчинення вбивства. Цей висновок повністю підтверджується матеріалами вивчених кримінальних справ, які показують, що невиконання потерпілим вимоги, пов'язаної із погрозою вбивством, часто залишається без уваги з боку винного, хоча у нього була можливість привести погрозу у виконання.

Отже, конкретні дії при погрозі вбивством можуть бути вчинені з альтернативним умислом: дії, що супроводжуються погрозою, можуть бути проявом наміру на вчинення вбивства або вони можуть бути спрямовані на залякування потерпілого за відсутності наміру на його вбивство.

Погроза вбивством, незалежно від способу її вираження, має носити чітко визначений характер. Це означає, що той, хто погрожує, повинен точно позначити шкоду, заподіянням якої він погрожує. У досліджених справах при словесних погрозах в цих цілях найчастіше вживаються такі слова та словосполучення, як „уб'ю”, „заріжу”, „зарубаю” тощо, тобто слова, які мають тільки пряме значення.

Погроза, що має невизначений характер, лише в окремих випадках може бути визнана кримінально караною (наприклад, погроза „заснеш і не прокинешся”, „тебе довго шукатимуть родичі” тощо). Такі погрози, навіть якщо вони і не конкретизовані, залежно від обстановки, взаємин з винним, здатні викликати у потерпілого реальні побоювання за своє життя або здоров'я, тоді як, на жаль, кримінальна відповідальність встановлена лише за погрозу вбивством.

У деяких випадках при невизначеній погрозі, дійсно, буває неясно, спричиненням якої саме шкоди погрожує винний (наприклад, розмахування кулаками або використання таких словосполучень, як „я розберуся з тобою”, „ти у мене отримаєш” тощо).

У зв'язку із цим вважаємо, що невизначена погроза повинна розглядатися як погроза насильством, яке не є небезпечним для життя потерпілого. Проте якщо словесна погроза, що має невизначений характер, супроводжується конкретними насильницькими діями (наприклад, перекриттям дихальних шляхів), що свідчать про намір особи заподіяти смерть або тяжке тілесне ушкодження, або демонстрацією предметів, за допомогою яких може бути заподіяна вказана шкода (розмахування но-

жем перед потерпілим, приставляння зброї до його тіла тощо), то погроза може й повинна бути визнана визначеною та реальною. На нашу думку, криміналізація погрози нанесенням тяжкого тілесного ушкодження призведе до кваліфікації більшості невизначених погроз застосуванням фізичного насильства за ст. 129 КК України, що й стане вирішенням більшості проблем, пов'язаних з неконкретизованими погрозами.

З цього приводу Р.Ш. Бабанлі зазначає, що оцінка невизначених погроз пов'язана із вирішенням складних теоретичних проблем, оскільки навіть у разі доведення до відома потерпілого невизначеної погрози необхідно враховувати всю можливу та наявну сукупність ознак, які мали місце [7, с. 578].

Спосіб вчинення погрози може бути різним і на кваліфікацію злочину не впливає, проте він може мати значення при визначенні реальності погрози та індивідуалізації покарання. Сенс супутніх погрозі дій полягає в тому, щоб потерпілий не сумнівався в тому, що смерть обов'язково буде йому заповдіяно.

У випадках застосування зброї або предметів, використовуваних як зброя, для підтвердження наміру реалізувати погрозу потрібно мати на увазі дві обставини: по-перше, використовуватися повинен такий предмет, яким реально можна заповдіяти смерть; по-друге, винний повинен мати можливість його застосування. Якщо ж він не має такого предмета або зброї внаслідок її непридатності для вчинення вбивства, то не буде підстав побоюватися здійснення погрози, якщо потерпілому відомі такі обставини. Правозастосовна практика йде цим шляхом навіть тоді, коли суб'єктивне сприйняття погрози вбивством не залежить від якості предмета, за допомогою якого вона підсилюється, або від його придатності для реалізації такої погрози.

Так, Р. у ході чергової сварки з дружиною побив її і, взявши несправну пневматичну рушницю, що лежала на балконі, наставив її на дружину і дочку зі словами: „Зараз я вас уб'ю”. Злякавшись погрози і не знаючи про несправність рушниці, дружина і дочка вибігли з квартири. Незважаючи на те, що були підстави побоюватися виконання висловленої погрози, дізнавачем винесено постанову про відмову в порушенні кримінальної справи [7].

Навряд чи таке рішення можна визнати обґрунтованим. Якби Р. мав можливість здійснити свою погрозу, тобто використовував справну зброю, а потерпілі врятувалися б втечею, то скоєне необхідно було б кваліфікувати як замах на вбивство, який не було доведено до кінця з незалежних від нього причин. Крім того, потерпілі реально сприймали погрозу, і якщо взяти до уваги те, що погроза вбивством безпосередньо посягає на особисту безпеку, то дії Р. цілком могли заповдіяти психічну травму потерпілим через порушення звичного способу життя та постійне перебування у стані страху за нього.

У зв'язку із цим слід зазначити, що 96,1% опитаних респондентів вважають, що кримінальні погрози між членами родини визнаються та-

кими, що не дають підстав побоюватися їх здійснення через відсутність судової перспективи.

Стосовно особи, яка вчиняє погрозу вбивством, слід зазначити, що у більшості випадків визнання погрози вбивством реальною вирішальне значення мала наявність в сукупності двох умов – погроза і спричинення реальної фізичної шкоди потерпілому або погроза і застосування зброї або предметів, використовуваних як зброя. При цьому інші умови, наприклад систематичність погроз або насильницьких дій, стан алкогольного сп'яніння, особливості особи винного та ін., які теж були присутні, мали в деяких випадках допоміжний характер – як додаткове підтвердження намірів винного.

Оскільки в абсолютній більшості випадків прийняття рішення про відмову в порушенні кримінальної справи, припинення кримінальних справ або ухвалення виправдувальних вироків ґрунтувалися на тому, що винний не здійснив конкретних дій, які б підтверджували реальність погрози вбивством, а ст. 129 КК України у багатьох випадках застосовується тільки в сукупності з іншими статтями Особливої частини кримінального закону, то неважко дійти висновку, що дуже часто вирішальне значення мають не особистісні властивості винного, а дії, які супроводжують погрозу вбивством.

Не може не звернути на себе увагу той факт, що, згідно з даними Державної судової адміністрації України, судами різних рівнів за вчинення злочину, передбаченого ст. 129 КК, протягом 2003-2009 рр. засуджено 2789 осіб (2003 – 329; 2004 – 418; 2005 – 346; 2006 – 456; 2007 – 416; 2008 – 437; 2009 – 386), з них 99 (4%) жінок. На особливу увагу заслуговує той факт, що із наведеної кількості осіб, засуджених за вчинення погрози вбивством, 2341 (84%) перебували у стані алкогольного сп'яніння та 1790 (64%), будучи працездатними, не працювали і не навчалися. Найбільш чисельну вікову групу із загальної кількості засуджених складають особи у віці від 30-ти до 50-ти років – 1574 (56%) осіб.

Найбільший для нас інтерес становить те, що практично у 100% випадків вчинення погрози вбивством між потерпілим та злочинцем мали місце різноманітні попередні зв'язки (від простого знайомства до родинних відносин).

Зосереджуємо увагу на тому, що викладені ознаки, які дають підстави побоюватися здійснення погрози вбивством, є основними і можуть бути присутніми при вчиненні такого злочину як всі разом, так і окремо. Лише за наявності хоч би однієї обов'язкової основної ознаки реальності погрози вбивством з'являється необхідність в оцінці інших, другорядних ознак, до яких можуть бути віднесені: форма виразу погрози, явна перевага в силі на користь винного, характер попередніх взаємин винного та потерпілого й ін.

Для вирішення питання про те, чи були підстави побоюватися здійснення вираженої погрози вбивством, слід орієнтуватися також на

сприйняття її потерпілим та усвідомлення винним того, що виражена ним погроза вбивством здатна викликати побоювання можливості її реалізації.

У зв'язку із цим слід зазначити, що слідча, прокурорська та судова практики, як правило, йдуть через визнання погрози вбивством реальною у випадку, якщо сам потерпілий визнає, що у нього були підстави побоюватися погрози, оскільки в усіх процесуальних документах зазначається, що адресат таких залякувань реально сприйняв можливість здійснення погрози. На нашу думку, для наявності психічного насильства необхідно враховувати, як саме виражене ззовні залякування відбилось у свідомості адресата, при цьому кваліфікація дій винного не повинна залежати тільки від цього.

Яскравим відображенням зазначених положень може бути вирок Ясинуватського міськрайонного суду Донецької області. Так, суд встановив, що підсудний П. 22 січня 2008 р. о 5:00, перебуваючи в стані алкогольного сп'яніння, знаходився в одній із квартир м. Ясинувата Донецької області, маючи умисел на вчинення злочину, бажаючи виразити погрозу вбивством на адресу своєї дружини М., у приміщенні кухні цієї квартири взяв кухонний ніж та прийшов у спальню, в якій на ліжку спали його дружина М. та малолітня дочка А. 1997 р. народження. П., усвідомлюючи, що він перебуває у стані алкогольного сп'яніння та з ножем руці, і те, що висловлювана погроза вбивством здатна викликати у дружини М. побоювання можливості реалізації такої погрози, розбудив свою дружину, діючи умисно, демонструючи у правій руці кухонний ніж, почав на адресу М. в усній формі висловлювати погрозу вбивством і замахуватися на останню ножем. П. направив в область її грудей лезо ножа та почав висловлювати погрози фізичною розправою. Дії батька зупинила старша дочка Н. Вона підбігла ззаду до П., схопила ніж та виврала його з правої руки останнього. Разом з матір'ю вона стала просити батька заспокоїтися та припинити свої дії, при цьому викинула ніж в сусідню кімнату під ліжко та вибігла на кухню з метою заховати інші ножі. Не реагуючи на прохання дочки та дружини, бажаючи продовжувати свої злочинні дії, П. згадав, що в приміщенні комори, розташованої між двома спальнями, є ще один ніж, який він носив із собою до лісу на полювання. Діставши цей ніж, П. знову почав викрикувати слова погроз вбивством на адресу дружини та вже двох дочок [9].

Отже, у кожному конкретному випадку потрібно брати до уваги та оцінювати всі обставини в сукупності. Лише таке детальне дослідження надасть змогу вести мову про реальність чи нереальність погрози вбивством.

З метою полегшити доказування реальності погрози вбивством на практиці пропонуємо за кожним фактом впливу на особисту безпеку особи злочинним посяганням, пов'язаним з погрозою, призначати судово-психологічну експертизу, а в разі необхідності – комплексну судову психолого-психіатричну. Враховуючи можливість прийняття нового кримінально-процесуального закону, доцільно було б передбачити в

ньому вчинення погрози вбивством випадком обов'язкового призначення відповідної судової експертизи.

Така пропозиція має суто прикладне значення, оскільки у кожній кримінальній справі, порушеній за ст. 129 КК України, слідчий ОВС проводить максимально можливу кількість слідчих та інших дій з метою доведення саме реальності погрози. Проте у жодному випадку не встановлено призначення зазначених вище експертиз. Причинами цього, на нашу думку, є недостатнє наукове розроблення відповідних кримінально-правових проблем та неналежне методичне забезпечення їх практичної реалізації.

Дійсно, не потребує доведення той факт, що з моменту сприйняття потерпілим погрози вбивством у нього завжди виникають негативні емоції у вигляді страху. Дія страху на свідомість та волю людини не може минути без певних негативних наслідків. Призначення слідчим судово-психологічної експертизи спрямовуватиметься саме на встановлення ступеня цих наслідків для психічного здоров'я людини. Відповідний висновок експерта може привести до:

1) кваліфікації вчиненої погрози вбивством за сукупністю із ч. 1 ст. 121 КК України – у випадку настання психічної хвороби;

2) кваліфікації вчиненої погрози вбивством за ч. 1 або ч. 2 ст. 129 КК України – у випадку встановлення певних розладів психічного здоров'я без настання психічної хвороби;

3) відсутності необхідності кваліфікації вчиненої погрози вбивством за ч. 1 або ч. 2 ст. 129 КК України – у випадку встановлення відсутності негативного впливу на свідомість та волю потерпілої особи, тобто відсутності підстав побоюватися приведення вираженого ззовні залякування в дію.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що вважаємо за доцільне за кожним фактом вчинення погрози вбивством призначати судово-психологічну, а в разі необхідності – комплексну судову психолого-психіатричну експертизу з метою доведення реальності таких діянь. Саме така процесуальна дія слідчого ОВС може привести до появи у кримінальній справі беззаперечного доказу наявності підстав побоюватися здійснення доведеної до відома адресата погрози, взятого у сукупності з іншими об'єктивними та суб'єктивними обставинами, про які завжди слід пам'ятати та встановлювати у кожному конкретному випадку.

Разом з тим, наявні у вітчизняній кримінально-правовій науці дослідження проблеми відповідальності за різні види погроз залишаються малодослідженими, а тому потребують комплексних розробок й обов'язкового впровадження у практичну діяльність з метою підвищення захисту громадян від подібних посягань.

Бібліографічні посилання

1. Лукьянов В. С. Эмоции и здоровье / Лукьянов В. С. – М., 1966.
2. Довгань Н. Фізичне і психічне насильство: співвідношення понять / Довгань Н. // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2010. – Вип. 51. – С. 339-344.
3. Шаблюстий В. В. Кримінальна відповідальність за погрозу вбивством : авто-

реф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Шаблістий В. В. – Д., 2010.

4. Самощенко И. В. Понятие и признаки угрозы в уголовном праве : монография / Самощенко И. В. – Х., 2005.

5. Овчинников М. А. Угроза убийством или причинением тяжкого вреда здоровью: уголовно-правовой и криминологический анализ : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Овчинников М. А. – Нижний Новгород, 2007.

6. Кримінальна справа № 1-801 за 2008 р. // Архів Лисичанського міського суду Луганської області.

7. Бабанлі Р. Ш. Реальність погрози як обов'язкова ознака складу злочину, передбаченого ст. 129 КК України / Бабанлі Р. Ш. // Держава і право : зб. наук. праць. – 2009. – Вип. 43. – С. 574-580.

8. Матеріали про відмову в порушенні кримінальної справи № 1273 за 2007 р. // Архів Нетішинського РВ УМВС України в Хмельницькій області.

9. Кримінальна справа № 1-216 за 2008 р. // Архів Ясиноватського міськрайонного суду Донецької області.

Надійшла до редакції 28.05.2012

В.М. Бабенко

здобувач

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.61

ОРГАНІЗОВАНІ ФОРМИ УМИСНОГО ВБИВСТВА У ЗАКОНОДАВСТВІ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

Простежено процес виникнення, формування й розвитку норм, якими передбачено кримінальну відповідальність за вчинення організованого умисного вбивства, у вітчизняному кримінальному праві.

Ключові слова: організована злочинність, умисне вбивство, кримінальна відповідальність, історико-правовий аспект, розвиток, генезис.

Рассматривается процесс возникновения, формирования и развития норм, предусматривающих уголовную ответственность за совершение организованного убийства, в отечественном уголовном праве.

Ключевые слова: организованная преступность, умышленное убийство, уголовная ответственность, историко-правовой аспект, развитие, генезис.

The article traces the process of emergence, formation and development of norms, which provides for criminal liability for the organized murder in domestic criminal law.

Keywords: organized crime, murder, criminal responsibility, historical and legal aspects, development, genesis.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку науки постають усе нові й нові проблеми генезису кримінальної відповідальності за злочини проти життя. На сьогодні питання кримінальної відповідальності за умисне вбивство потребує комплексного дослідження з урахуванням порівняльно-правового, системно-структурного та історичного аспектів.

Серед злочинів проти життя умисне вбивство є найбільш тяжкою формою посягань на особу, суспільно небезпечним та резонансним злочинном. У сучасному суспільстві, урахувавши складну соціально-економічну ситуацію, у структурі злочинів проти життя та здоров'я злочини цього виду посідають другу сходинку за кількістю зареєстрованих після тілесних ушкоджень різного ступеню тяжкості (згідно зі статистичними даними МВС України).

З огляду на стан цієї проблематики виникає необхідність всебічного вивчення питань кримінальної відповідальності за умисне вбивство як на сучасному етапі розвитку, так і в історичному минулому.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Зазначені питання в історичному аспекті досліджували такі вчені, як М.Ф. Владимирський-Буданов, О.Ф. Кістяківський, Я.Ю. Кондратьєв, П.П. Музиченко, Л.О. Окіншевич, М.С. Таганцев, Д. Тальберг, О.О. Шевченко та ін.

В умовах сьогодення ці питання активно розробляють учені-правники Д.П. Альошин, В.І. Батрименко, Ю.В. Баулін, В.М. В'юнов, О.І. Дітріх, Л.О. Зайцев, П.П. Захарченко, С.В. Ківалов, Е.М. Кісілюк, О.Л. Копиленко, В.Г. Кундеус, Т.В. Сахарук, М.І. Хавронюк, А.С. Чайковський та ін.

Проте на сьогодні у науці кримінального права немає чіткого уявлення про конкретні етапи розвитку кримінальної відповідальності за умисне вбивство.

Метою цієї статті є дослідження історичних аспектів генезису кримінальної відповідальності за умисне вбивство.

Виклад основного матеріалу. У літературі з історії радянського кримінального права, на наш погляд, не приділено належної уваги розробці кримінального законодавства 1917–1960 рр. положень про відповідальність за вбивство, вчинене організованими злочинними угрупованнями. Досліджуючи розвиток і становлення поняття «вбивство» в даний період часу, ми зупинимося лише на тих нормативно-правових і законодавчих актах, які тим або іншим чином регламентували можливість кримінальної відповідальності осіб, які вчинили вбивство у співучасті.

Після Жовтневої революції основним джерелом права при ухваленні судових вироків з кримінальних справ була революційна правосвідомість. Так, у Декреті № 1 «Про суд» лише формально вирішувалося питання стосовно царських кримінальних законів, оскільки можливість їх застосування знаходилася під суворим революційним контролем на основі правосвідомості [1, с. 58].

У той же час питання боротьби з організованою злочинністю все більше потребувало законодавчого врегулювання. І вже перші документи нового уряду містили положення й окремі постанови, що передбачали прискікання будь-яких форм співучасті; практично було винесено за межі закону будь-яку групову діяльність, яка була спрямована на скидання влади або ускладнювала нормальну діяльність державного апарату.

ту. Було видано низку декретів, спрямованих на боротьбу з контрреволюційними злочинами; стосовно окремих складів злочину зустрічаються постанови про співучасть та співучасників. Так, у зверненні до населення «Про перемогу Жовтневої революції і про задачі боротьби на місцях» вимагало «найбільш безжальної боротьби зі злочинними спільнотами» [2, с. 22]. Сам розвиток законодавства відбувався шляхом конструювання норм, спрямованих на заборону конкретних видів спільної злочинної діяльності.

Необхідно зазначити, що на той час у документах стали відображатися питання диференціації окремих видів співучасників. Окрім згадки безпосередніх виконавців злочинів, у зверненнях і декретах містяться також вказівки на лідерів змов, підбурювачів, пособників та ін. При цьому законодавець, термінологічно розрізняючи окремих співучасників, жодної відмінності в їх відповідальності не проводив.

У цей період норми про співучасть фігурували в законі лише стосовно конкретних злочинів, проте законодавець розтлумачив зміст окремих форм співучасті. Радянське кримінальне право ще не знало норм загальної частини. Термін «співучасник» інколи застосовувався як поняття, що характеризує одну з форм участі у злочинній діяльності, тобто співвиконавця.

У Декреті від 20 липня 1918 р. «Про Суд» № 3 вказувалося, що посягання на життя разом з іншими небезпечними посяганнями на особу, підсудним окружним народним судам, визначалися як найбільш суспільно небезпечні діяння [3, с. 63].

Декрет від 20 червня 1919 р. ВЦВК «Про вилучення із загальної підсудності в місцевостях, що оголошені на воєнному стані» передбачав десять складів злочинів, за якими Всеросійська Надзвичайна Комісія і Губернські Надзвичайні Комісії мали право безпосередньої розправи аж до розстрілу. Чотири з них передбачали відповідальність за співучасть у злочині: 1) приналежність до контрреволюційної організації і участь у змові проти Радянської влади; 2) державна зрада, шпигунство, приховування зрадників, шпигунів; 3) участь із контрреволюційних цілей в підпалах і вибухах; 4) бандитизм (участь у шайці, яка утворена для вбивств, розбою та грабежів, пособництво і приховування такої шайки).

У цьому документі говориться про шайки, які були утворені для вбивства, розбою і грабежу [3, с. 63]. Проте в літературі і судовій практиці організована група не виділялася із злочинної організації, а визнавалася різновидом останньої. Вважалося, що існування шайки полягає у постійному співтоваристві та перетворенні членами шайки злочинної діяльності у ремесло. Вона характеризувалася «існуванням часто особливої конструкції із «засновницькими зборами», з кодексом законів и звичаїв...» [4, с. 69].

Таким чином, вперше у кримінальному законодавстві була закріплена кримінальна відповідальність за вчинення вбивства у складі шайки, яку велика частина авторів розглядає як організовану групу [4, с. 7-8; 5, с. 14].

Вперше систематизовано регулювати питання співучасті почали «Руководящие начала» з кримінального права РРФСР 1919 р. Вони були першим узагальненням кримінального законодавства та практики застосування у перші роки радянської влади. «Руководящие начала» містили тільки норми Загальної частини та стали праобразом Загальної частини майбутнього Кримінального кодексу.

У ст. 21 вказується, що «за дії, вчинені спільно групою осіб (шайкою, бандою, гуртом), караються як виконавці, так і підбурювачі й пособники. Заходи покарання визначаються не ступенем участі, а ступенем небезпечності злочинця та скоєного ним діяння» [6, с. 69] Отже, при вчиненні вбивства у співучасті незалежно від форми – чи то буде шайка, банда або натовп – до кримінальної відповідальності мають бути притягнені всі співучасники, яку б роль вони не виконували під час вчинення злочину.

Необґрунтованість цього положення одним з перших помітив Л.Я. Єстрін. Як правильно зазначає О.М. Трайнін, таке поняття співучасті обмежене двома напрямками: по-перше, воно охоплює лише співучасть у формі участі в організації і участі в натовпі; по-друге, воно обмежує критерій караності співучасників [7, с. 7-9].

«Руководящие начала», згідно зі ст. 12, акцентують увагу на необхідності при визначенні міри покарання в кожному конкретному випадку розрізняти, чи вчинено вбивство групою, «шайкою», бандою або однією особою, підкреслюючи велику суспільну небезпеку діянь, вчинених у співучасті.

Слід зазначити, що в цілому радянське кримінальне право періоду революції та громадянської війни відрізнялося невизначеністю і, часом, суперечливістю окремих положень. Це пояснювалося насамперед тим, що наполеглива та невідкладна потреба у нових законах разом з інтенсивністю їхнього прийняття найчастіше супроводжувалася ігноруванням загальних принципів кримінального права.

Подальший розвиток інституту співучасті знайшов у Кримінальному кодексі УРСР 1922 р. Питанням співучасті були присвячені ст.ст. 15, 16 КК УРСР, де, зокрема, вказувалося, що «за злочини караються як виконавці, так і підбурювачі, і пособники». Міра покарання кожному з цих співучасників злочину визначається як мірою участі, так і мірою небезпеки злочинця.

В Особливій частині кодексу в розділі «Про контрреволюційні злочини» ставився акцент на організаторську діяльність і на участь у всякого роду контрреволюційних організаціях, що дозволяло законодавцям підвищувати покарання для співучасників, діяльність яких визнавалася небезпечною, або, навпаки, пом'якшувати покарання для тих, чия діяльність була менш небезпечною.

Детально регламентувалася відповідальність окремих співучасників розділом «Про злочини проти порядку управління», де передбачалася відповідальність організаторів і учасників банд (ст. 76 КК УРСР). Ко-

декс проводив межу між караністю підбурювачів, керівників і організаторів, з одного боку, а з іншого – інших учасників. Покарання перших у всіх випадках значно вище, ніж покарання інших учасників. Відповідно до ст. 76 КК УРСР закон визнавав караним діяльність осіб, які брали участь в організації або увійшли у вже створену організацію, шайку чи банду, яка фактично вчинила одне із злочинних діянь, перелічених у даній статті, – грабіж, наліт та інші, хоч би і без закінченого складу вбивства, тобто замаху на вбивство.

Під час зіставлення всіх цих норм Кримінального кодексу можна помітити, що для визначення співучасті вживалися не ті самі терміни, які були роз'яснені в Загальній частині. Так, ст. 15, 16 КК вказують на три види співучасників: підбурювач, виконавець та пособник. У той же час у ст. 25, 183 КК говориться про «групу», «шайку», «банду»; ст. 60 КК згадує про «організацію»; а ст. 80, 85 КК вказують на злочини, «організовані за взаємною або попередньою згодою» [4, с. 65-66].

Такі поняття, як «група», «шайка», «злочинна організація» передбачають спільну діяльність багатьох осіб, але кожне з них має свої відмінні властивості. Так, шайка є союзом, організацією особливого роду. Так, вона характеризується: взаємною солідарністю усередині шайки, колективною силою, спрямованою на впорядкування внутрішнього устрою, авторитетністю її членів, ієрархічним устроєм, існуванням кодексу законів і звичаїв.

Шайкою як особливим видом співучасті визнавалася угода декількох осіб на вчинення декількох визначених або невизначених, однорідних або різнорідних злочинних діянь. Поняття «шайка» зустрічалось в чотирьох статтях: п.«ж» ст. 25, 76, ч. 2 ст. 183, ч. 2 ст. 184 КК УРСР. Перша і дві останні статті згадували про злочини, вчинені групою, і в дужках говорилося про шайку або банду. Слово «банда» означало також шайку, але її різновид – озброєну шайку. Отже, можна зробити висновок, що шайку і банду складала більш зорганізована група [4, с. 65-66], що володіє ознакою стійкості, яка належала до такої форми співучасті, як організована група.

Кримінально-правове регулювання відповідальності за вбивство містилось у Розділі V «Злочини проти життя, здоров'я, свободи та гідності особи». Усі злочини були розподілені на п'ять груп, кожна з яких мала свій підзаголовок. У першу групу, яка називалась «Вбивство», входили статті, які передбачали відповідальність за три види умисних вбивств: кваліфіковане (ст. 142), що карається позбавленням волі на термін не менше восьми років з суворою ізоляцією; просте (ст. 143), що передбачає покарання у виді позбавлення волі на строк не менше трьох років із суворою ізоляцією злочинця, та вбивство під впливом сильного душевного хвилювання (ст. 144), що карається позбавленням волі на строк до трьох років.

У статтях про умисне вбивство не йшлося про вчинення даного злочину в співучасті у будь-якій її формі.

Новий КК РРФСР було прийнято 22 листопада 1926 р., а 8 червня 1927 р. постановою Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету було прийнято Кримінальний Кодекс Радянської України (КК УРСР), затверджений 2-ю сесією ЦВК УРСР II скликання та запроваджений в дію 1 липня 1927 р. В основу Загальної частини КК було покладено «Основные начала» 1924 р., більшість положень яких майже текстуально були вміщені в кодекс. Водночас низку положень було конкретизовано та доповнено.

Незважаючи на надзвичайно велику централізацію законодавства, в питанні віднесення тих чи інших категорій осіб до співучасників кримінальні закони союзних республік виявили достатню самостійність. Це передусім стосувалось визначення кола співучасників. КК РСФРР указував (ст. 17), що до них належать лише підбурювачі і пособники. КК УРСР обґрунтовано включив до їх кола також і виконавців злочину. Не було єдності й у віднесенні до кола співучасників осіб, які вчинили заздалегідь не обіцяне приховування злочинів, що є сприянням виконанню злочину; цей випадок розглядався як співучасть у злочині. Якщо КК РСФРР та інших союзних республік визнавали цю діяльність як співучасть у злочині без будь-яких обмежень, то КК України не тільки не робив цього, а взагалі обґрунтовано встановлював відповідальність за заздалегідь не обіцяне приховування злочинів лише у спеціально визначених випадках. Прикладом є ст. 72 КК УРСР, коли приховування розглядається як спеціальний злочин проти порядку управління і не містить характеру сприяння злочину. Як бачимо, перші кримінальні закони радянських часів не виокремлювали й такого виду співучасників, як організатор злочину, хоча законодавство знало цей вид діяльності, вважаючи його певним видом злочину.

Кримінально-правові норми, що передбачали відповідальність за вбивство, було розміщено в Особливій частині кодексу в розділі VI «Злочини проти життя, здоров'я, волі і гідності особи». Норми даної глави не зазнали суттєвої зміни порівняно з нормами, що передбачають відповідальність за умисне вбивство за КК УРСР 1922 р. Він майже повністю зберіг систему та ознаки складів злочинів проти життя. Особливостями були: 1) відмова від редакції розділу про злочини проти життя, здоров'я, свободи та гідності особи, у зв'язку з чим вбивства не були виділені в самостійну групу; 2) об'єднання в одну норму вбивства з необережності та вбивства у зв'язку з перевищенням меж необхідної оборони; 3) введення в дію норми про доведення особи, яка перебуває в матеріальній чи іншій залежності від іншої особи, жорстоким поведінням чи іншим подібним шляхом до самогубства чи замаху на нього (ч. 1 ст. 141). Також Кодекс 1926 р. пом'якшив санкції: покарання за найтяжчий злочин з цієї групи – кваліфіковане вбивство – передбачалось у виді позбавлення волі на строк від одного до десяти років, тоді як смертне покарання широко застосовувалось за державні, майнові та інші злочини.

Щодо співучасті, то вона передбачалась у таких складах злочину, як розбій, грабїж та крадіжка, як вчинення злочину групою осіб за попередньою змовою чи без неї.

За часів Великої Вітчизняної війни кримінально-правові норми, що регулювали відповідальність за вчинення вбивства, зберегли свій зміст і застосовувались без змін.

Однак Президія Верховної Ради СРСР Указом від 30 квітня 1954 р. «Про посилення кримінальної відповідальності за вчинення умисного вбивства» допустив застосування страти до осіб, які вчинили умисне вбивство за обтяжуючих обставин [8, с. 171]. Проте у цьому Указі не було зазначено переліку обтяжуючих обставин, які могли бути підставою для застосування смертного покарання. У постанові Пленуму Верховного Суду СРСР від 21 травня 1954 р. до таких обставин було віднесено: мету заволодіння майном потерпілого, хуліганські мотиви, помсту на ґрунті службової діяльності потерпілого, особливо жорстокий спосіб убивства, а також убивство, поєднане зі зґвалтуванням, повторне вбивство чи навмисне вбивство декількох осіб. Страта також призначалась за бандитизм чи збройний напад, поєднаний із вбивством [9, с. 184]. Тобто вчинення вбивства організованими злочинним угрупованнями не розглядалось як обтяжуюча обставина.

Подальшого розвитку кримінально-правові норми, що регулюють питання співучасті, набули в Основах кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік від 25 грудня 1958 р. Кримінальні кодекси союзних республік 60-х років у своїх нормах не тільки визначили поняття співучасті у злочині, а й досить розгорнуто характеризували види співучасників злочину. Це вперше закріпилося в нормативному порядку. 28 грудня 1960 р. відповідним законом Української РСР було затверджено Кримінальний кодекс УРСР, який набрав чинності з 1 квітня 1961 р.

Поняття співучасті і види співучасників визначалися у ст. 19 КК УРСР. У ній знайшло нормативне відбиття поняття співучасті та його ознаки, з'ясовано види співучасників та подано характеристику діянь, що утворюють кожен із цих видів.

Одночасно закон робив акцент на суспільній небезпечності діяння, хоча й наголошував на необхідності врахування при призначенні покарання міри й характеру участі в злочині кожного із співучасників.

Звичайно, це був великий крок вперед на шляху теоретичного розуміння змісту цього кримінально-правового інституту та його втілення в практику боротьби зі злочинністю.

Кримінально-правові норми, що передбачали відповідальність за вбивство, було розміщено в розділі III «Злочини проти життя, здоров'я, волі і гідності особи» в Особливій частині кодексу. Стаття 93 КК із змінами від 2 жовтня 1996 р. передбачала кваліфікований склад умисного вбивства. До нього був введений пункт «і», який передбачав відповідальність за умисне вбивство, вчинене за попередньою змовою групою осіб або організованою групою. Крім того, вчинення злочину організованою групою,

у тому числі й умисного вбивства, розглядалася як обставина, що обтяжувала відповідальність (п. 2 ст. 41 КК України 1960 р.)

Умисним вбивством вважалось вбивство, вчинене за попередньою змовою групою осіб, якщо в позбавленні потерпілого життя брали участь за попередньою домовленістю як співвиконавці дві і більше особи.

Завершуючи аналіз кримінального законодавства радянського періоду, слід зупинитися на такому джерелі кримінального права, як Основи кримінального законодавства Союзу РСР і республік. Цей нормативно-правовий акт був прийнятий 2 липня 1991 р. і мав набрати чинності з 1 липня 1992 р. [9, с. 1235-1255]. Однак у зв'язку із розпадом СРСР цей документ так і не набрав чинності. Незважаючи на це, Основи кримінального законодавства є серйозним кроком у розвитку кримінально-правової думки, що вплинули на формування наступних кримінально-правових норм, зокрема КК України 2001 р. Крім того, що в Основах було сформульовано поняття співучасті (ч. 1 ст. 19 КК), подано класифікацію та вичерпну характеристику окремих видів співучасників (ч.ч. 3-6 ст. 19 КК), ще й визначено деякі спеціальні питання відповідальності за співучасть, зокрема, добровільна відмова співучасників (ч. 3 ст. 18 КК) і ексцес виконавця (ч. 7 ст. 19 КК). Цей нормативно-правовий акт уперше в історії радянського законодавства закріпив визначення такої форми співучасті, як організована група (ч. 1 ст. 20 КК). Було також сформульовано й особливості кримінальної відповідальності організатора та інших учасників організованої групи (ч. 3 ст. 20 КК).

Висновки. Таким чином, кримінальне законодавство ХХ ст. стало серйозним кроком у розвитку кримінально-правової думки, що вплинули на формування Кримінального кодексу України 2001 року, зокрема на формування інституту співучасті.

Бібліографічні посилання

1. Шишов О.Ф. Становление и развитие науки уголовного права в СССР. – М., 1989.
2. Собрание узаконений УРСР. – 1912. – № 2. – 126 с.
3. Собрание узаконений РСФСР. – 1918. – № 70. – 759 с.
4. Ошеров В.П. Преступная группа, шайка, банда и сообщество – организация по уголовному кодексу // Право и жизнь. – 1924. – № 7-8.
5. Пинчук В.И. Шайка – вид преступной организации // Правоведение. – 1959. – № 4. – С. 14-17.
6. Российское законодательство X-XX веков: В 9 т. / Под ред. Б.В. Виленского. – М., 1994. – Т. 9: Законодательство эпохи буржуазно-демократической революции.
7. Эстрин Л.Я. Уголовный кодекс и «Руководящие начала» по уголовному праву РСФСР // Еженедельник Советская юстиция. – 1922. – № 3. – С. 6-15.
8. Утевский Б.С. Соучастие в преступлении. – М., 1938.
9. Собрание законодательства Российской Федерации. – 1998. – № 13. – Ст. 1463. – 1999. – № 14. – Ст. 1664.

Надійшла до редакції 11.10.2012

Є.О. Бараксанов

здобувач

(Харківський національний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.36

ОБ'ЄКТ ПОСЯГАНЬ НА ЖИТТЯ, ЗДОРОВ'Я ТА ВЛАСНІСТЬ ОСІБ, ЩО ЗДІЙСНЮЮТЬ ПРАВОСУДДЯ

Проведено аналіз теорій, які існують у кримінальному праві України, щодо визначення об'єкта злочину. Запропоновано власну позицію з цього питання, надано характеристику об'єкта злочинів, передбачених ст. 377-379 Кримінального кодексу України.

Ключові слова: об'єкт злочину; правосуддя; особи, що здійснюють правосуддя.

Проведен анализ теорий, существующих в уголовном праве Украины, относительно определения объекта преступления. Предложена собственная позиция по данному вопросу, представлена характеристика объекта преступлений, предусмотренных ст. 377-379 Уголовного кодекса Украины.

Ключевые слова: объект преступления; правосудие; лица, осуществляющие правосудие.

The article analysis the theories of definitions of "object of crime" notion which exist in the Criminal law of Ukraine. The author suggests his point of view on the issue, characterizes the objects of crimes stipulated in articles 377-379 of the Criminal Code of Ukraine.

Keywords: object of crime, justice, persons which are administering justice

Постановка проблеми. Формування в сучасній Україні правової держави відбувається на основі нових економічних відносин і соціальних орієнтирів, які зумовлюють необхідність внесення змін у концепцію основних напрямків діяльності держави і суспільства у сфері подолання злочинності.

Питання визначення об'єкта посягань на життя, здоров'я та власність осіб, що здійснюють правосуддя, має як теоретичне, так і практичне значення. Від того, наскільки вірно буде визначений об'єкт злочинів, передбачених ст. 377-379 Кримінального кодексу України (далі – КК), залежатиме правильна кваліфікація злочинів та відмежування їх від суміжних складів злочинів. Крім того, важливість об'єкта, якому завдається шкода при вчиненні даних злочинів, характеризується чинниками, які впливають на пеналізацію злочинів. Все це дає підстави для ґрунтовного аналізу об'єкта посягань на життя, здоров'я та власність осіб, що здійснюють правосуддя.

Метою даної статті є визначення об'єкта посягань на життя, здоров'я та власність осіб, що здійснюють правосуддя.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Питання кримінально-правової охорони правосуддя, у тому числі питання визначення об'єкта посягань на життя, здоров'я та влас-

ність осіб, що здійснюють правосуддя, розглядалися у працях Ю.В. Александрова, М.І. Бажанова, Ю.В. Бауліна, І.А. Бобракова, В.І. Борисова, І.С. Власова, П.А. Вороб'я, А.В. Галахової, Л.Д. Гаухмана, В.О. Глушкова, М.С. Голоднюка, М.П. Джугана, В.П. Ємельянова, О.О. Кваші, М.Й. Коржанського, О.М. Костенка, Я.М. Кульберга, О.М. Литвака, Л.В. Лобанової, А.А. Музики, І.В. Музики, М.І. Мельника, В. Мульченка, В.О. Навроцького, Н.А. Носкова, А.В. Наумова, Л.М. Палюхи, Ш.С. Рашковської, О.Я. Светлова, Є.А. Смірнова, В.В. Сташиса, С.А. Тарарухіна, В.Я. Тація, З.А. Тростюк, І.М. Тяжкової, В.І. Тютюгіна, А.П. Тузова, Є.В. Фесенка, В.Д. Філімонова, П.Л. Фріса, М.І. Хавронюка, М.В. Шепітька та інших вчених.

Виклад основного матеріалу. У сучасній науці кримінального права майже одностайно визнається, що об'єкт злочину – це те, на що посягає особа, яка вчиняє злочинне діяння. Однак питання, чому саме заподіюється або може бути заподіяно шкоду в результаті вчинення злочину, уже протягом багатьох років залишається суперечливим. Перш ніж перейти до характеристики об'єкта злочинів, передбачених ст. 377-379 КК, вважаємо за доцільне розглянути наявні в теорії кримінального права позиції щодо визначення об'єкта злочину.

У кримінально-правовій доктрині усталеними є дві діаметрально протилежні концепції стосовно визначення об'єкта злочину. Відповідно до першої з них об'єктом злочину є сукупність суспільних відносин, згідно з іншою – суспільні відносини, будучи за своєю суттю абстрактною категорією, не можуть виступати реальними об'єктами конкретних злочинів.

Перша з означених концепцій була пануючою за радянської доби, залишаючись домінуючою й у наш час та маючи достатню кількість прихильників. Під суспільними відносинами розуміються відносини, які склалися між людьми та їх організаціями у процесі життєдіяльності. Згідно з даною теорією не можуть визнаватися об'єктом злочину ані предмети як речі матеріального світу, ані норми, ані людина як носій цих відносин. Так, прихильник даної концепції В.Я. Тацій вважає, що об'єктом злочину є ті суспільні відносини, на які посягає злочин, завдаючи їм певної шкоди, і які поставлені під охорону закону про кримінальну відповідальність. При цьому сутність суспільних відносин як об'єкта злочину найбільш повно розкривається через аналіз їх структурних елементів, до яких належать: а) суб'єкти (носії) відносин; б) предмет, з приводу якого існують відносини; в) соціальний зв'язок (суспільно значуща діяльність) як зміст відносин [1, с. 13-44].

В.М. Трубников у ролі первинного об'єкта злочинного посягання розглядає суспільні відносини, які він називає „соціальною оболонкою”, а у ролі вторинних об'єктів – блага, цінності, сфери життєдіяльності, що знаходяться всередині соціальної оболонки [2, с. 81-82].

Представники іншої точки зору вважають, що об'єктом злочинів є виключно блага й цінності, які охороняються законом про кримінальну

відповідальність. Найбільш послідовним представником цього напрямку є С.Б. Гавриш, який вперше в українській науці піддав різкій критиці концепцію визнання об'єктом злочину суспільні відносини. На його думку, з позиції теорії об'єкта як суспільних відносин виходить, що кримінальне право нібито охороняє не матеріальні цінності й блага, життя, здоров'я, природне середовище тощо, а – навпаки – певну форму їх прояву, ті чи інші зв'язки між суб'єктами відносин, тоді як у дійсності таким охоронюваним об'єктом є «правове благо» як «визначена цінність» [3, с. 64-65].

З нашої точки зору, слід виходити із загальноновизнаних міжнародних нормативних правових актів та конституційних норм, які найвищою цінністю визначають індивіда, його права і свободи. У цьому зв'язку було б помилково вважати суспільне благо найвищою цінністю, яка стоїть над індивідуальним благом окремої особи.

І.В. Самощенко вважає, що ідея об'єкта як суспільних відносин, поставлених під охорону закону, є надмірно ускладненою, надуманою через той ідеологічний фактор, який був покладений в її основу. Адже найбільш вдалими, на його думку, є пояснення об'єкта злочину через категорію «інтерес» [4, с. 114].

Заперечує проти суспільних відносин як об'єкта злочину і Г.П. Новосолов, констатує, що «пройшовши шляхом не від окремого до загального, а від загального до окремого і фактично „запрограмувавши” себе на необхідність розуміння суспільних відносин як об'єкта кожного злочину, радянська кримінально-правова наука за весь період свого існування так і не змогла створити теорію, здатну усунути розбіжності між декларованим загальним розумінням об'єкта злочину та його характеристикою стосовно конкретних складів злочинів. Не тільки раніше, але і в наш час прибічники критикованої точки зору в межах Особливої частини як об'єкт злочину розглядають особистість, здоров'я, честь, гідність, конституційні права і свободи, громадську безпеку, конституційні засади, мир і безпеку людства тощо – те, що ніяк не може бути названо суспільними відносинами як такими» [5, с. 23-24].

З нашої точки зору, щодо питання про об'єкт злочину логічно вваженою і науково обміркованою є позиція В.П. Ємельянова, який справедливо зауважує, що представники попередніх напрямків недостатньо повно й адекватно відображають всі ті об'єкти, які перебувають під охороною кримінального закону. На його думку, категорією „благо” неможливо охопити усі реалії дійсності, охоронювані кримінальним законом. „Не викликає сумніву, – зазначає В.П. Ємельянов, – віднесення до категорії „благо” таких реалій дійсності, як життя, здоров'я, свобода, гідність, безпека людини, її майновий стан і соціальний статус. У той же час вбачається далеко не бездоганним віднесення до категорії „благо”, наприклад, діяльності тюремної системи, посягання на яку переслідуються у кримінальному порядку; це вимушений атрибут державної влади, який наряд чи можна назвати благом для людини і людства. Фаши-

стський та інший тоталітарний політичний режим підводиться в ранг блага його натхненниками і сприймається як таке однією частиною населення країни, але заперечується іншою частиною населення країни й усіма демократичними державами, розглядається як зло, що має бути знищене. Не можна скидати з рахунку й ті ситуації, коли кримінальне законодавство продовжує охороняти ті категорії й умови дійсності, які давно вже не відповідають уявленням про благо, слугують лише гальмом у суспільному розвитку та потребують скорішої зміни і декриміналізації» [6, с. 27-28]. З іншого боку, щодо позиції Г.П. Новосьолова вчений зазначає: „Це в цілому вірне уявлення про об’єкт злочину потребує деякого уточнення, оскільки не будь-який злочин посягає безпосередньо на людину – він може спричинити шкоду їй опосередковано, впливом на умови її життя та середовища існування”. В результаті В.П. Ємельянов доходить висновку, що універсальною категорією, яка здатна охопити собою усі без винятку охоронювані кримінальним законом реальні об’єкти, може виступати категорія «сфера життєдіяльності людей» [6, с. 27-28].

Таким чином, вважаємо, що теорія об’єкта злочину як категорія сфери життєдіяльності людей є найбільш переконливою, а тому визнання об’єкта посягань на життя, здоров’я та власність осіб, що здійснюють правосуддя, слід ґрунтувати саме на цій теорії.

Статті 377 КК «Погроза або насильство щодо судді, народного засідателя чи присяжного», 378 КК «Умисне знищення або пошкодження майна судді, народного засідателя чи присяжного», 379 КК «Посягання на життя судді, народного засідателя чи присяжного у зв’язку з їх діяльністю, пов’язаною із здійсненням правосуддя» розташовані у розділі XVIII Особливої частини КК України «Злочини проти правосуддя», який належить до блоку “Злочини, які посягають на життя, здоров’я, особисту безпеку, власність суддів, народних засідателів, присяжних та інших учасників судочинства». З цього випливає, що законодавець об’єктом цих злочинів вважає саме правосуддя.

Вважаємо за доцільне звернути увагу, що в науці кримінального права деякі правники по-різному визначають родовий об’єкт злочинів проти правосуддя. Це пояснюється тим, що окремі науковці використовують поняття правосуддя у вузькому значенні, а інші – як у вузькому, так й у широкому. Так, Ю.В. Александров під родовим об’єктом злочинів розглядуваної категорії розуміє відносини, які пов’язані з регламентованим законодавством здійсненням правосуддя судами, забезпеченням цієї діяльності органами дізнання, досудового слідства, прокуратури, захисниками і представниками особи, а також установами, які виконують судові рішення [7, с. 601]. Як зазначають В.М. Трубников та А.А. Васильєв, родовим об’єктом злочинів проти правосуддя виступають суспільні відносини, що забезпечують законну (нормальну) діяльність судів та органів досудового слідства, прокуратури, а також установ, що виконують судові рішення, вироки, ухвали і

постанови [8, с. 481].

Є.А. Смірнов вважає, що об'єктом злочинів проти правосуддя є закріплений у законодавстві порядок правосуддя. При цьому автор розглядає поняття правосуддя у вузькому значенні – як діяльність суду з розгляду кримінальних та цивільних справ, та у широкому – як встановлений законодавством порядок кримінального і цивільного процесу, а також порядок відбування покарання [9, с. 5]. З цього приводу Л.М. Палюх зауважує, що таке розуміння поняття правосуддя у назві розділу кримінального закону викликає зауваження. З точки зору правника, це не вирішує проблему визначення родового об'єкта розглядуваної групи злочинів, оскільки поняття «правосуддя» не може бути вжите законодавцем в одному значенні у кримінальному матеріальному законодавстві, а в іншому – у процесуальному [10, с. 274].

В.К. Глистин відстоював позицію, що у розділі «Злочини проти правосуддя» логічніше було б зосередити, виходячи з родового об'єкта, лише норми, що охороняють відносини зі здійснення правосуддя [11, с. 107-108].

Л.В. Іногамова-Хегай зазначає, що родовим об'єктом злочинів проти правосуддя є суспільні відносини зі здійснення державної влади [12, с. 22]. При цьому, як слушно зазначає Л.М. Палюх, таке визначення родового об'єкта злочинів проти правосуддя видається занадто широким, оскільки відносинам щодо здійснення державної влади заподіюється шкода і при вчиненні злочинів, передбачених розділом XV «Злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян», розділом XVII «Злочини у сфері службової діяльності». Правник, аналізуючи різні позиції вчених щодо визначення родового об'єкта злочинів проти правосуддя, доходить висновку, що родовий об'єкт злочинів, передбачених розділом XVIII КК України, можна визначити як судочинство та встановлений законом порядок виконання судових рішень, у зв'язку з чим пропонує закріпити і відповідну назву цього розділу, а саме «Злочини проти порядку судочинства та виконання судових рішень» [10, с. 278].

З нашої точки зору, поняття правосуддя необхідно розглядати у двох значеннях: як регламентовану законом форму діяльності суду з розгляду і вирішення цивільних, господарських, кримінальних та адміністративних справ та як діяльність органів та установ, які сприяють діяльності суду.

Враховуючи викладене, можна дійти **висновку**, що основним безпосереднім об'єктом посягань на життя, здоров'я та власність осіб, що здійснюють правосуддя, є регламентована законодавством діяльність суду та органів, що йому сприяють, як охоронювана законом про кримінальну відповідальність сфера життєдіяльності людей. Винна особа посягає на законну діяльність, пов'язану із здійсненням судочинства, а також на здоров'я, життя, честь, гідність, власність осіб, що його здійснюють, тим самим порушуючи порядок правосуддя як одну з най-

важливіших сфер життєдіяльності людей. Поряд з основним безпосереднім об'єктом злочинів, передбачених ст. 377-379 КК, можуть виступати життя, здоров'я, власність осіб, що здійснюють правосуддя, а також життя, здоров'я, власність близьких родичів цих осіб.

Бібліографічні посилання

1. Тацій В. Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве / В. Я. Тацій. – Х., 1988.
2. Трубников В. М. Новый взгляд на объект преступления / В. М. Трубников // Право і безпека. – 2002. – № 1. – С. 81-82.
3. Гавриш С. Б. Уголовно-правовая охрана природной среды Украины. Проблемы теории и развитие законодательства / С. Б. Гавриш. – Х., 1994.
4. Самощенко И. В. Ответственность за угрозу по уголовному праву Украины : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / И. В. Самощенко. – Х., 1997.
5. Новоселов Г. П. Учение об объекте преступления. Методологические аспекты / Г. П. Новоселов. – М., 2001.
6. Емельянов В. П. Понятие объекта преступлений в уголовно-правовой науке / В. П. Емельянов // Право і безпека. – 2002. – № 4. – С. 27-28.
7. Кримінальне право України. Особлива частина : підручник / Ю. В. Александров, О. О. Дудоров, В. А. Клименко, М. І. Мельник та ін.; за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. – 3-тє вид., перероб. та доп. – К., 2009.
8. Кримінальне право України (Особлива частина) : підручник / кол. авторів : А. В. Байлов, О. А. Васильєв, О. О. Житний та ін. ; за заг. ред. О. М. Литвинова ; наук. ред. серії О. М. Бандурка. – Х., 2011.
9. Смирнов Е. А. Преступления против социалистического правосудия / Е. А. Смирнов. – М., 1959.
10. Палюх Л. М. До питання про родовий об'єкт злочинів проти правосуддя / Л. М. Палюх // Наук. вісник Львів. держ. ун-ту внутр. справ. – 2008. – № 3. – С. 272-280.
11. Глистин В. К. Проблема уголовно-правовой охраны общественных отношений (объект и квалификация преступлений) / В. К. Глистин. – Л., 1979.
12. Преступления против правосудия / Александров А. Н., Антонов Ю. И., Галахова А. В., Демидов В. В. и др.; под ред. Галахова А. В. – М., 2005.

Надійшла до редакції 29.05.2012

С.О. Бочарников

здобувач

*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 343.34

ОБОВ'ЯЗКОВІ ОЗНАКИ СУБ'ЄКТИВНОЇ СТОРОНИ ЗЛОЧИНУ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО ст. 298 КК УКРАЇНИ

Розглянуто доктрину кримінального права у контексті визначення обов'язкових ознак суб'єктивної сторони незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини. Доведено, що злочин, передбачений ст. 298 КК України, вчиняється із прямим умислом.

Ключові слова: *суб'єктивна сторона, вина, незаконне проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або*

пошкодження об'єктів культурної спадщини

Рассмотрена доктрина уголовного права в контексте определения обязательных признаков субъективной стороны незаконного проведения поисковых работ на объекте археологического наследия, уничтожение, разрушение или повреждение объектов культурного наследия. Доказано, что преступление, предусмотренное ст. 298 УК Украины, совершается с прямым умыслом.

Ключевые слова: субъективная сторона, вина, незаконное проведение поисковых работ на объекте археологического наследия, уничтожение, разрушение или повреждение объектов культурного наследия

Considered the doctrine of criminal law in the context of determining the essential characteristics of the subjective side unlawful conduct search operations on the heritage, destruction, destruction or damage to cultural heritage objects. It is proved that the offense under Art. 298 of the Criminal Code of Ukraine, committed with direct intent.

Keywords: subjective side, wine, illegal prospecting for archaeological heritage, destruction, destruction or damage of cultural heritage

Постановка проблеми. Суб'єктивна сторона злочину характеризується психічними процесами, що проходять у свідомості особи. Крім того, у суб'єктивній стороні злочину знаходить своє відображення один із основоположних принципів кримінального права – принцип вини. Визначення цього принципу закріплено у ч. 2 ст. 2 КК України: «Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду». У зв'язку з цим особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності лише тоді, коли злочин вчиняється усвідомлено.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Незважаючи на те, що Б.М. Одайником була захищена дисертаційна робота на тему: «Кримінальна відповідальність за знищення, руйнування або пошкодження пам'яток – об'єктів культурної спадщини», на сьогодні залишаються актуальними проблеми протидії цим злочинам кримінально-правовими засобами.

Метою даної статті є аналіз доктрини кримінального права з метою виділення ознак суб'єктивної сторони незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини.

Виклад основного матеріалу. Обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони складу будь-якого злочину, яка визначає його психологічний зміст і є необхідною умовою кримінальної відповідальності, є вина. Відповідно до ст. 23 КК України, виною є психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності. З цього приводу А.А. Пінаєв справедливо зазначає, що якщо суб'єктивне – це внутрішнє ставлення особи до об'єктивного, то, у свою чергу, об'єктивне (діяння, наслідки тощо) дозволить правильно визначити суб'єктивні ознаки посягання [1].

У свою чергу, вину характеризують такі основні категорії: зміст, форма, сутність і ступінь.

Під формою вини розуміють установлене законом певне сполучення інтелектуальних і вольових ознак, які свідчать про ставлення винної особи до вчинюваного нею діяння (дії чи бездіяльності) та його наслідків [2, с. 301]. Відповідно до ст.ст. 24, 25 КК України, закріплено такі форми вини, як умисел і необережність. При цьому кожна із форм вини на легальному рівні поділено на окремі види: умисел – прямий і непрямий, необережність – злочинна самовпевненість і злочинна недбалість. Кожному з цих різновидів вини властиве певне, лише йому притаманне сполучення інтелектуальних і вольових процесів, тобто кожен із них має специфічний зміст. Однак вони становлять собою лише різновиди певної форми вини, а тому як її самостійні форми розглядатися не можуть [3, с. 88, 89].

Переходячи до розгляду форми вини у злочині, передбаченому ст. 298 КК України, слід зазначити, що законодавець по-різному відображає в законі таке рішення щодо форми вини конкретного злочину. При цьому існують такі прийоми законодавчого визначення форми вини: 1) стаття Особливої частини КК України прямо визначає умисел як форму вини цих злочинів; 2) є вказівка в диспозиції статті Особливої частини КК України на спеціальну мету вчинення суспільно небезпечного діяння; 3) описання характерного способу дії; 4) вказівка на незаконний характер дій або порушення спеціальних правил у злочинах із формальним складом.

Наш випадок не став винятком, адже законодавець прямо не називає форму вини, а її встановлення провадиться на підставі тлумачення інших ознак складу злочину, передбачених у диспозиції ст. 298 КК України. При незаконному проведенні пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищенні, руйнуванні або пошкодженні об'єктів культурної спадщини вина виражається у формі прямого умислу.

Проте це становище породжує певні складнощі у правозастосовчій діяльності, оскільки не виключає можливості різного тлумачення форми вини в злочині, передбаченому ст. 298 КК України. Основними причинами такого становища є: 1) суб'єктивна сторона цього злочину формулюється в Особливій частині КК України не за допомогою термінів загального визначення умислу; 2) існують різноманітні погляди вчених стосовно визначення форми вини у цьому злочині.

Зміст вини характеризується сукупністю психічних елементів, у яких відображаються об'єктивні ознаки злочину, що виражають певне ставлення особи до цих ознак. Тобто вона характеризує відображення у психіці (свідомості) особи фактичних ознак, які характеризують об'єкт і об'єктивну сторону. Зміст вини – це зміст умислу або необережності конкретного злочину [4, с. 150].

Як ми уже наголошували, за формою вини злочин, передбачений ст. 298 КК України, характеризується прямим умислом. При цьому зміст

умислу характеризує певне відображення у психіці винної особи ознак суспільно небезпечного діяння.

Відразу ж зауважимо, що в доктрині кримінального права досі ведуться дискусії щодо визначення ознак, які повинні входити до змісту умислу. Так, існують такі точки зору: 1) лише об'єктивні ознаки складу злочину [3, с. 87]; 2) усі об'єктивні ознаки злочину, що мають кримінально-правове значення (як ті, що належать до складу злочину, так і обставини, що обтяжують чи пом'якшують відповідальність), а також ознаки, які характеризують спеціального суб'єкта злочину [5, с. 58].

Ми погоджуємося, що всі вищевикладені ознаки повинні входити до змісту умислу, крім психічного відображення ознак спеціального суб'єкта злочину, адже це не відповідає вітчизняному законодавству. Згідно зі ст.ст. 23, 24 КК України, умисел характеризується лише психічним ставленням особи до суспільно небезпечного діяння та до його наслідків. Тобто таке ставлення до суб'єктивних ознак злочину, у тому числі й ознак суб'єкта, змістом умислу не охоплюється. Звісно, повинні усвідомлюватися винною особою ознаки спеціального суб'єкта злочину, але це усвідомлення належить до самого суспільно небезпечного діяння. При вчиненні злочинів, пов'язаних із порушенням спеціальних правил, змістом умислу охоплюється усвідомлення факту порушення особою своїх спеціальних обов'язків або за умови співучасті порушення таких обов'язків виконавцем злочину. Усвідомлення ж цієї ознаки становить усвідомлення суспільно небезпечного характеру діяння в цілому, а не окреме усвідомлення ознак спеціального суб'єкта злочину, про що зазначалося в науковій літературі [3, с. 13].

Таким чином, до змісту умислу входить психічне ставлення особи до об'єктивних ознак складу злочину, передбаченого ст. 298 КК України, а також об'єктивних ознак, які обтяжують або пом'якшують покарання. Виходячи із цього положення і проведемо аналіз змісту умислу злочину, передбаченого ст. 298 КК України.

При вчиненні злочину, передбаченого ст. 298 КК України, який посягає на охоронювані кримінальним законодавством суспільні відносини у сфері духовності та національної моральності, особа усвідомлює наявність у неї негативного ставлення до історичних і культурних цінностей. Усвідомлення своїх дій щодо знищення об'єктів культурної спадщини свідчить про те, що особа усвідомлює об'єкт цього злочину.

Крім того, при вчиненні злочину, передбаченого ст. 298 КК України, предмет являє собою об'єкти культурної спадщини, які охороняються кримінальним законодавством, особа повинна усвідомлювати як наявність такого предмета, так і протиправність діяння щодо його знищення.

Усвідомлення обставин, які належать до об'єктивної сторони злочину, передбаченого ст. 298 КК України, визначається особливостями об'єктивної сторони цього злочину. При вчиненні дії у вигляді незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини,

знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини, особа усвідомлює шкідливість своїх дій для суспільства.

Слід зазначити, що поряд з усвідомленням фактичних ознак діяння, необхідною складовою частиною інтелектуального моменту умислу є усвідомлення особою соціального характеру свого діяння, тобто усвідомлення його небезпеки для суспільства, шкідливості для суспільних відносин, які охороняються кримінальним законом. Зокрема, при вчиненні злочину, передбаченого ст. 298 КК України, особа розуміє, що таким діянням вона заподіює шкоду відносинам, які охороняються кримінальним законодавством, у сфері духовності та національної моральності.

У доктрині кримінального права дискусійним залишається питання щодо необхідності усвідомлення особою, яка вчиняє злочин умисно, протиправності такого діяння. Відповідно до ст. 24 КК України, необхідною ознакою умислу є усвідомлення особою тільки суспільно небезпечного характеру свого діяння (дії або бездіяльності). Проте деякі вчені вважають, що предметом усвідомлення також повинна бути і протиправність, не як ознака конкретної правової норми, яка порушується при вчиненні злочину, а розуміння заборони такого діяння кримінальним законом [6, с. 296–300; 7, с. 25–27].

Інші науковці вважають, що не охоплюється змістом інтелектуального умислу усвідомлення протиправності, а тому її відсутність не може бути підставою для невизнання особи винною у вчиненні умисного злочину [8, с. 209; 9, с. 307]. Ця точка зору є цілком аргументованою. Відповідно до ст. 57 КУ, кожному гарантується право знати свої права й обов'язки. Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення в порядку, встановленому законом. Згідно зі ст. 68 КУ, незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності. Таким чином, при вирішенні питання про зміст інтелектуального моменту умислу необхідно виходити із презумпції знання особою нормативно-правових актів за умови, що вони були доведені до відома населення у встановленому законом порядку.

Передбачення настання суспільно небезпечних наслідків означає передбачення винним тих шкідливих змін, які настануть у суспільних відносинах при вчиненні ним суспільно небезпечного діяння. Передбачення при прямому умислі включає усвідомлення як можливості, так і неминучості настання відповідних злочинних наслідків. Передбачення можливості настання вказаних наслідків означає, що ці наслідки з якихось причини можуть і не настати [4, с. 152]. Звісно, передбачення суспільно небезпечних наслідків як ознака інтелектуального моменту умислу має місце лише у злочинах із матеріальним складом.

При вчиненні злочину, передбаченого ст. 298 КК України, інтелектуальним моментом умислу охоплюється передбачення неминучості настання певних наслідків. Особа, яка знищує об'єкти культурної спадщини, розуміє, що в результаті таких дій зменшиться чи втратиться їх художня, історична, етнографічна, наукова чи інша цінність. Таке пе-

редбачення конкретних наслідків від вчинення цього суспільно небезпечного діяння охоплює й усвідомлення причинно-наслідкової залежності між названими діянням і наслідками.

Іншими словами, передбачення суспільно небезпечних наслідків як ознака інтелектуального моменту умислу при вчиненні злочину, передбаченого ст. 298 КК України, характеризується: 1) передбаченням неминучості настання негативних змін, внаслідок яких зменшується чи втрачається їх художня, історична, етнографічна, наукова чи інша цінність; 2) передбаченням тієї обставини, що такі наслідки настають у результаті незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини.

Вольовий момент умислу, відповідно до ст. 24 КК України, характеризується бажанням особою настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (при прямому умислі) або хоча й небажанням, але свідомим припущенням їх настання (при непрямому умислі).

Вольову ознаку утворює ставлення до наслідків поведінки – їх бажання або свідоме допущення настання. Саме за вольовою ознакою здійснюється відокремлення прямого умислу від непрямого. Діючи з евентуальним умислом, винний допускає настання суспільно небезпечного наслідку, але він не є для нього самоціллю. Таке ставлення навіть може бути визначене як байдуже: «буде наслідок – добре; не буде – теж добре». Воно може бути визначене і як «надія на авось», тобто надія ні на що. Однак і байдужість, і «надія на авось» не є обов'язковою характеристикою вольової ознаки умислу, а можуть розглядатися як варіанти ставлення поруч із свідомим допущенням настання наслідків [10, с. 124].

Вольовий момент умислу при вчиненні злочину, передбаченого ст. 298 КК України, характеризується психічним ставленням до настання суспільно небезпечних наслідків у вигляді зменшення чи втрати художньої, етнографічної, наукової чи іншої цінності об'єктів культурної спадщини, тобто цей злочин може бути вчинений лише прямим умислом.

Таким чином, вчиняючи цей злочин, винний не тільки усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння і передбачає настання суспільно небезпечних наслідків – заподіяння реальної шкоди об'єктам культурної спадщини, але й бажає шляхом вчинення таких дій звернути на свою користь це майно (право на майно) за рахунок заподіяння шкоди власнику цього майна (вольовий момент). Зважаючи на характер такого інтелектуального і вольового ставлення винного до наслідків своїх дій, стає очевидним, що злочин передбачений ст. 298 КК України, вчиняється лише з прямим умислом.

Сутність вини характеризує її соціальний характер. У порівнянні із іншими розглянутими категоріями форми і змісту, вона, з одного боку, являє собою більш глибоке знання предмета, з іншого – відображає більшою мірою не прикладне, а теоретичне значення. У кримінальному праві визнано, що вина, по своїй суті, є психічним ставленням осудної

особи до скоєного нею суспільно небезпечного діяння та до його наслідків у формі умислу чи необережності [11, с. 69].

При вчиненні злочину, передбаченого ст. 298 КК України, сутність вини полягає в негативному ставленні особи до тих соціальних цінностей, які охороняються цією статтею. Особа, яка вчиняє цей злочин, негативно ставиться до об'єктів культурної спадщини. Звісно, таке негативне ставлення до інтересів суспільства, яке має прояв у вчиненні особою суспільно небезпечного діяння, викликає зворотну реакцію суспільства на це діяння – кримінальну відповідальність суб'єкта, в якій має вираз негативна оцінка злочину і злочинця з боку держави й суспільства.

Ступінь вини характеризується тяжкістю вчиненого діяння та небезпечністю особи винного. Зокрема, він визначається як оціночна категорія, яка містить психологічну й соціальну характеристику вини з її кількісного боку, що виражає міру негативного ставлення особи, винної у вчиненні злочину, до основних соціальних цінностей [3, с. 102; 2, с. 304]. Ступінь вини визначається за допомогою її форми, змісту, зокрема, мірою усвідомлення суспільно небезпечного характеру діяння, вчинюваного особою, мотивами й метою злочину, а також ознаками, які характеризують особу винного і які знайшли відображення у вині суб'єкта злочину. Такі обставини мають вплив і на ступінь вини при вчиненні злочину, передбаченого ст. 298 КК України. Особливості психічного ставлення особи до вчинюваного нею суспільно небезпечного посягання – обсяг і визначеність усвідомлення суспільної небезпеки вчинюваного посягання на об'єкти культурної спадщини, момент виникнення умислу, наполегливість у досягненні мети, мотиви поведінки тощо, які, впливаючи на ступінь вини, свідчать певною мірою про ступінь суспільної небезпеки злочину, передбаченого ст. 298 КК України. У свою чергу, ступінь вини прямо пропорційний величині кримінально-правового примусу, необхідного для усунення дефектів у соціальних орієнтаціях злочинця. Цим визначається кримінально-правове значення ступеня вини, оскільки, не впливаючи на кваліфікацію злочину, він при цьому має суттєвий вплив на індивідуалізацію покарання в межах санкції ст. 298 КК України.

Висновки. Отже, суб'єктивна сторона злочину, передбаченого ст. 298 КК України, характеризується прямим умислом. Особа усвідомлює суспільно небезпечний характер своїх дій, передбачає, що вони можуть призвести до знищення названих предметів і бажає чи свідомо допускає їх настання. Мотиви злочину на кваліфікацію не впливають, але якщо він вчинений з хуліганських мотивів, то відповідальність настає за сукупністю злочинів.

Бібліографічні посилання

1. Пинаев А. А. Уголовно-правовая борьба с хищениями / Пинаев А. А. – Х., 1975.
2. Курс уголовного права. Общая часть : [в 5 т.] : учебник для вузов / под ред. Н. Ф. Кузнецовой, И. М. Тяжковой. – М., 1999 – Т. 1 : Учение о преступлении. – 1999. – 592 с.

3. Рарог А. И. Вина в советском уголовном праве / Рарог А. И. – Саратов, 1987.
4. Кримінальне право України. Загальна частина : підруч. / Ю. В. Александров, В. І. Антипов, М. В. Володько, О. О. Дудоров та ін. ; за ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. – [5-те вид., перероб. та доп.]. – К., 2009.
5. Дагель П. С. Субъективная сторона преступления и ее установление / П. С. Дагель, Д. П. Котов. – Воронеж, 1974.
6. Курс советского уголовного права : [в 6 т.] / под. ред. А. А. Пионтковского. – М., 1970– Т.1 : Часть Общая. Уголовный закон. – 1970. – 311 с.
7. Волков Б. С. Проблема воли и уголовная ответственность / Волков Б. С. – Казань, 1965.
8. Наумов А. В. Российское уголовное право. Общая часть : [курс лекций] / Наумов А. В. – М., 1997.
9. Курс уголовного права : [в 5 т.] : учебник для вузов / под ред. Н. Ф. Кузнецовой, И. М. Тяжковой. – М., 2002 – Т. 1 : Учение о преступлении. – 2002. – 624 с.
10. Фріс П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина : навч. посіб. / Фріс П. Л. – К., 2004.
11. Кузнецов В. В. Кримінальне право України: посіб. для підготов. до іспитів / В. В. Кузнецов, А. В. Савченко ; за заг. ред. О. М. Джужі. – [4-те вид., доп. та перероб.]. – К., 2009.

Надійшла до редакції 27.11.2012

О.М. Кричківський
аспірант

(Львівський державний університет
внутрішніх справ)

УДК 343.151.03

ВИДИ КОНКУРЕНЦІЇ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ НОРМ ПРИ ПРИЗНАЧЕННІ ПОКАРАННЯ

Визначено критерій для класифікації конкуренції кримінально-правових норм при призначенні покарання та на підставі останнього встановлено її різновиди.

Ключові слова: види конкуренції норм, критерій, виняткова норма.

Определяется критерий для классификации конкуренции уголовно-правовых норм при назначении наказания и на основании последнего устанавливаются его разновидности.

Ключевые слова: виды конкуренции норм, критерий, исключительная норма.

The article defines the criteria for classification of rivalry of criminal norms at punishment appointment and on the ground of the last set there exist its variations.

Keywords: kinds of rivalry norms, criteria, exceptional norm.

Постановка проблеми. Однією із найбільш дискусійних проблем, які виникають у межах вчення про конкуренцію кримінально-правових норм, виступають різновиди останньої. До сьогодні не існує найбільш прийнятної позиції. Кожен із підходів, що запропоновані в теорії кримінального

права, має свої як недоліки, так і переваги в порівнянні з іншими.

Але для того, щоб здійснити класифікацію певного правового явища, потрібно визначити структуру його поняття. Як відомо, структура будь-якого поняття складається з двох основних компонентів: зміст та обсяг. Зміст поняття – це сукупність суттєвих (необхідних) ознак, які об'єктивно характеризують природу певного предмета, явища, процесу. Обсяг поняття – це сукупність самих предметів, явищ, процесів, які охоплені даним поняттям, або, інакше, усі предмети, явища, процеси, до яких можна застосувати дане поняття [6, с. 63], тобто кожному з цих предметів, явищ чи процесів притаманні ознаки, що складають зміст поняття. Тому змістом поняття «конкуренція кримінально-правових норм при призначенні покарання» є те, що: 1) вона виникає у процесі призначення покарання; 2) існують дві (або більше) кримінально-правові норми, які одночасно претендують на застосування при врегулювання одного і того ж питання, пов'язаного із визначенням виду і/або розміру (строку) покарання; 3) конкуруючі норми не суперечать одна одній; 4) наявний взаємозамінний зв'язок між конкуруючими нормами; 5) із декількох норм, які вступають у відношення конкуренції, застосуванню підлягає лише одна з них, яка обирається за правилами подолання конкуренції [7, с. 370].

У зв'язку з цим **метою** нашої статті є визначення критерію для класифікації конкуренції кримінально-правових норм при призначенні покарання та встановлення її різновидів на підставі останнього.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми.. Питання, що стосуються поділу конкуренції норм, вже неодноразово розглядалися як вітчизняними, так і зарубіжними вченими. Серед українських дослідників значну увагу цій проблематиці приділяли, зокрема, П.П. Андрушко, Л.П. Брич, М.Й. Коржанський, О.К. Марін, В.О. Навроцький, П. Сердюк та інші. Серед радянських та російських авторів слід згадати А.С. Гореліка, В.М. Кудрявцева, Н.Ф. Кузнецову, В.П. Малкава, С.Ф. Сауляк, К.С. Хахуліну та В.Б. Шакіна. Проте слід зазначити, що вказані вчені-криміналісти віддавали перевагу вивченню різновидів конкуренції в межах вчення про кваліфікацію злочинів. Що ж стосується видів конкуренції норм кримінального права при призначенні покарання, то лише Є.В. Благов, В.М. Гарманов та Л.В. Іногамова-Хегай займалися їх дослідженням.

Виклад основного матеріалу. Для того, щоб класифікація була проведена правильно, вона має відповідати таким вимогам: 1) підмножини, на які розділено множину, не повинні перетинатись (містити спільні елементи); 2) у сумі підмножини повинні давати вихідну множину класифікованих об'єктів; 3) кожен елемент повинен входити до якогось одного класу; 4) поділ множини на групи повинен здійснюватися за однією ознакою [13]. Крім того, слід наголосити, що основна умова, яка визначає рівень досконалості класифікації будь-яких предметів або явищ, полягає, по-перше, в її обґрунтованості, по-друге, у виборі підста-

ви (критерію) класифікації [14, с. 137].

Проте дуже часто при проведенні класифікацій цих вимог не дотримуються. Зокрема, таким яскравим прикладом може виступати класифікація, запропонована В.П. Малковим. Науковець не встановлює єдиного критерію і, більше того, взяті ним критерії не виступають ознаками конкуренції кримінально-правових норм, навіть в його розумінні цього поняття, що є недопустимим [9, с. 62]. Прикладом невдалої класифікації є поділ конкуренції норм за двома критеріями, а саме коли за характером та властивостями виділяють змістовну, темпоральну (хронологічну), просторову та ієрархічну конкуренцію кримінально-правових норм [5, с. 22]. Поділ конкуренції на такі види проводиться Л.В. Іногамовою-Хегай з огляду на те, що вона ототожнює поняття конкуренції з колізією правових норм. Запропоновані нею види конкуренції насправді ж розглядаються як різновиди колізії.

Найбільш обґрунтованою в теорії кримінально-правової кваліфікації злочинів є класифікація конкуренції норм, запропонована О.К. Маріним. Він пропонує виділяти конкуренцію: 1) загальної та спеціальної норм, де відбувається підпорядкування за обсягом; 2) частини і цілого, де відбувається підпорядкування за змістом; 3) спеціальних норм, де відсутнє підпорядкування між конкуруючими спеціальними нормами, але таке підпорядкування існує між кожною з них із єдиною загальною нормою. В основу цього поділу вчений ставить такий критерій, як характер взаємозв'язку між конкуруючими нормами [10, с. 106, 107], оскільки при класифікації поділ відбувається не за будь-якою ознакою, а за найістотнішою, тобто такою, що визначає характер усіх останніх ознак предметів (явищ), які класифікуються, і дає можливість встановити для кожного класу чітко визначене, постійне місце серед інших класів [4, с. 59]. Але це не означає, що не можна проводити класифікацію за іншими ознаками (критеріями). Навпаки, її потрібно здійснювати, хоча не забуваючи, що основною є та, яка проводиться за найістотнішою ознакою.

На основі характеру взаємозв'язку між кримінально-правовими нормами К.С. Хахуліна виділяє: 1) конкуренцію загальних і спеціальних норм; 2) конкуренцію спеціальних норм [16, с. 103]. В.О. Навроцький критерієм для класифікації також пропонує вибрати характер взаємозв'язку між нормами, але тими, які викладені у конкуруючих статтях закону, що може виявлятися у підпорядкуванні передбачених ними норм за змістом та за обсягом. Автор виділяє такі види конкуренції: 1) статей про загальну і спеціальну норми; 2) статей, які передбачають спеціальні норми; 3) статей, одна з яких передбачає весь злочин в цілому, а інша чи інші – його частини (це сукупність злочинів врахована законодавцем); 4) статей, одна з яких передбачає весь злочин в цілому, а інша чи інші – його частину (одна стаття Особливої частини кримінального закону передбачає посягання, частина якого передбачена іншою статтею) [11, с. 266].

Як бачимо, вказані вище науковці зазначають, що критерієм поділу

конкуренції на такі види виступає характер взаємозв'язку між конкуруючими нормами, де підпорядкування між останніми відбувається за змістом і обсягом. Проте таке твердження викликає певні зауваження, оскільки містить в собі суперечність, яка виявляється в такому. По-перше, змістом взаємозв'язку між конкуруючими нормами не виступає їхнє підпорядкування за змістом і обсягом, а здебільшого те, що норми, які вступають у відношення конкуренції, є взаємозамінними, тобто у випадку скасування однієї із них інша завжди зможе її замінити. По-друге, те, що норми співпадають між собою за змістом і за обсягом, вказує нам на наявність такої ознаки, згідно із якою існують дві (або більше) кримінально-правові норми, які одночасно претендують на застосування при врегулювання одного і того ж питання. По-третє, вибір двох критеріїв, таких як зміст і обсяг, для однієї класифікації є недопустимим, оскільки для будь-якої класифікації повинен використовуватись тільки один критерій, а не декілька. По-четверте, всім відомий закон оберненого відношення між обсягом і змістом поняття, при якому чим ширший зміст поняття, тим вужчий його обсяг, і навпаки, чим ширший обсяг поняття, тим вужчий його зміст, тобто якщо зміст одного поняття є ширшим, ніж зміст іншого поняття, то обсяг першого поняття є вужчим, ніж обсяг другого поняття. По-п'яте, норма про ціле є спеціальною нормою, а норма про частину – загальною, тоді згідно з правилами подолання кожного із цих (якщо їх розглядати як самостійні) видів конкуренції кримінально-правових норм застосуванню підлягає одна і та ж норма – норма про ціле або ж спеціальна норма. У зв'язку з цим виникає запитання: а яке ж практичне значення виділення такого виду конкуренції, як частина і ціле?

Таким чином, можна підсумувати, що немає потреби у виокремленні такого різновиду конкуренції, як частини і цілого, оскільки він є не чим іншим, як конкуренцією загальної та спеціальної норм. Більш складна ситуація із конкуренцією частин і цілого. Так, досліджуючи це питання, О.К. Марін дійшов висновку, що поняттям конкуренції частини і цілого (за змістом підходить під конкуренцію частин і цілого, що запропонована В.О. Навроцьким, – *висновок наш. – О. К.*) охоплюється: 1) співвідношення норм, які містять прості та складені склади злочинів; 2) норми про незакінчену злочинну діяльність та норми про закінчений злочин; 3) норми про співучасть у конкретному злочині та норми про самостійний злочин, в якому полягають дії співучасника [10, с. 139; 2, с. 14]. Відразу ж звертаємо увагу на те, що останні два елементи не можуть наповнювати зміст цього різновиду конкуренції, оскільки за наявності таких конкуренція взагалі не виникає. Це підтверджується тим, що в такій ситуації відсутні ознаки, що її характеризують. Проілюструємо це на прикладі норми про незакінчену злочинну діяльність та норми про закінчений злочин. По-перше, вказані норми спрямовані на вирішення різних питань: одна з них вирішує питання про незакінчений злочин, а інша – про закінчений злочин. По-друге, вказані норми одночасно не претендують на застосування, оскільки норма про незакінчений зло-

чин може бути застосована лише тоді, коли має місце такий злочин, в інших же випадках така норма не застосовується. Коли ж у діянні особи міститься закінчений склад злочину, то мова про незакінчену злочинну діяльність цього складу злочину взагалі не заходить. По-третє, між вказаними нормами відсутній і взаємозамінний зв'язок, оскільки якщо буде скасована будь-яка із них, то інша не зможе її замінити (наприклад, якщо скасувати норму, яка передбачає закінчений склад злочину «Крадіжка», то норма про незакінчений склад цього злочину взагалі не зможе бути застосована, оскільки такого складу взагалі не буде і не буде до чого цю норму застосовувати, і навпаки, якщо виключити норму про незакінчену злочинну діяльність, то буде застосовуватись загальне правило, згідно із яким підставою для кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, що передбачений у статті Особливої частини КК України).

Традиційно складені склади злочинів найчастіше зустрічаються у кваліфікованих складах, хоча можлива ситуація, при якій складений склад може бути закріплений в основному складі, але це лише у рідкісних випадках (наприклад, норма, закріплена в ч. 1 ст. 187 КК). Якщо ж дотримуватися позиції, відповідно до якої норма про складений склад злочину (ціле) вступає у відношення конкуренції з нормами, які містять окремі склади злочинів (частини), що в сукупності утворюють такий складений склад, то виходить ситуація, у якій при скасуванні норми про ціле дії винної особи будуть кваліфіковані за декількома статтями, норми яких закріплюють склади злочинів, що виступають частинами. Таким чином, у такому випадку навряд чи правильно говорити про конкуренцію кримінально-правових норм, оскільки, коли остання має місце, то застосуванню підлягає лише одна з конкуруючих норм. Отже, як ми бачимо, з вищенаведеної ситуації випливає, що застосуванню підлягають декілька норм. Це підводить нас до висновку, що за таких умов конкуренція норм відсутня. Але до розгляду поставленої проблеми можна підійти і з іншого боку. Наведену вище ситуацію можна охарактеризувати як так звану «паралельну» (можна назвати її і подвійною) конкуренцію норм, тобто конкуренцію загальних норм і спеціальної норми. Наприклад, умисне тяжке тілесне ушкодження, що спричинило смерть потерпілого (ч. 2 ст. 121 КК), буде виступати спеціальною нормою для таких загальних норм, як умисне тяжке тілесне ушкодження (ч. 1 ст. 121 КК) та вбивство через небережність (ч. 1 ст. 119 КК), де за правилами подолання кожного із таких видів конкуренції застосуванню підлягає спеціальна норма. Тому слід мати на увазі, що конкуренція кримінально-правових норм у складених складах злочинів можлива тільки в такому вигляді, який розглядався вище. Однак з метою полегшення її вивчення у вищих навчальних закладах можна називати її конкуренцією частини і цілого, оскільки така назва вже прижилася, але обов'язково зазначаючи про правильну модель виникнення такого роду конкуренції норм. Такий висновок підтверджується й тим, що якщо розглядати так звану норму про ціле в наведеному вище

випадку і уявити собі, що діяння особи буде кваліфіковано за ч. 2 ст. 121 КК у зв'язку із наявністю не такої кваліфікуючої ознаки, як смерть потерпілого, а наприклад, на замовлення, то згідно з підходом згаданих науковців ч. 1 і ч. 2 ст. 121 КК будуть конкурувати як загальна і спеціальна, тобто норми про основний і кваліфікований склад. За таких умов складається ситуація, що в одних випадках норми, передбачені ч. 1 та ч. 2 ст. 121 КК конкурують як частина і ціле, а в інших – як загальна і спеціальна, чого насправді бути не може, адже норма одна і відношення до іншої норми має бути одне. Тому незалежно від наявності кваліфікуючої ознаки в ч. 2 ст. 121 КК вона буде конкурувати із ч. 1 ст. 121 КК як загальна і спеціальна норми.

Отже, можна зробити висновок, що при кримінально-правовій кваліфікації злочинів виникають два види конкуренції, де критерієм для такої класифікації виступає наявність двох (або більше) кримінально-правових норм, які одночасно претендують на застосування при врегулюванні одного і того ж питання. У зв'язку з цим слід виокремити: 1) конкуренцію загальних і спеціальних норм; 2) конкуренцію спеціальних норм.

А тепер логічно виникає запитання: чи можна застосувати цю класифікацію і до конкуренції кримінально-правових норм при призначенні покарання? Напевно, що можна, однак з деякими доповненнями, оскільки кримінально-правові норми, що застосовуються у процесі призначення покарання, відрізняються від тих, що використовуються під час кримінально-правової кваліфікації. Так, під час кваліфікації злочинів, як правило, використовуються охоронювальні норми (крім положення статей 14, 15 та 27 КК України), а під час призначення покарання застосовуються переважно регулятивні кримінально-правові норми (крім санкцій відповідних статей Особливої частини КК).

Для того щоб правильно встановити всі можливі різновиди конкуренції кримінально-правових норм при призначенні покарання, потрібно встановити, які види норм входять до інституту призначення покарання. Тому залежно від обсягу (об'єму) дії норми, що входять до інституту призначення покарання, можна поділити на: 1) загальні; 2) спеціальні; 3) виняткові.

Такий критерій поділу норм, на вищезазначені різновиди використовується і в теорії права [1, с. 77, 78; 12, с. 85, 86]. Однак С.С. Алексєєв зазначає, що при класифікації юридичних норм за обсягом дії кут зору може бути дещо змінений і норми можуть бути розмежовані за колом осіб [1, с. 78]. А вже такий критерій для класифікації неодноразово використовуються й іншими теоретиками. Але для конкуренції кримінально-правових норм при призначенні покарання доцільніше обрати попередній критерій, оскільки саме він є змістом ознаки, яка покладена в основу для поділу конкуренції на види.

У зв'язку з цим В.М. Гарманов пропонує під загальною нормою при призначенні покарання розуміти норму, що регулює родові відношення

– призначення покарання, якщо зміст її санкції або значення даної норми не конкретизовано спеціальними чи винятковими нормами. А існування спеціальних норм при призначенні покарання, на його думку, обумовлено конкретизацією і деталізацією змісту загальної норми та встановленням у законі обсягу її реалізації, що залежить від суспільної небезпеки скоєного [3, с. 6].

Загальною нормою, як зазначає В.І. Леушин, можна називати й ту, якій відповідає спеціальна, що становить виняток з даної норми [8, с. 136]. Однак таке розуміння спеціальної норми – що вона є винятком із загальної – буде неправильним, оскільки відбудеться ототожнення понять «спеціальна норма» з «виняткова норма» або ж підміна поняття «виняткова норма» поняттям «спеціальна норма», тоді як між ними є істотна відмінність. Справді, виняткова норма, як і спеціальна, виділяється із загальної норми, і обидві вони становлять у певному смислі виняток із загального правила. Сутність же виняткової норми, на відміну від спеціальної, полягає у протилежному до загальної норми способі регулювання окремого виду відносин. Завданням виняткової норми є розмежування меж дії загальної норми. Виняткова норма втрачає свої функції після того, як був здійснений виняток із загального правила [10, с. 76], тобто вона, на відміну від спеціальної норми, виходить за обсяг загальної.

Отже, з урахуванням того, що дві (або більше) кримінально-правових норми одночасно претендують на застосування при врегулюванні одного і того ж питання, пов'язаного із визначенням виду і/або розміру (строку) покарання, потрібно виокремлювати, крім вищенаведених різновидів (конкуренція загальної і спеціальної норм та декількох спеціальних норм), ще такі види, як конкуренція загальної та виняткової норм, а також конкуренція спеціальної та виняткової норм. Під винятковою нормою в кримінальному праві, як вказує О.К. Марін, можна розуміти як виділену з норми-правила (загальної) норму, яка встановлює щодо певних відносин винятковий спосіб регулювання, має на меті розмежування меж дії норми-правила (загальної) та втрачає свої функції після того, як був здійснений виняток із загального правила [10, с. 76].

На думку В.М. Гарманова, виключні норми при призначенні покарання обмежують сферу дії загальної та спеціальної норм шляхом визначення (за наявності обставин, які істотно знижують ступінь суспільної небезпеки скоєного) можливості призначення покарання більш м'якого, ніж це передбачено за даний злочин санкцією норми Особливої частини КК, тобто з виходом за її межі [3, с. 6].

Проте це визначення повною мірою не відображає властивостей виняткових норм. Зокрема, не врахована можливість призначення покарання більш суворішого, ніж це передбачено за даний злочин санкцією статті Особливої частини КК. А також автор зазначає, що покарання призначається більш м'яке, ніж передбачено санкцією норми Особливої частини КК, хоча відповідно до ч. 1 ст. 60 КК РФ особі призначається покарання у межах, передбачених відповідною статтею [15], а не нор-

мою Особливої частини. Тому під винятковими нормами при призначенні покарання слід розуміти кримінально-правові норми, які обмежують сферу дії загальної та спеціальної норм, виходячи за їх обсяг, шляхом визначення (за наявності необхідних підстав) можливості призначення більш м'якого або більш суворого покарання, ніж це передбачено за даний злочин санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини КК, тобто з виходом за її межі.

Висновки. Таким чином, основною класифікацією, яка має найбільш важливе як теоретичне, так і практичне значення, буде поділ конкуренції кримінально-правових норм при призначенні покарання з урахуванням того, що існують дві (або більше) кримінально-правові норми, які одночасно претендують на застосування при врегулюванні одного і того ж питання, пов'язаного із визначенням виду і/або розміру (строку) покарання, на такі види: 1) конкуренція загальної і спеціальної норм; 2) конкуренція декількох спеціальних норм між собою; 3) конкуренція загальної і виняткової норм; 4) конкуренція спеціальної і виняткової норм.

Бібліографічні посилання

1. *Алексеев С.С.* Общая теория права: В 2 т. – М., 1982. – Т. 2.
2. *Андрушко П.П.* Поняття та види конкуренції кримінально-правових норм // Кримінальний кодекс України 2001 р.: Проблеми застосування і перспективи удосконалення: Матер. міжн. наук.-практ. конф.: У 2 ч. – Львів, 2007. – Ч. 1. – С. 12-17.
3. *Гарманов В.М.* Конкуренция уголовно-правовых норм при назначении наказания: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. – Тюмень, 2002.
4. *Жеребкін В.Є.* Логіка. – Х. – К., 1999.
5. *Иногамова-Хегай Л.В.* Конкуренции уголовно-правовых норм, изданных в разное время // Уголовное право. – 2000. – № 3. – С. 22-25.
6. *Карамішева Н.В.* Логіка. Пізнання. Евристика: Посібник для студентів та аспірантів. – Львів, 2002.
7. *Кричківський О.М.* Ознаки конкуренції кримінально-правових норм при призначенні покарання // Митна справа. – 2012. – № 2 (80). – Ч. 2. – Кн. 1. – С. 363-371.
8. *Леушин В.И.* Динамичность советского права и восполнение пробелов в законодательстве: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Свердловск, 1971.
9. *Малков В.П.* Конкуренция уголовно-правовых норм и ее преодоление // Советское государство и право. – 1975. – № 3. – С. 59-66.
10. *Марін О.К.* Кваліфікація злочинів при конкуренції кримінально-правових норм. – К., 2003.
11. *Навроцький В.О.* Основи кримінально-правової кваліфікації: Навч. посіб. – 2-ге вид. – К., 2009.
12. *Недбайло П.Е.* Советские социалистические правовые нормы. – Львов, 1959.
13. *Попович М.В.* Класифікація // Українська радянська енциклопедія. – К., 1980. – Т. 5. – С. 216, 217.
14. *Тоболкин П.С.* Социальная обусловленность уголовно-правовых норм. – Свердловск, 1983.
15. Уголовный кодекс Российской Федерации от 13.06.1996 № 63-ФЗ: Принят ГД ФС РФ 24.05.1996, ред. от 28.07.2012 // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.consultant.ru/popular/ukrf/10_12.html#p576
16. *Хахулина К.С.* Конкуренция уголовно-правовых норм и ее преодоление в процессе их применения: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. – Казань, 1984.

Надійшла до редакції 23.08.2012

О.І. Павликівський
здобувач
(Харківський національний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.34

БУДІВЛІ І СПОРУДИ ЯК ПРЕДМЕТ ЗЛОЧИНУ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО ст. 275 КК УКРАЇНИ

Розглянуто проблему визначення предмета злочину, пов'язаного з порушенням під час проектування чи будівництва правил, що стосуються безпечної експлуатації будівель і споруд. Наголошено на необхідності встановлення ознак предмета злочину при кваліфікації зазначених правопорушень та врахуванні їх особливостей, пов'язаних із законодавчою конструкцією складу злочину. Надано практичні рекомендації щодо застосування кримінально-правової норми, передбаченої ст. 275 КК України.

***Ключові слова:** кримінальна відповідальність, предмет злочину, будівлі, споруди, правила будівництва та проектування.*

Рассмотрена проблема определения предмета преступления, связанного с нарушением во время проектирования или строительства правил безопасной эксплуатации зданий и сооружений. Подчеркнута необходимость установления признаков предмета преступления при квалификации указанных правонарушений и учета их особенностей, связанных с законодательной конструкцией состава преступления. Предложены рекомендации практического применения уголовно-правовой нормы, предусмотренной ст. 275 УК Украины.

***Ключевые слова:** уголовная ответственность, предмет преступления, здания, сооружения, правила строительства и проектирования*

Identification problem of crime's object which concerned with rule's violation of safety exploitation of buildings and constructions during projection and building are conducted in the paper. The necessity of determination of crime's object signs under qualification these offences is underlined. Some practical recommendations on applying of article 275 of CC of Ukraine are given.

***Keywords:** criminal liability, crime's object, buildings and constructions, rules of projection and building.*

Постановка проблеми. Розвиток будь-якої сучасної держави пов'язаний із забудовою її промислового та житлового сектора. Будівництво є одним із тих критеріїв, який свідчить про стабільність та економічний розвиток країни, а доступність об'єктів будівництва, особливо його житлового фонду – гарантією соціального захисту громадян. Проте, незважаючи на суспільно-економічну значущість та важливість будівництва у життєдіяльності держави, у цій сфері існує багато проблем, які потребують невідкладного вирішення. Серед них, зокрема, недодержання державних стандартів, норм і правил під час проектування і будівництва; самовільне будівництво, яке має масовий та стихійний характер, свідченням чого є забудова рекреаційних зон, місць відпочинку та дозвілля; недодержання екологічних та будівельних вимог під час проектування, розміщення, будівництва, реконструкції та прийняття в

експлуатацію об'єктів чи споруд; корумпованість у цій сфері, а подекуди і шахрайство, жертвами якого стають сотні й тисячі громадян, які сам-на-сам залишаються зі своїми проблемами.

Зазначені вище та інші недоліки, що мають місце у сфері будівництва та у відносинах, тісно пов'язаних із ним, зумовлені, в першу чергу, відсутністю дієвої системи державного контролю. Малоефективними, а отже такими, що потребують суттєвого удосконалення, є заходи адміністративного примусу, зокрема й адміністративної відповідальності, за порушення будівельного законодавства, які сьогодні не відповідають сучасним реаліям і не виконують своєї основної функції – попередження правопорушень. У той же час законодавством передбачена кримінальна відповідальність за порушення правил, що стосуються безпечного використання промислової продукції або безпечної експлуатації будівель і споруд (ст. 275 Кримінального кодексу). Однак ефективність заходів кримінально-правового впливу у цій сфері також слід визнати мінімальною, про що свідчить хоча б те, що в офіційній статистиці серед зареєстрованих злочинів, передбачених зазначеною нормою діянь, не зафіксовано. Проте надзвичайні події (у тому числі й з людськими жертвами) у ході експлуатації будівель та споруд в Україні не є винятковими. Так, протягом 2009 р. у 10 регіонах України зареєстровано 14 надзвичайних ситуацій, пов'язаних з раптовим руйнуванням будівель та споруд (у 2008 р. – у 5 регіонах). Такі надзвичайні ситуації сталися в Донецькій (4 випадки), Тернопільській (2 випадки), Вінницькій, Дніпропетровській, Київській, Кіровоградській, Луганській, Хмельницькій, Черкаській областях та АР Крим (по 1 випадку). Внаслідок цих подій загинуло 29 та постраждало 45 осіб [1].

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Слід зауважити, що кримінально-правові засади кримінальної відповідальності за порушення у сфері безпечної експлуатації будівель і споруд дотепер спеціально не вивчалися, у відомих сьогодні наукових працях ці питання досліджувались фрагментарно або в рамках ширшої правової проблематики. Частково до них зверталися М.І. Бажанов, В.І. Борисов, В.І. Бояров, І.П. Лановенко, М.І. Мельник, П.П. Михайленко, О.О. Пащенко та інші вчені. Однак комплексного підходу до теоретичних та практичних питань державного контролю у сфері будівництва правовою наукою не вироблено, тому існує об'єктивна потреба наукового пошуку у цьому напрямі.

Автор статті ставить **за мету** встановлення та проведення юридичного аналізу ознак складу злочину, передбаченого ст. 275 Кримінального кодексу України, зокрема його предмета. У свою чергу, це дозволить визначити межі кримінально-правового впливу у сфері будівництва, забезпечити законність та обґрунтованість притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності.

Виклад основного матеріалу. Стаття 275 Кримінального кодексу України (далі – КК) передбачає відповідальність за порушення під час розроб-

лення, конструювання, виготовлення чи зберігання промислової продукції правил, що стосуються безпечного її використання, а також порушення під час проектування чи будівництва правил, що стосуються безпечної експлуатації будівель і споруд, особою, яка зобов'язана дотримуватися таких правил, якщо це створило загрозу загибелі людей чи настання інших тяжких наслідків або заподіяло шкоду здоров'ю потерпілого.

Однією з основних проблем у питанні кримінальної відповідальності за порушення правил, що стосуються безпечного використання промислової продукції або безпечної експлуатації будівель і споруд, є встановлення змісту та ознак предмета зазначеного злочину.

Відповідно до ч. 1 ст. 2 КК єдиною і достатньою підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого законом про кримінальну відповідальність. Наука кримінального права складом злочину визнає сукупність (систему) встановлених у кримінальному законі об'єктивних і суб'єктивних ознак, що визначають вчинене суспільно небезпечне діяння як злочинне [2, с. 78]. Тільки законодавець у нормах закону за допомогою закріплення відповідних об'єктивних і суб'єктивних ознак визначає, які з вчинених суспільно небезпечних діянь є злочинами, причому виділяє з усієї сукупності ознак, які характеризують той чи інший злочин (вбивство, крадіжку, контрабанду), найбільш важливі, значущі й найтипівіші, однаково притаманні всім злочинам даного виду. Склад злочину – це реально існуюча система ознак, а не плід людської фантазії або просто вигадка. А якщо це об'єктивна реальність, то її можна пізнати і використати у практичній діяльності [2, с. 78-79].

Як правильно зазначає М.І. Панов, склад злочину – це не тільки сукупність, але й струнка система ознак, що характеризується внутрішньою єдністю і впорядкованістю, відображає сутність злочинів певного виду, свідчить у загальних рисах про його суспільну небезпеку та є необхідною і достатньою для визнання особи винною у вчиненні злочину [3, с. 87-88].

У складі злочину предмет має самостійне значення, виступаючи однією з найважливіших ознак предметних складів злочинів, і прямо зазначається у диспозиції статті. Однак способи опису ознак предмета в законі є різні. Вибір того чи іншого способу (прийому) при законодавчому визначенні предмета злочину багато в чому залежить від характеру злочину, а також від індивідуальних властивостей його предмета [2, с. 94].

У складі злочинного порушення правил, що стосуються безпечного використання промислової продукції або безпечної експлуатації будівель і споруд, законодавець чітко вказує на предмет цих злочинів безпосередньо у диспозиції ст. 275 КК, а саме: промислова продукція, будівлі і споруди.

Предмет злочину нерозривно пов'язаний з іншими елементами складу злочину (об'єктом, об'єктивною стороною, суб'єктивною сторо-

ною, суб'єктом). При цьому предмет злочину, передбаченого ст. 275 КК, набуває значення конститутивної ознаки відповідних складів злочинів, і його встановлення є необхідною умовою для констатації наявності складу злочину як підстави кримінальної відповідальності.

Зв'язок предмета злочину з об'єктом проявляється в тому, що саме за допомогою впливу на предмет заподіюється шкода об'єкту посягання. Зазначена властивість предмета є загально визнаною у теорії кримінального права [4, с. 53; 5, с. 222; 6, с. 23].

Промислова продукція, будівлі і споруди є невід'ємною складовою частиною суспільних відносин, пов'язаних з безпекою виробництва. Вивчення предмета злочину проти безпеки виробництва дозволяє глибше та повніше уявити зміст охоронюваного кримінальним законом об'єкта злочину, а також визначити межі дії самого закону, «механізм» спричинення злочинним посяганням шкоди і вирішити ряд інших питань, важливих для правильного застосування кримінального закону [7, с. 42].

Нерозривним є зв'язок предмета з об'єктивною стороною складу злочину. При виявленні злочину ми насамперед стикаємося з його об'єктивними ознаками: конкретним актом поведінки суб'єкта у вигляді дії чи бездіяльності, що завжди здійснюється у певній об'єктивній обстановці, у певному місці і в певний час [2, с. 102]. Таким чином, основною ознакою об'єктивної сторони виступає суспільно небезпечне діяння, без якого не може бути вчинений жоден злочин. Звертаючи увагу на зв'язок посягання та предмета злочину, М.Й. Коржанський зазначає: «Предмет злочину, перш за все, знаходиться у взаємодії з дією. Причому взаємозалежність предмета і об'єктивної сторони злочину має обопільний характер. У першу чергу, особливості та властивості предмета ... визначають зміст об'єктивної сторони» [8, с. 131]. Спричинення шкоди об'єкту злочину, передбаченого ст. 275 КК, завжди здійснюється опосередковано, злочинним впливом на предмет злочину. А тому відсутність такого предмета виключає можливість вчинення суспільно небезпечного посягання, яке б створювало загрозу суспільним відносинам власності.

Законодавець, ставлячи певні суспільні відносини під охорону, визначає, виходячи із закономірностей об'єктивного світу, ті види впливу на предмет, способи дії, які визнаються злочинними. Безпечне використання промислової продукції, будівлі і споруди є можливим лише у випадку дотримання вимог безпеки під час їх проектування, виготовлення та будівництва. І тому у диспозиції статті законодавець встановлює відповідальність саме за такі дії.

Предмет злочину проти власності нерозривно пов'язаний з такою ознакою об'єктивної сторони, як суспільно небезпечні наслідки. Як вірно зазначає М.Й. Коржанський, характер та ступінь тяжкості злочинних наслідків значною мірою визначається особливостями та властивостями предмета злочину [8, с. 98]. При цьому специфіка злочинного результату відображає властивості об'єкта посягання, що проявляються в його матеріальних елементах, тобто у предметі злочину [9, с. 6]. Саме захист

життя та здоров'я користувачів є основою встановлення правил безпеки виробництва, а тому й обов'язкові злочинні наслідки розглядуваного злочину пов'язані зі шкодою цим основним благам.

Співвідношення предмета злочину та суб'єктивної сторони повинно провадитися у площині співвідношення між об'єктивними та суб'єктивними ознаками складу злочину. Саме уявлення особи про ознаки предмета злочину, його призначення, небезпеку, значущість для суспільства дозволяє визначити злочинність або незлочинність діяння особи, відмежувати одне злочинне посягання від іншого, здійснити правильну кваліфікацію вчиненого.

Предмет злочину перебуває у нерозривному зв'язку із суб'єктом злочинного посягання. Зокрема, саме правовий зв'язок між суб'єктом та предметом злочину дозволяє вирішити питання про притягнення особи до кримінальної відповідальності за порушення правил розроблення, конструювання, виготовлення, зберігання, проектування та будівництва. Суб'єктом зазначеного злочину виступає лише особа, на яку покладений обов'язок дотримуватися таких правил.

Оскільки в диспозиції статті за порушення правил, що стосуються безпечного використання промислової продукції або безпечної експлуатації будівель і споруд, законодавець закріпив два різних за своєю природою предмета злочину (по-перше, це промислова продукція, по-друге – будівлі і споруди), то, на нашу думку, раціонально аналізувати зазначені предмети окремо.

У теорії кримінального права існує декілька точок зору на визначення предмета злочину, передбаченого ст. 275 КК України. Наприклад, В.О. Навроцький вважає предметом розглядуваного злочину промислову продукцію, будівлі та споруди. Будівлі та споруди – це будь-які штучні, створені людьми будівельні об'єкти (житлові будинки, склади, цеха, мости, тунелі тощо) [10, с. 841]. Інші правники вважають, що будівлі – це об'єкти будівництва, призначені для постійного проживання або тимчасового перебування людей із захистом їх від впливу несприятливих атмосферних умов (житлові будинки, школи, театри тощо). У той же час споруди – це об'єкти будівництва, що не мають ознак будівель (вежі, мости, тунелі, естакади) [11, с. 646-647]. У деяких науково-практичних коментарях до КК України та підручниках з кримінального права не тільки не розкривається зміст зазначеного предмета, а взагалі не виділяються як окрема ознака промислова продукція, будівлі та споруди [12, с. 571-572; 13, с. 331-332]. Таким чином, існуючі в наукових роботах визначення предмета є поверховими, не встановлюють його ознак та не розкривають змісту, а лише зазначають деякі види споруд, які, на думку правників, можна віднести до предмета цього злочину. Враховуючи те, що предмет злочину за порушення правил, що стосуються безпечного використання промислової продукції або безпечної експлуатації будівель і споруд, є обов'язковим для розглядуваного складу злочину, саме його ознаки, на нашу думку, є вирішальними для з'ясування інших ознак цього злочину.

Аналіз наукової літератури та судової практики дає підстави стверджувати, що на даний момент не приділяється достатньої уваги встановленню змісту та ознак будівель і споруд як предмета злочину, передбаченого ст. 275 КК України, що, у свою чергу, ускладнює розуміння цієї норми та застосування її на практиці.

У зв'язку з тим, що диспозиція ст. 275 КК про кримінальну відповідальність за порушення правил, що стосуються безпечного використання промислової продукції або безпечної експлуатації будівель і споруд, має бланкетний характер, визначення та перелік будівель і споруд як предмета злочину визначається в нормативних актах, що регулюють відносини у сфері будівництва. Насамперед, доцільним є визначити поняття «будівлі» і «споруди» та їх співвідношення між собою, адже урахування сутності та змісту цих термінів у тому розумінні, як вони визначені у чинному законодавстві, дозволить, на нашу думку, більш точно та правильно встановити ознаки предмета аналізованого злочину.

Законом України «Про архітектурну діяльність» від 20.05.1999 визначено правовий статус об'єктів архітектурного процесу в Україні. *Об'єкти архітектурної діяльності (об'єкти архітектури)* – це будинки і споруди житлового, цивільного, комунального, промислового та іншого призначення, їх комплекси, об'єкти благоустрою, садово-паркової та ландшафтної архітектури, монументального і монументально-декоративного мистецтва, території (частини територій) адміністративно-територіальних одиниць і населених пунктів [14]. Значну увагу загальному огляду об'єктів архітектурного процесу приділено у Державному класифікаторі будівель та споруд ДК № 018-2000, затвердженому наказом Держстандарту України № 507 від 17.08.2000 р. Використання Державного класифікатора будівель та споруд (ДК БС), який є складовою частиною Державної системи класифікації та кодування техніко-економічної й соціальної інформації, забезпечує умови для вирішення таких завдань:

- виконання комплексу облікових функцій щодо будівельної діяльності в рамках робіт з державної статистики, включаючи статистику цін на будівельну продукцію;
- проведення робіт з перепису, оцінки та переоцінки вартості і стану будівель та споруд;
- проведення зіставлення національних статистичних даних щодо продукції будівництва з даними Статистичної комісії Європейського Союзу (Євростату) та ООН;
- проведення соціологічних досліджень з питань будівництва, забезпечення житлом і різними послугами населення України;
- розроблення аналітичних показників та прогнозування інвестицій в економіку України.

Об'єктами класифікації в ДК БС є *будівлі* виробничого і невиробничого призначення та *інженерні споруди* різного функціонального призначення, а одиницею класифікації – окрема будівля чи інженерна споруда (будинки, дорога, трубопровід тощо) [15, с. 1-2]. У зв'язку з цим

особливу увагу слід приділити з'ясуванню специфічної нормативно-будівельної термінології. *Споруди* – це будівельні системи, пов'язані із землею, які створені з будівельних матеріалів, напівфабрикатів, устаткування та обладнання в результаті виконання різних будівельно-монтажних робіт. *Будівлі* – це споруди, що складаються з несучих та огороджувальних або сполучених (несучо-огороджувальних) конструкцій, які утворюють наземні або підземні приміщення, призначені для проживання або перебування людей, розміщення устаткування, тварин, рослин, а також предметів. До будівель належать: житлові будинки, гуртожитки, готелі, ресторани, торговельні будівлі, промислові будівлі, вокзали, будівлі для публічних виступів, медичних закладів та закладів освіти тощо.

Поділ будівель у державному класифікаторі здійснюється за їх функціональним призначенням. Будівлі поділяються на такі види: *будівлі житлові* (будинки одноквартирні, котеджі, будинки садибного типу, будинки багатоквартирні масової забудови), *будівлі нежитлові* (готелі, мотелі, кемпінги, пансіонати, ресторани та бари, туристичні бази). До будівель відносять різного роду будинки. *Будинок* — це споруда з внутрішнім об'ємом, призначеним для функціональних процесів з постійною або періодичною участю людини [16, с. 6]. Будинки класифікуються за: функціональним призначенням (житлові, громадські, промислові, сакральні та ін.); видами матеріалів і конструкцій (дерев'яні, цегляні, блокові, великоблокові, великопанельні, каркасні та ін.); кількістю поверхів (малоповерхові, багатоповерхові), об'ємною формою (протяжні, баштові тощо); композиційною структурою (коридорні, центричні, галерейні тощо); способом зведення (збірні та монолітні). Житлові будівлі призначені для постійного проживання людей та мають облаштовані квартири (квартиру), а також допоміжні приміщення [17, с. 119].

Інженерні споруди – це об'ємні, площинні або лінійні наземні, надземні або підземні будівельні системи, що складаються з несучих та, в окремих випадках, огороджувальних конструкцій і призначені для виконання виробничих процесів різних видів, розміщення устаткування, матеріалів та виробів, для тимчасового перебування і пересування людей, транспортних засобів, вантажів, переміщення рідких та газоподібних продуктів тощо. Інженерні споруди класифікуються, в основному, за інженерним задумом, що визначається цільовим призначенням об'єкта. Інженерні споруди поділяються на такі види: *транспортні споруди* (автостради, вулиці та дороги, залізничні колії), *трубопроводи, комунікації та лінії електропередачі* (магістральні трубопроводи, комунікації та лінії електропередачі, водяні свердловини, колодязі), *комплексні промислові споруди* (споруди гірничопромислових та добувних підприємств, установки та споруди для шахт, споруди підприємств нафтодобувної та газової промисловості, шахти та споруди підприємств з добування вугілля та сланцю), *інші інженерні споруди* (споруди спортивного та розважального призначення, стадіони, спортивні поля та май-

данчики, стадіони та майданчики для занять спортом на відкритому повітрі, треки та поля для автомобільного, велосипедного та кінного спорту) [15, с. 4-32].

Крім наукового розмежування понять «будівлі» та «споруди» розрізняють вказані поняття й у будівельній практиці. Спорудою прийнято називати все, штучно зведене людиною для задоволення матеріальних і духовних потреб суспільства; будівлею – наземну споруду, що має внутрішній простір, призначена і пристосована для того чи іншого виду людської діяльності (житлові будинки, заводські корпуси, вокзали та ін.) [18, с. 11-12].

Таким чином, будівлі та споруди в широкому розумінні цього терміна – це будівельні системи, призначені для забезпечення різних потреб життєдіяльності. Їх становлять об'єкти виробничого, житлового, адміністративного, культурно-побутового призначення, а також ті, що забезпечують переміщення людських потоків (підземні і наземні переходи); транспортні, вантажно-розвантажувальні, виробничі операції (залізничні й автодорожні естакади на складах сировини, напівфабрикатів, готової продукції; криті і відкриті транспортні галереї); постачання електроенергії (трансформаторні підстанції), води (резервуари, водонапірні вежі, насосні, градирні), стисненого повітря і газу (компресорні установки), тепла (теплоагрегати); збір і очищення стічних вод (відстійники, фільтри, аеротенки); благоустрій території (тверді покриття доріг, майданів і тротуарів, інженерні спорудження) та ін.

Найбільш складні інженерні споруди входять в особливі комплекси транспортного, енергетичного, гідротехнічного, міського будівництва. Менш складні інженерні споруди включають до складу об'єктів промислово-цивільного будівництва [19, с. 20-21].

Однак аналіз кримінально-правової норми вимагає відповіді на законмірне питання про можливість визнання будівель та споруд предметом злочинного посягання. Будівлі та споруди створюються для потреб людини, вони виконують загальну соціальну функцію і їх проектування та будівництво не може визнаватися злочинним. Водночас ст. 275 КК передбачає відповідальність за порушення правил проектування чи будівництва, що стосуються безпечної експлуатації будівель і споруд. Таким чином, наслідком злочинних дій повинно стати зведення будівель та споруд, що не відповідають загальним стандартам безпечної експлуатації. Саме такі будівлі та споруди, що створені з порушенням правил безпеки виробництва, слід визнавати предметом злочинного посягання. Можливість наявності предметів з негативними властивостями у кримінальному праві підтримується більшістю вітчизняних науковців [20, с. 96-97; 21, с. 56]. Так, у своєму дисертаційному дослідженні Є.В. Лащук доходить висновку про існування у предметі злочину матеріальних цінностей з негативними та позитивними властивостями [21, с. 56]. Автор зазначає, що відносини з приводу предметів з негативними властивостями законодавець не ставить під кримінально-правову охорону, а навпаки – забороняє

няє. До них, зокрема, належать: підроблені гроші, цінні папери тощо; недоброякісна продукція; підроблені знаки поштової оплати, проїзні квитки тощо; підроблені марки акцизного збору; підроблені документи, штампи, печатки; порнографічні предмети.

Висновки. Предметом злочинного посягання, передбаченого ст. 275 КК України, виступають *будівлі та споруди, які зведені з порушенням правил, проектування чи будівництва*. Найбільш прийнятним визначенням будівель і споруд є поняття, закріплені у Державному класифікаторі будівель і споруд.

Бібліографічні посилання

1. Офіційний інформаційний портал МНС України. – Режим доступу : <http://www.mns.gov.ua/opinfo/4561.html>.
2. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / за ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Київ ; Харків, 2002.
3. Панов Н. И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность / Панов Н. И. – Х., 1982.
4. Новоселов Г. П. Учение об объекте преступления. Методологические аспекты / Новоселов Г. П. – М., 2001.
5. Фролов Е. А. Спорные вопросы общего учения об объекте преступления : сб. науч. тр. Свердл. юридич. ин-та / Фролов Е. А. – 1969. – Вып. 10.
6. Гаухман Л. Д., Максимов С. В. Ответственность за преступления против собственности / Гаухман Л. Д., Максимов С. В. – М., 1997.
7. Тацкий В. Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве / Тацкий В. Я. – Х., 1988.
8. Коржанский Н. И. Объект и предмет уголовно-правовой охраны / Коржанский Н. И. – М., 1980.
9. Землюков С. В. Понятие вредных последствий преступления и их правовое значение в советском уголовном праве : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / Землюков С. В. – М., 1983.
10. Науково-практичний коментар до Кримінального Кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – Х., 2011.
11. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / за ред. Яценко М. – Х., 2002.
12. Уголовный кодекс Украины : комментарий / под ред. Ю. А. Кармазина, Е. Л. Стрельцова. – Х., 2001.
13. Кримінальне право України: Особлива частина : підруч. / М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін. ; за ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 2-е вид., перероб. і доп. – К., 2005.
14. Про архітектурну діяльність : Закон України // ВВР України. – 1999. – № 31. – Ст. 246.
15. Державний класифікатор будівель та споруд ДК 018-2000. – К., 2000.
16. Архітектура : короткий словник-довідник / за заг. ред. А. П. Мардера. – К., 1995.
17. Беломесяцев А. Б. Правові основи архітектури / Беломесяцев А. Б. – К., 2006.
18. Буга П. Г. Громадські промислові й сільськогосподарські будівлі / Буга П. – К., 1985.
19. Технічна експлуатація будівель і споруд : навч. посібник / за ред. С. І. Рогового, І. О. Іваницької. – Полтава, 2007.
20. Гуторова Н. О. Кримінально-правова охорона державних фінансів України : монографія / Гуторова Н. О. – Х., 2001.
21. Лащук Є. В. Предмет злочину в кримінальному праві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Лащук Є. В. – К., 2005.

ПИТАННЯ КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА

С.Ф. Денисов

доктор юридичних наук, доцент

С.Г. Кулик

аспірант

*(Інститут права ім. Володимира Сташиса
Класичного приватного університету)*

УДК 343.21.17

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИНАМ ПРОТИ МОРАЛЬНОСТІ: МІЖНАРОДНИЙ, ІНОЗЕМНИЙ ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ РІВЕНЬ

Здійснено аналіз особливостей міжнародного, зарубіжного та національного законодавства у сфері захисту моральності. Також визначено окремі напрями вдосконалення українського законодавства у сфері захисту моральності.

Ключові слова: моральність, захист моральності, міжнародний нормативно-правовий акт, законодавство зарубіжних країн, національне законодавство.

Дан анализ особенностей международного, иностранного и национального законодательства в сфере защиты нравственности. Также определены отдельные направления усовершенствования украинского законодательства в сфере защиты нравственности.

Ключевые слова: нравственность, защита нравственности, международный нормативно-правовой акт, законодательство зарубежных стран, национальное законодательство.

The article is devoted to the analysis of the international, foreign and national legislation for the protection of morals. Also separate directions of improvement of the Ukrainian legislation in the sphere protection of morality.

Keywords: morality, protection of morality, international legal act, the legislation of foreign countries, national legislation.

Постановка проблеми. Суспільна небезпечність злочинів проти моральності полягає в тому, що їх наслідки загрожують не тільки окремій особі, але й суспільству загалом. Саме тому майже всі країни світу мають норми, тою чи іншою мірою пов'язані з кримінально-правовою охороною суспільної моральності. Існування цих норм зумовлено необхідністю державного контролю за проституцією, обігом порнографічної продукції, захистом історико-культурних цінностей суспільства, охороною тварин і птахів, а також наявністю міжнародно-правових обов'язків на рівні міжде-

ржавних відносин [9, с. 48]. У світі існує велика кількість нормативно-правових актів, метою яких є захист моральності на міжнародному, загальнодержавному та локальному рівнях. Однак, як доводить ситуація, що склалася сьогодні, навіть така велика їх кількість не може забезпечити належний рівень моральності не тільки в Україні, а й у світі.

Необхідним вважається певним чином систематизувати законодавство з питань запобігання злочинам проти моральності на трьох рівнях: міжнародному, іноземному та національному. По-перше, це дасть можливість окреслити загальну картину усієї сукупності такого законодавства та орієнтуватись у ньому; по-друге, цікавим і корисним може бути іноземний досвід законодавчого запобігання злочинам проти моральності, конкретні заходи якого доцільно запозичити національним законодавством.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Злочини проти моральності ставали об'єктом дослідження у працях таких вчених, як Ю.М. Антонян, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.К. Грищук, І.М. Даньшин, С.Ф. Денисов, О.О. Дудоров, О.М. Костенко, В.М. Кудрявцев, В.В. Кузнецов, Н.Ф. Кузнецова, П.С. Матишевський, В.О. Навроцький, О.П. Рябчинська, А.В. Савченко, П.П. Сердюк, В.В. Сташис, М.І. Хавронюк, Є.В. Фесенко, С.С. Яценко та ін.

Виклад основного матеріалу. Основою захисту моральності у всьому світі є, перш за все, міжнародні нормативно-правові акти, які забезпечують дотримання основних прав і свобод людини. Нормативним актом міжнародного значення, який закладає основи захисту моральності, є Загальна декларація прав людини, прийнята та проголошена в резолюції 217 А (III) Генеральної асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р., і, зокрема, такі її норми, як заборона рабства і підневільного стану (ст. 4), тортур, нелюдського поводження або такого, що принижує гідність (ст. 5), свобода думки, совісті і релігії (ст. 18), переконань та свобода шукати, одержувати і поширювати інформацію (ст. 19), право на соціальний захист дітей (ст. 25), на освіту (ст. 26), право вільно брати участь у культурному житті суспільства, втішатися мистецтвом, право на захист моральних і матеріальних інтересів що є результатом наукових, літературних або художніх праць, автором яких є людина (ст. 27), право на соціальний і міжнародний порядок (ст. 28) [1]. До не менш важливих міжнародних актів слід також віднести Конвенцію Ради Європи про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. (ратифікована Законом України № 475/97-ВР від 17 липня 1997 р.), Міжнародний пакт про громадянські та політичні права та Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, прийняті резолюцією 2200 А (XXI) Генеральної Асамблеї ООН від 16 грудня 1966 р. (обидва ратифіковані Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII від 19 жовтня 1973 р.).

ООН та іншими міжнародними організаціями протягом другої половини XX та початку XXI ст. було прийнято низку декларацій та конвенцій, які прямо або побічно закладають правові основи захисту мора-

льності у світовому співтоваристві. Велика кількість таких міжнародних нормативно-правових актів мають за мету захист прав жінок та дітей. Вони також належать до категорії загальних, зокрема Декларація прав дитини, прийнята Резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1959 р., та Конвенція про права дитини, прийнята Резолюцією 44/25 Генеральної асамблеї ООН від 20 листопада 1989 р. (ратифікована Постановою Верховної Ради № 789-ХІІ від 27 лютого 1991 р.); Декларація про розповсюдження серед молоді ідеалів миру, взаємної поваги і взаєморозуміння між народами, прийнята Резолюцією 2037 (XX) Генеральної Асамблеї ООН від 7 грудня 1965 р.; Декларація і План дій «Світ, придатний для життя дітей», прийняті Резолюцією S-27/2 спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН 10 травня 2002 р.; Декларація про ліквідацію дискримінації щодо жінок, прийнята Резолюцією 2263 (XXII) Генеральної Асамблеї ООН від 7 листопада 1967 р., тощо.

Серед міжнародних нормативно-правових актів, спрямованих захист культурної спадщини і громадського порядку, на боротьбу з розповсюдженням порнографії та втягненням неповнолітніх у злочинну діяльність, які можна назвати спеціальними (стосовно запобігання злочинам проти моральності), слід назвати: Міжнародну конвенцію про припинення обігу порнографічних видань та торгівлі ними, підписану в Женеві 12 вересня 1923 р.; Конвенцію про боротьбу з торгівлею людьми й з експлуатацією проституції третіми особами, прийняту Резолюцією 317 (IV) Генеральної Асамблеї ООН від 2 грудня 1949 р.; Конвенцію ЮНЕСКО про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини від 16 листопада 1972 р. (ратифіковану Указом Президії Верховної Ради № 6673-ХІ від 4 жовтня 1988 р.); Декларацію Організації Об'єднаних Націй про злочинність і суспільну безпеку, прийняту Резолюцією 51/60 Генеральної Асамблеї ООН від 12 грудня 1996 р.; Глобальний план дій Організації Об'єднаних Націй по боротьбі з торгівлею людьми, прийнятий Резолюцією 64/293 Генеральної Асамблеї ООН від 30 липня 2010 р., тощо.

На міжнародному рівні захист моральності кожною країною відбувається більш конкретизовано, з урахуванням національних і ментальних особливостей нації, норм моралі, релігії та законодавчих традицій. Як слушно зауважує Л.С. Кучанська, хоча кримінальні кодекси іноземних держав і мають певні спільні тенденції регулювання щодо визначення кола злочинів проти моральності (до них традиційно належать дії, пов'язані з проституцією, розповсюдженням порнографічних матеріалів чи творів, що пропагують культ насильства та жорстокості), однак питання щодо їх юридичної природи вирішують неоднозначно, розглядаючи їх як посягання на народне здоров'я, статеву свободу та статеву недоторканність, громадський порядок та порядок управління тощо [3, с. 93-94].

Система злочинів проти моральних устоїв і традицій суспільства сформувалась у законодавстві більшості європейських країн у ХІХ

ст. При цьому намітилися два основні підходи. В одних країнах посягання на моральність стали розглядатись як злочини, пов'язані із статевими відносинами: зґвалтування, втягнення у проституцію, кровозмішення, розбещення неповнолітніх тощо. В інших – суспільна мораль охоронялась і оберігалась не самостійно, а у зв'язку із захистом інших суспільних відносин (конституційних, сімейних та ін.). Так, у кримінальному законодавстві Франції до злочинів проти суспільного спокою належали і злочини проти суспільної моральності. Угорське Кримінальне Уложення у розділі «Злочини проти моральності» охоплювало не тільки розповсюдження порнографічних творів, перелюб, кровозмішення, але й зґвалтування тощо [9, с. 48].

У США до порушень, що посягають на моральні цінності суспільства, належать перебування у стані сп'яніння у громадських місцях, володіння забороненими речовинами (наркотиками, сильнодіючими препаратами і т.п.), незаконні азартні ігри, незаконні консенсуальні сексуальні дії, порушення подружньої вірності, проституція, порнографія та ін. Проте американський досвід щодо кримінально-правової охорони моральності (на рівні федерації), виходячи з дослідження А.В. Савченка, свідчить про несистематизованість відповідних норм, оскільки вони передбачені різними главами розділу 18 Зведення законів США [8, с. 20-21].

На основі аналізу кримінального законодавства зарубіжних країн можна виділити основні (типові) розділи, в яких містяться норми, відповідні розділові XII КК України. Це злочини проти сім'ї та неповнолітніх; злочини проти особи; проти громадської безпеки та громадського порядку; проти суспільної моральності; проти власності; статеві злочини; злочини проти релігії, проти державної влади; проти порядку управління [2, с. 64]. Крім того, законодавство зарубіжних країн щодо охорони суспільної моральності дозволяє виокремити три їх специфічні групи залежно від нормативної конкретизації цього об'єкта: 1) ті, що виділяють суспільну моральність як об'єкт злочинного посягання в окремі розділи або глави (КК Австрії, Голландії, Литви, Азербайджану); 2) ті, що передбачають два або більше родових об'єкта посягання, один з яких – суспільна моральність, в одному розділі чи главі (КК Польщі, Латвії, Російської Федерації, Киргизької Республіки, Грузії, Республіки Казахстан, Білорусії, Республіки Вірменії, Республіки Таджикистан, Республіки Узбекистан, Туреччини); 3) ті, що не виділяють суспільну моральність в окремі розділи або глави, хоча і передбачають відповідальність за злочинні діяння проти неї (КК ФРН, Швейцарії, Франції, Іспанії, Республіки Болгарії, Естонської Республіки, Республіки Молдова, Швеції, Норвегії, Данії, Китайської Народної Республіки, Зведення законів США, англійське кримінальне законодавство) [7, с. 103].

Необхідно зауважити, що запобігання злочинам проти моральності та й злочинності взагалі у багатьох зарубіжних країнах починається з початкових освітніх установ, що закріплено на законодавчому рівні.

Так, наприклад, Кодекс освіти Франції встановлює, що підготовка, яка здійснюється в початкових школах, разом із сім'єю забезпечує моральне виховання. Конституція Баварії (ФРН) метою шкільного виховання проголошує не тільки отримання знань та навичок, а й формування духовних якостей і характеру. Акт Великобританії від 1966 р. про освіту зобов'язує місцеві органи управління забезпечити, разом з інтелектуальним і фізичним, духовний та моральний розвиток суспільства. Основною задачею дошкільного виховання Єдиний закон Іспанії «Про якість виховання» від 23 грудня 2002 р. називає розвиток фізичних та інтелектуальних здібностей дітей, виховання соціальних та моральних якостей. Згідно із Законом Китайської Народної Республіки «Про обов'язкову освіту» від 18 листопада 1995 р., «держава розробляє програму виховання молодого покоління у дусі патріотизму ... в усвідомленні ідеалів, принципів моральності».

Як зазначалося, коло злочинів проти моральності різними країнами визначається неоднозначно. Так, наприклад, для деяких з них характерним є законодавче встановлення кримінального характеру гомосексуалізму та протиправності його нав'язування (певні штати США (Міссісіпі, Монтана, Техас), Сан-Маріно, Болгарія) або подружньої зради (деякі штати США (Іллінойс, Джорджія, Колорадо, Теннессі), Корея, КНР). Більш традиційною є заборона проституції та реклами послуг сексуального характеру, користування послугами проститутток.

Кримінальний кодекс КНР за організацію або примушування інших осіб до заняття проституцією встановлює покарання у виді позбавлення волі від п'яти до десяти років, за наявності ж обтяжуючих обставин подібні дії загрожують покаранням від десяти років до довічного позбавлення волі. Згідно із Законом про кримінальне право Ізраїлю, за втягнення особи у заняття проституцією встановлюється покарання у виді позбавлення волі строком на сім років. Крім того, ст. 200 «Презумпція сутенерства» даного Закону закріплює, що якщо чоловік проживає з проституткою або постійно супроводжує її, а рівно наглядає за нею або здійснює на неї свій вплив з тим, щоб таким чином сприяти або змусити її займатися проституцією, то діє презумпція, згідно з якою такий чоловік живе на доходи проститутки, за винятком тих випадків, коли доведено зворотне [5, с. 113-115].

Велика увага багатьох європейських країн та США приділяється захисту і відмежуванню неповнолітніх від інформації, яка здійснює руйнівний вплив на їх духовно-моральний, фізичний та психічний розвиток та пропагує жорстокість і насилля. Дані положення детально регламентовані у кодексах американських штатів: Міссісіпі, Арканзас, Каліфорнія, Джорджія, Техас, Колорадо, Вірджинія та ін.; кримінальних кодексах Данії, Австрії, Бельгії, Голландії, Франції, Швеції, ФРН та інших європейських країн, а також окремими нормативно-правовими актами (Закон ФРН «Про охорону молоді» від 23 липня 2002 р.; Закон Грузії «Про захист неповнолітніх від шкідливого впливу» від 28 вересня

2001 р.; Закон Франції № 86-1067 від 30 вересня 1986 р. про свободу інформації («Закон Леотара») тощо).

Переходячи до національного рівня правових засад запобігання злочинам проти моральності, треба зауважити, що останнім часом органами державної влади було ухвалено низку нормативних актів, спрямованих на захист суспільної моралі, зокрема: Закон України «Про захист суспільної моралі» від 20 листопада 2003 р., укази Президента України: «Основні напрями розвитку духовності, захисту моралі та формування здорового способу життя громадян України» від 27 квітня 1999 р., «Про невідкладні додаткові заходи щодо здійснення моральності у суспільстві та утвердження здорового способу життя» від 15 березня 2002 р., «Про серйозні недоліки у здійсненні заходів щодо захисту моральності та утвердження здорового способу життя в суспільстві» від 4 лютого 2003 р., «Про першочергові заходи щодо збагачення та розвитку культури і духовності українського суспільства» від 24 листопада 2005 р. тощо. У першому читанні 7 грудня 2011 р. був прийнятий Проект Закону про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України (щодо злочинів проти моральності у сфері статевих стосунків), його подальша доля повинна вирішитись у найближчому майбутньому.

Крім того, важливе значення для запобігання злочинам проти моральності мають такі нормативно-правові акти: Основи законодавства України про культуру від 14 лютого 1992 р. № 2117-ХІІ; закони України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» від 16 листопада 1992 р. № 2782-ХІІ; «Про кінематографію» від 13 січня 1993 р. № 9/98-ВР; «Про охорону культурної спадщини» від 8 червня 2000 р. № 2245-ІV; «Про національний архівний фонд і архівні установи» від 13 грудня 2001 р. № 2888-ІІІ; «Про тваринний світ» від 13 грудня 2001 р. № 3041-ХІІ; «Про поховання та похоронну справу» від 10 липня 2003 р. № 1102-ІV; «Про рекламу» від 11 липня 2003 р. № 270/96-ВР; «Про охорону археологічної спадщини» від 18 березня 2004 р. № 1626-ІV; «Про захист тварин від жорстокого поводження» від 21 лютого 2006 р. № 3447-ІV [4, с. 872, 874-876, 880].

Цей перелік не є вичерпним – на запобігання злочинам проти моральності спрямовані й інші підзаконні нормативно-правові акти, які також формують відповідну правову основу.

Позитивний іноземний досвід був врахований національним законодавцем під час реформування норм про відповідальність за злочини проти моральності у 2006, 2008 і 2009 рр., однак цей захід був лише частковим і недостатньо послідовним. Враховуючи це, приєднуємось до думки С.П. Репецького, який пропонує:

1) виділити злочини проти суспільної моральності в окремий розділ і доповнити його нормами, які прямо стосуються цієї сфери (як за рахунок створення нових статей, так і за рахунок перенесення відповідних статей з інших розділів) [3, с. 6];

2) конкретизувати склади злочинів проти моральності через уточ-

нення їх конструкцій та розширення чи звуження відповідних ознак, що використовуються для їх опису;

3) удосконалити диспозиції та санкції (наприклад, через коригування чинних і запровадження нових основних і додаткових покарань) у нормах про злочини проти суспільної моральності;

4) у зв'язку з розробкою Кодексу України про кримінальні проступки виділити чітку групу норм про правопорушення у сфері суспільної моральності, що входитимуть до такого переліку, тощо [7, с. 107]. Однак необхідно зауважити, що у поданому проекті Кодексу проступки проти моральності так і не були виділені в окремий Розділ. Наразі у поданій редакції проекту Кодексу України про кримінальні проступки існує Розділ 21 «Кримінальні проступки проти громадського порядку та моральності», хоча мають місце й значні нововведення щодо посягань на моральність, наприклад: ст. 134 «Поширення неправдивих чуток», ст. 135 «Азартні ігри», ст. 136 «Порушення правил застосування спеціальних засобів самооборони». Логічно припустити, що законодавцем був запозичений позитивний зарубіжний досвід щодо класифікації та криміналізації посягань на моральність [6].

Отже, викладене дозволяє дійти таких **висновків**:

1) першочергові правові засади запобігання злочинам проти моральності встановлюються міжнародними нормативно-правовими актами, які можуть мати загальний або спеціальний характер стосовно посягань на моральність;

2) кримінальні кодекси іноземних держав, хоча і мають певні спільні тенденції регулювання щодо визначення кола злочинів проти моральності (до них традиційно належать дії, пов'язані з проституцією, розповсюдженням порнографічних матеріалів чи творів, що пропагують культ насильства та жорстокості), однак питання щодо їх юридичної природи вирішують неоднозначно, розглядаючи їх як посягання на народне здоров'я, статеvu свободу та статеvu недоторканність, громадський порядок та порядок управління тощо. При цьому, залежно від нормативної конкретизації моральності як об'єкта посягання, КК деяких країн або виділяють суспільну моральність як об'єкт злочинного посягання, або передбачають два або більше родових об'єкта посягання, один з яких – суспільна моральність, або ж не виділяють останню в окремі розділи чи глави, хоча і передбачають відповідальність за злочинні діяння проти неї;

3) через невизначеність юридичної природи суспільно небезпечних посягань на моральність коло злочинів проти моральності різними країнами визначається неоднозначно, тому у деяких країнах посяганнями на моральність визнаються перебування у стані сп'яніння у громадських місцях, володіння забороненими речовинами (наркотиками, сильнодіючими препаратами і т.п.), незаконні азартні ігри, незаконні консенсуальні сексуальні дії, порушення подружньої вірності, проституція, гомосексуалізм та його пропаганда;

4) вітчизняне законодавство потребує подальшого вдосконалення та

реформування в частині запобігання злочинам проти моральності (розширення кола діянь, що посягають на моральність, виділення злочинів проти моральності в окремий розділ КК, удосконалення диспозицій і санкцій відповідних норм КК, подальше доопрацювання Кодексу України про кримінальні проступки та його прийняття з урахуванням іноземного та міжнародного досвіду.

Бібліографічні посилання

1. Загальна декларація прав людини / Резолюція 217 А (III) Генеральної асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
2. Копотун І. М. Особливості притягнення до кримінальної відповідальності в зарубіжному законодавстві за злочини проти громадського порядку та моральності / Копотун І. М. // Вісник академії адвокатури України. – 2010. – № 2 (18). – С. 62-68.
3. Кучанська Л. С. Поняття та система злочинів проти моральності у кримінальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Кучанська Л. С. – Одеса, 2007.
4. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – 9-е вид., перероб. та доп. – К., 2012.
5. Приложение к проекту Концепции государственной политики формирования и защиты нравственности детей в Российской Федерации // Понкин И. В. Зарубежные законы и документы о формировании и защите общественной нравственности и нравственности несовершеннолетних. – М., 2008.
6. Проект Кодексу України про кримінальні проступки. – Режим доступу: http://www.rada.gov.ua/~k_zakon_pr/code_crim.rtf.
7. Репецький С. П. Іноземний досвід кримінально-правової охорони суспільної моральності / Репецький С. П. // Право і суспільство. – 2009. – № 5. – С. 102-107. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Pis/2009_5/Repetskyu.pdf.
8. Савченко А. Злочини проти громадського порядку та моральності у США / Савченко А. // Міліція України. – 2005. – № 9. – С. 20-21.
9. Шалагин А. Е. Преступления против общественной нравственности: уголовно-правовой и криминологический анализ : монография / Шалагин А. Е. – М., 2011.

Надійшла до редакції 05.06.2012

О.І. Богатирьова

кандидат юридичних наук

(Поліцейська фінансово-правова академія)

УДК 343.281

ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ДІЯЛЬНОСТІ СЛУЖБИ ПРОБАЦІЇ У РЕСПУБЛІЦІ КАЗАХСТАН

Здійснено аналіз чинного законодавства Республіки Казахстан у сфері пробації з метою імплементації ряду положень у нормативно-правову базу України.

Ключові слова: пробація, служба пробації, умовно засуджений, пробаційний контроль, соціально-правова допомога, кримінально-виконавча інспекція.

Осуществлен анализ действующего законодательства Республики Ка-

захстан в сфері пробації з метою імплементації ряду положень в нормативно-правову базу України.

Ключевые слова: пробація, служба пробації, условно осужденный, пробационный контроль, социально-правовая помощь, уголовно-исполнительная инспекция.

The analysis of current legislation of the Republic of Kazakhstan is realized in the field of probation for the implementation of several provisions in the legal framework of Ukraine.

Keywords: probation, probation service, probation control, probationer, social-legal assistance, criminal-executive inspection.

Постановка проблеми. Служба пробації широко діє у світі, проте у більшості пострадянських країн вона застосування не має. Так, із дев'яти країн – членів СНД лише у Молдові та, з 2012 р., у Республіці Казахстан функціонує зазначена служба. Також система пробації існує й у Грузії – як колишнього члена СНД. В Азербайджані закон про пробацію перебуває на стадії підготовки. У Російській Федерації все йде до того, що у найближчий рік-два буде сформовано власну національну службу пробації. З цією метою планується прийняття відразу кількох федеральних законів: «Про пробацію у Російській Федерації та систему органів й організацій, які її здійснюють», «Про службу в органах та установах системи пробації», «Про соціальні гарантії офіцерам пробації».

В Україні також наразі не створено власну структуру у сфері пробації, але здійснюються певні кроки щодо формування законодавства у цьому напрямі. Реформування кримінально-виконавчої системи Республіки Казахстан створенням національної служби пробації свідчить про інтеграцію законодавства у систему міжнародних стандартів, сприйняття європейських методик поведіння із засудженими, прихильність до цінностей гуманізму.

Мета статті полягає у доведенні того, що вивчення правової бази новоствореної служби пробації у Республіці Казахстан може стати плацдармом у поширенні досвіду впровадження міжнародних пенітенціарних стандартів ООН і Ради Європи як для України, так і для інших країн СНД.

Виклад основного матеріалу. Важливо наголосити, що 15 лютого 2012 р. у Республіці Казахстан було прийнято Закон «Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів Республіки Казахстан з питань служби пробації», який вніс ряд змін та доповнень до Кримінального, Кримінально-процесуального та Кримінально-виконавчого кодексів держави. Відповідно до ст. 7-1 («Пробація у кримінально-виконавчій системі») Кримінально-виконавчого кодексу Республіки Казахстан, «пробація у кримінально-виконавчій системі – комплекс заходів соціально-правового характеру, що виробляються та реалізуються службою пробації кримінально-виконавчої інспекції індивідуально щодо кожного умовно засудженого у період іспитового строку та перебування під пробаційним контролем для подальшої корекції їх поведінки з метою запо-

бігання вчиненню ними нових злочинів» [1].

З цього визначення випливає, що пробація – це комплекс заходів соціально-правового характеру (пробаційний контроль); комплекс заходів, які виробляються службою пробації кримінально-виконавчої інспекції; комплекс заходів, які виконуються службою пробації кримінально-виконавчої інспекції; пробація застосовується тільки до умовно засуджених; має індивідуальний характер щодо кожного засудженого; здійснюється з метою корекції поведінки засуджених та з метою попередження вчинення ними нових злочинів; діє протягом іспитового строку, призначеного судом при умовному засудженні; передбачає знаходження засудженого під пробаційним контролем протягом іспитового строку.

Розкриваючи зміст правового аналізу діяльності служби пробації у Республіці Казахстан, спочатку розглянемо більш детально основні визначення поняття «пробація».

1. Під пробаційним контролем у казахстанському законодавстві розуміється діяльність служби пробації кримінально-виконавчої інспекції щодо здійснення контролю за виконанням покладених судом на умовно засуджених обов'язків та їх поведінкою й сприяння в отриманні соціально-правової допомоги у період іспитового строку.

Треба звернути увагу, що Кримінально-виконавчий кодекс Республіки Казахстан передбачає, окрім загального, ще й посилений пробаційний контроль. Перший передбачає явку умовно засудженого до служби пробації кримінально-виконавчої інспекції для реєстрації 2 рази на місяць, другий – 4 рази [1].

Метою пробаційного контролю є відновлення соціальної справедливості, виправлення засуджених, запобігання повторному вчиненню злочинів, дотримання умовно засудженими загальноприйнятих соціальних, моральних і правових норм через контролювання виконання обов'язків, встановлених законом або судом.

Для досягнення мети пробаційного контролю за поведінкою умовно засуджених у період іспитового строку служба пробації кримінально-виконавчої інспекції:

1) не рідше одного разу на місяць проводить профілактичну бесіду з умовно засудженими;

2) вживає заходів для недопущення та запобігання з боку засуджених випадків адміністративного правопорушення, яке посягає на громадський порядок, моральність, права неповнолітніх, особистість, у сфері сімейно-побутових відносин і повторних злочинів;

3) щомісячно перевіряє засуджених за існуючими обліками органів внутрішніх справ, а також за обліками територіальних управлінь Комітету з правової статистики та спеціальними обліками Генеральної прокуратури Республіки Казахстан на предмет вчинення засудженим адміністративного правопорушення, яке посягає на громадський порядок і моральність, права неповнолітніх, на особистість, а також у сфері сімейно-побутових відносин, за яке на нього було накладено адміністративне

стягнення, зміни місця проживання, вчинення нових злочинів або притягнення до кримінальної відповідальності;

4) на постійній основі здійснює обмін з правоохоронними та іншими органами й установами інформацією, що стосується поведінки умовно засуджених та дотримання ними покладених судом обов'язків, проведення спільних профілактичних заходів.

Здійснення пробаційного контролю проводиться згідно з вироком, постановою, ухвалою суду, що набули законної сили. Пробаційний контроль за поведінкою умовно засуджених протягом іспитового строку служба пробації кримінально-виконавчої інспекції здійснює за місцем проживання, роботи та навчання засуджених. Забезпечує пробаційний контроль за виконанням покладених судом на умовно засуджених обов'язків та їх поведінкою з наданням сприяння в отриманні соціально-правової допомоги у період іспитового строку служба пробації кримінально-виконавчої інспекції за місцем проживання.

Для забезпечення належного пробаційного контролю та отримання інформації про місце перебування засуджених осіб служба пробації кримінально-виконавчої інспекції вправі використовувати електронні засоби стеження, види яких визначаються Урядом Республіки Казахстан. Маються на увазі, у першу чергу, електронні браслети. Порядок їх застосування службою пробації кримінально-виконавчої інспекції при здійсненні пробаційного контролю визначається уповноваженим органом у сфері кримінально-виконавчої діяльності.

Начальник служби пробації кримінально-виконавчої інспекції або особа, яка його заміщає, згідно з обмеженнями, призначеними засудженому судом, на підставі відомостей, що його характеризують, а також виходячи з технічної можливості встановлення відповідного обладнання ухвалює рішення про застосування до нього електронних засобів стеження при постановці засудженого на персональний облік, а також у подальшому при виконанні покарання.

2. Умовно засуджені перебувають під пробаційним контролем служби пробації кримінально-виконавчої інспекції. Служба пробації є підрозділом кримінально-виконавчої інспекції. Сама ж кримінально-виконавча інспекція, відповідно до ч. 2 ст. 14 чинного Кримінально-виконавчого кодексу Республіки Казахстан, виконує покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, у виді залучення до громадських робіт, виправних робіт та обмеження волі. До недавнього часу саме кримінально-виконавча інспекція здійснювала нагляд за умовно засудженими [6].

3. Діяльність служби пробації відрізняється від кримінально-виконавчої інспекції тим, що перша, окрім нагляду та контролю, виконує також функцію надання піднаглядному соціально-правової допомоги. У роботі служби пробації акцент зміщений з виправлення на допомогу умовно засудженому в його адаптації у суспільстві, тому й перше, що робить працівник служби пробації – це вивчає проблеми особистості

правопорушника, що стали причиною скоєння злочину, зі встановленням стану його здоров'я, рівня освіти та зайнятості працею, наявності місця проживання, а також з'ясовує інші відомості, необхідні для визначення обсягу соціально-правової допомоги. За результатами вивчення особистості та життєвої ситуації умовно засудженого службою пробації кримінально-виконавчої інспекції протягом трьох робочих днів після постановки його на облік складається індивідуальна програма надання соціально-правової допомоги, в якій міститься інформація про потребу у наданні соціально-правової допомоги умовно засудженому. Один примірник індивідуальної програми долучається до контрольної справи умовно засудженого, другий видається засудженому під розписку. При виникненні необхідності у потребі умовно засудженого в одержанні додаткової або іншої допомоги, а також при встановленні судом посиленого пробаційного контролю в індивідуальну програму за взаємною згодою вносяться відповідні корективи.

Основними напрямками соціально-правової допомоги умовно засудженим є сприяння в отриманні освіти, оволодінні професією, працевлаштуванні, лікуванні, а також забезпеченні правової допомоги. Для дієвого виконання зазначених напрямків Уряд Республіки Казахстан 28 квітня 2012 р. затвердив Правила надання соціально-правової допомоги умовно засудженим [9].

Згідно з даними правилами медична допомога надається у державних закладах охорони здоров'я у рамках гарантованого обсягу безкоштовної медичної допомоги. Для надання медичної допомоги служба пробації надсилає копію індивідуальної програми у державні заклади охорони здоров'я за місцем проживання умовно засудженого.

Умовно засуджений з незакінченою середньою освітою направляється службою пробації до навчальних закладів за місцем проживання. Місцеві виконавчі органи, неурядові та інші організації сприяють службі пробації при здійсненні соціально-правової допомоги умовно засудженим відповідно до індивідуально розробленої програми. Для отримання правової допомоги служба пробації надсилає копію індивідуальної програми у місцеві виконавчі органи.

При наданні умовно засудженим допомоги у працевлаштуванні місцеві виконавчі органи здійснюють такі заходи, як:

- 1) надання робочих місць у рамках інвестиційних проектів, що реалізуються за програмою з форсованого індустріально-інноваційного розвитку;
- 2) залучення умовно засуджених, які не мають конкурентоспроможних професій, до оплачуваних сезонних сільськогосподарських робіт;
- 3) працевлаштування умовно засуджених за квотою робочих місць.

У разі виникнення потреби умовно засудженого в отриманні іншої допомоги служба пробації надсилає копію індивідуальної програми у відповідні організації за місцем проживання умовно засудженого.

Місцеві виконавчі органи, державні органи, а також недержавні ор-

ганізації після отримання копії індивідуальної програми інформують службу пробації про надану ними допомогу або про неможливість її надання. Місцеві виконавчі органи при розробці програми розвитку територій та/або стратегічних планів передбачають комплекс заходів з надання соціально-правової допомоги засудженим, які перебувають на обліку служби пробації.

Про хід одержуваної соціально-правової допомоги умовно засуджений звітує службі пробації двічі на місяць, а при посиленому пробаційному контролі – чотири рази під час явки для реєстрації. У разі відмови умовно засудженого в одержанні соціально-правової допомоги працівником служби пробації складається відповідний акт, який долучається до контрольної справи. До матеріалів, які направляються до суду на продовження іспитового строку, скасування умовного засудження, встановлення посиленого пробаційного контролю, долучається акт про відмову умовно засудженого від отримання соціально-правової допомоги.

У разі оголошення судом умовно засудженого у розшук протягом трьох робочих днів після отримання відповідної постанови суду служба пробації направляє відповідне повідомлення до місцевого виконавчого органу та у відповідну організацію для призупинення надання соціально-правової допомоги. Умовно засуджені можуть оскаржити неправомірні дії працівників служби пробації, працівників місцевих виконавчих органів, а також працівників державних і недержавних організацій, які надають соціально-правову допомогу, в установленому законом порядку.

Цікавим є той факт, що після закінчення іспитового строку пробаційний контроль за поведінкою умовно засудженого припиняється і він знімається з обліку служби пробації кримінально-виконавчої інспекції, при цьому соціально-правова допомога, яка надається йому державними органами та іншими організаціями, триває згідно з індивідуальною програмою.

4. Засуджений підпадає під пробаційний контроль тільки у тому випадку, якщо до нього застосовано умовне засудження. Відповідно до ч. 5.1 ст. 63 Кримінального кодексу Республіки Казахстан суд, признаючи умовне засудження, встановлює пробаційний контроль і покладає на засудженого виконання певних обов'язків: не змінювати постійного місця проживання, роботи, навчання без повідомлення служби пробації кримінально-виконавчої інспекції, не відвідувати певні місця, пройти курс лікування від алкоголізму, наркоманії, токсикоманії, венеричного захворювання або ВІЛ/СНІД, здійснювати матеріальну підтримку власної сім'ї. Суд може покласти на умовно засудженого виконання й інших обов'язків, які сприятимуть його виправленню [4].

При цьому, якщо до закінчення іспитового строку умовно засуджений своєю поведінкою довів своє виправлення, суд за поданням служби пробації кримінально-виконавчої інспекції може постановити про скасування умовного засудження і про зняття із засудженого судимості. Умовне засудження може бути скасовано за умови закінчення не менше

половини встановленого іспитового строку.

Якщо ж умовно засуджений вчинив адміністративне правопорушення, що посягає на громадський порядок і моральність, права неповнолітніх, на особистість та у сфері сімейно-побутових відносин, за яке на нього було накладено адміністративне стягнення, умисне пошкодження (псування) електронних засобів стеження, а також у разі неявки для реєстрації без поважної причини, зміни місця проживання без дозволу служби пробації кримінально-виконавчої інспекції, а також у разі невиконання покладених на нього судом обов'язків, суд за поданням служби пробації кримінально-виконавчої інспекції може продовжити іспитовий строк і встановити посилений пробаційний контроль, але не більше ніж на один рік.

У разі ж повторного вчинення умовно засудженим протягом іспитового строку вищевказаних порушень, а також непокори законній вимозі, образи або загрози вчинення насильницьких дій стосовно працівників служби пробації кримінально-виконавчої інспекції або якщо умовно засуджений втік від контролю, суд за поданням служби пробації кримінально-виконавчої інспекції постановляє про скасування умовного засудження та про виконання призначеного вироком суду покарання.

У Республіці Казахстан кримінальне законодавство не визначає правову природу умовного засудження, але, незважаючи на це, умовне засудження пов'язане з однією головною метою – досягти виправлення засудженого без реального відбування ним кримінального покарання. Застосування умовного засудження, крім вирішення цього завдання, впливає і на скорочення кількості осіб, які відбувають покарання в ізоляції від суспільства, і на заощадження бюджетних коштів на їх утримання у виправних установах, також сприяє більш ефективному вирішенню завдань загальної і спеціальної превенції [3].

Діяльність служби пробації кримінально-виконавчої інспекції Республіки Казахстан регулюється наказом Міністра внутрішніх справ від 19.03.2012 р. № 157 «Про затвердження Правил організації діяльності служби пробації кримінально-виконавчої інспекції» [8].

Відповідно до зазначених Правил новостворена казахстанська служба пробації кримінально-виконавчої інспекції здійснює:

1) взаємодію з підрозділами прокуратури, місцевими органами військового управління, місцевими виконавчими органами, судами та громадськими об'єднаннями, з адміністрацією підприємств, установ і організацій, в яких навчаються або працюють засуджені;

2) внесення подань до суду для вирішення таких питань:

– про продовження іспитового строку і встановлення посиленого пробаційного контролю, скасування умовного засудження щодо засуджених, які втекли від контролю, з постановкою питання про оголошення розшуку та обрання запобіжного заходу;

– про скасування умовного засудження та зняття судимості;

– про звільнення від покарання або пом'якшення покарання внаслі-

док видання кримінального закону, що має зворотну силу, а також акта про амністію;

3) з дня надходження вироку суду у добовий термін (без урахування вихідних та святкових днів) постановку на облік засуджених із занесенням їх даних в інформаційну базу даних, у разі зміни місця проживання своєчасно проводить їх коригування;

4) перевірку засуджених осіб за функціонуючими автоматизованими інформаційно-пошуковими системами органів внутрішніх справ та інформаційними системами Комітету з правової статистики та спеціальними обліками Генеральної прокуратури Республіки Казахстан;

5) не рідше одного разу на квартал (у місті та у районному центрі – не рідше одного разу на місяць) профілактичну роботу за місцем проживання і роботи із засудженими (проведення бесід про недопущення адміністративних правопорушень і кримінальних злочинів, а також порушень умов відбування покарань);

б) щоквартально звірку з судом по вироках, які надійшли на виконання, про що складаються акти звірок у двох примірниках;

7) щоквартально звірку з територіальним Управлінням Комітету з правової статистики та спеціальними обліками Генеральної прокуратури Республіки Казахстан за виставленими повідомленнями про засуджених, про що складаються акти звірок у двох примірниках;

8) щомісячно звірку з оперативно-розшуковими підрозділами за списками осіб, які перебувають у розшуку, про що складається акт звірки у двох примірниках;

9) щомісячно звірку з підрозділами міграційної поліції за виставленими і знятими з обліку сторожовим картками, про що складається акт звірки у двох примірниках;

10) щомісячно до підрозділів громадської безпеки направляють списки осіб, які перебувають на обліку служби пробації кримінально-виконавчої інспекції, для підвищення інформованості дільничних інспекторів поліції та у справах неповнолітніх;

11) щомісячно з метою припинення фактів незаконного виїзду за межі Республіки Казахстан осіб, засуджених до покарань без ізоляції від суспільства, у тому числі іноземних осіб, у підрозділи міграційної поліції направляють списки перебуваючих на обліку і знятих з обліку;

12) первинні заходи щодо розшуку осіб, які перебувають на обліку, місцезнаходження яких невідоме;

13) несуть персональну відповідальність за збереження контрольних справ;

14) облік умовно засуджених, контроль за виконанням покладених судом на умовно засуджених обов'язків і за їх поведінкою за місцем проживання; знімають з обліку засуджених;

15) проводять такі операції з документами: реєстрацію документів вхідної та вихідної кореспонденції; контроль виконання документів; оперативне зберігання і використання документів; передачу документів

на зберігання у відомчий архів;

1б) мають у наявності печатки і штампи, які зберігаються у сейфах або вогнетривких металевих шафах, що опечатуються.

У разі призначення умовно засудженому додаткового покарання у виді залучення до громадських робіт, позбавлення права обіймати певну посаду або займатися певною діяльністю служба пробації кримінально-виконавчої інспекції у повному обсязі виконує заходи відповідно до вимог до кожного виду покарання.

Окремо у Правилах організації діяльності служби пробації кримінально-виконавчої інспекції прописується порядок організації пробаційного контролю за неповнолітніми засудженими.

Після аналізу зазначених Правил вкажемо ті новели, які відрізняють діяльність новоствореної служби пробації кримінально-виконавчої інспекції у Республіці Казахстан від чинної української кримінально-виконавчої інспекції (далі – КВІ).

На відміну від української КВІ служба пробації кримінально-виконавчої інспекції Республіки Казахстан вносить подання до суду для вирішення таких питань:

– про продовження іспитового строку та встановлення посиленого пробаційного контролю у разі вчинення умовно засудженим адміністративного правопорушення, яке посягає на громадський порядок і моральність, права неповнолітніх, на особистість й у сфері сімейно-побутових відносин, за яке на нього було накладено адміністративне стягнення, умисне псування електронних засобів стеження, а також у разі неявки для реєстрації без поважної причини, зміни місця проживання без дозволу служби пробації кримінально-виконавчої інспекції, а також у разі невиконання покладених на засудженого судом обов'язків [8];

– про скасування умовного засудження щодо засуджених, які уникали контролю, з постановкою питання про оголошення розшуку та обрання запобіжного заходу. З моменту винесення судом постанови про оголошення умовно засудженого у розшук іспитовий строк переривається і поновлюється за рішенням суду. В Україні кримінально-виконавча інспекція тільки вносить до суду подання про скасування звільнення від відбування покарання з випробуванням і направлення засудженого для відбування призначеного покарання, матеріали ж для оголошення розшуку засуджених направляються до органів внутрішніх справ [7];

– про скасування умовного засудження та зняття судимості – якщо до закінчення іспитового строку умовно засуджений своєю поведінкою довів своє виправлення, то після закінчення не менше половини встановленого іспитового строку служба пробації кримінально-виконавчої інспекції вносить про це подання до суду. У поданні викладаються дані, що характеризують особистість умовно засудженого, його поведінку, і ставиться питання про скасування умовного засудження і про зняття із засудженого судимості [4]. КВІ України надсилають до суду подання про звільнення від подальшого відбування покарання засудженої особи

без винесення питання про зняття судимості.

Отже, створення служби пробації у Республіці Казахстан відбулося у рамках розширення функцій діючих сьогодні кримінально-виконавчих інспекцій. Крім контролю за умовно засудженими щодо виконання ними покладених судом обов'язків служба пробації кримінально-виконавчої інспекції надає також сприяння в отриманні ними соціально-правової допомоги. Наразі казахстанське законодавство закріплює умовно-вирокову пробацію, оскільки засуджений підпадає під пробаційний контроль тільки у тому випадку, якщо до нього застосовано умовне засудження.

Саме визначення поняття «пробація» законодавець закріпив у Кримінально-виконавчому кодексі Республіки Казахстан, з чого слід дійти висновку, що за казахстанським законодавством пробація – це категорія не кримінально-правова і не кримінально-процесуальна.

Отже, позитивним досвідом та можливою новелою для українського законодавства у створенні національної служби пробації можуть послужити такі положення, які містить казахстанське право у даній сфері: наявність відповідної картотеки служби пробації кримінально-виконавчої інспекції; обов'язок умовно засудженого з'являтися до служби пробації кримінально-виконавчої інспекції два рази, а при посиленому пробаційному контролі – чотири рази на місяць для реєстрації, а також за викликом до служби пробації кримінально-виконавчої інспекції.

За чинним законодавством України прерогатива з визначення кількості явок на місяць для реєстрації у кримінально-виконавчу інспекцію належить самому інспектору кримінально-виконавчої інспекції (від 1 до 4 разів на місяць). Відповідно до ч. 3 ст. 13 Кримінально-виконавчого кодексу України працівник інспекції виносить постанову про встановлення днів явки на реєстрацію та контролює їх періодичність [7].

Періодичність явки засудженої особи на реєстрацію до інспекції встановлюється від одного до чотирьох разів на місяць залежно від злочину, за який її засуджено, ставлення засудженої особи до відбування покарання, тому дана пропозиція дозволить законодавчо закріпити конкретну цифру у днях та надасть можливість усунути суб'єктивне ставлення інспектора до засудженого й, відповідно, зменшить корупційні прояви як з боку самих засуджених, коли вони пропонують за реєстрацію один раз на місяць матеріальну допомогу, так і з боку самих інспекторів кримінально-виконавчої інспекції [2].

Кримінально-виконавча інспекція під час внесення до суду подання про звільнення від подальшого відбування покарання засудженої особи могла б одночасно й виносити питання про зняття судимості. Засудженим, який ухиляється від пробаційного контролю, визнається особа, місцезнаходження якої не встановлено протягом більше п'ятнадцяти календарних днів з моменту неявки для реєстрації у службу пробації кримінально-виконавчої інспекції. Після закінчення зазначеного строку служба пробації кримінально-виконавчої інспекції проводить первинні розшукові заходи.

В Україні ж початкові розшукові заходи проводяться з дня, коли працівнику інспекції стало відомо про залишення засудженою особою місця постійного проживання, що може тривати досить невизначений строк, як мінімум місяць [2]. Крім цього, переривання судом іспитового строку з моменту винесення постанови про оголошення умовно засудженого у розшук і поновлення за рішенням суду в Україні виглядати-ме приблизно так: з моменту винесення органами внутрішніх справ постанови про оголошення засудженого у розшук іспитовий строк автоматично переривається і поновлюється за рішенням суду з можливим продовженням або взагалі скасуванням іспитового строку й призначенням засудженому реального відбуття покарання.

На умовно засуджених, так само як і на осіб, звільнених з випробуванням, покладається ряд обов'язків. За Кримінальним кодексом Республіки Казахстан це: не змінювати постійного місця проживання, роботи, навчання без повідомлення служби пробації кримінально-виконавчої інспекції, не відвідувати певні місця, пройти курс лікування від алкоголізму, наркоманії, токсикоманії, венеричного захворювання або ВІЛ/СНІД, здійснювати матеріальну підтримку сім'ї. Суд може покласти на умовно засудженого виконання й інших обов'язків, що сприяють його виправленню [4], за КК України – попросити публічно або в іншій формі вибачення у потерпілого; не виїжджати за межі України на постійне проживання без дозволу кримінально-виконавчої інспекції; повідомляти кримінально-виконавчу інспекцію про зміну місця проживання, роботи або навчання; періодично з'являтися для реєстрації в кримінально-виконавчій інспекції; пройти курс лікування від алкоголізму, наркоманії або захворювання, що становить небезпеку для здоров'я інших осіб [5].

Висновок. На підставі викладеного можемо дійти висновку, що казахстанська служба пробації кримінально-виконавчої інспекції:

– здійснює пробаційний контроль (контроль за виконанням покладених судом обов'язків на умовно засуджених та їх поведінкою з наданням сприяння в отриманні соціально-правової допомоги у період іспитового строку). Кримінально-виконавча інспекція в Україні наразі так само здійснює контроль за поведінкою осіб, проте вона не займається сприянням в отриманні засудженими соціально-правової допомоги;

– зазначений пробаційний контроль у Казахстані відбувається лише щодо окремої категорії засуджених – умовно засуджених; в Україні КВІ здійснює контроль за поведінкою звільнених від відбування покарання з випробуванням, а також звільнених від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років.

Бібліографічні посилання

1. Про внесення змін та доповнень в деякі законодавчі акти Республіки Казахстан з питань служби пробації : Закон Республіки Казахстан від 15 лютого 2012 р. № 556-IV // Режим доступу : http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31124783&sublink=1002311523.

2. Інструкція про порядок виконання покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, та здійснення контролю щодо осіб, засуджених до таких покарань : затверджено на-

казом Державного департаменту України з питань виконання покарань, МВС України від 19 грудня 2003 р. № 270/1560 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 2. – Ч. 1-2. – Ст. 90.

3. Про внесення змін та доповнень в деякі законодавчі акти Республіки Казахстан з питань служби пробації : Коментар до Закону Республіки Казахстан від 15 лютого 2012 р. № 556-IV / суддя Верховного Суду РК у відставці, д-р юрид. наук Юрченко Р. М. // Режим доступу : http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31184103.

4. Кримінальний кодекс Республіки Казахстан від 16 липня 1997 р. (зі змінами та доповненнями станом на 16.02.2012 р.) // Режим доступу : http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1008032&sublink=630000.

5. Кримінальний кодекс України // ВВР України. – 2001. – № 25-26. – Ст. 131 (із змінами та доповненнями станом на 17 червня 2012 р.).

6. Кримінально-виконавчий кодекс Республіки Казахстан від 13 грудня 1997 р. № 208-I (зі змінами та доповненнями станом на 15.02.2012) // Режим доступу : http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1008443&page=8.

7. Кримінально-виконавчий кодекс України // ВВР України. – 2004. – № 3. – Ст. 21 (із змінами та доповненнями станом на 17 січня 2012 р.).

8. Про затвердження Правил організації діяльності служби пробації кримінально-виконавчої інспекції : Наказ Міністерства внутрішніх справ Республіки Казахстан від 19.03.2012 р. № 157 // Режим доступу : <http://kuis.kz/ru/prikaz-no-157-ot-19032012g-ob-utverzhenii-pravil-organizacii-deyatelnosti-sluzhby-probacii-ugolovno>.

9. Про затвердження Правил надання соціально-правової допомоги умовно засудженим : Постанова Уряду Республіки Казахстан від 28 квітня 2012 р. № 542 // Режим доступу : http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31184713.

Надійшла до редакції 06.06.2012

В.М. Пальченкова

кандидат історичних наук, доцент
(Класичний приватний університет)

УДК 340.155.2

СПОСТЕРЕЖНІ КОМІСІЇ ЯК ФОРМА КОНТРОЛЮ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СИСТЕМИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ 70-х – НА ПОЧАТКУ 80-х рр. ХІХ ст.

Висвітлюється початковий етап діяльності спостережних комісій як форми громадського контролю пенітенціарної системи.

Ключові слова: Головне тюремне управління, громадський контроль, пенітенціарна система, Російська імперія, спостережні комісії.

Освещается начальный этап деятельности наблюдательных комиссий как формы общественного контроля пенитенциарной системы.

Ключевые слова: Главное тюремное управление, наблюдательные комиссии, общественный контроль, пенитенциарная система, Российская империя.

The article describes an initial phase of the supervisory committee as a form of the social control in the penitentiary system.

Keywords: The main prison administration, the supervisory committee, the social control, the penitentiary system, The Russian Empire.

Постановка проблеми. Охорона правового статусу засуджених за

допомогою різних форм громадського контролю визнана пріоритетним завданням у низці міжнародних угод з участю України. Згідно з ч. 2 ст. 25 Кримінально-виконавчого кодексу України громадський контроль за дотриманням прав і законних інтересів засуджених здійснюється спостережними комісіями, які створюються відповідно до чинного законодавства. Тобто саме вони на законодавчому рівні легалізовані як орган громадського контролю за діяльністю органів та установ пенітенціарної системи України. Водночас сьогодні механізм реалізації покладених на спостережні комісії функцій та завдань залишається недосконалим. Деякі положення, що стосуються порядку формування їх складу, компетенції та функціонування, потребують удосконалення. Невирішеність цих та інших питань негативно впливає на діяльність спостережних комісій та призводить до недостатнього захисту прав, свобод і законних інтересів засуджених. Тому урахування історичного досвіду створення спостережних комісій у кінці 70-х – на початку 80-х рр. XIX ст. у Російській імперії може стати у нагоді для покращення їх роботи із забезпечення дотримання прав та законних інтересів засуджених.

Одним з початкових кроків залучення громадськості до діяльності місць позбавлення волі як однієї з основних умов успіху соціально-виховного процесу та ресоціалізації засуджених стали Міжнародні тюремні конгреси, що відбулися у Стокгольмі (1878) та Римі (1885). На конгресах розглядалося питання про участь представників громадськості у роботі місць позбавлення волі у таких формах, як спостережні ради (комісії). В результаті обговорення було прийнято рішення про створення при кожній пенітенціарній установі спостережно-піклувальних комісій як органів, «абсолютно відокремлених від тюремної адміністрації» [10, с. 393-394].

У резолюції Римського міжнародного тюремного конгресу зазначалося, що «у кожному місці ув'язнення, що призначене для відбування покарання у виді позбавлення волі, необхідною є установа, яка б мала головною метою спостерігати за утриманням ув'язнених, сприяти їхньому каяттю та моральному виправленню, надавати їм у випадку звільнення опіку патронату» [6, с. 245-247].

Виклад основного матеріалу. Створенню спостережних комісій в Російській імперії передувала гостра дискусія з приводу удосконалення та реорганізації управління місцями позбавлення волі. В питаннях регулювання внутрішнього розпорядку в місцях позбавлення волі фактично рівними правами володіли місцева поліцейська влада та виконавчі органи Товариства піклувального про тюрми. Безумовно, такий стан речей постійно слугував джерелом протиріч і зіткнень між ними. Тим не менш, створений у 1879 р. центральний орган управління місцями позбавлення волі – Головне тюремне управління – не поспішало кардинально змінювати ситуацію. Це пояснювалося тим, що у тюремній адміністрації хронічно не вистачало коштів на утримання установ, а Товариство зі своїм бюджетом, який частково формувався поза межами

державних внесків, частково заповнювало цей дефіцит. Проте, зі становленням й зміцненням позицій нового органу, період двовладдя закінчувався, тюремна адміністрація на місцях поступово розширювала свої права, а функції Товариства обмежувались.

Першою значною акцією Головного тюремного управління став підготовлений на початку 1883 р. й направлений у Державну Думу міністром внутрішніх справ Д.А. Толстим проект змін до порядку управління місцями ув'язнення. Автори проекту виступили проти існуючого порядку управління місцями ув'язнення з двома фактично рівнозначними суб'єктами – тюремною адміністрацією й відділеннями Товариства піклувального про тюрми, що, на їх думку, слід було визнати абсолютно справедливим, адже тягнуло відсутність потрібного порядку як в облаштуванні установ, їх управлінні, так й у використанні коштів, що виділялися на утримання місць ув'язнення. Виходом зі становища, що склалося, було встановлення в місцях ув'язнення однієї самостійної влади в особі начальника тюрми, який би був підконтрольний Головному тюремному управлінню, й особливих спостережних комісій, з одночасним відстороненням від безпосередньої участі в управлінні місцями ув'язнення як губерньської адміністрації, так і Товариства. При цьому з Товариства знімалося піклування про утримання тюрем, а кошти, якими вони володіли, вилучались й разом з доходами від праці засуджених, «кухольними» зборами та іншими пожертвуваннями повинні були складати особливий спеціальний грошовий фонд Міністерства внутрішніх справ для задоволення господарських потреб тюрем, на які не відпускалися гроші з державного бюджету.

У ході обговорення запропонованого проекту висловлювалися побоювання концентрації в руках начальника тюрми всього, в тому числі й господарської функції з управління установами, що могло б привести до різного роду зловживань. З метою виключення можливих негативних моментів було запропоновано розповсюдити на місця позбавлення волі дію органів державного контролю. Міністр внутрішніх справ не заперечував проти посилення «... постійного контролю й найближчого керівництва з виконання чинами тюремної адміністрації покладених на них обов'язків» через «...залучення до справи фактичного нагляду чинів контрольного відомства».

Активним противником запропонованих змін виступив міністр юстиції Д.М. Набоков, який вважав, що комітети Товариства ефективно здійснюють управління місцями ув'язнення й для подальшої успішної роботи мають необхідні матеріальні кошти й достатній практичний досвід. У свою чергу, міністр внутрішніх справ, визначаючи майбутнє Товариства в галузі виконання покарань у виді позбавлення волі, заявив, що «участь громадськості ... наполегливо вимагається не під час утримання у тюрмі, а після звільнення. У ролі піклувальників про стан звільнених з тюрем людей комітети можуть принести дійсну користь суспільству й державі». Проте про негайне відсторонення Товариства від

участі в управлінні місцями ув'язнення, особливо на місцях, не йшлося, тому що це «не покращить становища наших тюрем, а може привести їх ще до більшого розладу...» [4, с. 69-73].

Виконуючи рекомендації Стокгольмського міжнародного тюремного конгресу про створення спостережних рад (комісій) та заплановані перетворення стосовно удосконалення управління пенітенціарною системою, закон від 30 травня 1884 р. передбачив створення нового контрольного органу за діяльністю адміністрації місць ув'язнення – спостережних комісій. На ці комісії було покладено «нагляд за всіма сторонами управління й господарювання в місцях ув'язнення» [3].

Такі комісії посіли проміжне місце між адміністрацією тюрми й благодійними організаціями. Створювалися вони за принципом громадських організацій на основі добровільної участі. Передбачалося, що формуватися комісії будуть з представників різних соціальних станів Російської імперії – «осіб з беззаперечною моральністю». Склад комісій був змішаний: до них входили 1-2 представники зі складу міської думи з числа гласних або сторонніх осіб і благодійно-тюремних комітетів – з числа своїх членів. Крім того в комісію призначалися: прокурором судової палати – прокурорські працівники, а міністром юстиції в Петербурзі і генерал-губернатором в Москві – кілька членів. Очолював спостережну комісію голова, який обирався її членами. Всі члени комісії виконували свої повноваження протягом трьох років, за винятком представників прокуратури, заміна яких залежала від прокурора судової палати [1-3; 8].

Розглядаючи діяльність спостережних комісій, необхідно звернути увагу на форми їх роботи. Стаття 55 «Статуту про тих, хто утримується під вартою» передбачала, що «для обговорення загальних питань, які виникають з нагляду за тюрмами, можуть за згодою голів Спостережних комісій бути скликані загальні збори останніх. Про висновки, зроблені на цих зборах, повідомляється Губернатор або Градоначальник» [9].

Засідання комісії відбувалися, як правило, раз на місяць. Для здійснення нагляду комісія призначала чергових членів, зобов'язаних відвідувати місця ув'язнення, які перебували під їх наглядом, не менше одного разу на тиждень [1-3; 8]. Без усякого сумніву, така форма вироблення колективних рішень з пенітенціарної проблематики була вельми корисна і ефективна, адже сприяла пошуку найбільш оптимальних рішень і своїм авторитетом представницьких зборів забезпечувала практичне втілення їх в життя зверненням до вищих посадових осіб. Проте доцільність повідомлення начальника тюрми про розподіл черговості відвідувань викликала деякі сумніви, у зв'язку з чим деякою мірою втрачався сенс самої перевірки. Враховуючи, що члени комісії мали право без перешкод проходити в місця ув'язнення в будь-який час, режимна доцільність також не пояснювала необхідності інформування про час відвідування.

Компетенція комісій визначалася ст. 56 «Статуту про тих хто три-

мається під вартою»: «Не беручи участі в управлінні ввіреними ... піклуванню тюрмами..., наглядає за всіма сторонами управління і господарства..., приймає від засуджених прохання, заяви і скарги, що стосуються порядку утримання у тюрмах, а також входить у стосунки з Благодійно-Тюремними комітетами, Комітетами і Відділами Товариства піклувального про тюрми і приватними товариствами на предмет, що стосується піклування про звільнених з тюрем і дітей засуджених» [9].

Виходячи із зазначеного, компетенція спостережних комісій не повинна була створювати двовладдя в пенітенціарних установах: охорона, нагляд, забезпечення режимних вимог були у підпорядкуванні адміністрації установи, в коло діяльності комісії входило: сприяння організації праці засуджених, їх моральна та релігійна освіта, внесення у відповідні органи пропозицій щодо тюремної реформи, помилування засуджених, пом'якшення їм покарання, дострокове звільнення, надання матеріальної допомоги та участь у працевлаштуванні після звільнення з місць позбавлення волі. Діяли комісії під безпосереднім контролем Головного тюремного управління, якому і підпорядковувалися.

Навіть після створення спостережних комісій у наукових юридичних колах представники пенітенціарної науки продовжували жваво обговорювати питання про удосконалення контролю пенітенціарної системи з боку як держави, так і громадськості.

В 1890 р. на засіданні пенітенціарної комісії Санкт-Петербурзького юридичного товариства, яку очолював професор університету І.Я. Фойницький, обговорювалися проблеми організації співробітництва громадських організацій і державних органів при виконанні кримінального покарання у виді позбавлення волі. Комісія однозначно висловила за тісну і постійну співпрацю державних структур і благодійних філантропічних організацій, яка, на їх думку, має проходити: через окремі безпосередні відносини і загальне, спільне обговорення різноманітних питань усіма зацікавленими в цьому установами [7, с. 188-189].

Члени комісії одностайно висловилися за необхідність збереження незалежності і самостійності громадських об'єднань. Було зазначено, що при їх взаємодії з офіційними структурами завжди існує реальна загроза можливості перетворення громадських організацій на додаток до державних органів. Перетворення громадських організацій у напівофіційну або складову частину офіційної структури негативно впливатиме як на її авторитет, так і на функціональні можливості.

У подальшому комісія дійшла висновку, що найбільш дієвою формою взаємодії громадських і офіційних пенітенціарних структур могли б стати їх періодичні з'їзди. Подальшим кроком, з точки зору членів комісії, могло бути заснування постійних комітетів (центральных і місцевих), які, «крім піклування про підготовку матеріалів до з'їздів, могли б стати прекрасними посередниками для спілкування між урядовими і громадськими організаціями в тих випадках, коли безпосередньо між ними спілкування представлялося б проблематичним або неможли-

вим» [7, с. 189].

Передбачалося, що в з'їздах мали брати участь представники центрального апарату тюремного відомства і окремих місць ув'язнення, а також організацій громадської благодійності, санітарно-лікувальних закладів, поліції, органів і установ з попередження жебракування, робочих домів, притулків неповнолітніх тощо.

Розумність і виправданість такої постановки питання була очевидно й безсуперечною. Не викликає сумнівів, що у випадку здійснення ідея б суттєвим чином позитивно вплинула на реалізацію пенітенціарної політики. Одним з аргументів на користь даного твердження є той факт, що вже за нових суспільно-політичних умов (після лютого 1917 р.) при реформуванні пенітенціарної системи дана ідея була витребувана і здійснено спроби її реалізації.

Поряд з іншими теоретиками і практиками пенітенціарної справи окресленого періоду проблему взаємодії громадських об'єднань з тюремною системою достатньо ґрунтовно розглядав один з видатних представників вітчизняної пенітенціарної науки С.В. Познишев. Він стверджував, що необхідність участі громадськості в діяльності місць ув'язнення «перебуває поза сумнівами; сумніви торкаються лише міри й меж цієї участі ... оскільки суспільство постійно закликає до сприяння тюремному відомству – матеріальними засобами і особистою працею його членів – неможливо відсторонити суспільство від всілякої участі у тюремному управлінні» [5, с. 247-248].

С.В. Познишев вважав, що слухною є існуюча серед частини тодішніх пенітенціаристів точка зору про небажаність участі громадських об'єднань в управлінні місцями ув'язнення у зв'язку з можливістю послаблення авторитету керівництва тюремної установи, що може породити двовладдя. Він писав: «Без сумніву, представникам громадськості не можна надавати право самостійно розпоряджатися в тюрмах і скасовувати накази тюремної адміністрації. Без сумніву, не можна ставити начальника тюрми в необхідність постійно звертатися за дозволом на ті чи інші заходи до якої-небудь комісії з представників громадськості... Але з цього абсолютно не витікає, що ця участь повинна бути зведена до нуля або обмежена функціями одного, по необхідності – слабкого, контролю».

Найбільш оптимальною формою участі громадськості в управлінні пенітенціарними установами С.В. Познишев вважав адміністративну, або спостережну комісію. Коло повноважень цих органів в цілому бачилося таким, що відповідає компетенції вже існуючих тоді спостережних комісій.

Крім того, зазначеним органам рекомендувалося надати ряд додаткових повноважень, до числа яких належало: право давати висновки про всі зміни, що плануються стосовно тюремного режиму і влаштування місць ув'язнення, доводити їх до відома Головного тюремного управління; письмово інформувати Головне тюремне управління про виявлені недоліки в діяльності місць позбавлення волі з направленням копії від-

повідній тюремній інспекції; щорічно у встановлений термін надавати в Головне тюремне управління доповідь, де якій повідомляти про існуючі в установі проблеми і способи їх вирішення.

Крім того, С.В. Познишев вважав, що начальники місць ув'язнення зобов'язані надавати письмові та усні пояснення на запити комісії про всі надзвичайні випадки в установах, інформувати про розподіл і перерозподіл ув'язнених за розрядами і класами, про всі випадки накладення дисциплінарних стягнень на засуджених. Також, на думку науковця, на спостережні комісії доречно було б покласти застосування умовно-дострокового звільнення засуджених.

Враховуючи абсолютно новий для пенітенціарної практики набір повноважень, передбачався й абсолютно особливий склад нових органів. Спостережна комісія повинна була складатися з двох мирових суддів, що обиралися з'їздом мирових суддів; двох членів окружного суду, що обиралися загальними зборами суду; представника прокуратури; двох членів благодійно-тюремного комітету або комітету Піклувального товариства; двох членів товариства патронату; одного-двох представників від міського самоврядування або земства. На чолі спостережної комісії повинен був стояти голова, який обирався самою комісією. Членство в комісії розглядалося як почесна посада і не передбачало ніякої матеріальної винагороди. Допускалося лише державне фінансування витрат на канцелярські потреби [5, с. 248-250].

Висновок. Підсумовуючи, наголосимо, що, на жаль, загального розповсюдження на практиці спостережні комісії в дореволюційний період не набули. Проте саме в цей час було започатковано основну наразі форму громадського контролю за діяльністю пенітенціарної системи. Історичний досвід діяльності спостережних комісій свідчить, що вони дозволяли за необхідністю обмежувати й припиняти відступи від законів й проявів сваволі з боку тюремної адміністрації й гарантували дотримання прав засуджених через залучення широкого кола офіційних й приватних осіб. Це був колегіальний орган з достатнім колом повноважень й набором можливостей для здійснення повноцінного контролю за діяльністю місць позбавлення волі.

Бібліографічні посилання

1. О некоторых изменениях в порядке управления и хозяйствования Московскими местами заключения // ПСЗРИ. Собрание третье. – Т. XV (1895). – 11806. – СПб., 1899.
2. О преобразовании управления и хозяйства Царскосельской тюрьмы // ПСЗРИ. Собрание третье. – Т. XXIV (1904). – 23975. – СПб., 1907.
3. Об административном и хозяйственном заведовании С.Петербургскими местами заключения // ПСЗРИ. Собрание третье. – Т. IV (1884). – 2267. – СПб., 1887.
4. Петренко Н. И. Организационно-правовые основы режима исполнения наказания за общеуголовные преступления в местах заключения России в пореформенный период (1864-1917 гг.) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Н. И. Петренко. – М., 1997.
5. Познышев С. В. Очерки тюрьмоведения. Изд. 2-е, испр. и доп. / С. В. Познышев – М., 1915.

6. Радов Г. Пенітенціарна ідея: думки на тему / Г. Радов. – К., 1997.
7. Труды пенитенциарной комиссии С-Петербургского юридического общества / под ред. И. Я. Фойницкого. – СПб., 1890.
8. Устав С.-Петербургских Мужского и Дамского Благотворительно-Тюремных Комитетов // ПСЗРИ. Собрание третье. – Т. XIII (1893). – 9598. – СПб., 1897.
9. Уставъ о содержащихся подъ стражею // СЗРИ. – Т. 14. – СПб., 1912. – Режим доступа : <http://civil.consultant.ru/reprint/books>.
10. Фойницкий И. Я. Учение о наказаниях в связи с тюрьмоведением / И. Я. Фойницкий. – М., 2000.

Надійшла до редакції 12.03.2012

В.М. Руфанова

кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.85/351

ВЗАЄМОДІЯ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ З ОРГАНАМИ ДЕРЖАВНОЇ ФІНАНСОВОЇ ІНСПЕКЦІЇ ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИНАМ, ПОВ'ЯЗАНИМ З НЕЗАКОННИМ ВИКОРИСТАННЯМ БЮДЖЕТНИХ КОШТІВ

Проаналізовано сучасний стан взаємодії між органами внутрішніх справ та органами державної фінансової інспекції, визначено існуючі проблеми у взаємодії та запропоновано шляхи їх усунення.

Ключові слова: бюджетна сфера; злочини, пов'язані з незаконним використанням бюджетних коштів; звернення правоохоронних органів.

Проанализировано состояние взаимодействия между органами внутренних дел и органами государственной финансовой инспекции, определены существующие проблемы взаимодействия, предложены пути их решения.

Ключевые слова: бюджетная сфера; преступления, связанные с незаконным использованием бюджетных средств; обращения правоохранительных органов.

The state of cooperation between the organs of internal affairs and the organs of state financial inspection is analyzed. The existent problems of cooperation are certain and the ways of their decision are offered.

Keywords: budgetary sphere, crimes, related to the illegal use of budgetary facilities, appeal of law enforcement authorities.

Постановка проблеми. У статті 2 Закону України «Про міліцію» зазначено, що одним із завдань міліції є запобігання правопорушенням та їх припинення. Враховуючи складну економічну ситуацію в державі, Президентом України основним завданням правоохоронних органів визначено запобігання злочинам у бюджетній сфері.

Окрім органів внутрішніх справ (далі – ОВС), які є спеціальним суб'єктом запобігання злочинам у бюджетній сфері, вагомий внесок у цю діяльність здійснюють органи Державної фінансової інспекції (далі –

ДФІ). Зокрема, у 2011 р. в ході проведення понад 10 тис. контрольних заходів було виявлено фінансових порушень, що призвели до втрат фінансових і матеріальних ресурсів, на суму близько 5 млрд. грн. Також у 6 431 (що складає 98% із загальної кількості перевірених) бюджетній установі були виявлені порушення бюджетного законодавства. На нашу думку, така ситуація прямо свідчить про низький рівень дотримання бюджетної дисципліни всіма учасниками бюджетного процесу. Останнє і призводить до нецільового та неефективного використання фінансових ресурсів держави. Внаслідок цього пересічні громадяни країни не отримують належного житлово-комунального обслуговування, соціальних виплат, державної підтримки малого підприємництва тощо.

Ефективність діяльності державних органів щодо недопущення зловживань з бюджетними коштами безпосередньо залежить від комплексності їх підходу до обслуговування об'єктів бюджетної сфери, тобто від механізму взаємодії різних державних органів, які мають своїм завданням виявлення порушень бюджетного законодавства та притягнення винних осіб до відповідальності.

Слід зазначити, що існуючий стан взаємодії ОВС з органами ДФІ не сприяє спільній справі, спрямованій на усунення та нейтралізацію причин й умов зловживань з бюджетними коштами. Навпаки, механізм співпраці ОВС та органів ДФІ створює умови для даних порушень та уникнення відповідальності. Так, тільки 35% кримінальних справ щодо розкрадань бюджетних коштів порушується за матеріалами перевірок, проведених працівниками органів ДФІ. За таких умов проблема поєднання зусиль різних державних структур щодо запобігання злочинам у бюджетній сфері набуває особливої актуальності та вимагає пошуку нових шляхів удосконалення запобіжної діяльності у цій сфері.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Зазначимо, що для вирішення складної багатоаспектної проблеми запобігання злочинам у бюджетній сфері важливе значення мають наукові розробки вітчизняних вчених у галузі як кримінального права, так і кримінології. Дослідженням окремих аспектів визначеної проблеми у різні часи були присвячені праці вітчизняних та зарубіжних вчених, зокрема П.П. Андрушка, Ю.Л. Анісімова, К.С. Арутюняна, О.М. Бандурки, І.Г. Богатирьова, А.М. Бойка, Д.О. Бойкова, Б.В. Волженкіна, В.В. Голіни, Н.О. Гуторової, Л.М. Давиденка, Ю.М. Демидова, А.І. Долгової, О.О. Дудорова, О.Ю. Заблоцької, А.П. Закалюка, О.Г. Кальмана, І.І. Карпеця, О.Г. Карпова, М.В. Корнієнка, Ф.А. Лопушанського, О.М. Литвака, В.В. Лунєєва, А.В. Макарова, М.І. Мельника, Д.Й. Никифорчука, В.М. Поповича, О.С. Русакової, О.Б. Сахарова, В.В. Сташиса, О.Я. Светлова, Є.Л. Стрельцова, В.Я. Тація, О.О. Титаренка, О.В. Тихонової, М.І. Хавронюка, Р.Р. Фазилова, В.П. Філонова, В.І. Шакуна, А.К. Щегуліної, О.М. Яковлева, В.Б. Ястребова та інших. У дослідженнях зазначених авторів розглядалися різні проблеми злочинності у бюджетній сфері.

Метою статті є дослідження теоретичних та практичних засад удосконалення механізму взаємодії ОВС з органами ДФІ щодо запобігання незаконному використанню бюджетних коштів.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Положення про Державну фінансову інспекцію основним завданням ДФІ є реалізація державної політики у сфері державного фінансового контролю, а також внесення пропозицій щодо її формування. В частині повноважень щодо законності отримання та використання бюджетних коштів, відповідно до покладених завдань, ДФІ здійснює державний фінансовий контроль за:

- використанням і збереженням державних фінансових ресурсів, необоротних та інших активів, правильністю визначення потреби в бюджетних коштах та взяттям зобов'язань, ефективним використанням коштів і майна);
- цільовим використанням коштів державного і місцевих бюджетів;
- цільовим використанням і своєчасним поверненням кредитів (позик), одержаних під державні (місцеві) гарантії;
- станом внутрішнього контролю та внутрішнього аудиту у розпорядників бюджетних коштів та усуненням виявлених недоліків і порушень [5].

Органи ДФІ уповноважені здійснювати перевірки законності отримання та використання бюджетних коштів у міністерствах та інших органах виконавчої влади, державних фондах, бюджетних установах, у суб'єктах господарювання державного сектора економіки, а також на підприємствах та організаціях, які отримують (отримували в періоді, який перевіряється) кошти з бюджетів усіх рівнів та державних фондів або використовують (використовували у періоді, який перевіряється) державне чи комунальне майно, виконання місцевих бюджетів, розроблення пропозицій щодо усунення виявлених недоліків і порушень та запобігання їм у подальшому [4; 5].

Узагальнення завдань та повноважень органів ДФІ свідчить про те, що вони наділені досить широким колом повноважень, які створюють можливість своєчасно виявляти порушення бюджетного законодавства та не допускати незаконного використання бюджетних коштів. Тобто домінуюча роль ДФІ серед інших органів контролю у бюджетній сфері є очевидною. Однак одному протидіяти такому складному соціально негативному явищу, як злочинність у бюджетній сфері, досить важко. Тому найбільш ефективною ця діяльність стає за умови налагодженої взаємодії з іншими контролюючими та правоохоронними органами.

З метою підвищення ефективності спільної роботи органів ДФІ, МВС, СБУ та Генпрокуратури спільним наказом цих відомств було затверджено «Порядок взаємодії між органами державної контрольно-ревізійної служби та органами прокуратури, внутрішніх справ і Служби безпеки України» від 19.10.2006 р. № 346/1025/685/53 (далі – Порядок). Зазначеним Порядком передбачено такі форми взаємодії:

- 1) розгляд звернень правоохоронних органів, призначення, органі-

зація та проведення ревізій за зверненнями; виділення спеціалістів органів ДФІ;

2) передача до правоохоронних органів матеріалів ревізій з ініціативою органів ДФІ;

3) зворотне інформування про результати розгляду переданих матеріалів;

4) інші питання, що мають місце при виконанні органами ДФІ та правоохоронними органами покладених на них завдань [6, с. 162].

Розглянемо детальніше ці форми взаємодії безпосередньо між підрозділами ОВС (ДСБЕЗ, УБОЗ, органи досудового слідства) та органами ДФІ.

Розгляд звернень правоохоронних органів. Призначення, організація та проведення ревізій за зверненнями. Виділення спеціалістів органів ДФІ.

У разі виникнення необхідності отримання спеціальних знань працівників органів ДФІ по кримінальній справі працівники ОВС можуть направляти звернення до органу ДФІ із запитом про проведення перевірок та залучення працівників органів ДФІ як спеціалістів. Звернення правоохоронного органу являє собою супровідний лист до постанови про призначення ревізії, винесеної слідчим, прокурором або особою, що проводить дізнання. За зверненням правоохоронних органів органи ДФІ перевіряють питання використання і збереження державних фінансових ресурсів, необоротних та інших активів, правильності визначення потреби в бюджетних коштах та взяття зобов'язань, стану і достовірності бухгалтерського обліку і фінансової звітності. При проведенні ревізії за зверненням правоохоронного органу матеріали ревізії не пізніше 10 робочих днів після реєстрації акта ревізії передаються до правоохоронного органу.

Органи ДФІ уповноважені проводити планові та позапланові ревізії фінансово-господарської діяльності підконтрольних підприємств, установ, організацій. Однією з підстав для проведення позапланової ревізії в підконтрольній установі* є надходження доручення від правоохоронних органів. Це доручення повинно містити факти, які свідчать про порушення підконтрольними установами законів України, перевірку додержання яких віднесено законом до компетенції органів ДФІ. У разі відсутності у дорученні зазначених фактів орган ДФІ має право відмовити у проведенні перевірки та виконанні доручення. На практиці проблем з виконанням доручень щодо проведення планових перевірок у підконтрольних установах не виникає.

Інша ситуація виникає у разі необхідності проведення позапланової перевірки суб'єкта господарської діяльності, який не належить до підко-

* Підконтрольними установами для органів ДФІ є міністерства та інші органи виконавчої влади, державні фонди, бюджетні установи і суб'єкти господарювання державного сектора економіки, підприємства і організації, які отримують (отримували в період, який перевіряється) кошти з бюджетів усіх рівнів та державних фондів або використовують (використовували у періоді, який перевіряється) державне чи комунальне майно.

нтрольної установи. В даному випадку органи ДФІ, відповідно до ст. 11 Закону України «Про контрольно-ревізійну службу України», можуть провести позапланову ревізію тільки за рішенням суду, винесеним на підставі подання прокурора або слідчого для забезпечення розслідування кримінальної справи [4].

Необхідність отримання рішення суду щодо проведення позапланової ревізії призводить до затягування термінів фактичного початку органами ДФІ контрольних заходів, оскільки законодавством не визначено підсудність та строки розгляду відповідних подань у судах. Це, у свою чергу, виключає чинник оперативного реагування на отриману в установленому законодавством порядку інформацію про порушення, пов'язані з бюджетними коштами та державним майном, і сприяє знищенню чи заміні документальної доказової бази.

Водночас, чинна законодавча регламентація процедури залучення працівників органів ДФІ до проведення ревізій не дозволяє використати кваліфіковані знання спеціалістів, щоб вчасно запобігти вчиненню зловживань з бюджетними коштами. Адже саме матеріали перевірки працівників органів ДФІ в подібних випадках мають виступати підставою до порушення кримінальної справи.

Реакцією на існуючі проблеми у законодавстві щодо взаємодії органів ДФІ та ОВС є розроблений МВС проект Закону України «Про внесення змін та доповнень до ст. 11 Закону України "Про державну контрольно-ревізійну службу в Україні», яким пропонується розширити коло суб'єктів, які мають право ініціювати проведення позапланових ревізій фінансово-господарської діяльності непідконтрольних установ. Зазначеним проектом передбачено розширення процесуальних стадій, під час яких можуть бути проведені позапланові перевірки працівниками органів ДФІ. Зокрема, передбачено, що *підставою позапланової перевірки повинно бути мотивоване подання: прокурора, слідчого – для забезпечення розслідування кримінальної справи; органу дізнання – для забезпечення розгляду заяв та повідомлень про злочини, рішення суду – в ході судового слідства, відповідно до кримінально-процесуального законодавства.*

Окрім подання прокурор, слідчий, орган дізнання, суд, який ініціює проведення позапланової виїзної ревізії, повинен подати до органу ДФІ письмове обґрунтування підстав такої ревізії та документи, що свідчать про необхідність її проведення [3].

Ми підтримуємо запропоновані зміни, оскільки вже зазначалося, що чинна редакція Закону України «Про Державну контрольно-ревізійну службу в Україні» містить ряд обмежень щодо проведення ревізій, дія яких на практиці нерідко призводить до зниження ефективності та результативності контрольних заходів, що проводяться органами ДФІ. До того ж, у межах правового поля сьогодні дуже важко вживати заходи щодо усунення тих причин та умов, які сприяють вчиненню зловживань з бюджетними коштами, оскільки законодавством не передба-

чено можливості залучення спеціалістів на стадії перевірки заяв та повідомлень про злочини.

На нашу думку, запропоновані зміни є досить раціональними, науково обґрунтованими та, що головне, зумовленими потребами практичних підрозділів. Запровадження запропонованих новел забезпечить своєчасне документування зловживань при використанні державних ресурсів, сприятиме викриттю злочинних схем та встановленню повного кола осіб, які здійснюють розкрадання бюджетних коштів.

Для вирішення окресленої проблеми в науковій літературі висловлюється думка щодо покращення взаємодії підрозділів ОВС з органами ДФІ. Зокрема, пропонується створити при Департаменті ДСБЕЗ (зі структурними підрозділами на місцях) ревізійного управління з відповідними повноваженнями щодо проведення ревізій фінансово-господарської діяльності як бюджетних установ, так й інших суб'єктів господарювання [2, с. 158].

На нашу думку, висловлена пропозиція потребує додаткового дослідження та обґрунтування, оскільки є не достатньо зрозумілим механізм функціонування зазначеного Департаменту. Водночас виникає питання: хто буде працювати в даному департаменті – працівники міліції з юридичною освітою, які не мають необхідних знань бухгалтерського обліку та всіх особливостей фінансово-господарської діяльності підприємств, чи працівники органів ДФІ?

У цілому зазначимо, що запропоновані способи усунення існуючої проблеми заслуговують на увагу, однак потребують додаткового обґрунтування. На нашу думку, було б доцільним на законодавчому рівні закріпити положення про відповідальних працівників, яких би не навантажували поточними перевітками, а які працювали б безпосередньо зі зверненнями правоохоронних органів. Це дозволить оперативно реагувати на факти порушення бюджетного законодавства, не затягувати строки досудового слідства та забезпечити якісну запобіжну діяльність.

Наступною формою взаємодії органів ДФІ та підрозділів ОВС є *передача до підрозділів ОВС матеріалів ревізій за ініціативою органів ДФІ*.

У разі виявлення порушень законодавства ревізією, проведеною не за зверненням правоохоронного органу, ревізійні матеріали, в яких зафіксовані порушення, що передбачають кримінальну відповідальність або містять ознаки корупційних діянь, передаються до правоохоронного органу в повному обсязі не пізніше 10 робочих днів після реєстрації акта ревізії.

Якщо матеріали ревізії були передані до правоохоронного органу для вирішення питання щодо притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності, протокол про адміністративне правопорушення складається посадовою особою органу ДФІ лише після отримання від правоохоронного органу рішення про відмову в порушенні кримінальної справи або закриття кримінальної справи у зв'язку з відсутністю складу злочину [7].

Якщо ж такою ревізією виявлено порушення, за яке не передбачено

кримінальну відповідальність, то орган ДФІ письмово інформує про це правоохоронний орган не пізніше 10 робочих днів після реєстрації акта ревізії.

Правоохоронний орган, отримавши матеріали ревізії, повинен організувати розгляд матеріалів та прийняти за ними відповідне рішення. Якщо ж по надісланих матеріалах неможливо прийняти рішення, правоохоронний орган направляє запит до органу ДФІ про надання інформації з переліком необхідних документів. Орган ДФІ протягом 7 робочих днів має направити відповідні документи або повідомити про їх відсутність.

Одночасно з прийняттям рішення за кожним матеріалом ревізії правоохоронний орган вирішує питання про усунення порушень законодавства, відшкодування матеріальної шкоди і вживає заходів щодо усунення причин та умов, які сприяли їх вчиненню.

Зазначимо, що сьогодні не можна вважати задовільною якість відпрацювання працівниками підрозділів ДСБЕЗ матеріалів перевірок, переданих ДФІ, що призводить до того, що потенціал цього органу контролю не використовується повною мірою. Так, лише за 10-15% матеріалів, переданих працівниками ДФІ міліції, порушуються кримінальні справи.

Зворотне інформування про результати розгляду переданих матеріалів.

Правоохоронний орган, який отримав матеріали перевірок про порушення бюджетного законодавства, протягом 30 календарних днів направляє вичерпну інформацію про прийняте рішення за результатами розгляду переданих органом ДФІ матеріалів ревізій у формі картки повідомлення.

Крім того, органи ДФІ щоквартально проводять з правоохоронними органами звірки результатів розгляду переданих їм матеріалів ревізій, за якими були зафіксовані порушення та про які в органів ДФІ немає інформації. Для цього складається акт звірки і направляється до правоохоронного органу. За матеріалами ревізій, проведених у рамках розслідування порушених кримінальних справ, звірки не проводяться.

Проведене дослідження свідчить, що на практиці отримання органами ДФІ інформації від оперативних підрозділів про результати розгляду переданих до правоохоронних органів матеріалів ревізій та перевірок ускладнене певними умовами процесуального характеру. Зокрема, матеріали перевірок чи ревізій органів ДФІ, як правило, не містять прямих відомостей про зловживання службових осіб підконтрольних об'єктів під час використання бюджетних коштів та спричинені їх діями збитки. Висновки ревізорів обмежуються здебільшого фіксацією фактів неефективного використання бюджетних коштів, які без вжиття додаткових контрольно-перевірочних заходів не мають ознак кримінально караних дій. Унаслідок цього правоохоронні органи не вважають передані їм матеріали ревізій і перевірок заявою чи повідомленням про злочин, у зв'язку з чим застосовується малоефективна процедура взаємних звірок за переданими матеріалами.

Вбачається можливим врегулювання цієї ситуації визначенням у

системі кримінально-процесуального законодавства процесуального статусу органів ДФІ та матеріалів ревізій і перевірок, що вони передають до правоохоронних органів. Це забезпечить їм можливість бути процесуально зацікавленою стороною у кримінальному провадженні [6, с. 162].

Стосовно інших питань, що мають місце при виконанні органами ДФІ та підрозділами ОВС (ДСБЕЗ, У(В)БОЗ, органами досудового слідства) покладених на них завдань, зазначимо, що до них відносять надсилення правоохоронним органом до органу ДФІ пропозицій щодо включення до проектів планів контрольно-ревізійної роботи ревізій на об'єктах контролю – підконтрольних установах із зазначенням конкретних фактів їх фінансово-господарської діяльності, що можуть свідчити про порушення бюджетного законодавства.

Також у наказі зазначається, що звернення правоохоронного органу може бути надане у формі письмового доручення або вимоги. Однак жодних роз'яснень щодо порядку їх застосування та обставин, за яких вони направляються, наказ не відображає.

Слід зазначити, що на практиці при взаємодії оперативних підрозділів із ДФІ є певні труднощі. Вони пов'язані передусім зі значною завантаженистю цих органів, головним завданням яких є все ж таки здійснення поточного контролю, не пов'язаного з розслідуванням злочинів. У результаті ревізії та перевірки з ініціативи правоохоронних органів проводяться тривалий час, іноді неякісно, що призводить до затягування строків розслідування, тактичних помилок тощо.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що, на нашу думку, було б доцільним усі правові підстави взаємодії між органами ДФІ та підрозділами ОВС щодо проведення ревізії викласти у спільному наказі, який безпосередньо відображав би різні аспекти взаємодії цих органів. Сьогодні склалася така ситуація, що формально взаємодія начебто регламентована законодавчо, однак вона так і залишається формальною. Поряд з цим, слід передбачити можливість запрошення працівника органу ДФІ до підрозділів ДСБЕЗ, який в системі занят з службової підготовки проводитиме лекції працівникам підрозділів ДСБЕЗ щодо останніх змін бюджетного законодавства, роз'яснюватиме норми нормативно-правових актів у цій галузі, особливості його застосування, а також можливі порушення.

Бібліографічні посилання

1. Звіт про результати діяльності органів державної контрольно-ревізійної служби за січень-вересень 2011 р. – Режим доступу : <http://www.dkrs.gov.ua/kru/uk/publish/article/79576>.
2. Коломієць О. О. Взаємодія державної контрольно-ревізійної служби та оперативних підрозділів при розкритті розкрадань на об'єктах бюджетної сфери / О. О. Коломієць // Науковий вісник Київського нац. університету внутр. справ. – 2010. – № 1. – С. 156-164.
3. Про внесення змін та доповнень до ст. 11 Закону України «Про державну контрольно-ревізійну службу в Україні» : проект Закону України. – Режим доступу : <http://www.mvs.gov.ua>.

4. Про Державну контрольно-ревізійну службу в Україні : Закон України від 26 січня 1993 р. № 2939-ХІІ : за станом на 01 січня 2011 // ВВР. – 1993. – № 13.
5. Про Державну фінансову інспекцію України : Указ Президента України від 23 квітня 2011 р. № 499/2011 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 31. – Ст. 132.
6. Про затвердження Порядку взаємодії між органами державної контрольно-ревізійної служби та органами прокуратури, внутрішніх справ і Служби безпеки України : Наказ Головного контрольно-ревізійного управління України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України та Генеральної прокуратури України від 19.10.2006 р. № 346/1025/685/53 : за станом на 19 жовтня 2006 р. // Офіційний вісник України. – 2006. – № 44. – С. 162.
7. Про затвердження методичних рекомендацій щодо реалізації матеріалів ревізій по окремих видах порушень : Наказ Головного контрольно-ревізійного управління від 3 березня 2008 р. № 113 – Режим доступу : <http://www.dkrs.gov.ua>.
8. Скалозуб Л. П. Організація взаємодії ДСБЕЗ МВС України з правоохоронними та контролюючими органами / Л. П. Скалозуб // Науковий вісник Дніпропетр. держ. ун-ту внутр. справ. – 2009. – № 4.

Надійшла до редакції 14.06.2012

Д.С. Савочкін
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник
(Одеський державний
університет внутрішніх справ)
УДК 343.102(477)

ІНФОРМАЦІЙНА СКЛАДОВА ПРОТИДІ ТЕРОРИЗМУ В УКРАЇНІ

Розглянуто нормативно-правові засади діяльності державних органів у сфері забезпечення інформаційної безпеки України. Основну увагу приділено визначенню заходів, спрямованих на протидію пропаганді тероризму.

Ключові слова: інформаційна безпека, національна безпека, пропаганда тероризму, засоби масової інформації.

Рассматриваются нормативно-правовые основы деятельности государственных органов в сфере обеспечения информационной безопасности Украины. Основное внимание уделяется определению мер, направленных на противодействие пропаганде терроризма.

Ключевые слова: информационная безопасность, национальная безопасность, пропаганда терроризма, средства массовой информации.

Normative-legal bases of activity of public organs are considered in the field of providing of informative safety of Ukraine. Basic attention is spared determination of measures directed on counteraction propaganda of terrorism.

Keywords: informative safety, national safety, propaganda of terrorism, mass medias.

Постановка проблеми. Початок нового тисячоліття характеризується глобалізацією світових економічних і політичних кризових процесів, невід’ємною складовою яких є пропаганда радикалізму, фундаменталізму та екстремістських поглядів за допомогою сучасних

інформаційних технологій. Про це свідчать останні революційні події в арабському світі («Арабська весна»), які почалися 18 грудня 2010 р. в Єгипті та поширилися на Туніс, Лівію, Алжир, Бахрейн, Іран, Ємен та ін. Для проведення зазначених заходів використовувалися Інтернет-ресурси та засоби масової інформації, через які проходила пропаганда та відбувався психологічний вплив на суспільну думку громадян [1]. Після вибору Україною шляху до інтеграції в Європу, яка сьогодні теж потерпає від економічних і політичних хвилювань, актуальним є розроблення дієвої системи забезпечення інформаційної безпеки нашої держави.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Загальнотеоретичним підґрунтям розгляду проблеми обрано наукові розробки таких правників, як В.Ф. Антипенко, В.П. Ємельянов, Ю.А. Іванов, Я.Ю. Кондратьєв, В.В. Крутов, В.А. Ліпкан, С.М. Мохончук, Л.В. Новикова, С.В. Печериця, М.В. Семикін та ін., праці яких присвячені різноманітним галузям знань. Аналіз теоретичних поглядів науковців дав змогу оцінити стан досліджуваної проблеми, визначити коло питань, які взагалі не були предметом наукового пошуку. Однак слід зауважити, що відсутність досліджень аспектів забезпечення інформаційної безпеки України за напрямом протидії пропаганді тероризму певною мірою негативно позначається на розвиткові теоретичних аспектів, спрямованих на вдосконалення діяльності правоохоронних органів, а звідси й на їх практичній реалізації.

Метою статті є здійснення теоретичного дослідження організаційно-правових засад діяльності державних органів у сфері протидії пропаганді тероризму, в якому зроблено спробу якомога ширше й глибше дослідити генезу тероризму, складову антитерористичної діяльності правоохоронних органів тощо.

Виклад основного матеріалу. У сучасному світі інформація є найціннішим глобальним ресурсом. Економічний потенціал суспільства переважно визначається обсягом інформаційних ресурсів та рівнем розвитку інформаційної інфраструктури. Інформація постійно ускладнюється, змінюється якісно, зростає кількість її джерел і споживачів. Водночас зростає вразливість сучасного інформаційного суспільства від недостовірної (а іноді й шкідливої для психічного стану людини) інформації, її несвоєчасного надходження, промислового шпигунства, комп'ютерної злочинності і пропаганди насилля, жорстокості. Тому Конституція України забезпечення інформаційної безпеки відносить до найважливіших функцій держави [2].

В умовах зростаючих взаємозв'язків і взаємозалежності держав при збереженні багатьох глобальних небезпек і загроз національна безпека стає складовою загальної світової безпеки, зусиль усіх народів у збереженні миру, демократії, гуманізації сучасних відносин.

Важливою змістовною складовою національної безпеки є інформаційна безпека. Зі зростанням науково-технічного прогресу буде зростати і важливість питання інформаційної безпеки громадянина, суспільства,

держави. Тобто інформація стала чинником, який може призвести до значних технологічних аварій, військових конфліктів та поразок у них, дезорганізувати державне управління, фінансову систему, роботу наукових центрів. Чим вищим є рівень інтелектуалізації та інформатизації суспільства, тим потрібнішою стає надійна інформаційна безпека, оскільки реалізація інтересів, людей та держав все більше здійснюється за допомогою інформатизації. Враховуючи той факт, що під впливом інформаційних атак може цілеспрямовано змінюватися кругозір та мораль як окремих осіб, так і суспільства в цілому, нав'язуються чужі інтереси, мотиви, спосіб життя, на перший план впливає аналіз сутності та форм проявів сучасних методів прихованого агресивного впливу, вияву дій, що мають цілеспрямований агресивний характер та які суперечать інтересам національної безпеки, вироблення механізмів протидії їм у всіх напрямках [3, с. 35-38].

Отже, інформаційна безпека суспільства та держави характеризується ступенем їх захищеності та, як наслідок, стійкістю головних сфер життєдіяльності стосовно небезпечних інформаційних впливів. Інформаційна безпека визначається здатністю нейтралізувати такі впливи. Так, В.В. Циганов розглядає інформаційну безпеку як комплекс дій, спрямованих на знешкодження або нейтралізацію інформаційних загроз всьому комплексу національних інтересів, стан захищеності від впливу та використання інформації, що може затрудняти чи перешкоджати їх реалізації [4, с. 79].

Стаття 7 Закону України «Про основу національної безпеки України» [5] до основних реальних та потенційних загроз національній безпеці України, стабільності в суспільстві в інформаційній сфері відносить:

- забезпечення інформаційного суверенітету України;
- вдосконалення державного регулювання розвитку інформаційної сфери створенням нормативно-правових та економічних передумов для розвитку національної інформаційної інфраструктури та ресурсів, впровадження новітніх технологій у цій сфері, наповнення внутрішнього та світового інформаційного простору достовірною інформацією про Україну;
- активне залучення засобів масової інформації до боротьби з корупцією, зловживаннями службовим становищем, іншими явищами, які загрожують національній безпеці України;
- забезпечення неухильного дотримання конституційного права громадян на свободу слова, доступу до інформації, недопущення неправомірного втручання органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб у діяльність засобів масової інформації, дискримінації в інформаційній сфері і переслідування журналістів за політичні позиції;
- вжиття комплексних заходів щодо захисту національного інформаційного простору та протидії монополізації інформаційної сфери

України.

Доповнення до зазначених загроз міститься в Доктрині інформаційної безпеки України, де виділено такі загрози інформаційній безпеці країни:

- поширення у світовому інформаційному просторі викривленої, недостовірної та упередженої інформації, що завдає шкоди національним інтересам України;
- зовнішні деструктивні інформаційні впливи на суспільну свідомість через засоби масової інформації, а також мережу Інтернет;
- деструктивні інформаційні впливи, які спрямовані на підрив конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності України;
- прояви сепаратизму в засобах масової інформації, а також у мережі Інтернет за етнічною, мовною, релігійною та іншими ознаками [6].

Однак дотепер не прийнято єдиного кодифікованого нормативно-правового акта, який би визначав концепцію державної інформаційної політики України. Відповідно, у країні не існує єдиного плану, єдиної державної позиції чи стратегії розвитку інформаційної галузі, а отже, і забезпечення інформаційної безпеки.

З урахуванням зазначених загроз для держави та суспільства, які несе в собі розвиток інформаційного простоту, проникнення інформаційних технологій у найважливіші сфери життя суспільства, необхідно передбачити перехід від принципу забезпечення безпеки інформації до принципу інформаційної безпеки.

З огляду на зазначене слід зупинитися на одному з найважливіших аспектів забезпечення належного захисту інформаційної безпеки – координації діяльності державних органів, приватного сектору, громадських організацій та окремих громадян, адже, згідно зі ст. 17 Конституції України, забезпечення інформаційної безпеки – справа всього українського народу [2].

Проблема координації є важливою сама по собі та набуває значення у зв'язку з тим, що, на відміну від багатьох інших галузей, у сфері інформаційних технологій постійно змінюється термінологія, ламаються традиційні уявлення про методи та засоби передачі, отримання, обробки та зберігання інформації, хоча часом за зміною вже сталих термінів простежується тільки робота маркетологів з просування власних проектів. Це призводить до того, що одне й те саме поняття описується різними термінами, і – навпаки – один і той самий термін несе різне значення навантаження.

Наприклад, під поняттям «інформаційні війни» фахівці технічних галузей знань розуміють порушення електронної інфраструктури суспільства (в розвинених країнах – мережі державних і фінансових установ, таких як управління транспортом, електроживлення, військові та космічні системи, що неодноразово піддаються атакам кібертерористів). У ра-

зі коли здійснення терористичного акту буде поєднано з атакою на інформаційну систему рятувальних служб, медичних закладів чи правоохоронних органів, збитки від нього можуть виявитися колосальними. Загроза здійснення таких атак з боку країн «третього світу» привела до появи спеціальних силових підрозділів, що володіють інформаційною зброєю та методами захисту від нього.

Інакше трактують це поняття фахівці гуманітарного профілю, працівники засобів масової інформації, розуміючи під інформаційними війнами нав'язування певних ідеологічних стереотипів, тієї чи іншої громадської думки за допомогою засобів масової інформації, у тому числі через електронні видання.

І якщо на побутовому рівні різне тлумачення термінологічних понять можна зрозуміти з контексту повідомлення, то у правозастосуванні понятійна невизначеність призводить до знецінення самих законів [7].

Вагомим кроком на шляху до координації діяльності державних органів став Указ Президента України «Про Міжвідомчу комісію з питань інформаційної політики та інформаційної безпеки при Раді національної безпеки і оборони України» від 22.01.2002 № 63/2002 [8], згідно з яким було створено відповідну Міжвідомчу комісію на чолі з Секретарем Ради національної безпеки і оборони України.

Основними завданнями Комісії є такі: аналіз стану і можливих загроз національній безпеці України в інформаційній сфері та узагальнення міжнародного досвіду щодо формування та реалізації інформаційної політики; аналіз здійснення галузевих програм і виконання заходів, пов'язаних із реалізацією міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади державної політики в інформаційній сфері; розроблення і внесення Президентові та Раді національної безпеки і оборони України пропозицій стосовно визначення національних інтересів України в інформаційній сфері, концептуальних підходів до формування державної інформаційної політики та забезпечення інформаційної безпеки держави; здійснення системних заходів, спрямованих на вдосконалення інформаційної політики України, реалізацію державної стратегії розвитку і захисту національного інформаційного простору та входження України у світовий інформаційний простір; удосконалення системи правового та наукового забезпечення інформаційної безпеки України; розвиток інформаційної інфраструктури держави, зокрема з питань модернізації її матеріально-технічної бази та належного фінансового забезпечення; організація та порядок міжвідомчої взаємодії міністерств, інших центральних органів виконавчої влади у сфері забезпечення інформаційної безпеки; удосконалення системи оперативного інформаційно-аналітичного забезпечення Президента України (в тому числі й альтернативною інформацією) у сфері національної безпеки і оборони.

Одну з найнебезпечніших загроз національній безпеці України в інформаційній сфері становить пропаганда популяризації терористичної діяльності. Як показують дослідження В.В. Циганова, Україна є інфор-

маційно відкритою державою для засобів масової інформації зарубіжних країн. Лише частка російських друкованих періодичних видань становить майже 25 млн. екземплярів, не кажучи вже про всесвітню мережу Інтернет та трансляцію телеканалів різних країн [4, с. 85]. Саме неможливість контролю за всім інформаційним простором дозволяє терористичним групам проводити інформаційну пропаганду своєї злочинної діяльності. Так, ст. 258² Кримінального кодексу України [9] передбачає відповідальність за публічні заклики до вчинення терористичного акту, а також розповсюдження, виготовлення чи зберігання з метою розповсюдження матеріалів з такими закликами, але немає чітких критеріїв визначення, з якого саме моменту заклики визнаються публічними, яку інформацію повинні містити матеріали і хто буде надавати їм експертну оцінку.

Загрози можуть бути як зовнішніми (міжнародними), так і внутрішніми (в межах держави). Слід зазначити, що поширення використання в Україні глобальної комп'ютерної мережі Інтернет та приєднання до міжнародних систем телекомунікацій нових країн, а також підвищення інтелектуального рівня терористів детермінують зростання присутності міжнародного тероризму на території України. Також через глобальну комп'ютерну мережу Інтернет, що не має державних кордонів, терористи отримують несанкціонований доступ до комп'ютерної інформації різного рівня, а для проведення фінансових операцій з відмивання брудних коштів та фінансування терористичної діяльності використовують електронні банківські системи. Тому вже сьогодні необхідною є відповідна координація зусиль щодо забезпечення протидії цьому виду злочинності.

Нині найгострішою проблемою залишається нерозробленість законодавства у сфері забезпечення інформаційної безпеки та протидії екстремізму в Україні, що не дозволяє правоохоронним органам запобігати, виявляти та припиняти злочини у цій сфері.

Одним з основних організаційних кроків має стати створення Міжвідомчого центру забезпечення інформаційної безпеки України, в якому необхідно організувати контактний пункт для отримання повідомлень про злочини, здійснювані з використанням Інтернет-мереж, та надання оперативної допомоги жертвам зловмисників, а також встановити контроль за засобами масової інформації з можливістю проведення експертиз відео-, аудіоматеріалів на зміст їх екстремістського спрямування. Центр може стати місцем для організації семінарів, практикумів у системі підготовки працівників спеціальних служб, правоохоронних органів, спрямованих на підвищення їх професійного рівня в досліджуваній сфері.

Міжвідомчий центр забезпечення інформаційної безпеки може стати контролюючим органом виконавчої влади щодо координації роботи правоохоронних органів у сфері забезпечення інформаційної безпеки, що дозволить підтримувати в Україні оптимальний рівень національної безпеки, сприятиме входженню нашої держави до світового інформа-

ційного суспільства з усіма його перевагами.

Як свідчить наведений аналіз, вирішення зазначеної проблеми неможливе без комплексу заходів, який передбачає широке залучення громадськості, міністерств та відомств, навчальних закладів, засобів масової інформації з формування у населення відповідного правового менталітету.

Проблема інформаційної безпеки має особливе значення в умовах, коли в державних структурах зокрема та в суспільстві в цілому зрозуміли, що інформаційні ресурси є інструментом для досягнення різними політичними групами (в тому числі радикальними) певних цілей. Проблема пропаганди тероризму як забезпечення інформаційної безпеки не може бути вирішена без впровадження нових ідей, нових знань, нової політики у сфері інформатизації. Концептуальними є пропозиції щодо широкого залучення вчених різних галузей науки до вирішення цієї проблеми як складової національної безпеки.

Ігнорування проблем інформаційної безпеки може призвести до труднощів у прийнятті найважливіших політичних, економічних, соціальних, військових рішень тощо.

Висновки. Першочергові заходи щодо боротьби з пропагандою тероризму та забезпечення інформаційної безпеки України в цілому мають включати:

- визначення складу, послідовності і порядку розробки законодавчих та нормативно-правових актів з питань інформаційної безпеки, протидії екстремізму і тероризму, а також механізмів їх введення в дію (правове забезпечення);

- розробку державної цільової науково-технічної програми забезпечення інформаційної безпеки, створення інформаційної бази, спрямованої на реалізацію концепції інформаційної безпеки України (науково-технічне забезпечення);

- розробку і створення організаційної структури системи інформаційної безпеки України (Міжвідомчий центр забезпечення інформаційної безпеки);

- створення вітчизняної системи експертної оцінки інформації на наявність екстремістської складової (організаційне забезпечення);

- забезпечення реальних потреб системи інформаційної безпеки в кадрах, матеріально-технічних і фінансових коштах (ресурсне забезпечення);

Урахування цих напрямів дозволить створити умови для розбудови ефективної системи протидії пропаганді тероризму та сприятиме профілактиці появи на території України загроз національній безпеці держави.

Бібліографічні посилання

1. «Арабская весна» // Википедия. – Режим доступу : [http:// ru.wikipedia.org/wiki](http://ru.wikipedia.org/wiki).
2. Конституція України : Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // ВВР. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
3. *Роговец В.* Информационные войны в современном мире: причины, механизмы, последствия / Роговец В. // Персонал. – 2000. – № 5. – С. 35-38.

4. Цыганов В.В. Медиа-терроризм. Терроризм и средства массовой информации / Цыганов В. В. – К., 2004.
5. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19 червня 2003 р. // ВВР. – 2003. – № 39. – Ст. 351.
6. Про Доктрину інформаційної безпеки України : Указ Президента України від 08 липня 2009 р. № 514/2009.
7. Попов С.В., Бойченко О.О. Проблеми інформаційної безпеки України / Попов С. В., Бойченко О. О. // Форум права. – 2011. – № 1. – С. 798-801.
8. Про Міжвідомчу комісію з питань інформаційної політики та інформаційної безпеки при Раді національної безпеки і оборони України : Указ Президента України від 22 січня 2002 р. № 63/2002.
9. Кримінальний кодекс України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III // ВВР. – 2001. – № 25-26. – Ст. 131.

Надійшла до редакції 25.05.2012

В.В. Шендрик

кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник

Ю.І. Лаптії

здобувач

(Харківський національний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.85 : 343.915

ОСОБЛИВОСТІ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ У США, КАНАДІ ТА УКРАЇНІ

Розглянуто особливості попередження злочинності неповнолітніх в США та Канаді. Узагальнено теоретичний та практичний досвід цих країн щодо шляхів найбільш ефективної превенції злочинності неповнолітніх. Досліджено можливість запозичення превентивної практики, підходів та програм американської та канадської ювенальної системи правосуддя для правової системи України.

Ключові слова: проект «Реформування системи кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні» (РСКЮ), регіональні ініціативи, національна політика та законодавство, судова практика, Концепція розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні, проект D.A.R.E.

Рассмотрены особенности предупреждения преступности несовершеннолетних в США и Канаде. Обобщен теоретический и практический опыт этих стран относительно путей эффективной превенции преступности несовершеннолетних. Исследуется возможность использования превентивной практики, подходов и программ американской и канадской ювенальной системы правосудия в правовой системе Украины.

Ключевые слова: проект «Реформирование системы уголовной юстиции относительно несовершеннолетних в Украине» (РСУЮ), региональные инициативы, национальная политика и законодательство, судебная практика, Концепция развития криминальной юстиции относительно несовершеннолетних в Украине, проект D.A.R.E.

In this article is discussed the features of prevention juvenile delinquency in the USA and Canada. Theoretical and practical experience of the USA and

Canada concerning the ways of effective prevention juvenile delinquency is generalised. Also it is considered what prevention programs, practices, approaches of Canadian and American Youth Justice System might be applicable to the Ukrainian context.

Keywords: project "Reform of the criminal justice system in relation to juveniles in Ukraine" (RCJS), regional initiatives, national policies and legislation, case law, the concept of criminal justice in relation to minors in Ukraine, Project DARE

Постановка проблеми. Удосконалення заходів попередження злочинності неповнолітніх є нагальною проблемою сучасності й потребує комплексного вирішення. В умовах ринкових відносин та демократичних перетворень попередження злочинності неповнолітніх не може спиратися лише на ентузіазм населення, навчальну чи трудову дисципліну, як це було за радянських часів. Сучасна система попередження злочинності неповнолітніх потребує належного фінансового, матеріально-технічного, науково-методичного, іншого ресурсного забезпечення, а також ефективної нормативно-правової регламентації. Водночас чинна нормативно-правова база попередження злочинності неповнолітніх залишається розрізною, що істотно ускладнює її реалізацію на практиці. Безперечно, дані проблеми потребують свого законодавчого та подальшого практичного вирішення. Проте профілактична діяльність не буде достатньо ефективною, якщо при проведенні заходів не враховувати відповідний досвід інших країн, ефективну практику впровадження профілактичних програм.

Метою статті є розгляд змісту поняття попередження злочинності неповнолітніх, а також особливості його застосування в Україні. Під попередженням злочинності вчені розуміють діяльність, здійснювану державними органами і громадськістю, що повинна носити системний характер як за комплексом заходів, так і за колом суб'єктів, які її здійснюють, спрямовану на недопущення виникнення, усунення, послаблення або нейтралізацію причин та умов злочинності, окремих її видів та конкретного злочину. Така діяльність має ґрунтуватися на поєднанні заходів двох рівнів – загальносоціальної та спеціально-кримінологічної профілактики [1, с. 95]. Важливим компонентом єдиної системи попередження злочинності виступає профілактика злочинності неповнолітніх [2, с. 263].

Виклад основного матеріалу. Попередження злочинності неповнолітніх має свою специфіку, обумовлену особливостями даного виду злочинності. Під попередженням правопорушень неповнолітніх слід розуміти діяльність органів і служб у справах неповнолітніх, спеціальних закладів для неповнолітніх, спрямовану на виявлення й усунення причин та умов, що сприяють вчиненню неповнолітніми правопорушень, а також позитивний вплив на негативну поведінку окремих неповнолітніх [1, с. 96].

Загалом залежно від об'єкта індивідуальної профілактики (ступеня

педагогічної занедбаності підлітка) розглядувану роботу можна поділити на чотири види:

- рання профілактика (заходи переконання, подання допомоги неповнолітньому, який опинився у несприятливих життєвих умовах і вчиняє правопорушення некримінального характеру);
- безпосередня профілактика (комплекс заходів на докримінальній стадії виявлення умислу на злочин);
- запобігання злочинам на стадії їх готування;
- запобігання рецидивним проявам з боку раніше засуджених неповнолітніх [2, с. 256].

До заходів загальної профілактики, що застосовуються в Україні, можна віднести рейди з відвідуванням місць підвищеної криміногенності, правову пропаганду серед підлітків та їх батьків (наприклад, щорічне проведення МВС України спільно з громадськістю профілактичних операцій “Підліток”, “Канікули” тощо).

Серед профілактичних заходів у середніх навчальних закладах основними є такі:

- відпрацювання навчального закладу (протягом двох-трьох днів працівники органів внутрішніх справ, представники громадськості вивчають контингент учнів, контактують з вчителями, виступають з лекціями, проводять уроки, індивідуальні бесіди, перевіряють відвідування уроків, спілкуються з батьками тощо);
- операція “Урок” (у денний час – з 9 до 14 години – ті ж особи відвідують місця підвищеної криміногенності (сквери, покинуті будівлі, звалища тощо), а також розважальні заклади з метою виявлення безглядних дітей, а також тих, хто не пішов до школи, займається дрібною спекуляцією, миттям автомашин на вулицях; доставляють підлітків до КМСН, проводять з ними виховну роботу, за наявністю підстав беруть на облік);
- “батьківський патруль” (обхід батьків-чоловіків разом із працівником КМСН у вечірній час мікрорайону для виявлення серед порушників громадського порядку підлітків і впливу на них);
- проведення тематичних вечорів “Суд над горілкою”, “Страхіття під назвою “наркотик” із запрошенням батьків, перевихованих правопорушників, лікарів, а також демонстрація науково-популярних кінофільмів;
- введення (за прикладом США) посади заступника начальника навчального закладу з профілактики злочинів і охоронців (штатних або за гроші батьків) [3, с. 250].

Особливу увагу працівники КМСН повинні приділяти особам, які втягують неповнолітніх у злочинну діяльність, привчають до вживання алкоголю, наркотиків, одурманюючих засобів, викривати їх і притягувати до кримінальної відповідальності.

З поставленим на облік контингентом підлітків працівники КМСН ведуть індивідуально-профілактичну роботу, виходячи зі своїх прав та

обов'язків, зафіксованих у Положенні про КМСН. До цієї роботи залучаються педагоги, лікарі, психологи, батьки. Потрібно своєчасно вживати заходів до батьків, які негативно впливають на підлітків (аж до позбавлення їх батьківських прав) [4, с. 5].

Але, на жаль, сьогодні в Україні заклади освіти майже повністю відійшли від профілактичної діяльності. Педагогічні колективи шкіл, технікумів не проводять роботу з дітьми, які потребують посиленої уваги, часто не можуть в силу певних причин дати правильну оцінку тим несприятливим симптомам, що спостерігаються у поведінці неповнолітніх, не намагаються прогнозувати, до чого вони можуть призвести, а якщо й вдаються до виховно-профілактичних заходів, то зазвичай запізнюються або ж їх вплив недостатньо інтенсивний [5, с. 105].

Таким чином, на даному етапі розробки форм, методів та заходів боротьби зі злочинністю неповнолітніх в Україні актуальним є використання досвіду зарубіжних країн, зокрема таких, як США та Канада. Розглянемо шляхи вирішення даної проблеми цими країнами.

У США існує три моделі превентивної діяльності: *модель суспільних установ, модель безпеки індивідуума і модель впливу через навколишнє середовище*. На федеральному і місцевому рівнях реалізуються програми попередження злочинів. У деяких штатах участь громадян у зміцненні правопорядку дозволила знизити кількість пограбувань на 30%. Тут використовується винагорода за інформацію, що має оперативно-профілактичне значення.

Більша увага у практиці попередження злочинності у США приділяється усуненню причин й умов злочинів, припиненню актів вандалізму, превентивному вирішенню конфліктних ситуацій в сім'ї, формуванню довірчих відносин між поліцією і громадянами.

Значну роль у підвищенні ефективності попередження злочинів відіграє використання досягнень науки. Особливо перспективними визнаються: застосування лазерної та іншої оптичної техніки з метою контролю за рухом транспорту, наркотиків, зброї тощо; удосконалення методик складання соціально-психологічного портрета злочинця за характерними ознаками злочину й обстановкою на місці його вчинення; підвищення рівня інформаційного забезпечення запобігання і припинення злочинів. Так, у США створені Національний центр інформації про злочини, уніфікована система обліку і реєстрації злочинів, автоматизована система ідентифікації відбитків пальців [6, с. 105].

Досить поширеною мірою покарання стає домашній арешт з електронним моніторингом, що є ефективним засобом попередження рецидиву злочинів. З нетрадиційних методів попередження злочинів слід зазначити спроби застосування гіпнозу і медитацій (групові сеанси гіпнозу і антикриміногенної медитації) [7, с. 8].

Для Сполучених Штатів Америки характерною є особлива система захисту неповнолітніх у кримінальному судочинстві, що обумовлено рядом особливостей правової системи держави. Історично США були

батьківщиною першої у світі системи ювенальної юстиції. Для управління і контролю за неповнолітніми після їх звільнення була введена система пробації [8, с. 25].

Особливе значення для профілактики та превенції підліткової злочинності мають скоординовані зусилля державних органів влади, органів місцевого самоврядування та представників місцевих громад щодо створення програм зайнятості підлітків. Сюди ж належать усі заходи, які допомагають якомусь зайняти неповнолітніх громадян у вільний від відвідування школи час, а саме: створення спортивних та оздоровчих центрів, центрів і клубів самодіяльності, підтримка різних молодіжних рухів (зокрема, бойскаутського руху) тощо [9, с. 35].

Проте, як свідчать дослідження, стовідсотково ефективних програм з попередження злочинності немає, однак деякі з них, на нашу думку, можна віднести до перспективних, зокрема такі:

- посилення та підтримка шкіл у прагненні до інновацій, таких як шкільні команди або інші організаційні стратегії розвитку для дітей, які знижують рівень злочинності та правопорушень;

- роз'яснення та доведення норм про поведінку за допомогою правил, укріплення позитивної поведінки та впровадження загальношкільних ініціатив (таких як програми проти насильства в школах), які знижують рівень злочинності та правопорушень і запобігають вживанню наркотичних та психотропних речовин;

- навчальні програми з оволодіння соціальними навичками поведінки у суспільстві, навчання життєвим навичкам (LST), які вивчають протягом тривалого періоду часу, зокрема такі навички, як управління стресом, вирішення проблем, самоконтроль, підвищення емоційного інтелекту;

- навчання навичкам критичного мислення молоді, яка перебуває у зоні ризику, моделювання поведінки в різних ситуаціях або системи заохочень і покарань, що запобігає вживанню наркотичних та психотропних речовин [10, с. 223];

- реабілітаційні програми для дорослих і неповнолітніх правопорушників з використанням спеціальних методик та індивідуального підходу, що відповідають їх факторам ризику [11, с. 67].

Досвід подібної практики розробки та реалізації програм попередження злочинності неповнолітніх у США може бути використаний і в Україні.

Пізнавальним для наслідування може бути також досвід Канади з запобігання рецидивним проявам з боку раніше засуджених неповнолітніх.

Сьогодні в Україні вже діє п'ятирічний Проект технічної допомоги «Реформування системи кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні» (РСКЮ), що фінансується Канадським агентством міжнародного розвитку. Цей проект сприяє розробці ефективної системи правосуддя для неповнолітніх, які перебувають у конфлікті з законом. Метою кримінальної юстиції щодо неповнолітніх є:

- зниження рівня злочинності серед неповнолітніх;
- кращий захист прав неповнолітніх правопорушників;
- надання допомоги неповнолітнім, які порушили закон, з метою їх реабілітації та реінтеграції до їхніх громад [12].

Основні напрямки роботи:

– регіональні ініціативи (проект сприяє розробці моделей покращення послуг в сфері кримінальної юстиції щодо неповнолітніх у двох пілотних регіонах України з метою кращого розуміння того, що працює в Україні, та інформування інших компонентів проекту);

– національна політика та законодавство (проект сприяє розробці законодавства та політики у сфері кримінальної юстиції щодо неповнолітніх);

– судова практика (проект надає допомогу у розробці нових підходів під час судового процесу, що мають на меті реабілітацію неповнолітніх, які потрапили у конфлікт з законом, та попередження їх кримінальної поведінки у майбутньому, водночас забезпечуючи захист їхніх прав) [13, с. 2].

Наразі Робочою групою розроблено Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні, яку затверджено Указом Президента. Згідно з Концепцією, основною метою діяльності ювенальної міліції є створення дієвої системи захисту прав дітей здійсненням профілактики правопорушень серед дітей, організації розшуку дітей, розкриття злочинів, учинених дітьми та щодо них. Система профілактики правопорушень, вчинених дітьми та стосовно них, має, зокрема, включати: забезпечення прав та соціальних гарантій дітей; проведення заходів профілактичного впливу на дітей; надання соціально-правової та психологічної допомоги дітям, які перебувають у складних життєвих обставинах або права яких були порушені [14, с. 3].

При органах внутрішніх справ передбачається також створення «зеленої кімнати» – це сучасна та ефективна форма роботи з дітьми з надання соціально-психологічної та правової допомоги дітям уразливих категорій, дітям, які потерпіли від злочинних посягань або стали свідками злочину.

З метою розуміння того, яким чином система правосуддя стосовно неповнолітніх може працювати в Україні, а також надання інформації щодо операційних питань, які мають бути вирішені на законодавчому і політичному рівні, проект РСКЮ впроваджує два пілотні проекти: в Мелітополі (з 2010 р.) та в Івано-Франківську (з 2011 р.).

Пілотний проект у Мелітополі. Протягом 2010 р. проект РСКЮ співпрацював з організаціями, залученими до системи правосуддя, з метою розробки плану покращення послуг для неповнолітніх правопорушників, який має такі цілі:

- створення спеціального центру для неповнолітніх, які перебувають у конфлікті із законом, що застосовуватиме індивідуальні підходи у роботі з кожним неповнолітнім, спрямовані на позитивний розвиток мо-

лодої особи з урахуванням індивідуальних потреб і обставин кожного окремого випадку;

- покращення співпраці та обміну інформацією між соціальними службами, правоохоронними органами, прокуратурою, виправними установами та судом, а також поліпшення якості процедур, що виконуються при роботі з випадками, до яких залучені неповнолітні;

- навчання суддів, соціальних працівників, представників правоохоронних органів і виправних установ застосуванню нових методик і комунікаційних інструментів [13, с. 7].

В рамках пілотного проекту в Мелітополі передбачено створення виховного центру з обов'язковим відвідуванням, який матиме назву «Служба для дітей, які перебувають у конфлікті з законом, – Центр відвідування». Центр відвідування буде створений на базі Мелітопольського міського центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Центр працюватиме як спеціалізована служба для неповнолітніх, які були звільнені від відбування покарання з випробуванням за рішенням суду та перебувають під наглядом Кримінально-виконавчої інспекції. Центр відвідування пропонуватиме програми, розроблені з урахуванням ризиків та потреб неповнолітніх правопорушників. Центр розпочав роботу навесні 2011 року [15, с. 5].

Подібні центри відвідування для молоді з'явилися в Канаді у зв'язку з прийняттям нового Закону про кримінальне судочинство щодо молоді в 2003 р. Одним з цікавих нововведень цього закону було те, що такі центри запроваджувалися як альтернативний ув'язненню вид покарання [13, с. 5].

Однією із таких програм є Проект D.A.R.E. (з англ. – розвиток за допомогою пригод, відповідальності та освіти). Програма спеціалізується на роботі з хлопцями віком від 14 до 17 років, які були засуджені та мали одну чи кілька з наведених проблем: зловживання шкідливими речовинами, низька успішність/прогули під час навчання, погані стосунки з однолітками, відкрита непокора дорослим, вчинення протиправних дій та ін. Програма заснована на освіті неповнолітніх через отримання ними певного досвіду під час перебування в походах, спілкування та взаємодії в умовах дикої природи, подолання перешкод та проходження спеціалізованого терапевтичного курсу.

Реальні екстремальні умови в оточенні дикої природи і перебування всередині групи допомагають неповнолітнім отримати певний досвід, в ході надбання якого розвиваються їхні сильні сторони, а здобуті нові навички можуть бути випробувані. У процесі виконання фізичних вправ, які супроводжуються терапевтичним курсом в умовах дикої природи і пригод, неповнолітні мають можливість переосмислити свою невірну думку про навколишній світ та змінити ставлення до власного майбутнього. Час перебування в колонії відкритого типу коливається від 1 до 6 місяців. Рішення про направлення до колонії зазвичай приймає працівник служби пробації, ґрунтуючись на професійній оцінці, яка під-

тверджує, що проект D.A.R.E, який поєднує в собі програми терапії дикою природою, нетрадиційний підхід до групових занять, консультації, що надаються окремим особам, групам або сім'ям, а також структурована, інтенсивна й індивідуалізована розробка програм проекту є найкращою альтернативою для цієї молоді людини. Програма зберігає звіти щодо прогресу неповнолітнього, а також звітує перед працівником служби пробації щодо заходів, які були застосовані в роботі з молодією особою. Подібна програма, яка застосовує такий само підхід, існує і для молоді групи ризику (програма називається R.E.A.C.H). Місцеві соціальні служби або самі батьки можуть направити неповнолітнього на проходження цієї програми, якщо вони зіткнулися з подібними труднощами (такими як зловживання шкідливими речовинами, сімейні конфлікти, відкрита непокоря дорослим або представникам влади, проблеми з законом, прогули або низька успішність у навчанні, негативні стосунки з однолітками) [13, с. 10].

Подібні програми можуть бути впроваджені у багатьох освітніх і виправних установах в Україні.

Таким чином, можна дійти **висновку**, що було б дуже корисним в Україні аналізувати, узагальнювати та запроваджувати кращий закордонний досвід попередження злочинності неповнолітніх, що полягає в розробці та реалізації моделей, форм, методів та програм, які ефективно використовуються в США та Канаді.

Під час подальшої розбудови системи профілактики злочинів серед неповнолітніх слід враховувати попередній позитивний досвід і, разом з тим, нові суспільні вимоги. Було б корисно відновити роботу громадських вихователів, які б здійснювали профілактичний вплив на кожного конкретного підлітка, широко залучити до участі у запобіганні злочинам серед неповнолітніх громадськість створенням добровільних громадських формувань за місцем проживання, навчання і роботи підлітків, а також органи місцевого самоврядування, трудові колективи підприємств, установ, організацій тощо.

В органах внутрішніх справ усі структурні підрозділи, а не лише кримінальна міліція у справах неповнолітніх, повинні активно займатися профілактикою правопорушень неповнолітніх. Конкретні завдання визначені відповідно до напрямів їх роботи. Керівники підрозділів органів внутрішніх справ повинні включати питання профілактики правопорушень серед неповнолітніх окремим розділом у плани роботи на звітний період, забезпечувати контроль за діяльністю підлеглих у цьому напрямі, вживати заходів щодо підвищення їх професійної майстерності.

Слідчі підрозділи мають виявляти причини й умови, які сприяють скоєнню злочинів неповнолітніми, вживати заходів щодо їх усунення, всебічно з'ясовувати відомості про особи правопорушників та інформувати про них кримінальну міліцію у справах неповнолітніх, спільно з нею готувати і направляти в заінтересовані відомства узагальнені подання з цих питань.

У процесі удосконалення системи попередження злочинності неповнолітніх України слід відпрацювати чітку взаємодію всіх суб'єктів у напрямі профілактики злочинності неповнолітніх. У цілому діяльність з попередження злочинності неповнолітніх повинна носити системний характер. Профілактичні заходи мають здійснюватися суб'єктами запобігання як на рівні видання спеціальних нормативно-правових актів, так і на рівні проведення загально-профілактичної й індивідуальної роботи з підлітками, що потребує відповідного впливу. Зрештою, створення надійної та ефективної системи запобігання злочинам серед неповнолітніх дасть змогу вирішити багато суспільних проблем і, насамперед, забезпечить зниження злочинності у майбутньому та зміцнення правопорядку в цілому в державі.

Бібліографічні посилання

1. Васильківська І. Запобігання злочинності неповнолітніх в Україні / Васильківська І. // *Право України*. – 2004. – № 1.
2. Якимова С. В. Попередження злочинності неповнолітніх: проблеми законодавчого врегулювання / Якимова С. В. // *Науковий вісник*. – 2009. – № 4.
3. Крестовська Н. М. Ювенальне право України: генезис та сучасний стан / Крестовська Н. М. – К., 2008.
4. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей : Закон України від 24 січня 1995 р. № 20/95-ВР. – ВВР. – 1995. – № 6.
5. Книш О. М. Зарубіжний досвід віктимологічної профілактики насильницької злочинності неповнолітніх / Книш О. М. // *Вісник Академії адвокатури України*. – 2009. – № 1 (14). – С. 125.
6. Воронин Ю. А. Система боротьби з преступностью в США / Воронин Ю. А. – М., 1996.
7. Лазаренко О. Відновне правосуддя в Україні. Профілактика злочинності неповнолітніх. Шляхи вирішення / Лазаренко О. // *Щоквартальний бюлетень*. – 2007. – № 2. – С. 57.
8. Савченко А. В. Порівняльний аналіз кримінального законодавства України та федерального кримінального законодавства США / Савченко А. В. – К., 2007.
9. Полиция и борьба с преступностью за границей : информационный сборник. – М., 1991.
10. Sherman L, Gottfredson D, MacKenzie D, Eck J, Reuter P., & Bushway S. Preventing Crimes: What Works, What's Doesn't, What's Promising. – National Institute of Justice, 1998. – P. 223.
11. Sherman L. Evidence Based Policing. Ideas in American Policing, Police Foundation. – Washington, DC., 1998. – P. 67.
12. Проект «Реформування системи ювенальної юстиції в Україні». – Режим доступу : <http://www.youthjustice.org.ua>.
13. Newsletter T. Ukraine juvenile Justice Reform Project. 03/2011. – Режим доступу : <http://www.youthjustice.org.ua> 7 с/.
14. Про Концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні : Указ Президента України / Київ, 24 травня 2011 р., № 597/2011.
15. Програми попередження злочинності в Канаді. – Режим доступу : <http://www.wendigolake.com>.

Надійшла до редакції 28.05.2012

Ю.Л. Іваненко

здобувач

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.988

ДЕТЕРМІНАЦІЯ ЗЛОЧИНІВ, ЩО ВЧИНЮЮТЬСЯ СТОСОВНО ОСІБ, ЯКІ ЗАЙМАЮТЬСЯ БРОДЯЖНИЦТВОМ

Визначено й охарактеризовано причини та умови, що сприяють вчиненню злочинів стосовно осіб, які займаються бродяжництвом.

Ключові слова: детермінація, бродяжництво, віктимність, причини та умови вчинення злочинів, злочинність, віктимологічна профілактика.

Определены и охарактеризованы причины и условия, которые способствуют совершению преступлений в отношении лиц, занимающихся бродяжничеством.

Ключевые слова: детерминация, бродяжничество, виктимность, причины и условия совершения преступлений, преступность, виктимологическая профилактика.

The main issues of crimes that committed in respect of persons engaged in vagrancy are dedicated and characterized in the article.

Keywords: determination; vagrancy; victimity; the issues of committing crimes; criminality; victimological prevention.

Постановка проблеми. Злочинність являє собою складне соціальне явище, є наслідком дії багатьох обставин, факторів і причин, тобто, по суті, – результатом дії багатьох чинників. Слід зазначити, що категорії причинності вчинення злочинів приділяється велика увага у кримінології, вона має довгу історію теоретичних і практичних досліджень, адже передумовою реального запобігання злочинності є детальне вивчення факторів, що її детермінують. Такий факт не дивує, адже з'ясування усієї сукупності обставин злочину вимагає визначення причинно-наслідкових зв'язків, встановлення причин та умов, їх взаємозв'язку й співвідношення [2, с. 187].

Одним із видів злочинних проявів, що характеризується особливою віктимністю та високою латентністю, є злочини, що вчиняються стосовно осіб, які займаються бродяжництвом. Явище бродяжництва належить до «фонових» негативних соціальних явищ у кримінології, яке тісно пов'язане зі злочинністю.

Пояснення причин та умов злочинів, що вчиняються стосовно осіб, які займаються бродяжництвом, має принципове значення для розробки системи раціональних запобіжних заходів. Крім того, воно визначає межі і тенденції подальших кримінологічних досліджень у визначенні сутності проблем вчинення злочинів щодо осіб, які займаються бродяжництвом [6, с. 107].

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблема детермінації злочинності була предметом науко-

вого інтересу багатьох учених, зокрема: Г.А. Аванесова, О.М. Бандурки, В.М. Бурлакова, І.М. Даньшина, Л.М. Давиденка, О.М. Джужі, А.І. Долгової, А.Ф. Зелінського, А.П. Закалюка, С.М. Іншакова, В.М. Кудрявцева, Н.Ф. Кузнєцової, В.В. Лунєєва, І.Я. Фойницького та ін. Однак проблема детермінації злочинів, що вчиняються щодо осіб, які займаються бродяжництвом, ученими практично не досліджена, тому це питання, на наш погляд, є актуальним та потребує окремого розгляду.

Виклад основного матеріалу. У літературі пропонувалися різноманітні класифікації причин злочинності. Так, В.В. Лунєєв виокремлював повну причину злочинності – як сукупність обставин, що викликають настання злочинних наслідків, та специфічну причину – як сукупність низки обставин, котрі призводять до настання таких наслідків. В.М. Кудрявцев висував думку про поділ причин на суб'єктивні та об'єктивні. Г.А. Аванесов, виходячи з того, що поряд із соціальними причинами існують також причини біологічного характеру, ввів нові поняття: фактори злочинності; ситуація, в якій вчиняється злочин. Окрім того, І.М. Даньшин виокремлював причини та умови злочинності як досить масового явища (основні), причини та умови окремих видів злочинів (загальні), причини та умови конкретного злочину (спеціальні).

Попри складність виявлення причин та умов, які сприяють вчиненню злочину, сьогодні кримінологічна наука зібрала значний теоретичний та емпіричний матеріал. Вітчизняні науковці дійшли висновків, що причини вчинення злочинів складає сукупність обставин, які реально існують у суспільних відносинах та породжують злочинність, а умовами вчинення злочину є процеси та явища, які самі безпосередньо не породжують злочинність, але сприяють дії причин вчинення злочинів.

Якщо причину розуміють як вирішальний, активний фактор, закономірно необхідним результатом котрого є наслідок, то умовою виступає досить пасивний фактор, що впливає на розвиток причинного зв'язку, зумовлює та сприяє дії причини. Кримінологічний термін «фактор» (від лат. «той, що скоює, відтворює») – це рушійна сила процесу детермінації.

Розглядаючи питання щодо детермінації злочинів, які вчиняються стосовно осіб, які займаються бродяжництвом, необхідно визначити, що бродяжництво треба віднести до фонового маргінального явища, яке являє собою серйозну соціальну проблему, тісно пов'язану зі злочинністю.

Ведення аморального способу життя призводить до створення так званих груп підвищеного ризику. Бродяжництво – явище, яке притаманне людству протягом всього його існування. Але особливо яскраво воно поширюється в періоди соціальних потрясінь, стихійних лих, кризисних процесів у країні.

На основі раніше проведених досліджень було встановлено, що причинами бродяжництва є: 1) конфлікти в сім'ї, нерозуміння близьких, відсутність окремого житла; 2) неможливість влаштуватися на постійну роботу, яка б стабільно приносила дохід; 3) самостійне рішення піти з

дому та займатися бродяжництвом. Зокрема, це особи, схильні до аморального способу життя у зв'язку з психологічними травмами дитинства чи вихованням у неблагополучних сім'ях [5, с. 206].

Сьогодні явище бродяжництва притаманне будь-яким країнам – як розвинутих, так і з невисоким рівнем життя. Рівень бродяжництва дуже високий, особи без певного місця проживання, які ніде не працюють і не навчаються, становлять велику групу і, таким чином, серйозно ускладнюють оперативну обстановку в країні. Віктимність цієї категорії осіб полягає у тому, що вони легко перетворюються на жертву злочину внаслідок яскраво виявлених особистих негативних якостей та властивостей.

Причинами злочинів, що вчиняються щодо осіб, які займаються бродяжництвом, є такі явища та процеси, що породжують бродяжництво:

1) економічні чинники: фактори нестабільної економічної ситуації, а саме інфляція, високий рівень безробіття, неможливість отримання освіти та забезпечення житлом, зниження життєвого рівня населення, поділ суспільства на бідних і багатих, впливають на те, що люди опиняються за межею бідності, виникає таке соціально негативне явище, як бродяжництво, яке тісно взаємопов'язане зі злочинністю;

2) політичні чинники: політична ситуація в країні дуже нестабільна, глобальним соціальним проблемам, таким як бродяжництво та злочинність, не приділяється увага, їх рівень зростає;

3) виховні чинники: велика кількість неблагополучних сімей породжує девіації. Психіка дітей, народжених у таких сім'ях, травмована з моменту народження. Тому найчастіше діти тікають з дому на вулицю на пошуки кращого життя. Таким чином, зростає рівень дитячого бродяжництва і жебрацтва. Розвивається проблема духовно-культурного виховання населення, відсутності тих чи інших моральних цінностей, люди не хочуть і не можуть здобути освіту, жити за моральними правилами суспільства, ведучи аморальний спосіб життя;

4) психологічні та соціальні чинники: певна кількість осіб, які щойно звільнилися з місць позбавлення волі, психологічно не готові до життя в соціумі. Деякі з них через невміння жити серед людей залишаються на вулиці, де або продовжують злочинний шлях, або стають жертвами злочинів. Негативне значення мають зміни в соціальному середовищі. Спад суспільного виробництва призвів до значного зростання кількості безробітних серед осіб працездатного віку, затримки з виплатою заробітної плати, пенсій і соціальних допомог. Загальне зниження рівня життя населення, соціальна незахищеність його окремих категорій сприяють подальшому зростанню соціальної напруженості в суспільстві. Гроші стали визначати соціальне становище людини, тому їх відсутність призводить багатьох до стану фрустрації, почуття втрати життєвих перспектив і, як наслідок, агресивної поведінки, зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами тощо.

Всі зазначені явища стають причиною бродяжництва та детермінують злочини, що вчинюються стосовно осіб, які ним займаються.

До умов, які сприяють криміногенному формуванню особистості, відносять: індивідуальний варіант сукупного впливу макро- і мікросередовища; негативний вплив сімейного виховання; негативний вплив оточуючих; недоліки шкільного і побутового виховання [1, с. 19].

Очевидним є той факт, що сучасне суспільство переважно негативно впливає на людей як через безпосередній контакт особистості з його структурними елементами у процесі соціалізації, так і опосередковано, через мікросередовище (родину, друзів, колег тощо). В основі сучасної соціальної структури суспільства лежить соціальна диференціація, заснована на розподілі праці. Обрання антисуспільної форми поведінки прямо залежить від умов, що їх створює суспільство [2, с. 192].

На наш погляд, до основних умов, які сприяють вчиненню злочинів, що скоюються стосовно осіб, які займаються бродяжництвом, належать:

– недосконалість або відсутність нормативно-правових актів, які б були спрямовані на запобігання та профілактику злочинів, захист жертв злочинів від злочинних посягань взагалі та протидію злочинам, що вчинюються щодо осіб, які займаються бродяжництвом, зокрема;

– відсутність системи профілактики злочинів, а також віктимологічної профілактики взагалі та профілактики злочинів, що вчиняються стосовно осіб, які займаються бродяжництвом, зокрема.

Науковці зробили значний внесок у дослідження проблем запобігання злочинності, у тому числі й профілактики злочинів. Але науковий пошук здійснюється здебільшого лише в одному напрямі, тобто заходи впливу розробляються та здійснюються стосовно потенційних злочинців з метою недопущення чи припинення їх злочинної діяльності, а також виправлення тих, хто вчинив злочин. Жертва злочину частіше за все залишається поза увагою фахівців, які займаються питаннями профілактики злочинів.

Оскільки зародженню і розвитку злочинного задуму, вчиненню злочину у багатьох випадках сприяє дія або бездіяльність жертви злочину та її взаємини зі злочинцем, то при розробці й реалізації профілактичних заходів повинні враховуватися питання зниження віктимної схильності окремих осіб [4, с. 48].

Працівники правоохоронних органів майже не приділяють увагу питанню віктимологічної профілактики злочинів, що вчиняються щодо осіб, які займаються бродяжництвом.

Основною метою профілактики злочинів на віктимологічному рівні повинні бути розробка і здійснення заходів, спрямованих на скорочення віктимної схильності можливих жертв злочину, на їх захист від злочинних посягань.

Аналіз практики діяльності органів досудового слідства та судів свідчить, що у процесі розслідування справ і розгляду їх у суді майже не приділяється увага з'ясуванню причин вчинення злочинів, хоча чинне кримінально-процесуальне законодавство зобов'язує органи досудового слідства і суд з'ясувати причини та умови вчинення злочинів та рег-

ламентує необхідність реагування на ці причини та умови з метою їх усунення.

Для вирішення проблеми детермінації злочинів, що вчиняються стосовно осіб, які займаються бродяжництвом, у першу чергу, необхідно вжити заходів для зниження рівня самого явища бродяжництва глобально, на державному рівні. Реалізація цих заходів залежатиме від рівня розвитку суспільства, моралі, духовності життя в цілому, політичної культури, ступеня розвитку соціальної сфери та економіки держави.

Для досягнення зазначеного необхідно, насамперед, удосконалити чинні законодавчі акти, прийняти необхідні нормативно-правові акти, які б регулювали межі втручання державних органів, громадських організацій, правоохоронних органів у сферу прав осіб, що підлягають віктимологічній профілактиці, які були б спрямовані на покращення рівня розвитку населення, запобігання вчиненню злочинів та прийняття окремого нормативно-правового акта, який би регламентував статус жертви [3, с. 70]. При позитивних результатах рівень бродяжництва буде знижуватись разом з рівнем злочинності щодо осіб, які займаються бродяжництвом, оскільки ці два процеси тісно пов'язані між собою, а особи, що займаються бродяжництвом, як жертви злочинів будуть соціально захищені. По-друге, необхідно активізувати роботу з особами, які займаються бродяжництвом, соціальним службам, які надавали б бродягам конкретну допомогу, зокрема розвиток соціальної роботи у притулках для бездомних, адже до таких осіб необхідний особливий підхід. Соціальному працівнику необхідно знайти сили та контакт, не принижуючи та не відштовхуючи безхатченків, необхідно запропонувати їх такі послуги, як ночівля, харчування, медична допомога у спеціальних притулках для бездомних.

Висновки. Роль правоохоронних органів щодо протидії злочинам, що вчиняються стосовно осіб, які займаються бродяжництвом, є надзвичайно високою. З боку правоохоронних органів слід постійно проводити профілактику даного виду злочинів, для чого розробити спеціально-кримінологічні заходи віктимологічної профілактики та постійно застосовувати їх на практиці. Сьогодні, на жаль, дані про реальний стан злочинів, вчинених щодо осіб, які займаються бродяжництвом, відсутні, не ведеться облік жертв злочинів. Завжди необхідно пам'ятати, що роль правоохоронних органів полягає не лише у розкритті злочинів, але й у виявленні та запобіганні їх вчиненню. Ефективна робота правоохоронних органів з особами підвищеного рівня віктимності, зокрема такими, які займаються бродяжництвом, є усуненням умов вчинення злочинів стосовно цієї категорії осіб.

Бібліографічні посилання

1. Бузало П. М. Соціологічний підхід у поглядах на проблему детермінації злочинності / П. М. Бузало // Вісник Запорізького юридичного ін-ту. – 2005. – № 1 (30). – С. 187-193.
2. Бузало П. М. Кримінологія: навч. посіб. / Бузало П. М., Денисов С. Ф., Кириче-

нко О. В. – К., 2007.

3. Веселуха В. Значення віктимологічної профілактики в системі запобігання злочинності / В. Веселуха // Право України. – 1999. – № 10 – С.70-73.

4. Косенко С. Віктимологічна профілактика в системі запобігання злочинів / С. Косенко // Підприємництво, господарство і право. – 2006. – № 12. – С. 48-51.

5. Основы социальной работы : учебник / под ред. П. Д. Павленок. – М., 2003.

6. Піщенко Г. Віктимологічні аспекти негативних соціальних явищ, пов'язаних зі злочинністю / Г. Піщенко, С. Мінченко // Право України. – 2006. – № 5. – С. 107-111.

Надійшла до редакції 15.06.2012

І.О. Кисельов

ад'юнкт

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.911

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАПОБІГАННЯ РЕЦИДИВНІЙ ЗЛОЧИННОСТІ ОРГАНАМИ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Статтю присвячено огляду сучасного стану нормативно-правового забезпечення запобігання рецидивній злочинності органами внутрішніх справ.

Ключові слова: запобігання злочинності, рецидив злочинів, нормативно-правове забезпечення запобігання, запобігання рецидивній злочинності, органи внутрішніх справ.

Стаття посвячена определению текущего состояния нормативно-правового обеспечения предупреждения рецидивной преступности органами внутренних дел.

Ключевые слова: предупреждение преступности, рецидив преступлений, нормативно-правовое обеспечение предупреждения, предупреждение рецидивной преступности, органы внутренних дел.

The article is devoted to the definition of the existing legal framework for the prevention of recidivism enforcement agencies.

Keywords: crime prevention, relapse crimes, regulatory support prevention, prevention of recidivism, the bodies of internal affairs.

Постановка проблеми. Запобігання злочинності є одним з основних напрямків діяльності правоохоронних органів на сучасному етапі розбудови демократичної, правової, соціальної держави, якою прагне стати Україна. Одне з провідних місць в системі правоохоронних органів, діяльність яких спрямована на запобігання злочинності, займають органи внутрішніх справ, на які законодавством покладено цілу низку завдань.

Специфіка запобіжної діяльності щодо різних видів злочинних посягань суттєво відрізняється залежно від їх спрямованості та особливостей. Одним із важливих напрямів запобігання злочинності органами внутрішніх справ є запобігання рецидивній злочинності, яка становить підвищену суспільну небезпеку для суспільства, що полягає у стійкості

цього феномена, а також у небажанні окремих осіб дотримуватись вимог чинного законодавства.

Фундамент будь-якої запобіжної діяльності становлять конкретні, що діють у певний проміжок часу та на певній території правові норми, що визначають її зміст, структуру та спрямування. Таким чином, ефективність запобігання рецидивній злочинності так чи інакше залежить від нормативно-правового забезпечення діяльності ОВС.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Сьогодні у кримінологічній літературі немає єдиного підходу до розуміння сутності та структури нормативно-правового забезпечення запобігання злочинів. Поряд із нормативно-правовим забезпеченням використовуються також терміни «правові основи запобігання злочинам», «законодавче забезпечення запобігання злочинам» тощо.

Вивченню сутності нормативно-правового забезпечення запобігання злочинності в цілому і рецидивній зокрема присвячені праці вітчизняних та зарубіжних кримінологів, зокрема: Г. Аванесова, В. Батиргаревої, В. Емінова, А. Зелінського, Н. Кудрявцева, А. Яковлева, О. Ярмиша та ін. Водночас слід зазначити, що сьогодні відсутнє комплексне дослідження нормативно-правового забезпечення запобігання рецидивній злочинності органами внутрішніх справ з урахуванням специфіки сучасних умов та змін чинного законодавства.

Метою статті є висвітлення сучасного стану нормативно-правового забезпечення запобігання рецидивній злочинності органами внутрішніх справ, аналіз положень окремих нормативно-правових актів, їх співвідношення між собою, визначення проблем теоретичного і практичного характеру у сфері нормативно-правового регулювання запобігання рецидивній злочинності органами внутрішніх справ.

Виклад основного матеріалу. Деякі науковці розглядають нормативно-правове забезпечення злочинів у пасивній формі – як сукупність нормативно-правових актів, законів, норм і підзаконних актів, які регулюють діяльність відповідних суб'єктів: органів державної влади, органів місцевого самоврядування та інших суб'єктів щодо запобігання вчиненню злочинів [11, с. 211; 12, с. 124]. Інші акцентують на тому, що нормативно-правове забезпечення недоцільно розуміти як сукупність відповідних нормативно-правових актів, оскільки в такому випадку складається враження, що завданням нормативно-правового забезпечення є підбір відповідного законодавчого матеріалу [10, с. 431; 13, с. 261-262].

На нашу думку, доцільним є таке розуміння нормативно-правового забезпечення запобігання, при якому останнє трактується як сукупність нормативно-правових актів, законів, норм і підзаконних актів, які регулюють діяльність відповідних суб'єктів запобігання, визначають напрямки та обсяг запобіжного впливу і встановлюють відповідно до чинного законодавства способи досягнення мети запобігання, які виражаються у конкретних владно-організаційних діях.

При цьому, виходячи з будь-якої точки зору, ефективність та діє-

вість системи нормативно-правового забезпечення запобігання, перш за все, може бути встановлена лише аналізом окремих норм, які розміщено у тому чи іншому нормативно-правовому акті.

Згідно з ч. 1 ст. 4 Закону України «Про міліцію» [3] правовою основою діяльності міліції є: Конституція, зазначений Закон, інші законодавчі акти України, постанови Верховної Ради, укази Президента, постанови Кабінету Міністрів, нормативні акти Міністерства внутрішніх справ України, Загальна декларація прав людини, міжнародні правові норми, ратифіковані у встановленому порядку. Фундамент нормативно-правового забезпечення запобігання становить Конституція України.

Відповідно до ч. 1 ст. 8 Конституції України [1] Основний Закон має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції і повинні відповідати їй. Названа стаття закріплює та вводить у дію принцип верховенства права, який забезпечує відповідність усіх законодавчих актів Конституції, а також те, що правовою основою діяльності будь-якого органу державної влади (міліція, прокуратура тощо), перш за все, є Конституція України.

У свою чергу, в Законі України «Про міліцію» зазначено, що міліція є єдиною системою органів, яка входить до структури Міністерства внутрішніх справ України та виконує адміністративну, профілактичну, оперативно-розшукову, кримінально-процесуальну, виконавчу та охоронну функції (ч. 1 ст. 7 Закону). Отже, до основних функцій міліції віднесено профілактичну функцію, яка знаходить своє втілення у запобіжній (профілактичній) діяльності органів внутрішніх справ.

Частина 1 ст. 2 Закону визначає основні завдання міліції, до яких належать: захист прав і свобод, законних інтересів громадян; запобігання правопорушенням та їх припинення; участь у поданні соціальної та правової допомоги громадянам, сприяння у межах своєї компетенції державним органам, підприємствам, установам і організаціям у виконанні покладених на них законом обов'язків. Законом, однак, не визначено конкретні форми подання соціальної допомоги, а також приводів щодо її подання.

Статтею 10 названого Закону перелічені обов'язки міліції, окремі з яких передбачають здійснення запобіжних заходів відповідними підрозділами, проведення виховної роботи та здійснення нагляду і контролю. Так, п. 1 та п. 2 ч. 1 ст. 10 Закону передбачають обов'язки міліції забезпечувати безпеку громадян і громадський порядок, а також виявляти, запобігати, припиняти та розкривати злочини, вживати з цією метою оперативно-розшукових та профілактичних заходів, передбачених чинним законодавством. Водночас Закон не містить конкретного та навіть приблизного переліку таких заходів, окремі з яких можна віднайти в інших законодавчих та нормативно-правових актах.

Пунктом 6 ч. 1 ст. 10 Закону передбачено також і обов'язок у вигляді виявлення причин і умов, що сприяють вчиненню правопорушень, вжиття в межах своєї компетенції заходів до їх усунення, а також прий-

няття участі у правовому вихованні населення. Правове виховання населення виділено законодавцем в окремий пункт обов'язків міліції поза профілактики злочинів та правопорушень, вочевидь, через те, що заходи правого виховання населення можуть бути застосовані як до законослухняних громадян, так і до злочинців чи правопорушників.

Згідно з п. 7 ч. 1 ст. 10 Закону працівники міліції зобов'язані проводити профілактичну роботу серед осіб, схильних до вчинення злочинів, здійснювати адміністративний нагляд за особами, щодо яких його встановлено, а також контроль за засудженими до кримінальних покарань, не пов'язаних з позбавленням волі. Зазначений пункт надає повноважень працівникам органів внутрішніх здійснювати адміністративний нагляд за особами, щодо яких його встановлено. У свою чергу, ч. 1 ст. 1 Закону України «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі» [2] визначено адміністративний нагляд як систему тимчасових примусових профілактичних заходів спостереження і контролю за поведінкою окремих осіб, звільнених з місць позбавлення волі, що здійснюються органами внутрішніх справ. Причому ч. 1 ст. 2 зазначеного Закону визначає, що адміністративний нагляд встановлюється з метою запобігання вчиненню злочинів окремими особами, звільненими з місць позбавлення волі, і здійснення виховного впливу на них.

Діяльність органів внутрішніх справ щодо контролю за засудженими до кримінальних покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, також спрямована на недопущення вчинення нових злочинів та продовження протиправної поведінки особи. Окремим напрямом діяльності міліції, згідно з наведеним вище пунктом, є проведення профілактичної роботи серед осіб, схильних до вчинення злочинів, однак Закон не надає визначення та не розкриває характерних ознак таких осіб. Водночас, на нашу думку, до таких осіб доцільно віднести тих, що вже вчинювали злочини, адміністративні правопорушення, або щодо яких є оперативна інформація про факт готування злочину або виявлення умислу до його готування.

Пунктом 20 ч. 1 ст. 10 Закону України «Про міліцію» передбачений обов'язок міліції охороняти, конвоювати та тримати затриманих і взятих під варту осіб. У такий спосіб органами внутрішніх справ здійснюється безпосередня діяльність із запобігання рецидиву злочинів, адже тримання під вартою затриманих осіб має на меті заходи, що спрямовані на ізоляцію злочинця від суспільства, яка необхідна для проведення окремих слідчих дій, збирання доказів тощо, а також на недопущення продовження подальшої злочинної діяльності особи, тобто вчинення нею нових злочинів.

Закон України «Про міліцію» надає працівникам органів внутрішніх справ широке коло прав, серед яких достатня частина надана саме для запобігання злочинам. Так, п. 1 ч. 1 ст. 11 Закону передбачено право вимагати від громадян і службових осіб, які порушують громадський порядок, припинення правопорушень та дій, що перешкоджають здійсненню повноважень міліції, виносити на місці усне попередження особам, які допустили малозначні адміністративні порушення, а в разі не-

виконання зазначених вимог застосовувати передбачені Законом заходи примусу. Закон передбачає право міліції виявляти і вести облік осіб, які підлягають профілактичному впливу, на підставі та в порядку, встановлених законодавством, виносити їм офіційне застереження про неприпустимість протиправної поведінки (п. 4 ч. 1 ст. 11). Закон не розкриває поняття «особи, що підлягають профілактичному обліку», але п. 3 Інструкції про порядок організації здійснення адміністративного нагляду за особами, звільненими з місць позбавлення волі, затвердженої Наказом МВС від 04.11.2003 за № 1303/203 [5], зазначає, що осіб, до яких встановлено адміністративний нагляд, беруть на облік, фотографують, а в разі необхідності у них беруть відбитки пальців. Працівники міліції зобов'язані систематично контролювати поведінку цих осіб, запобігати порушенням ними громадського порядку та прав інших громадян і припиняти їх, проводити розшук осіб, які уникають адміністративного нагляду. Пунктом 3.1.2 зазначеної Інструкції передбачено обов'язок дільничних інспекторів міліції брати на профілактичний облік піднаглядних та вести справи адміністративного нагляду.

Крім того, п. 5 ч. 1 ст. 11 Закону України «Про міліцію» передбачає право міліції затримувати і тримати у спеціально відведених для цього приміщеннях осіб, щодо яких як запобіжний захід обрано взяття під варту, на строк, встановлений судом, але не більше десяти діб. Таке право прямо кореспондує з обов'язком, закріпленим п. 20 ч. 1 ст. 10 Закону, з приводу запобігання вчинення особою рецидиву злочинів.

У свою чергу, п. 13 ч. 1 ст. 11 Закону передбачає право органів внутрішніх справ вести профілактичний облік правопорушників, криміналістичний та оперативний облік в обсязі, структурі й порядку, що визначаються завданнями, покладеними на міліцію. Працівники міліції, згідно з пп. «в» п. 15 ч. 1 ст. 11 Закону, мають право безперешкодно входити у будь-який час доби до житла чи до іншого володіння особи, яка перебуває під адміністративним наглядом, з метою перевірки виконання встановлених судом обмежень. Законом також передбачено, що у разі опору, вчинення протидії працівник міліції може вжити заходів до їх подолання.

Діяльність органів внутрішніх справ із запобігання рецидивній злочинності складається також зі внесення відповідним державним органам, громадським об'єднанням або службовим особам, підприємствам, установам, організаціям обов'язкових до розгляду подань про необхідність усунення причин і умов, що сприяють вчиненню правопорушень (п. 19 ч. 1 ст. 11 Закону України «Про міліцію»).

Законом України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» [4] визначено умови і порядок надання соціальної допомоги особам, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, а також засади участі у їх соціальній адаптації органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, підпри-

емств, установ, організацій і об'єднань громадян.

Так, п. 1 ч. 1 ст. 1 зазначеного Закону встановлює, що звільнені особи – це особи, які відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, а також звільнені від подальшого відбування зазначених видів покарань на підставах, передбачених законом.

Під соціальною адаптацією у Законі розуміється процес засвоєння звільненими особами соціального досвіду з метою повернення їх до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві. Законом передбачено вжиття заходів соціального патронажу, який здійснюють місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, центри соціальної адаптації, служби у справах неповнолітніх, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, спостережні комісії, органи соціального захисту населення, органи охорони здоров'я, органи внутрішніх справ, центри зайнятості населення, будинки-інтернати, кризові центри, служби психологічної допомоги, притулки, в тому числі для неповнолітніх, установи соціального патронажу, будинки нічного або тимчасового перебування звільнених осіб, громадські організації та інші уповноважені на це органи, організації та установи.

Органи внутрішніх справ, вочевидь, повинні здійснювати заходи соціального патронажу, під яким у п. 3 ч. 1 ст. 1 Закону розуміється надання допомоги звільненим особам здійсненням комплексу правових, економічних, організаційних, психологічних, соціальних та інших заходів, зокрема надання послуг, спрямованих на їх соціальну адаптацію.

Згідно з ч. 4 ст. 8 Закону суб'єкти соціального патронажу в разі звернення до них звільнених осіб зобов'язані невідкладно розпочати вжиття стосовно таких осіб заходів соціального патронажу.

Водночас ст. 20 Закону конкретизує повноваження органів внутрішніх справ щодо здійснення соціального патронажу, у межах яких останні проводять перевірку прибуття звільненої особи до місця проживання в порядку, встановленому законодавством, а також здійснюють інші повноваження в цій сфері відповідно до закону.

На нашу думку, зазначені заходи навряд чи співвідносяться із сутністю соціального патронажу, закріпленій у п. 3 ч. 1 ст. 1 Закону, тобто надання допомоги звільненим особам здійсненням комплексу правових, економічних, організаційних, психологічних, соціальних та інших заходів, зокрема надання послуг, спрямованих на їх соціальну адаптацію.

Законом України «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі» встановлюється система тимчасових примусових профілактичних заходів спостереження і контролю за поведінкою окремих осіб, звільнених з місць позбавлення волі, що вживаються органами внутрішніх справ.

Частиною 1 ст. 7 Закону передбачено, що адміністративний нагляд здійснюється міліцією. Стаття також визначає коло організаційних заходів для забезпечення адміністративного нагляду. Так, осіб, щодо яких встановлено адміністративний нагляд, беруть на облік, фотографують, а

у разі необхідності у них беруть відбитки пальців. Статтею передбачено низку обов'язків працівників органів внутрішніх справ з приводу запобігання протиправній діяльності засуджених, які перебувають під адміністративним наглядом.

Через це працівники міліції зобов'язані систематично контролювати поведінку цих осіб, запобігати і припиняти порушення ними громадського порядку та прав інших громадян, проводити розшук осіб, які уникають адміністративного нагляду. Закон передбачає також обов'язки піднаглядних осіб (ч. 1 ст. 9), а крім цього – й обмеження їх дій (ч. 1 ст. 10).

Постановою Кабінету Міністрів від 4 жовтня 2006 р. № 1383 «Про затвердження Положення про Міністерство внутрішніх справ України» [9] визначається, що МВС є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади з питань формування і реалізації державної політики у сфері захисту прав і свобод людини та громадянина, охорони громадського порядку, забезпечення громадської безпеки, захисту об'єктів права власності, інтересів суспільства і держави від протиправних посягань тощо.

У п. 3 Постанови серед основних завдань МВС вбачається участь у розробленні та реалізації державної політики щодо боротьби із злочинністю та забезпечення запобігання злочинам, їх виявлення, припинення, розкриття і розслідування, розшуку осіб, які вчинили злочини; вжиття заходів до усунення причин і умов, що сприяють учиненню правопорушень.

Згідно з покладеними на МВС завданнями та відповідно до пп. 13 п. 4 Постанови у межах своїх повноважень бере участь у здійсненні заходів, спрямованих на соціальну адаптацію осіб, які звільнилися з місць позбавлення волі.

Наказом МВС України від 11.11.2010 р. № 550 «Про затвердження Положення про службу дільничних інспекторів міліції в системі Міністерства внутрішніх справ України» [7] визначаються основні завдання дільничних працівників міліції, серед яких проведення загальної та індивідуальної профілактичної роботи серед жителів адміністративної дільниці; охорона громадського порядку та забезпечення громадської безпеки на території, що обслуговується, і робота з населенням та громадськими формуваннями на адміністративній дільниці з профілактики правопорушень та боротьби зі злочинністю тощо.

Серед основних завдань служби дільничних інспекторів міліції Положенням фактично закріплена лише загальна та індивідуальна профілактична робота та охорона громадського порядку. У п. 2 Положення не передбачено серед основних завдань ані проведення запобіжної діяльності стосовно раніше засуджених осіб, ані надання соціальної допомоги таким особам, незважаючи на те, що у преамбулі Наказу МВС України від 11.11.2010 № 550 зазначається, що Положення затверджується відповідно до ч. 5 ст. 7 Закону України «Про міліцію» та ст. 3 Закону України «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі», яка визначає коло осіб, щодо яких встановлюється

адміністративний нагляд.

Важливим нормативно-правовим актом у сфері запобігання рецидивній злочинності є спільний Наказ ДДУПВП та МВС від 19.12.2003 № 270/1560 «Про затвердження Інструкції про порядок виконання покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, та здійснення контролю щодо осіб, засуджених до таких покарань» [6].

Заходи, спрямовані на попередження рецидиву злочинів, містяться також і у спільному Наказі МВС України, ДДУПВП, Міністерства праці і соціальної політики від 04.03.2009 № 38/86/89 «Про затвердження Порядку взаємодії органів і установ виконання покарань, територіальних органів внутрішніх справ, органів праці та соціального захисту населення, центрів зайнятості щодо надання особам, які можуть бути звільнені від відбування покарання та відбули покарання, допомоги в трудовому і побутовому влаштуванні, соціальній адаптації» [8].

Наказ від 04.11.2003 № 1303/203 «Про затвердження Інструкції про організацію здійснення адміністративного нагляду за особами, звільненими з місць позбавлення волі» [5] відіграє важливу роль у протидії рецидиву злочинів. Зважаючи на те, що основні положення Закону України «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі» вже наводились вище, слід зазначити, що Інструкція визначає безпосередній порядок організації здійснення адміністративного нагляду за окремими особами, звільненими з місць позбавлення волі. У п. 1.2 Інструкції прямо вказано, що адміністративний нагляд установлюється з метою запобігання вчиненню злочинів окремими особами, звільненими із місць позбавлення волі, та здійснення на них виховного впливу.

Висновки. Проведений аналіз нормативно-правових актів із забезпечення запобігання рецидивній злочинності органами внутрішніх справ демонструє, що вивчені нормативно-правові акти у цій сфері недостатньо адаптовані до реальної ситуації у суспільстві. Жоден із вивчених актів не має чіткої спрямованості, а відповідно – і відчутного позитивного ефекту. У переважній більшості НПА викладені лише обов'язки чи приписи до профілактичної та запобіжної діяльності рецидиву злочинів.

Враховуючи наведене, на нашу думку, справедливо також стверджувати, що державна політика у сфері запобігання злочинам не є ефективною в цілому. Останнє, у свою чергу, зумовлює й низький рівень запобігання рецидивній злочинності органами внутрішніх справ. Вважаємо, що серед причин та умов, які сприяли виникненню такої ситуації, необхідно підкреслити такі:

– по-перше, відсутність суттєвих позитивних зрушень у сфері запобігання рецидиву злочинів пов'язана не стільки з недосконалістю та неповнотою законодавчих актів, скільки з їх неузгодженістю між собою та непослідовністю у їх прийнятті та виконанні;

– по-друге, сьогодні, крім недостатньої узгодженості між чинними законодавчими актами, спостерігаємо також відсутність їхньої ієрархічної цілісності, що не дає змогу правильно та повноцінно їх виконувати.

Більшість законодавчих актів містять лише владні приписи щодо запобігання рецидиву злочинів, але не містять реального механізму такого запобігання;

– по-третє, відсутність у сучасних умовах єдиного законодавчого акта у сфері запобігання злочинності призводить до неузгодженості дій суб'єктів запобігання, що полягає у перекладенні повноважень та бездіяльності окремих суб'єктів запобігання, в тому числі й у структурі МВС.

Наведені проблеми не є новими для українського законодавства, але з їх вирішенням не слід зволікати. У цьому світлі логічно вважається пропозиція з прийняття спеціалізованого законодавчого акта, який остаточно врегулював би розбіжності, що існують – на зразок Закону України «Про запобігання злочинам» або «Основ діяльності щодо запобігання правопорушенням» тощо.

Бібліографічні посилання

1. Конституція України // ВВР. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі : Закон України // ВВР. – 1994. – № 52. – Ст. 455.
3. Про міліцію : Закон України // ВВР УРСР. – 1991. – № 4. – Ст. 20.
4. Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк : Закон України // ВВР. – 2011. – № 38. – Ст. 380.
5. Про затвердження Інструкції про організацію здійснення адміністративного нагляду за особами, звільненими з місць позбавлення волі : Наказ МВС від 04.11.2003 № 1303/203. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z0046-04>.
6. Про затвердження Інструкції про порядок виконання покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, та здійснення контролю щодо осіб, засуджених до таких покарань : Наказ ДДУПВП та МВС від 19.12.2003 № 270/1560. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0016-04>.
7. Про затвердження Положення про службу дільничних інспекторів міліції в системі Міністерства внутрішніх справ України : Наказ МВС України від 11.11.2010 № 550. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z1219-10>.
8. Про затвердження Порядку взаємодії органів і установ виконання покарань, територіальних органів внутрішніх справ, органів праці та соціального захисту населення, центрів зайнятості щодо надання особам, які можуть бути звільнені від відбування покарання та відбули покарання, допомоги в трудовому і побутовому влаштуванні, соціальній адаптації : Наказ МВС України, ДДУПВП, Міністерства праці і соціальної політики від 04.03.2009 №38/86/89. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z0303-09>.
9. Про затвердження Положення про Міністерство внутрішніх справ України : Постанова Кабінету Міністрів від 4 жовтня 2006 № 1383. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1383-2006-%EF>.
10. *Аванесов Г. А.* Криминология и социальная профилактика / Аванесов Г. А. – М., 1980.
11. Криминология : учеб. / под ред. В. Н. Бурлакова, В. П. Сальникова. – СПб., 1998.
12. Криминология : учеб. / под ред. В. Н. Кудрявцева, В. Е. Эминова. – М., 1995.
13. *Якимова С. В.* Попередження злочинності неповнолітніх: проблеми законодавчого врегулювання / Якимова С. В. // Науковий вісник Львівського ДУВС. – 2009. – № 4. – С. 261-269.

Надійшла до редакції 16.05.2012

В.М. Климкін
аспірант

(Одеський національний морський університет)

УДК 343.8/9

ДОСКОНАЛЕ ТА ВСЕБІЧНЕ ВИВЧЕННЯ ОСОБИ ЗАСУДЖЕНОГО ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ ЯК ОДНА З НАЙГОЛОВНІШИХ ПЕРЕДУМОВ РОЗРОБКИ ДІЄВИХ ЗАСОБІВ БОРОТЬБИ З НАСИЛЬНИЦЬКОЮ ЗЛОЧИННІСТЮ У ПЕНІТЕНЦІАРНИХ УСТАНОВАХ

Досліджено особу засудженого, що вчиняє насильницькі злочини в місцях позбавлення волі. Надано характеристику особи насильницького злочинця. Проаналізовано взаємозв'язок між особливостями особи засудженого до позбавлення волі та пошуком ефективних засобів попередження насильницької злочинності у пенітенціарних установах.

***Ключові слова:** особа засудженого, позбавлення волі, особа пенітенціарного злочинця, насильницька злочинність, пенітенціарні установи, попередження злочинності.*

Исследована личность осужденного, совершающего насильственные преступления в местах лишения свободы. Дана характеристика личности насильственного преступника. Проанализирована взаимосвязь между особенностями личности осужденного к лишению свободы и поиском эффективных мер предупреждения насильственной преступности в пенитенциарных учреждениях.

***Ключевые слова:** личность осужденного, лишение свободы, личность пенитенциарного преступника, насильственная преступность, пенитенциарные учреждения, предупреждение преступности.*

The article deals with the personality of the convicted person committing violent crimes in prison. The paper presents the characteristics of personality of violent criminals. The relationship between personality characteristics of the convicted person to imprisonment and the search for effective measures to prevent violent crime in prisons.

***Keywords:** personality of the convicted person, deprivation of liberty, identity of the criminal prison, violent crime, prisons, crime prevention.*

Постановка проблеми. Питання попередження насильницької злочинності в місцях позбавлення волі було і залишається одним з найважливіших питань діяльності пенітенціарної системи. Пошук і розробка дієвих засобів боротьби із злочинністю в пенітенціарних установах є одним з пріоритетних завдань кримінально-виконавчої політики держави.

Попередження злочинності в місцях позбавлення волі перебуває у нерозривному зв'язку з питаннями детермінації пенітенціарної злочинності, а також вивченням особливостей особи насильницького злочинця в місцях позбавлення волі.

В умовах сьогодення питання вивчення особи засудженого до позбавлення волі набуває особливої актуальності. Політичні, соціальні, економічні зміни у країні на сучасному етапі розвитку держави звертають на себе основну увагу науковців, часто залишаючи питання функціонування установ пенітенціарної системи на другому плані. Інтерес до

проблем вивчення особи засудженого сьогодні, порівняно з попередніми роками, значно знизився, вивченню злочинного насильства у місцях позбавлення волі серед засуджених приділяється недостатньо уваги у науковій літературі. Хоча саме від досконалого вивчення особи засудженого, правильного визначення основних мотивів поведінки засуджених в умовах позбавлення волі залежить розуміння основних причин вчинення засудженими насильницьких злочинів в установах пенітенціарної системи, розробка науково-практичних рекомендацій з вдосконалення кримінального, кримінально-процесуального і кримінально-виконавчого законодавства, а також заходів попереджувальної діяльності відповідних державних органів.

Головною метою статті є дослідження особи засудженого до позбавлення волі, визначення основних мотивів поведінки засудженого в умовах ізоляції від суспільства, проведення аналізу основних причин насильницьких злочинів у пенітенціарних установах у їх взаємозв'язку з особливостями особи засудженого, пошук ефективних заходів попередження насильницької злочинності та визначення основних напрямків боротьби з насильством в закладах пенітенціарної системи.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Колектив засуджених у пенітенціарних установах, особа в умовах ізоляції від суспільства, особа засудженого до позбавлення волі в різний час досліджувались такими вченими, як С.М. Абельцев, Г.А. Аванесов, Ю.М. Антонян, І.Б. Бойко, В.А. Верещагін, В.П. Голубєв, А.Д. Глоточкін, А.І. Долгова, Ю.М. Кудряков, А.І. Мокрецов, В.Ф. Пірожков, О.В. Усс, Г.Ф. Хохряков, І.В. Шмаров та ін. Однак, незважаючи на вже існуючий науковий потенціал дослідження питання, проблема вивчення особи засудженого в місцях позбавлення волі й дотепер залишається актуальною і потребує подальшого наукового дослідження.

Які б злочини не вивчалися, центральною проблемою завжди є особа злочинця, в якій відбиваються всі ознаки злочину. Насильство, що проявляється при скоєнні злочину, особливо яскраво характеризує особу злочинця, є її властивістю, невід'ємною рисою. Специфічність насильницьких злочинів завжди зумовлена особливостями осіб, що вчиняють ці діяння [1, с. 5].

Всебічне вивчення особи – необхідна умова пізнання протиправної поведінки засуджених до позбавлення волі, планування й організації процесу їх ресоціалізації.

О.А. Герцензон вказував на два аспекти досліджень злочинців. Один з них – індивідуальне соціологічне вивчення з метою виявлення умов, що сприяють вчиненню злочину, і використання найефективніших попереджувальних засобів, включаючи ті, які спрямовані на виправлення злочинця. Другий аспект полягає у вивченні особи з метою виявлення і узагальнення тих головних соціальних рис, якими характеризуються злочинці у своїй масі, і вивчення тих ознак, якими характеризується злочинність як їх статистична сукупність.

У кримінологічній літературі існує і підхід, при якому основна ува-

га приділяється вивченню самого злочинця, його особистісних особливостей. Тут за вихідне береться людина, що вчинила злочин, як суб'єкт соціальних зв'язків і відносин. За словами О.Б. Сахарова, злочинець як особа відрізняється від інших людей, а тому є всі підстави розглядати таку особу як якісно відмінну від решти громадян.

Щодо загальної характеристики особи злочинця в місцях позбавлення волі, можна сказати, що цей тип відображає певну цілісність соціально надбаних, відносно стійких криміногенних властивостей, визначальними серед яких є невідповідність їх свідомості і діяльності правовим нормам, які регулюють процес виконання кримінальних покарань. Кримінологічна типологія цих осіб повинна включати три групи ознак, які відображають: а) рівень криміногенного зараження особи; б) характер особистісних деформацій; в) генезис злочинної поведінки під час відбування покарання [10, с. 157].

Виклад основного матеріалу. Суть покарання у виді позбавлення волі полягає в ізоляції особи від суспільства, примусовому приміщенні в одностатеві колективи, наявності певних обмежень. Цей вид покарань полягає в тому, що засуджений зазнає певних втрат і страждань, передбачених справжнім кримінальним і кримінально-виконавчим законодавством. Вони полягають в обмеженні життєвого простору і вільного спілкування з іншими членами суспільства, взагалі свободи поведінки. Кара, яка властива покаранню у виді позбавлення волі, особливо виявляється в місцях позбавлення волі, де навколишнє середовище заглиблює фізичні і духовні страждання особи. Покарання у виді позбавлення волі, з одного боку, нерідко виступає необхідним «поштовхом», «каталізатором» для значної частини засуджених, який направляє особу до правильного сприйняття засобів виправно-трудової дії, до самовиховання, усвідомлення своєї вини. З іншого – воно (особливо тривале і неодноразове), на жаль, відіграє роль засобу відчуження від суспільства, в більшості випадків травмує особу, руйнує соціальні, зокрема важливі для особи сімейні і родинні зв'язки, що викликає фрустраційні настрої, песимістичний настрій до життя, відчай, але в той же час формує і живить певні негативні риси особи, спричиняючи відповідні форми поведінки: агресивність, примітивність потреб і способів їх задоволення, негативне ставлення до покарання і вимог адміністрації, взагалі заперечення соціальних цінностей.

Примусове одностатеве об'єднання на обмеженому просторі великої кількості не кращих представників суспільства, нав'язування небажаних відносин, постійний ґрунт для виникнення конфліктних ситуацій, відчуття незахищеності, вороже оточення, прояв стадних інстинктів, постійне очікування образи, насмішок, нападу, насильства з боку тих, хто і до арешту вирішував свої проблеми за допомогою сили, а також можливість безкарно (що добре знають засуджені) вчинити ті або інші форми насильства – все це штовхає засуджених на різні за мотивами і цілями злочини. Насильство, таким чином, є невід'ємною частиною такої системи виконання покарань [9, с. 98-99].

Характерною особливістю психіки багатьох засуджених є швидкий перехід від стану надії, упевненості в своєму майбутньому до стану повної безнадійності. У такому стані багато засуджених йдуть на найтяжчі злочини [3, с. 9].

Безпринциповість, групівщина, розбрати між окремими угрупованнями, засилля злочинських авторитетів, глузування, прізвиська та інші приниження – все це породжує гнітючу атмосферу незахищеності і невпевненості, відчуття повного безсилля окремої особи перед обставинами, що склалися, веде до взаємного недовір'я, підозрілості, коли в кожному бачать потенційного ворога. У свою чергу, це може викликати загострення відносин, конфлікти, породжувати нові злочини [4, с. 43].

Емоційна нестійкість, нестриманість, обмеження можливості самоуправління в екстремальних умовах, переважання збудження над гальмуванням, емоцій над розумом є характерним для більшості засуджених, що вчиняють злочини в місцях позбавлення волі. Окрім цього, підвищена зарозумілість, упертість, а в особливо небезпечних злочинців в колонії – підвищений самоконтроль, разом з організаторськими здібностями сприяють формуванню лідерства, організації і вчиненню ретельно підготовлених злочинів в умовах ізоляції, а тому таких, що важко розкриваються [8, с. 732].

Прагнення до насильства стає рисою характеру людини, що пройшла „злочинну школу”. У місцях позбавлення волі насильницькі дії щодо особи здійснюються не тільки злочинцями з сильною і злою волею, але і безвольними виконавцями, що потрапили в залежність від іншої сильнішої волі або опинилися у складній життєвій ситуації. Приклади подібної поведінки найчастіше зустрічаються в місцях позбавлення волі, де сліпа покора чужій волі для слабких осіб є шансом вижити. Дослідження показують, що насильство в місцях позбавлення волі частіше вчиняється засудженими не з власної волі, а за розпорядженням або злочинного авторитету, або у зв'язку з вимогами злочинних традицій, правил, установок. У цих випадках злочинець дійсно втрачає свою особу, перетворюючись на робота, що слухняно виконує волю господаря. Злочинець чинить зло, прагнучи залучитися до елітної групи або просто побоюючись її не послухатися внаслідок звичайного страху перед силою [12, с. 128-129].

Попередження насильницьких злочинів в місцях позбавлення волі є достатньо складною, самотійною проблемою. Тут кримінологічні знання, підходи і методи повинні використовуватися повною мірою, але з урахуванням, звичайно, конкретних умов відбування покарання, включаючи сюди і соціальне середовище засуджених, цінності, що складаються там, норми і стандарти поведінки, особливо неформальні, малих груп, соціально-психологічні процеси, що протікають в цьому середовищі [2, с. 212].

Знання індивідуальних особливостей поведінки злочинців і способів їх адаптації до умов відбування покарання (поведінки в типових життєвих ситуаціях), з одного боку, і стан всього комплексу взаємин – з іншого – дозволяє здійснити контроль виникаючої криміногенної на-

пруженості і профілактику протиправної поведінки засуджених в місцях відбування покарань у виді позбавлення волі [6, с. 90].

Своєчасне виявлення негативних тенденцій в середовищі засуджених, індивідуально-профілактична робота з лідерами, інформування про глибинні психологічні явища працівників установ дозволяє запобігати груповим ексцесам і правопорушенням в середовищі засуджених [13, с. 68].

При організації попереджувальної роботи необхідним є диференційований підхід, тобто заходи профілактики не можуть бути однаковими для всіх груп населення, категорій злочинів і злочинців [5, с. 54].

Ще в дореволюційний час С.В. Познишев писав: «перше, що необхідно зробити для того, щоб забезпечити у в'язниці посильне досягнення мети виправлення, – це розмістити арештантів так, щоб гірші не робили впливу на порівняно кращих, щоб арештанти не зливалися в одну згуртовану масу, духовними вождями якої завжди є найбільш безсоромні і розбещені і яка завжди зуміє паралізувати і нейтралізувати всяку виховну дію і підпорядкувати окрему особу своїм порядкам і традиціям» [11, с. 43].

У справі профілактики насильства в пенітенціарній системі особливе значення має індивідуальна робота з конкретною особою, часто навіть більш успішна, ніж в умовах свободи, адже засуджений внаслідок його ізоляції постійно перебуває у полі зору представника адміністрації.

Індивідуально-профілактична дія повинна здійснюватися з урахуванням типологічної приналежності даного індивіда. Типологічний підхід багато в чому полегшує таку дію: якщо в ході роботи з конкретним засудженим, який може встати на злочинний шлях, буде з'ясовано його приналежність до певного типу особи, це дозволить порівняно швидко скласти уявлення про його індивідуальні особливості і залежно від цього побудувати попереджувальну роботу з ним [7, с. 437].

Таким чином, проведене дослідження дає підстави для висновку, що вивчення основних мотивів поведінки засуджених в місцях позбавлення волі, аналіз особливостей особи засудженого дозволить правильніше спрогнозувати можливий розвиток тих чи інших ситуацій, що виникають серед засуджених у пенітенціарних установах, допоможе не лише визначити ефективні засоби попередження насильницької злочинності в установах пенітенціарної системи на індивідуальному рівні, але й виокремити основні напрямки загальносоціального попередження насильницької злочинності в місцях позбавлення волі.

Бібліографічні посилання

1. Абельцев С. Н. Личность преступника и проблемы криминального насилия / Абельцев С. Н. – М., 2000.
2. Антонян Ю. М. Криминологические основы исправления и перевоспитания осужденных / Ю. М. Антонян // Правовые проблемы борьбы с преступностью : сб. науч. статей / под ред. В. Д. Филимонова. – Томск, 1990 – С. 212-224.
3. Глоточкин А. Д., Пирожков В. Ф. Психологические состояния человека, лишённого свободы / Глоточкин А. Д., Пирожков В. Ф. – М., 1968.
4. Глоточкин А. Д., Пирожков В. Ф. Эмоции и чувства человека, лишённого

свободи / Глоточкин А. Д., Пирожков В. Ф. – М., 1970.

5. Елеськин М. В. Индивидуальные особенности и прогнозирование противоправного поведения организованных преступников в исправительных учреждениях / М. В. Елеськин // Следователь. – 2000. – № 7. – С. 46.

6. Закалюк А. К. Прогнозирование и предупреждение индивидуального преступного поведения / Закалюк А. К. – М., 1986.

7. Криминология : учебник / под ред. акад. В. Н. Кудрявцева, проф. В. Е. Эминова. – М., 1995.

8. Криминология : учебник для вузов / под общ. ред. д.ю.н., проф. А. И. Долговой. – 2-е изд. перераб. и доп. – М., 2002.

9. Криминологія. Особлива частина : навч. посіб. / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, О. Г. Кальман ; за ред. І. М. Даньшина. – Х., 1999.

10. Курс криминології. Особлива частина : підручник : у 2-х кн. / М. В. Корнієнко, Б. В. Романюк, І. М. Мельник та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужи. – К., 2001.

11. Познышев С. В. Очерки тюремного ведения / Познышев С. В. – М., 1915.

12. Сердюк Л. В. Насилие: криминологическое и уголовно-правовое исследование / под ред. Засл. деятеля науки РФ, докт. юрид. наук, проф. Щербы С. П. – М., 2002.

13. Шамсунов С. Актуальные задачи совершенствования психологической службы УИС / С. Шамсунов // Ведомости уголовно-исполнительной системы. – 2003. – № 2 (22). – С. 65-71.

Надійшла до редакції 25.03.2012

Н.О. Овчарик

ад'юнк

*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 343.9.01

ВИКРАДЕННЯ ЧУЖОГО МАЙНА З АВТОМОБІЛІВ ЯК ОБ'ЄКТ КРИМІНОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Встановлено доцільність проведення комплексного монографічного дослідження проблеми викрадення чужого майна з автомобілів на основі аналізу стану наукової розробленості теми та акцентуації на основних складових самої актуальності такої роботи.

Ключові слова: злочин, склад злочину, власність, чуже майно, злочини проти власності, криминологічна безпека.

Установлена целесообразность проведения комплексного монографического исследования проблемы хищения чужого имущества из автомобилей на основе анализа состояния научной разработанности темы и акцентуации внимания на основных составляющих самой актуальности такой работы.

Ключевые слова: преступление, состав преступления, собственность, чужое имущество, преступления против собственности, криминологическая безопасность.

In the article expedience of conducting of complex monographic research of problem of theft of stranger property is set from cars on the basis of analysis of the state of scientific developed of theme and accentuation of attention on the basic constituents of actuality of such work.

Keywords: crime, corpus delict, property, stranger property, crimes against property, criminology safety.

Постановка проблеми. Конституція України у ст. 41 проголосила, що кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, а також що ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Одним із завдань кримінального законодавства відповідно до ч. 1 ст. 1 Кримінального кодексу (далі – КК) України є правове забезпечення охорони власності та запобігання злочинам.

Ефективне вирішення завдань, визначених законодавством України про кримінальну відповідальність, є можливим тільки в результаті вдосконалення запобіжних процедур, запропонованих стосовно окремих видів або груп злочинів, з урахуванням принципів та загальних положень теорії запобігання злочинам.

Очевидно, що у структурі загальнокримінальної злочинності корисливі посягання на власність завжди становлять переважну більшість всіх зареєстрованих злочинів. З цього приводу Н.В. Кулакова зазначає, що злочини, які посягають на власність, становлять одну з найпоширеніших груп злочинних діянь, оскільки зазіхають на одне з найважливіших соціальних благ – право власності. Необхідність дослідження таких злочинів та визначення ефективних заходів запобігання ним пов'язані з тим, що вони мають масовий характер і за цією ознакою далеко позаду залишають всі інші (у структурі злочинності корисливі злочини становлять понад 50%) [1, с. 297].

Про правильність такого висновку свідчить й офіційна статистика Міністерства внутрішніх справ України. Так, у 2009 р. зареєстровано 242766 злочинів проти власності, що склало 55,8% від усіх зареєстрованих злочинів; у 2010 р. – 318216 (відповідно 63,5%); за перший квартал 2011 р. зареєстровано 78523 таких злочинів (60,5%)¹.

Подальше поглиблене дослідження основних кримінологічних проблем забезпечення запобіжної діяльності, здатне розширити теоретичну і практичну базу розроблення окремих методів профілактики, є особливо актуальним, коли йдеться про доволі поширені злочини. При цьому слід зазначити, що серед корисливих злочинів, що посягають на власність, значну частку складають випадки викрадення чужого майна з автомобілів, які окремою графою в офіційній статистиці не відображаються, хоча для цього є всі підстави.

Так, Генеральна прокуратура, Державна податкова служба, Державна митна служба, Міністерство з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків чорнобильської катастрофи, Державна судова адміністрація, Міністерство внутрішніх справ, Міністерство оборони, Адміністрація державної прикордонної служби, Державний департамент з питань виконання покарань (нині – Державна пенітенціарна служба) з метою приведення у відповідність до

¹ Дані взято з електронного ресурсу. Режим доступу: <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/374130> та <http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/519179>.

законодавства та інших нормативних актів України системи обліку злочинів, осіб, які їх учинили, кримінальних справ, а також удосконалення інформаційного забезпечення діяльності правоохоронних органів 25.05.2010 р. ухвалили спільний наказ „Про затвердження Інструкції про єдиний облік злочинів”.

У Додатку 1 до п. 6.2 „Форма 1 „Статистична картка на виявлений злочин” Інструкції зазначено, що у п. 18 мають відображатися додаткові відмітки щодо кваліфікації злочину; Додаток 12 містить Довідник 9, у якому зазначено, що при вчиненні злочинів, передбачених ст. 185-191 КК, у вказаному п. 18 „Форми 1” слід вказувати пункт 13 – «із транспортних засобів» та пункт 14 – «у т.ч. з автомобілів». Таким чином, нами надіслано запит до Головного управління інформаційно-аналітичного забезпечення Головного штабу МВС України щодо отримання статистичних даних про кількість зареєстрованих викрадень чужого майна з автомобілів протягом 2010-2011 рр.

Метою цієї статті є встановлення доцільності проведення комплексного монографічного дослідження проблеми викрадення чужого майна з автомобілів на основі аналізу стану наукової розробленості теми та акцентуації на основних складових актуальності такої роботи.

Аналіз публікацій, в яких започатковано дослідження проблеми. Кримінально-правові та кримінологічні проблеми запобігання злочинам проти власності у різні роки розглядалися такими вітчизняними та зарубіжними вченими, як М.І. Бажанов, В.С. Батиргарєєва, Л.С. Білогриць-Котляревський, Г.М. Борзенков, В.О. Владимиров, Л.Д. Гаухман, М.А. Гельфер, В.О. Глушков, В.В. Голіна, Б.М. Головкін, В.Г. Гончаренко, О.О. Горішний, В.П. Ємельянов, А.Ф. Зелінський, М.М. Ісаєв, М.Й. Коржанський, Г.Л. Кривоченко, Г.А. Крігер, В.Г. Кундеус, Н.О. Лопашенко, Ю.І. Ляпунов, В.В. Мальцев, П.С. Матишевський, М.І. Мельник, М.П. Михайлов, Б.С. Нікіфоров, М.І. Панов, В.Я. Тацій, І.С. Тишкевич, М.Д. Шаргородський та ін.

Виклад основного матеріалу. Враховуючи постійно зростаючу кількість автомобілів на дорогах та вулицях населених пунктів України, недостатню кількість спеціально облаштованих охоронюваних майданчиків для їх паркування та стоянки, все більш актуальною стає проблема забезпечення права власності на майно, що знаходиться в автомобілях. Разом з тим, розв'язання цього питання є можливим тільки у тісній взаємодії всіх суб'єктів запобігання злочинам, а також при активній пропагандистській кампанії стосовно віктимологічної профілактики викрадень чужого майна з автомобілів.

Зокрема, М.В. Веремєнко вказує на надзвичайну потужну криміногенність цих злочинів. На його думку, крадіжки із автомобілів є першою ланкою системи злочинних посягань на самі автомобілі. Іншими словами, цей вид злочинів є фундаментом, „тренувальною базою” для молодих злочинців [2, с. 41].

Викрадення чужого майна з автомобільного транспорту належить

до так званої „вуличної злочинності”, воно стає більш поширеним, ніж вуличні грабежі та розбої. На нашу думку, це зумовлено тим, що злочинцю не потрібно вступати в контакт із потенційною жертвою, через що викрадення майна з автомобіля є менш ризикованим.

Враховуючи значне погіршення соціально-економічної ситуації в нашій країні, викликане наслідками світової фінансової та економічної кризи, злочинні посягання на власність для окремих верств населення стали чи єдиним засобом існування.

У зв'язку з цим правоохоронці мають вживати всіх можливих заходів для зменшення росту різних видів злочинів, що за місцем їх вчинення належать до вуличної злочинності. Разом з тим, для підвищення ефективності такої діяльності має бути розроблено та впроваджено належне науково-методичне забезпечення. І якщо запобіганню більшості злочинів проти власності в науці приділено достатньо уваги, то проблеми викрадень чужого майна з автомобілів, а відповідно – і заходи запобігання їм, залишаються малодослідженими та потребують якісно нового осмислення. Це зумовлено багатьма факторами, до яких можна віднести:

- 1) постійне зростання кількості приватних автомобілів;
- 2) недостатня кількість охоронюваних місць для тимчасового зберігання транспортних засобів;

- 3) небажання деяких автовласників залишати свої автомобілі у спеціально відведених охоронюваних місцях або через їх віддаленість від місця проживання, або через їх високу ціну, або через переоцінену власну безпеку.

Про правильність такого висновку свідчать численні публікації в засобах масової інформації стосовно окремих фактів викрадень з автомобілів. Такі повідомлення, на жаль, зараз є чи не єдиним превентивним заходом. Так, одне з опитувань автовласників показало, що найбільше вони побоюються двох негативних явищ – поганих доріг та крадіжок з власних авто [3].

Введене у пошуковому вікні офіційного сайту МВС України ключове слово „автомагнітола” дало нам більш як 50 публікацій про крадіжки з автомобілів. Ось заголовки деяких з них: „Правоохоронці затримали автозłodія-кримінальника”, „Автомобільні крадіжки: як уберегтися?”, „Правоохоронці Одещини затримали «серійного» викрадача автомагнітол”, „На Івано-Франківщині затримано зловмисників, які обкрадали автомобілі людей похилого віку”, „Крадіжки з автомобілів як спосіб життя”, „Міліціонери по „гарячих слідах” затримали крадія-розбійника”, „Вдень – таксисти, уночі – злодії”, „Ужгородський злодій „потрошив” лише ВАЗи”, „Відбувши покарання за пограбування, зловмисник вирішив опанувати „ремесло” автозłodія”, „Злодій не зміг завести чуже авто, тому вдовольнився магнітолою та перфоратором” [4] та багато інших.

Проведене дослідження слідчої, прокурорської та судової практики показало, що найчастіше вчиняються крадіжки із автомобілів вітчизняного виробництва, що, у свою чергу, зумовлено відносною легкістю самого проникнення до салону без пошкодження при цьому цілісності

конструкцій та агрегатів. Засобами вчинення злочинів часто стають звичайні побутові ножиці, якими відмикається замок дверцят автомобілів. Предметами злочинних посягань здебільшого є автомагнітоли та інші речі, які залишають у салоні власники автомобілів або їх пасажери.

Разом з тим не можуть відчувати себе у безпеці й особи, які зберігають свої автомобілі в гаражах, оскільки трапляються випадки проникнення до цього сховища з метою викрадення як майна, що знаходиться в гаражі, так і майна, що знаходиться в салоні автомобіля.

Так, 01.03.2010 р. Сімферопольським районним судом АР Крим розглянуто таку кримінальну справу. Приблизно о 01.00 В. і С., перебуваючи біля гаражів, розташованих біля будинку №4 по вул. Шкільній с. Молодіжне Сімферопольського району АР Крим, вступили у злочинну змову, спрямовану на таємне викрадення чужого майна, з іншою особою, за даними досудового слідства – М., після чого С. залишився біля гаражів спостерігати за навколишньою обстановкою, а В. з іншою особою, за даними досудового слідства – М., у результаті пошкодження металевих воріт проникли до гаража, що належить А., де знаходився автомобіль „OpeI Kombi”, з салону якого таємно викрали бортовий комп'ютер, що складається з автомобільної магнітоли й дисплея, вартістю 3427 гривень, чим завдали матеріальної шкоди потерпілому А. на зазначену суму. З місця скоєння злочину зникли, викраденим розпорядилися на свій розсуд [5].

Аналіз вітчизняних публікацій свідчить, що вказаним проблемам приділяється мало уваги. Разом з тим, у Російській Федерації останнім часом захищено дві кандидатські дисертації: А.В. Лагутчкіним „Боротьба із викраденнями чужого майна з автомобілів, які вчиняються неповнолітніми” (2006 р.) та М.В. Веремєнком „Діяльність підрозділів органів внутрішніх справ щодо виявлення, попередження, запобігання та розкриття крадіжок із автомобілів” (2007 р.).

На теренах України подібних досліджень не проводилося, що додатково свідчить про своєчасність та доцільність дослідження кримінологічної характеристики та запобігання органами внутрішніх справ викраденням чужого майна з автомобілів.

Також слід зазначити, що малодослідженими та недооціненими з точки зору їх значимості у протидії цьому виду злочинності залишаються питання віктимологічної профілактики.

Враховуючи багатогранність розглядуваної проблеми, перед нами постає питання обрання певних орієнтирів для здійснення запланованої роботи. Вважаємо, що таким орієнтиром при проведенні кримінологічної характеристики та визначенні конкретних заходів запобігання викраденням чужого майна з автомобілів може стати відносно нове кримінологічне вчення, яке також спрямоване на наукове забезпечення запобіжної діяльності, а саме кримінологічна безпека.

Загальнотеоретичні положення забезпечення кримінологічної безпеки вперше запропоновані М.М. Бабаєвим та В.О. Плешаковим. Не вдаючись до глибокого аналізу їх праць, зазначимо, що кримінологічна

безпека повністю спрямована на створення адекватної сучасним кримінологічним процесам і явищам системи комплексного захисту громадян, суспільства, держави від різних загроз, більшість із яких зазначено в Особливій частині КК України.

М.М. Бабаєв вважає, що базою кримінально-правової політики держави слід зробити саме кримінологічну безпеку, оскільки в ієрархії проблем, які складають чи повинні складати першочергову і дієву турботу влади, закон зовсім не випадково віддав чи не найвищий ступінь забезпеченню безпеки громадян, суспільства та держави від зростаючого валу різного виду загроз буквально в усіх сферах їх життєдіяльності [6, с. 7].

В.О. Плешаков визначає кримінологічну безпеку як сукупність знань про стан захищеності життєво важливих й інших істотних інтересів особи, суспільства і держави від злочинних посягань та загроз таких посягань, про діяльність щодо зниження небезпеки та попередження кримінальних загроз, забезпечення кримінологічного захисту об'єктів і предметів злочинного посягання, віктимологічну профілактику [7, с. 9].

Саме тому здійснювати кримінологічну характеристику та визначати конкретні заходи запобігання викраденням чужого майна з автомобілів ми будемо на основі кримінологічної безпеки як однієї із основних частин кримінально-правової політики держави.

На нашу думку, основою такої діяльності має бути обґрунтування положення про кримінологічну безпеку права власності як системного явища кримінологічної теорії та визначення її практичного значення для запобігання протиправним посяганням на неї; визначення складових кримінологічної безпеки права власності, якими можна буде вважати об'єкт небезпеки, кримінальні загрози та їх джерела, суб'єкти забезпечення безпеки, стан кримінологічного захисту об'єктів та предметів злочинного впливу, заходи запобігання злочинним посяганням, а також віктимологічна профілактика.

Висновки. Усе вищевикладене дозволяє дійти кількох висновків, які можуть бути певним свідченням доцільності та своєчасності дослідження кримінологічної характеристики та запобігання ОВС викраденням чужого майна з автомобілів.

По-перше, назріла нагальна потреба виділення окремою графою в офіційній статистиці даних стосовно викрадень чужого майна з автомобілів, оскільки неможливо зробити правильну розстановку сил та засобів ОВС без достатньої кримінологічної інформації про зазначене явище.

По-друге, доводиться констатувати, що сьогодні в Україні основним та найдієвішим заходом запобігання розгляданим негативним явищам залишається особисте рішення автовласника та його пасажирів про незалишення будь-яких речей чи предметів у салоні автомобіля, виявлення яких сторонніми особами може спровокувати їх викрадення.

І нарешті, лаконічним свідченням актуальності нашого дослідження може бути теза про те, що кожен із нас прагне бути впевненим на 100%, що його майно, незалежно від того його вартості, буде недоторканим і

не піддається будь-яким злочинним посяганням.

Бібліографічні посилання

1. Профілактика злочинів : підруч. / О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Ф. Гіда та ін. ; за заг. ред. д.ю.н., проф. О. М. Джужи. – К., 2011.
2. *Веремєнко М.В.* Правовые вопросы организации борьбы с кражами из автотранспортных средств / Веремєнко М.В. // Российский следователь. – 2006. – № 9. – С. 41-43.
3. В статистике преступлений лидируют кражи из автомобилей. – Режим доступа : <http://newsme.com.ua/accident/crime/249361>.
4. Електронний ресурс. – Режим доступу : http://mvs.gov.ua/mvs/control/mai0n/uk/search/results?&search_param=%D0%B0%D0%B2%D1%82%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%B3%D0%BD%D1%96%D1%82%D0%BE%D0%BB%D0%B8&searchForum=1&searchDocarch=1&searchPublishing=1&page=1.
5. Єдиний державний реєстр судових рішень. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/11896198>.
6. *Бабаєв М. М.* О криминологической составляющей уголовной политики / Бабаєв М. М. // Криминологический журнал. – 2008. – № 2. – С. 4-10.
7. *Плешаков В. А.* Криминологическая безопасность и ее обеспечение в сфере взаимодействия организованной преступности и преступности несовершеннолетних : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Плешаков В. А. – М., 1998.

Надійшла до редакції 24.05.2012

Л.Л. Тихоненко
науковий співробітник
(Харківський національний
університет внутрішніх справ)
УДК 351.743 : 343.85-053.6(477)

ПРОБЛЕМИ ДИТЯЧОЇ БЕЗДОГЛЯДНОСТІ ТА БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

Проаналізовано причини, що сприяють розповсюдженню такого негативного явища, як безпритульні і бездоглядні “діти вулиці” у сучасному українському суспільстві. Надано пропозиції щодо застосування заходів, які сприятимуть попередженню та подоланню цього явища.

Ключові слова: міліція, профілактика, безпритульні діти, бездоглядні діти.

Проанализированы причины, способствующие распространению такого негативного явления, как беспризорные и безнадзорные "дети улицы" в современном украинском обществе. Даны предложения по применению мер, способствующих предупреждению и преодолению этого явления.

Ключевые слова: милиция, профилактика, беспризорные дети, безнадзорные дети.

The reasons contributing to the spread of such negative phenomena as homeless and neglected "street children" in the modern Ukrainian society are analyzed. The suggestions on measures that will help prevent and combat this phenomenon are given.

Keywords: the police, preventive measures, homeless children, neglected children.

Постановка проблеми. Охорона дитинства в Україні законодавчо визначена як стратегічний загальнонаціональний пріоритет [1]. Проте продовжує існувати така гостра соціальна проблема, як «діти вулиці». Так, Дитячий фонд ООН ЮНІСЕФ встановив, що кількість безпритульних дітей в Україні становить близько 150-160 тисяч, тоді як офіційна статистика повідомляє лише про 12 тисяч [2].

Загальновідомо, що життя і здоров'я дітей, які живуть на вулиці, постійно перебувають під загрозою, а збільшення їх чисельності становить певну небезпеку для суспільства. Так, згідно з даними МВС України за 2011 р., неповнолітніми (або за їх участю) вчинено 17,8 тисяч злочинів, що на 2,9% більше, ніж у 2010 р. (17,3 тис.) [3]. Зрозуміло, що збереження високого рівня дитячої бездоглядності сприяє росту правопорушень та злочинності. Тому зазначена проблема хвилює науковців і політиків, працівників правоохоронних органів, громадські організації.

Метою даної статті є дослідження комплексу проблем, пов'язаних з безпритульними дітьми, зокрема з'ясування змісту термінів, визначення причин безпритульності та бездоглядності дітей.

Дане дослідження постає продовженням численних праць щодо визначення пріоритетних напрямків вдосконалення діяльності органів влади, зокрема міліції, щодо подолання дитячої бездоглядності в Україні та пропонує авторське бачення шляхів попередження виникнення вказаного явища.

Аналіз публікацій, в яких започатковано дослідження проблеми. Слід зазначити, що проблемою дитячої безпритульності займалися багато вітчизняних та зарубіжних науковців, зокрема О.М. Бандурка, В.В. Вітвицька, А.Г. Зінченко, С.Г. Поволоцька, Б.М. Прудніков [4-8] та інші вчені. Однак, незважаючи на інтенсивність та широкий спектр досліджень, присвячених різним аспектам цього питання, сьогодні й досі гостро стоїть проблема викорінення такого негативного явища, як дитяча бездоглядність та безпритульність, і це обумовлює актуальність обраної теми.

Виклад основного матеріалу. Перш за все, вважаємо за необхідне визначити терміни «дитяча безпритульність та «дитяча бездоглядність», а також схожі за змістом поняття.

Так, з точки зору сучасного законодавства дитиною вважають кожну людину у віці до 18 років, якщо за законом, застосованим до даної особи, вона не досягає повноліття раніше [1; 9].

Відповідно до Закону України «Про охорону дитинства» безпритульні – це діти, які були покинуті батьками, самі залишили сім'ї або дитячі заклади, де вони виховувались, і не мають певного місця проживання [1].

Термін «бездоглядні діти» не має чіткого визначення в національному законодавстві, найчастіше він використовується як синонім до поняття «безпритульні діти». Але, на наш погляд, не слід поєднувати ці поняття, оскільки безпритульність має майновий характер, а бездоглядність – соціальний. Таким чином, вважаємо можливим запропонувати

таке визначення поняття: бездоглядні діти – це діти, які не забезпечені сприятливими умовами для фізичного, духовного та інтелектуального розвитку (матеріальне благополуччя сім'ї, належне виховання, догляд та дбайливе ставлення до дитини, здорова матеріальна атмосфера тощо). Отже, дитяча бездоглядність – це послаблення чи відсутність нагляду за поведінкою, розвитком, самопочуттям дитини з боку батьків чи осіб, що їх замінюють.

Діти, які своєчасно не отримують відповідного соціального захисту, стають «дітьми вулиці». В Україні до сьогодні не існує вичерпного визначення цієї категорії дітей, але, за визначенням ЮНІСЕФ, «діти вулиці» – це неповнолітні, для яких вулиця стала постійним місцем перебування. Таким чином, до «дітей вулиці» можна віднести:

- дітей, які залишились без батьківської опіки й визначеного місця проживання;
- дітей – вихованців будинків-інтернатів та притулків, які з різних причин втекли з них і перебувають на вулиці (діти, які перебувають під опікою держави);
- дітей, які мають сім'ю, але тимчасово втратили з нею зв'язки;
- дітей, які мають дім і сім'ю, але перебувають протягом дня на вулиці;
- дітей, які заробляють кошти жебракуванням і крадіжками;
- дітей, схильних до бродяжництва та інших видів асоціальної поведінки.

Узагальнюючи викладене, можна стверджувати, що поняття «діти вулиці» об'єднує у собі два інших: «безпритульні діти» і «бездоглядні діти».

Не можна забувати, що бездоглядні та безпритульні «діти вулиці» – благодатне підґрунтя для правопорушень. Тому ця проблема є однією з головних для держави, а для її вирішення необхідно, перш за все, виявити причини виникнення даного негативного явища.

Під поняттям «причина» розуміють, по-перше, явище, яке обумовлює або породжує інше явище; по-друге, підставу, привід для яких-небудь дій, вчинків (спонукання, міркування, мотиви, якими спричиняються які-небудь вчинки); по-третє, непередбачений випадок, скрутні обставини [10, с. 957].

Однією з таких причин є соціально-економічна. Криза 1990-х рр. призвела до збільшення кількості людей, які залишилися без роботи чи мали нерегулярний заробіток. Спад виробництва, зростання цін за одночасних вкрай низьких заробітній платі та пенсійних виплатах призвело до зниження рівня життя багатьох громадян. Так само в умовах глибокої економічної кризи 2008 р. багато сімей постали перед необхідністю чисто фізичного виживання. Намагаючись подолати матеріальні труднощі, батьки змушені майже весь вільний час витратити на пошуки додаткового заробітку, що призводить до браку часу для виховання та спілкування зі своїми дітьми. Тобто діти залишаються без догляду дорос-

лих [8, с. 80].

Розшарування суспільства за матеріальним становищем, збільшення частки населення, яке існує за межею бідності, боляче відбивається на дітях. Діти з малозабезпечених сімей намагаються шукати краще життя на вулиці, для досягнення матеріального благополуччя вони, як правило, більш схильні до використання протиправних заходів.

Також значна частина наших громадян у пошуках роботи за межами України змушені залишати своїх дітей без догляду, інколи майже на незнайомих людей, чим часто провокують дітей на неадекватну поведінку та вчинки, в тому числі злочинні. Таким чином, контингент «бездоглядних і безпритульних» сьогодні часто поповнюють також і діти сімей українських трудових мігрантів.

Сьогодні склалася така ситуація, що матері-одиначки не отримують достатньої державної підтримки. Тож об'єктивна неспроможність таких матерів приділяти своїм дітям необхідну увагу також відповідним чином загострює проблему дитячої бездоглядності.

Таке ганебне явище, як соціальне сирітство в багатьох випадках зумовлено не загибеллю чи смертю батьків, а патологією батьківської поведінки, нехтуванням батьківськими обов'язками. Діти при живих батьках залишаються наодинці з різними життєвими труднощами і проблемами, внаслідок чого багато з них поповнюють ряди безпритульних, а щоб прожити – займаються жебрацтвом, вчиняють протиправні дії та злочини.

Ще однією вагомою причиною обрання дітьми вільного життя поза стінами рідного будинку є застосування жорстких методів виховання, застосовуваних до них з боку батьків. Робота щодо своєчасного виявлення таких сімей і проведення відповідної профілактичної роботи потребує значного поліпшення з боку як органів внутрішніх справ, так і відповідних служб держадміністрацій.

Занепокоєння викликає й той факт, що частина дітей залишає з тієї чи іншої причини навчання у школі, позбавляючись таким чином виховного впливу з боку вчителів, тоді як вплив сім'ї на цих дітей, як правило, є негативним.

На жаль, за умов глибокої соціально-економічної кризи загальноосвітні школи часто не спроможні допомогти дитині у скрутній ситуації. Частина вчителів має недостатній рівень культури і професійної підготовки, не користується авторитетом серед учнів. Кращі вчителі переходять до елітних шкіл, ліцеїв, гімназій тощо. Все це відчужує дітей від школи, вони втрачають до неї інтерес, відчують безперспективність навчання, нудьгу, рутину життя, прагнуть змінити середовище, позбутися зовнішнього тиску, одержати свободу, подорожувати у пошуках цікавого, романтичного світу [11, с. 105].

Переважає більшість неповнолітніх правопорушників – це підлітки, які втратили інтерес до навчання, не відчують прагнення до пізнання. Оскільки серед учнівської молоді мають місце факти паління, вживання

алкоголю чи наркотиків, хуліганства і крадіжок, статевої розбещеності, особливу увагу треба приділяти відповідним напрямкам роботи з протидії цим негативним явищам.

У виховній роботі, пов'язаній з профілактикою правопорушень, особливе місце має зайняти правове виховання. Однак через непідготовленість педагогів до цієї роботи, відсутність необхідної літератури воно не відповідає потребам дня, як правило, зводяться до ознайомлення учнів з основними положеннями кримінального права, залишаючи поза увагою інші, не менш важливі у житті людини галузі права. Працівники правоохоронних органів, виступаючи перед учнями, часто захоплюються висвітленням конкретних злочинів, механізмів їх вчинення та розкриття, не звертаючи уваги, що така деталізація тільки навчає «методиці» скоєння протиправних діянь. Водночас, більшу увагу слід приділяти морально-правовій оцінці негативних вчинків, питанням невідворотності відповідальності за скоєне. Потребує особливого наголосу проблема виховання у школярів поваги до тих, хто стоїть на охороні закону. З цією метою слід частіше організовувати зустрічі учнівських колективів з працівниками правоохоронних органів, можливо, навіть відвідувати місця їх роботи.

Недоліки існують й в організації проведення вільного часу дітьми. Останнім часом більшість дитячих гуртків, спортивних секцій, художніх студій та інших подібних організацій стали функціонувати на платній основі. Причому в більшості випадків встановлюються такі розміри внесків, що не кожна сім'я може дозволити собі такі витрати. В результаті діти опиняються на вулиці, безцільно вештаються вулицями у пошуках, що нерідко закінчується пияцтвом, вживанням наркотиків, бійками, правопорушеннями та злочинами [8, с. 88].

Ще одна з причин появи дітей на вулиці – це моральна криза сучасного суспільства, адже навіть із благополучних сімей діти втікають на вулицю, оскільки батьки зовсім не цікавляться духовним світом своїх дітей.

На жаль, мають місце непоодинокі випадки порушення житлових і майнових прав дітей. Приватизаційні процеси на ринку житла, корупція дають можливість незаконно відсудити, продати житло, що належить дитині, позбавляючи її місця проживання. Така дитина стає безпритульною, бродяжить, поповнює ряди груп ризику.

Поширенню бездоглядності, злочинності сприяє недостатня робота органів міліції щодо виявлення та притягнення до відповідальності батьків, які нехтують обов'язками з виховання своїх дітей, дорослих та батьків, які втягують дітей у протиправну діяльність, примушують їх займатися жебракуванням, проституцією тощо. Також правоохоронним органам необхідно більш уваги приділяти профілактичним заходам.

Небезпечним є й те, що в Україні здійснюється випуск та ввіз з інших країн видань, які пропагують культ насильства та жорстокості, ідеалізують незалежний спосіб життя «дітей вулиці», вживання наркотиків та стан наркотичного оп'яніння, показують засоби виготовлення підрипних устроїв, вогнепальної зброї, організації вбивства чи вчинення акту

насилення. Легкий доступ до інформації через мережу Інтернет також криє в собі чималу небезпеку. Таким чином, сучасні ЗМІ та засоби комунікації є важливою і невід'ємною частиною сучасної культури, але водночас можуть пропагувати асоціальну поведінку.

Неможливо дати вичерпний перелік всіх причин розповсюдження дитячої безпритульності та бездоглядності, бо життя йде вперед, висуваючи перед державою та суспільством все нові й нові завдання, але викорінення цих причин є запорукою подолання дитячої бездоглядності як одного з чинників, що породжують дитячу злочинність.

Незважаючи на те, що державними органами, громадськими та благодійними організаціями, які опікуються проблемами безпритульних дітей, останнім часом ведеться активна робота з усунення причин, що сприяють розповсюдженню дитячої бездоглядності та безпритульності, у цій сфері залишається безліч питань, невирішеність яких знижує ефективність діяльності суб'єктів профілактики цього явища. Серед них можна назвати: низький рівень фінансування установ і служб, що здійснюють соціальний захист безпритульних дітей та профілактику безпритульності; відсутність транспорту для перевезення виявлених дітей, що займаються бродяжництвом; брак обладнаних приміщень для тимчасового розміщення вилучених з вулиці дітей; недосконалість законодавства; відсутність узгодженості у діях суб'єктів, що вирішують проблему безпритульності дітей; повільне створення закладів для реабілітації дітей, які тривалий час перебували в умовах вулиці, потерпіли від насилля, жорстокого поводження з ними, тощо.

Слід враховувати, що психіка дітей, які жили на вулиці хоча б незначний час, вже зламана. Якщо дитина ночувала у підвалах і на горіщах, здобувала їжу жебракуючи, пізнавала правила поведінки нелюдського життя, потрібною є тяжка і кропітка праця психологів, соціальних працівників і вихователів, аби повернути таку дитину обличчям до суспільства. Але насамперед суспільство має повернутися обличчям до дитини. Для цього треба створювати відповідні умови для вилучення дітей з підвалів і вокзалів з подальшим забезпеченням їх медико-психолого-педагогічною реабілітацією і суспільною адаптацією. Та, на жаль, непоодинокими є випадки, коли вилучену з вулиці дитину повертають в сім'ю, де батьки зловживають алкогольними напоями, знущаються з дитини, навіть не намагаються допомогти їй, і це призводить до того, що дитина знову опиняється на вулиці.

Беручи до уваги гостроту проблеми, всім зацікавленим установам необхідно здійснювати узгоджені заходи щодо вдосконалення виховної роботи в учбових закладах та за місцем проживання бездоглядних дітей.

Очевидною є потреба у цілеспрямованій, починаючи вже з початкової школи, просвітницькій кампанії, запровадженні в школах «уроку правосвідомості», які проводили б працівники міліції. На таких уроках доцільно навчити дітей, як себе захистити, які вони мають права та обов'язки, куди можуть звернутися за допомогою. Основним принци-

пом організації занять має стати повна відвертість. У такому випадку працівник міліції буде першим, хто дізнається про негаразди в сім'ї, де живе дитина, про її проблеми в школі, конфлікти у спілкуванні з однолітками і, таким чином, зможе вчасно вжити заходів щодо недопущення ситуації, коли дитина кидає сім'ю, навчання в школі, стаючи «дітиною вулиці». Щоб така робота була дійсно корисною, необхідною є певна підготовка працівника міліції, наприклад у вигляді спеціально організованих курсів з навчання основам педагогіки.

Доцільною є підготовка буклетів, де висвітлюються негативні сторони життя на вулиці та його наслідки. Такі буклети повинні обов'язково містити інформацію, куди дитині звернутися у скрутній ситуації, телефони довіри даного району, міста.

Працівники міліції повинні активно використовувати можливості ЗМІ для висвітлення проблем безпритульних дітей, надавати інформацію про те, яким чином пересічні громадяни можуть їм допомогти.

Безпритульність та бездоглядність є постійним супутником дитячої злочинності. І це зрозуміло, бо бездоглядність дітей як негативне явище характеризується не тільки відсутністю контролю за вчинками таких дітей, але й серйозними прогалинами в організації їх виховання. Водночас, не можна забувати про віктимологічний аспект бездоглядності. Безпритульні діти з високою ймовірністю можуть стати жертвою злочину. І саме на це, перш за все, необхідно звертати увагу дітей, проводячи з ними виховну роботу.

Виявляти злочини, вчинені щодо безпритульних дітей, дуже важко, тому що потерпілі не звертаються до правоохоронних органів для притягнення до відповідальності винних. Отже, якщо з такими дітьми не проводити індивідуальну профілактичну роботу, основу якої складатимуть заходи виховного, медичного і правового впливу, то процес зростання віктимності бездоглядних дітей триватиме.

Беручи до уваги те, що останнім часом в Україні активізувалася робота громадських формувань з охорони громадського порядку (громадські пункти охорони громадського порядку, добровільні народні дружини, студентські оперативні загони, загони сприяння міліції тощо), вважаємо доречним залучати їх до виявлення осередків скупчення безпритульних та бездоглядних дітей з подальшим інформуванням про це служб у справах дітей, до проведення виховної роботи серед таких дітей.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що, на наш погляд, для позбавлення від такого негативного соціального явища, як дитяча безпритульність та бездоглядність, слід:

– працівникам кримінальної міліції у справах дітей, педагогам-організаторам шкіл, шкільним психологам і соціальним працівникам – постійно проводити профілактичні заходи щодо виявлення бездоглядних дітей, базуючись на даних про фактори, що сприяють поширенню цього явища;

– проводити поглиблений моніторинг неблагополучних сімей з метою виявлення причин, з яких діти залишають їх та стають на шлях злочинності;

- створити банк даних дітей, що перебувають у складних життєвих умовах;
- інформувати дітей і підлітків про те, куди вони можуть звернутися по соціально-психологічну, медичну, юридичну допомогу у разі потреби (кримінальна міліція у справах дітей, соціальні служби, консультаційні кабінети, телефони довіри тощо);
- у складі соціальних служб для молоді створити центри психологічної допомоги для задоволення нагальних потреб безпритульних та бездоглядних дітей, з використанням засобів гуманітарної допомоги;
- поставити на якісно новий рівень правове виховання підростаючого покоління;
- розробити дієві соціально-психологічні та соціально-педагогічні програми профілактики дитячої бездоглядності;
- відродити статус школи як центру профілактичної роботи з молоддю у мікрорайоні;
- розробити комплекс заходів щодо забезпечення соціальної зайнятості неповнолітніх, організації їх дозвілля.

Отже, захист дітей є завданням загальносуспільного та загальнодержавного рівня. Не можна забувати, що бездоглядність породжує жебрацтво, бродяжництво, злочинність. Тож вирішення проблеми дитячої бездоглядності та безпритульності в Україні сприятиме зниженню рівня злочинності серед неповнолітніх.

Бібліографічні посилання

1. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III // ВВР України. – 2001. – № 30. – Ст. 142.
2. Офіційний сайт газети «Тиждень» : за станом на 14.05.2012. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/News/36520>.
3. Стан та структура злочинності в Україні (2010-2011 рр.). – Режим доступу : <http://mvs.gov.ua/mvs/doccatalog/document?id=717065>.
4. Бандурка А. М. Преступность в Украине: причины и противодействие : монографія / Бандурка А. М., Давыденко Л. М. – Х., 2003.
5. Вітвицька В. В. Злочинність неповнолітніх як наслідок бездоглядності та безпритульності дітей / В. В. Вітвицька // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – 2007. – № 4. – С. 191-198.
6. Зінченко А. Г. Дитяча безпритульність в Радянській Україні в 20-х – першій половині 30-х років ХХ ст. : дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 2001.
7. Поволоцька С. Г. Деякі аспекти вирішення проблеми безпритульності дітей в Україні / С. Г. Поволоцька // Соціальні проблеми росту безпритульності та профілактики правопорушень серед неповнолітніх : матеріали круглого столу. – Х., 2006. – С. 42-46.
8. Прудников Б. М. Профілактика безприморності, безнадзорності и наркомании среди несовершеннолетних. Административно-правовое регулирование : монографія. – М., 2004.
9. Конвенція ООН про права дитини : за станом на 03.04.2003. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_021.
10. Великий тлумачний словник сучасної української мови : укладач і голов. ред. В.Т. Бусел. – К., Ірпінь, 2002.
11. Курс кримінології. Особлива частина : підручник, у 2-х кн. / М. В. Корнієнко, Б. В. Романюк, І. М. Мельник та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужи. – К., 2001.

Надійшла до редакції 16.05.2012

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Л.Р. Наливайко

доктор юридичних наук, професор
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

О.Р. Мала

здобувач
(Національна академія прокуратури України)

УДК 343.1

ОСОБЛИВОСТІ ПОЗОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОКУРОРА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ЯК ЗАСОБУ РЕАЛІЗАЦІЇ КОНСТИТУЦІЙНИХ ФУНКЦІЙ ПРОКУРАТУРИ: АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ У СВІТІ ПРИЙНЯТТЯ НОВОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Статтю присвячено дослідженню проблем визначення підстав для представництва прокурором інтересів особи, яка зазнала матеріальної шкоди від злочину, та захисту інтересів держави у кримінальному провадженні, з'ясування особливостей прокурорсько-представницьких правовідносин на стадії досудового слідства.

Ключові слова: прокурор, представництво інтересів особи і держави, кримінальне провадження, досудове слідство.

Статья посвящена исследованию проблем определения оснований для представительства прокурором интересов лица, понесшего материальный ущерб от преступления, и защиты интересов государства в уголовном производстве, выяснение особенностей прокурорско-представительских правоотношений на стадии досудебного следствия.

Ключевые слова: прокурор, представительство интересов лица и государства, уголовное производство, досудебное следствие.

This article is devoted to the problems of the grounds for representation of prosecutor of a person's interests who has suffered physical harm from crime and protect the state's interests in criminal proceedings, to clarifying the characteristics of prosecutorial and legal representative under preliminary investigation.

Keywords: public prosecutor, representing of the individual and the state in criminal proceedings, pre-trial investigation.

Постановка проблеми. Відповідно до ст. 3 Конституції України головним обов'язком держави є утвердження і забезпечення прав та свобод людини і громадянина. Держава повинна належним чином і всіма можливими способами гарантувати та забезпечувати охорону і захист прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб, що визначається також одним з її першочергових завдань.

Прийнятий 13 квітня 2012 р. Кримінальний процесуальний кодекс України надає великі надії на подальше укріплення законності, розвиток дієвих та ефективних заходів із захисту правопорядку, прав та законних інтересів громадян, викоріненню злочинності як нетерпимого в демократичному суспільстві явища. Вирішення цих задач в галузі боротьби зі злочинністю досягається також за рахунок діяльності прокурора щодо захисту інтересів держави та прав громадян, що постраждали від злочинного посягання.

Так, згідно з п. 12 ч. 2 ст. 36 КПК України, здійснюючи нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням, прокурор не тільки забезпечує неухильне виконання вимог закону щодо забезпечення прав потерпілого і цивільного позивача, але й сам у випадках, коли цього вимагає охорона інтересів держави та громадян, які через фізичний стан чи матеріальне становище, недосягнення повноліття, похилий вік, недієздатність або обмежену дієздатність неспроможні самотійно захистити свої права, уповноважений безпосередньо висувати цивільний позов про відшкодування збитків, заподіяних злочином [1].

Проведений нами аналіз матеріалів слідчої практики свідчить, що на практиці найбільш ефективним та урегульованим на законодавчому рівні засобом відновлення конституційних прав громадян, порушених злочином, є позов.

Про необхідність вжиття заходів цивільно-правового характеру у рамках кримінального провадження свідчать статистичні дані Верховного Суду України, відповідно до яких протягом 2011 р. потерпіло від злочинів 134,2 тис. фізичних осіб, що на 2,2% більше, ніж у минулому році (у 2010 р. – 131,4 тис. осіб, у 2009 р. – 115,3 тис.). Основну частину становлять особи, яким завдано матеріальної та моральної шкоди – 112,9 тис., або 84,1% (у 2009 р. – 107 тис. осіб або 81,5%), 17,5 тис. особам завдано шкоди здоров'ю, а 3,8 тис. загинуло [2]. Зазначена шкода може бути відшкодована вжиттям заходів цивільно-правового характеру, спрямованих на реальне відновлення порушених злочинними діями прав громадян та відшкодування шкоди, заподіяної державі.

У зв'язку з активізацією останніми роками діяльності прокурора з представництва інтересів держави і громадян пред'явленням позовів у кримінальному процесі, збільшенням категорій внесених позовних заяв у порядку кримінального судочинства виникає чимало спірних питань при застосуванні кримінально-процесуальних норм, що регулюють позовне провадження. Наразі Кримінальний процесуальний кодекс Украї-

ни більш детально регламентує вказаний напрям діяльності, ніж попередній, однак залишається відкритим ряд питань, які підлягають з'ясуванню. Зазначене свідчить про актуальність і необхідність комплексного наукового опрацювання зазначеної проблематики.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Суттєвий внесок у розробку теоретичних і практичних проблем, що виникають під час позовного провадження у кримінальному судочинстві, зроблено в роботах таких науковців-фахівців, як: Ю.Д. Адоян, В.А. Азаров, С.А. Альперт, М.І. Газетдінов, П.П. Гурєєв, В.Г. Даєв, З.З. Зінатуллін, О.Ф. Куцова, А.Г. Мазалов, В.Я. Понарін, Д.Г. Тальберг, І.С. Фурман, М.О. Чельцов. Окремі аспекти питання цивільного позову у кримінальному процесі України проаналізовані у роботах таких українських вчених, як Б.Л. Ващук, М.І. Гошовський, Ю.М. Трошевой, Р.В. Корякін, О.В. Крикунов, О.П. Кучинська, Л.Л. Нескороджена, В.Т. Нор, М.М. Хандурін, Л.І. Шаповалова, М.Є. Шумило, Ю.В. Циганюк та ін.

Однак у роботах вказаних авторів приділяється увага загальним положенням позовного провадження у кримінальному судочинстві, зокрема у контексті прав потерпілого на відшкодування шкоди, завданої злочинцем, однак майже не досліджені особливості представницької діяльності прокурора у кримінальному судочинстві.

Подальшої розробки потребує проблема визначення підстав для представництва прокурором інтересів особи, яка зазнала матеріальної шкоди від злочину, та захисту інтересів держави у кримінальному провадженні, з'ясування особливостей прокурорсько-представницьких правовідносин на стадії досудового слідства, що і є **метою** даної статті.

Виклад основного матеріалу. Постановка та вирішення вказаних питань має не лише теоретичне значення, а й прикладне. Відповіді на вказані питання є актуальними в частині удосконалення правових гарантій відновлення порушених злочинцем майнових прав та інтересів осіб, а також підсилення виховного впливу кримінально-процесуальної діяльності.

Так, діяльність прокурора з представництва інтересів держави та громадян у кримінальному провадженні має ряд особливостей, які відрізняють її від позовної діяльності інших учасників процесу. Вважаємо, що цивільний позов прокурора у кримінальному провадженні як один із засобів захисту прав потерпілих є результатом здійснення не однієї конституційної функції прокуратури. Позовна діяльність прокурора у кримінальному судочинстві є результатом здійснення трьох конституційних функцій прокуратури – функції нагляду за додержанням законів органами дізнання і досудового слідства, підтримання державного обвинувачення в суді, представництва інтересів громадян та держави в суді та їх захисту при виконанні рішень судів.

Однак в юридичній літературі зустрічається точка зору, відповідно до якої виділяється окрема частина конституційної функції органів прокуратури з нагляду за додержанням законів органами, які проводять

оперативно-розшукову діяльність, дізнання та досудове слідство – нагляд прокурора за відшкодуванням шкоди, заподіяної злочином. Специфіка та особливість прокурорського нагляду за додержанням вимог закону щодо відшкодування шкоди, заподіяної злочином, визначається у тому, що, розпочинаючись на стадії досудового слідства, він містить у собі елементи представництва і знаходить логічне завершення на стадії судового розгляду кримінальної справи [3, с. 19].

Також слід зазначити, що діяльність прокурора з відшкодування шкоди, завданої злочином, перебуває у прямій залежності від функції підтримання державного обвинувачення в суді. Так, недоведеність вини у вчиненні злочину тягне за собою неможливість реалізації функції захисту майнових прав потерпілих відшкодуванням шкоди. У таких випадках суд відмовляє у задоволенні позову або залишає його без розгляду.

З вказаного приводу В.М. Савицький зазначає, що функція підтримання цивільного позову залежна від обвинувачення та має похідний, субсидіарний від нього характер [4, с. 124-125].

Крім того, у науці ведуться дискусії з приводу того, чи можна вважати діяльність із захисту майнових прав, порушених злочином, самостійною кримінально-процесуальною функцією серед трьох традиційно визначених функцій – обвинувачення, захисту, вирішення справи по суті?

У більшості праць науковців, присвячених відшкодуванню шкоди, завданої злочином, до вищевказаних трьох кримінально-процесуальних функцій додаються функція пред'явлення та підтримання цивільного позову, а також функція захисту від нього. Зокрема, В.Т. Нор виділяє захист порушених злочином майнових прав у кримінальному процесі взагалі як окремий напрямок діяльності, якому притаманні всі ознаки кримінально-процесуальної функції, оскільки має своє завдання, процесуальні форми (способи) вирішення, суб'єкти та процесуальні засоби, за допомогою яких вона реалізується [5, с. 22].

З урахуванням викладеного можемо дійти висновку, що діяльність із захисту майнових прав, порушених злочином, є самостійною кримінально-процесуальною функцією та реалізується за допомогою функції обвинувачення, захисту, розгляду матеріалів досудового розслідування.

Наступною специфічною ознакою представницької діяльності прокурора у кримінальному судочинстві є той факт, що прокурор у разі пред'явлення позову в інтересах громадян або держави має особливий статус, оскільки його позовна діяльність пов'язана з додержанням законності в державі. Так, прокурор діє в інтересах закону, порушеного злочином.

У зв'язку із зазначеними обставинами не можна вважати правильним твердження Р.Д. Рахунова, що у разі пред'явлення позову прокурором цивільним позивачем слід вважати його самого, який виступає в інтересах держави або громадян. У тих випадках, коли прокурор обмежує себе підтриманням будь-яких позовних вимог, він не має статусу цивільного позивача. Позивачем є та фізична або юридична особа, яка пред'явила позов [6, с. 257-257].

Інтерес до відшкодування шкоди, завданої злочином, у прокурора завжди має не особистий, а офіційний (державний) характер, який відрізняється від сторін та третіх осіб. Зацікавленість прокурора у справі визначається особливим місцем прокуратури в системі розподілу влади. Інтерес прокурора у позові визначається інтересом осіб, на захист яких прокурором пред'явлений позов (громадянин↔держава).

Цивільними позивачами у позовному провадженні за ініціативою прокурора є фізичні та юридичні особи, в інтересах яких був заявлений цивільний позов, але не прокурор. Саме зазначені особи є суб'єктами спірних матеріально-правових відносин, які потребують захисту свого суб'єктивного права, порушеного злочином, і лише на цих суб'єктів розповсюджуються матеріально-правові наслідки прийнятого судом рішення щодо позову прокурора.

Як орган, який здійснює нагляд за законністю, прокурор зобов'язаний захищати права не лише цивільного позивача у кримінальній справі, а й інших учасників процесу. Така «подвійність» становища прокурора в кримінальному судочинстві обумовлює неможливість його ототожнення з цивільним позивачем.

Вказана точка зору підкріплюється також тим, що позиція прокурора з приводу цивільного позову не пов'язана з позицією позивача, так само, як і позиція позивача не пов'язана з позицією прокурора. У разі відмови прокурора від позову позивач має право підтримувати позов самостійно. Крім того, відмова прокурора від позову не тягне таких наслідків, як відмова позивача від позову. Так, відмова прокурора від позову не позбавляє особу, в інтересах якої пред'явлено позов, права на пред'явлення позову в порядку цивільного судочинства.

Слід зазначити ще одну особливість позовної діяльності прокурора у кримінальному судочинстві. Прокурора не можна вважати і представником позивача, оскільки він пред'являє позов не за дорученням останнього та не пов'язаний з його волевиявленням. Як у разі пред'явлення позову, так і у разі підтримання заявленого іншою особою позову прокурор є органом, який здійснює нагляд за законністю.

У разі пред'явлення прокурором позову про відшкодування шкоди, завданої злочином, він зобов'язаний забезпечити докази щодо підстав позову і розміру збитків, що відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 91 КПК України належить до предмета доказування у кримінальному провадженні.

Крім того, специфіка позовної діяльності органів прокуратури обумовлена наявністю підстав для представництва інтересів держави та громадян в суді. З аналізу ст. 121 Конституції, ст. 128 КПК, ст. 36-1 Закону України «Про прокуратуру» (зі змінами), наказу Генерального прокурора № 6-гн від 26.11.06 вбачається, що саме факт неспроможності громадянина самостійно захистити свої права та інтереси є підставою представництва інтересів такого громадянина у кримінальному провадженні. Наявність таких підстав має бути підтверджена прокурором наданням суду відповідних доказів.

Покладаючи обов'язок на прокуратуру пред'являти позови в інтересах держави, чинне законодавство не закріплює визначення поняття «інтереси держави» та залишає неврегульованою діяльність інших органів влади, які також мають право звертатись з позовами на захист інтересів держави. Зі змісту ст. 121 Конституції, ст. 36-1 Закону «Про прокуратуру», ст. 128 Кримінального процесуального кодексу вбачається, що поняття «інтереси держави» є оціночним поняттям, прокурор в кожному конкретному випадку має самостійно визначити, у чому саме полягає порушення інтересів держави, обґрунтувавши у позовній заяві необхідність їх захисту, та визначити орган, уповноважений державою виконувати відповідні функції у спірних правовідносинах.

На жаль, прийнятий Кримінальний процесуальний кодекс України також не містить чітко закріплених підстав, за яких прокурор пред'являє позов в інтересах держави. Так, при визначенні підстав для пред'явлення позову в інтересах держави прокурори використовують тлумачення поняття «інтереси держави», яке надано у Рішенні Конституційного Суду України від 08.04.1999 у справі №1-1/99 щодо офіційного тлумачення положень ст. 2 Арбітражного процесуального кодексу України (справа про представництво прокуратурою інтересів держави в арбітражному суді). Конституційним судом України роз'яснено, що державні інтереси закріплюються нормами як Конституції України, так й інших правових актів. В основі вказаного поняття завжди є потреба у здійсненні загальнодержавних (політичних, економічних, соціальних та інших) дій, програм, спрямованих на захист суверенітету, територіальної цілісності, державного кордону України, гарантування її державної, економічної, інформаційної, екологічної безпеки, охорону землі як національного багатства, захист прав усіх суб'єктів права власності та господарювання тощо [7].

Вказаним рішенням Конституційного Суду України визначено орієнтири для правильного визначення прокурором державних інтересів. Однак на практиці не завжди можливо їх чітко визначити та обґрунтувати, у зв'язку з чим виникають суперечності у поглядах прокурора та судді стосовно наявності порушення державного інтересу, що впливає строки вирішення справ.

Таким чином, питання щодо визначення поняття «державний інтерес» залишається відкритим та потребує вирішення на законодавчому рівні.

Аналіз підходів різних суспільних наук, поглядів вчених-юристів та соціологів до визначення понять «інтерес» і «інтереси держави» дозволяє дійти висновку, що найбільш близьким до поняття «інтереси держави», закріпленого у ст. 121 Конституції України, є уявлення про інтереси держави як суспільної потреби у забезпеченні умов життєдіяльності суспільства, законності та правопорядку у державі.

Найбільш доцільно визначити «інтереси держави» як закріплену Конституцією та законами України, міжнародними договорами (іншими правовими актами) систему фундаментальних цінностей у найбільш ва-

жливих сферах життєдіяльності українського народу і суспільства (політичній, економічній, соціальній, військовій, екологічній, науково-технологічній, інформаційній та ін.). З викладеного випливає, що саме соціальна цінність тих чи інших суспільних відносин, яка визначається суспільством і державою, складає найважливіший елемент поняття “державний інтерес”.

Не можна залишити поза увагою також зв'язок позовної діяльності прокурора у кримінальному провадженні з принципом публічності, закріпленого ст. 25 КПК України, оскільки вказана діяльність включає такі заходи:

- 1) визначення характеру та розміру матеріальної шкоди, вчиненої злочином;
- 2) визначення кола осіб, яким спричинена така шкода, з одного боку, та осіб, які несуть відповідальність за шкоду, – з іншого;
- 3) встановлення матеріальних джерел, за рахунок яких може бути відшкодовано шкоду, та вжиття заходів забезпечення позову;
- 4) забезпечення пред'явлення цивільного позову у кримінальному судочинстві (пред'явлення позову прокурором за наявності підстав або пред'явлення його позивачем самостійно);
- 5) участь у судовому засіданні та підтримання позову;
- 6) перевірка законності судового рішення та його оскарження за наявності підстав в апеляційному або касаційному порядку;
- 7) нагляд за додержанням законодавства при виконанні вироку суду в частині стягнення шкоди, завданої злочином.

Отже, можемо дійти висновку, що позовна діяльність прокурора включає в себе не лише пред'явлення та підтримання позову, а і вжиття ряду інших заходів, спрямованих на досягнення кінцевої мети позову – відшкодування шкоди, завданої злочином, відновлення конституційних прав громадян та інтересів держави.

Проведений аналіз особливостей позовної діяльності прокурора у кримінальному провадженні призводить до **висновку**, що одним із недоліків чинного кримінального процесуального законодавства є відсутність у ст. 2 КПК одного із основних, на нашу думку, завдань кримінального процесу – відшкодування шкоди, завданої злочином. З урахуванням викладеного вважаємо за необхідне закріпити у вищезначеній статті дані положення.

Отже, чинним законодавством передбачено механізм, спрямований на захист порушених злочином прав осіб та держави. Ключове місце у вказаному механізмі займає прокуратура, діяльність якої на цьому напрямі потребує більш детального правового регулювання.

Бібліографічні посилання

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. // *Голос України*. – 2012. – № 90-91.
2. Узагальнення судової практики [Електр. ресурс]: – Режим доступу: <http://www.court.gov.ua>.

3. Мезенцева І. Нагляд прокурора за дотриманням вимог закону щодо відшкодування шкоди, заподіяної злочином у системі конституційних функцій органів прокуратури / І. Мезенцева, О. Назарук // Вісник прокуратури. – 2009. – № 9 (99). – С. 17-24.
4. Савицкий В. М. Потерпевший в советском уголовном процессе / В. М. Савицкий, И. И. Потеружа. – М., 1963.
5. Нор В. Т. Защита имущественных прав в уголовном судопроизводстве / В. Т. Нор. – К., 1989.
6. Рахунов Р. Д. Участники уголовно-процессуальной деятельности / Р. Д. Рахунов. – М., 1961.
7. Рішення Конституційного Суду України від 08.04.1999 у справі № 1-1/99 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 15. – С. 5.

Надійшла до редакції 27.11.2012

С.О. Гемай

кандидат юридичних наук
(Національний гірничий університет)

УДК 343.131

НОРМИ-ПРИНЦИПИ ЯК ОКРЕМИЙ ВИД НЕТИПОВИХ НОРМ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА

Зроблено спробу вперше дослідити питання норм-принципів як окремого виду нетипових норм кримінально-процесуального права з урахуванням місця цих норм у системі норм кримінально-процесуального права та особливостей структури даного виду норм.

***Ключові слова:** норми кримінально-процесуального права, нетипові норми, норми-принципи, принципи кримінального процесу, засади кримінального судочинства.*

Предпринята попытка впервые провести исследование вопросов норм-принципов как отдельного вида нетипичных норм уголовно-процессуального права, а также особенностей данного вида норм.

***Ключевые слова:** нормы уголовно-процессуального права, нетипичные нормы, нормы-принципы, принципы уголовного процесса, основы уголовного судопроизводства.*

The article is for the first time to research the questions of the standards-principle as a particular kind of atypical standards of criminal procedure standards, and some specifics of these criminal procedure standards.

***Keywords:** criminal procedure standards, atypical standards, standards-principle, principle of criminal procedure standards, bases of criminal court of judicature.*

Постановка проблеми. На перший погляд, категорія «норма кримінально-процесуального права» навряд чи належить до тих галузей кримінального процесу, до яких проявляється великий інтерес та зацікавленість як теоретиків, так і практиків.

Між тим, питання норми кримінально-процесуального права в цілому та її диспозиції зокрема наразі є чи не найголовнішим, зважаючи на масштабну роботу над новим Кримінально-процесуальним кодексом. Питання диспозиції кримінально-процесуальної норми – це питання ре-

алізації основних прав та обов'язків всіх учасників кримінально-процесуальних правовідносин. Водночас слід зазначити, що робіт, присвячених питанням теорії норм кримінально-процесуального права, сьогодні небагато, а рівень їх опрацювання назвати достатнім не видається можливим, що говорить про актуальність даного питання.

Мета. Статтю присвячено спробі вперше дослідити питання норм-принципів як окремого виду нетипових норм кримінально-процесуального права з урахуванням їх місця в системі норм кримінально-процесуального права та особливостей структури даного виду норм.

Виклад основного матеріалу. Усі норми кримінально-процесуального права можна класифікувати за декількома підставами. Однією із таких підстав є зміст питань, врегульованих процесуальними нормами.

Так, М.Л. Якуб вважає, що у кримінально-процесуальному праві можна виокремити дві групи норм: 1) що визначають завдання кримінального судочинства, обов'язок порушення кримінальної справи і розкриття злочину, вимогу повноти, всебічності та об'єктивності дослідження, коло обставин, що підлягають доказуванню, що регулюють оцінку доказів, коло питань, що підлягають вирішенню на нараді суддів під час постановлення вироку, та інші правила, які безпосередньо стосуються діяльності слідчих і судових органів, її змісту; 2) що встановлюють порядок кримінального судочинства, його форму; регулюють слідчу і судову діяльність не безпосередньо – її зміст, а через регламентацію процесуальних умов проведення як цієї діяльності в цілому, так і кожної окремої слідчої або судової дії, їхнього зв'язку й послідовності [36, с. 7].

Поділ кримінально-процесуальних норм на такі дві групи, на думку М.Л. Якуба, є чітко вираженим у законі під час визначення підстав до скасування або зміни вироку судом вищестоящої інстанції, якими є: 1) односторонність або неповнота дізнання, попереднього (тепер – досудового – авт.) чи судового слідства; 2) невідповідність висновків суду, викладених у вирокі, фактичним обставинам справи [36, с. 8].

Автор, наводячи перелік питань, врегульованих нормами кримінально-процесуального права, які віднесені ним до першої групи, тим самим підкреслює їхній загальний характер. Такі положення, як «обов'язок порушення кримінальної справи і розкриття злочину», «вимога повноти, всебічності і об'єктивності дослідження» визначаються у теорії як принципи кримінального процесу (кримінально-процесуального права). По суті, більшість зазначених М.Л. Якубом у першій групі норм є нормами-принципами. Вони безпосередньо не регулюють порядок провадження окремих процесуальних дій і прийняття процесуальних рішень та провадження у кримінальній справі в цілому, але мають вирішальне (принципове) значення як для формулювання всіх інших кримінально-процесуальних норм, так і для практики їх застосування. Закріплені у кримінально-процесуальному законодавстві принципи «набувають значення лише нормативних узагальнень і, будучи но-

рмативними узагальненнями, здійснюють відповідний вплив на виникле процесуальне правовідношення через усі норми й інститути процесуального права, стосуються усіх норм і процесуальних інститутів і разом з тим утворюють єдину процесуальну тканину» [16, с. 77-78]. Тому М.С. Строгович зазначав, що «принципи кримінального процесу – це кримінально-процесуальні норми загального і визначального характеру щодо інших кримінально-процесуальних норм; вони отримують конкретизацію і деталізацію в більш приватних процесуальних нормах, що належать до окремих інститутів кримінального процесу і до окремих його стадій» [23, с. 124].

Аналіз публікацій, в яких започатковано дослідження проблеми. У відповідних нормах кримінально-процесуального права законодавець формулює принципи кримінального процесу¹. Відразу зазначимо, що принципам кримінального процесу присвячено багато теоретичних робіт. В одних з них розглянуто загальні теоретичні питання щодо поняття та системи процесуальних принципів [3; 14; 17; 19], в інших – окремі принципи, що складають систему [4; 5; 8]. Дана обставина виключає необхідність вдаватися до ґрунтовного дослідження загальних питань визначення поняття принципів кримінального процесу. Аналіз теоретичної літератури, наведеної у двох попередніх посиланнях, свідчить, що предметом всіх цих досліджень були принципи у розумінні загальних (фундаментальних) положень кримінального процесу, а от норми, в яких вони викладаються, аналізу не піддавалися.

Тому зосередимо основну увагу на питаннях, чи повинні норми-принципи міститися у формі статей окремої глави у Кримінально-процесуальному кодексі України, і якщо повинні, то які саме.

Традиційно склалося, що вітчизняне кримінально-процесуальне законодавство за радянського періоду містило норми з основними положеннями, що мали значення для всього кримінального процесу. У КПК 1922 і 1927 років такі норми містилися у Главі 1 [34; 35]. Чинний дотепер КПК 1960 р. не відійшов від цієї традиції.

Основні положення Глави 1 зазначених кодексів містили норми, присвячені визначенню чинності закону у часі (ст. 2 КПК 1922 і 1927 років); недопустимості притягнення особи до кримінальної відповідальності два рази за одне й те ж діяння (ст. 3 обох КПК) та інші. Окремі із цих основних положень називають принципами кримінального процесу. Так, наприклад, принцип гласності був сформульований у ст. 19 КПК 1922 р. і ст. 20 КПК 1927 р. (у чинному КПК – теж ст. 20); принцип дер-

¹ Законодавець використовує три основних способи відображення змісту принципів процесуального права у законі: 1) закріплення принципу права відображенням його змісту в одній або декількох статтях; 2) пряме відображення відповідного принципу процесуального права в тексті статті; 3) «розчинення» змісту відповідного принципу права у багатьох статтях [9, с. 8]. Це підкреслює загальновизнане положення про те, що норми права можуть міститися в одній або декількох статтях закону.

жавної мови кримінального судочинства – у ст. 22 КПК 1927 р. і ст. 23 КПК 1927 р. (ст. 19 нині чинного КПК). Однак принципи кримінального процесу в усіх вітчизняних кримінально-процесуальних кодексах в окремому главу не виділялися. Тут виникає запитання: чому принциповим положенням кримінального судочинства у КПК ніколи не виділялося окремої глави? Річ тут, очевидно, у дотриманні під час формування глав кодексів правил законодавчої техніки.

Саме цим можна пояснити, що положення «порядок провадження кримінальних справ у судово-слідчих установах Української РСР визначається цим Кодексом» (ст. 1 КПК 1927 р.) та інші містяться в одній главі із положеннями, які у теорії кримінального процесу розглядали і розглядають як його принципи.

Інакше дане питання вирішено у проекті КПК України. Розділ 1 проекту цього законодавчого акта поділений на дві глави, перша із яких присвячена визначенню поняття і завдань кримінально-процесуального законодавства, а друга має назву «Засади кримінального провадження»¹ і містить норми, в яких сформульовано двадцять три положення (ст. 7 проекту КПК) [21]. Уявляється, що такий перелік у законі (КПК) є зайвим. Переліковий підхід до викладення основних положень є більш характерним для підручників із кримінального процесу. У КПК якщо і треба розкривати принципи, то лише викладенням їхнього змісту у відповідних статтях.

Окремі положення, які подані як засади (принципи) кримінального процесу, є настільки очевидними, що, на нашу думку, їхнє розкриття має більше академічний характер, а не суворо нормативний. Як приклад доцільно навести зміст ч. 1 ст. 8 проекту: «Суб'єкти кримінального провадження зобов'язані неухильно дотримуватися вимог Конституції України, цього Кодексу, інших законів України та міжнародних договорів України». Але хіба здійснення діяльності без урахування положень законів, у тому числі і кримінально-процесуального, можна вважати кримінальним процесом? Очевидно, що ні.

До того ж стаття 8 має назву «Законність і дотримання принципу верховенства права», але у тексті статті йдеться лише про законність. Питання щодо застосування у кримінальному процесі конституційного положення щодо верховенства права потребує ґрунтовного дослідження. Тут же достатньо зазначити, що вказаний недолік ст. 8 проекту КПК є скоріше за все наслідком того, що співвідношення понять «верховенство права» і «верховенство закону» не розроблене ані у загально-правовій теорії, ані у теорії кримінального процесу.

Багато принципових (засадничих) положень глави 2 проекту КПК є тотожними відповідним положенням Конституції України (розділ 2) та

¹ Не вдаючись до дискусії щодо співвідношення понять та термінів «принципи» і «засади» (це не має вирішального значення для виконання завдань нашого дослідження), будемо вживати їх як тотожні.

міжнародних договорів, наприклад право людини на свободу і особисту недоторканність, недоторканність житла тощо. Уявляється, що дублювання вже чинних конституційних положень, що є нормами прямої дії, у галузевому, в тому числі й у кримінально-процесуальному законодавстві позбавлене сенсу. Такий підхід призводить до нагромадження нормативного матеріалу і як наслідок – до труднощів у його використанні практичними працівниками органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду.

Вважати права суб'єктів кримінального процесу принципами останнього не зовсім правильно. На думку Л.М. Лобойка, «права суб'єктів кримінального процесу та презумпцію невинності обвинуваченого треба розцінювати не як принципи кримінального процесу, а як конституційні гарантії правового статусу особи в державі (у тому числі й у галузі кримінального процесу)» [11, с. 166].

У державах з усталеними правовими системами (зокрема у Франції) поряд із принципами судочинства існує поняття «фундаментальні основи права», під якими розуміють «права і свободи, що лежать в основі існування будь-якого демократичного суспільства» [7, с. 92].

До того ж принципи кримінального процесу повинні відображати його динамічні характеристики [11, с. 9].

Глава 2 проекту КПК має назву «Засади кримінального провадження» (у Конституції України – «Засади судочинства») і містить двадцять три відповідних (засадничих) положення. Виникають запитання – чи не забагато стільки засад, чи не нівелюється від значної кількості засад їхнє принципове значення?

Правильну відповідь на ці запитання дає В.Т. Маляренко, зазначаючи, що «чим більше принципів, то менше їхнє значення, бо більше їхня розмитість. ... Засади кримінального судочинства – це фундамент, на якому повинні будуватися всі інші правила кримінального процесу, і їх має бути стільки, скільки вимагають умови життя суспільства» [13, с. 43]. Таку саму позицію займають і російські вчені-процесуалісти. Так, Л.А. Александрова пише, що принципів має бути небагато – як незамінних підвалин права, об'єктивних за своєю природою і таких, що віддзеркалюють рівень розвитку суспільства [1, с. 20].

Важко визначити критерій, за яким формувалася система принципів кримінального процесу у проекті КПК. Так, наприклад, його розробники включили до системи із двадцяти трьох засад лише вісім із тих дев'яти, що врегульовані ст. 129 Конституції України. Одна із них – «забезпечення доведеності вини» – не потрапила до числа двадцяти трьох проекту.

Для забезпечення повноти дослідження доцільно проаналізувати, яким чином питання врегулювання принципів кримінального процесу вирішуються у КПК інших держав. Аналіз текстів кодифікованих актів дає підстави для висновку, що КПК держав, які виникли на теренах СРСР, містять окремі глави, подібні главі 2 проекту КПК України. Так,

глава 2 КПК Російської Федерації [33] має назву «Принципи кримінального судочинства», глава 2 КПК Республіки Молдова [30] – «Загальні принципи кримінального судочинства», глави 2 КПК Республіки Беларусь [28] і Республіки Казахстан [29] – «Завдання і принципи кримінального процесу», глави 2 Киргизької Республіки [183] і Республіки Узбекистан [32] «Принципи кримінального процесу».

КПК інших пострадянських держав, хоча і не містять глав із словом «принципи» у назві, все одно в одній з перших глав врегульовують питання принципів кримінального процесу. Прикладом є глава 1 «Основні положення» КПК Республіки Таджикистан [31]. Принципи кримінального процесу врегульовані й у розділі 1 КПК Литви [27], хоча він має назву «Пояснювальні статті щодо ведення кримінального процесу».

КПК Німеччини [26] взагалі не приміщує глав і статей, у яких би формулювалися принципи німецького кримінального процесу.

Питання про існування норм-принципів у КПК чи виключення їх із цього кодифікованого акта є доволі складним, особливо з огляду на те, що у теорії кримінального процесу проблема кількісного і якісного принципів правових положень до цього часу однозначно не вирішена. Попри існування значної кількості наукових досліджень серед вчених до цього часу не склалося єдності думок щодо їх кількості.

Так, наприклад, Т.М. Добровольська нараховує сімнадцять принципів кримінального процесу [6, с. 38-41], М.М. Михеєнко, В.Т. Нор, В.П. Шибіко – двадцять три [18, с. 37-38], В.М. Тертишник, поступово розширяючи кількість принципів, дійшов від двадцяти двох у 1999 р. [25, с. 30-31] до тридцяти дев'яти у 2003 р. [24, с. 88-89].

Зважаючи на кількість теоретичних робіт, присвячених принципам кримінального процесу, це видається досить дивним. Основною причиною такої невизначеності, на думку Л.М. Лобойка, є те, що «система принципів визначається кожним вченим довільно, а часто і у власних вузьких наукових інтересах. При цьому всі вчені, які якимсь чином (на монографічному рівні чи на рівні наукової статті) торкалися розглядуваної проблеми, сходяться в тому, що головною ознакою принципу кримінального процесу є його фундаментальність для всієї процесуальної системи. Але коли ці ж вчені дають перелік положень, що, на їх думку, є принципами процесу, головна ознака принципу зникає з їх поля зору і до переліку включаються настільки дрібні правові положення, що не можуть претендувати на роль принципів» [11, с. 160].

З такою позицією Л.М. Лобойка важко не погодитися. Бо, наприклад, В.М. Тертишник включає до системи принципів процесу забезпечення ознайомлення обвинуваченого з обвинуваченням і матеріалами кримінальної справи [25, с. 31]. Це правове положення не є принципом кримінального процесу, бо воно є складовою частиною принципу змагальності. Ознайомлення обвинуваченого з обвинуваченням і матеріалами справи є цінним не саме по собі, а лише у контексті того, що обвинува-

ченому треба знати, від чого захищатися. Отже, дане правило є лише структурним елементом принципу змагальності. На користь цього свідчить і те, що воно сформульоване не в Основних положеннях КПК, а у главах, присвячених врегулюванню досудового розслідування.

До системи принципів кримінального процесу не можна включати й такі положення, що є притаманними для будь-якої людської діяльності (науковість, ефективність тощо), бо вони лежать поза межами кримінального процесу, на що звертала увагу Т.М. Добровольська [6, с. 37].

Не є принципом кримінального процесу і процесуальна економія, бо економія сил і засобів є бажаною не лише для кримінально-процесуальної, а будь-якої іншої діяльності, незалежно від того здійснюється вона у правових чи інших формах.

У теорії кримінального процесу як його принципи розглядають також й інші поняття, як то: справедливість [2], повагу до гідності особи [15], об'єднання і виділення кримінальних справ [10], оскарження процесуальних дій і рішень [12] тощо.

Під час вирішення питання про запровадження у кримінально-процесуальне законодавство норм-принципів, на нашу думку, слід виходити з такого.

По-перше, принципи кримінального процесу в силу свого фундаментального значення для забезпечення ефективного функціонування кримінального процесу і дотримання при цьому прав і законних інтересів громадян, а також виходячи із багаторічних традицій формування нормативного матеріалу у кодифікованих нормативно-правових актах, повинні бути відображені у КПК України на самому його початку.

По-друге, норми-принципи, які у вигляді спеціальних статей мають бути розміщені у КПК, не повинні дублювати норм, якими визначаються конституційні права громадян. Йдеться про те, що у КПК України як принципи мають бути зазначені такі правові положення, які б ідентифікували юридичний процес як кримінальний і підкреслювали його динамічність та логічний, закономірний розвиток у часі. Такими положеннями, на наш погляд, мають стати публічність (офіційність), змагальність, диспозитивність, завершення провадження у кримінальній справі у розумний строк, неприпустимість подвійного покарання (*ne bis in idem*), обов'язковість вирішення обвинувачення судом.

Викладене надає підставу для **висновку**, що критерієм віднесення тих чи інших кримінально-процесуальних норм до числа норм-принципів є саме їх абстрактність. Водночас слід пам'ятати, що норми-принципи у силу їхньої абстрактності відіграють роль своєрідних гіпотез для всіх інших кримінально-процесуальних норм.

Бібліографічні посилання

1. *Александрова Л. А.* Публичность как основание уголовно-процессуального права / Александрова Л. А. – М., 2007.
2. *Аширова Л. М.* Проблемы реализации принципа справедливости в уголовном

- процессе / Аширова Л. М. ; под научн. ред. З. Д. Еникеева. – М., 2007.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К., Ірпінь, 2003.
 4. *Гринюк В. О.* Принцип незалежності суддів і підкорення їх тільки закону в кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Гринюк В. О. – К., 2004.
 5. *Деревянкін С. Л.* Публічність та диспозитивність у кримінальному судочинстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Деревянкін С.Л. – Х., 2005.
 6. *Добровольская Т. Н.* Принципы советского уголовного процесса (вопросы теории и практики) / Добровольская Т. Н. – М., 1971.
 7. *Европейское право* / под общ. ред. Л. М. Литвина. – М., 2002.
 8. *Ісмаїлова Л. Б.* Процесуальні та етико-психологічні питання забезпечення рівності сторін в кримінальному судочинстві України : дис. ... канд. юрид. наук / Ісмаїлова Л. Б. – К., 2007.
 9. *Коваль О. А.* Принципи процесуального права та їх втілення в законодавчій регламентації діяльності міліції України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Коваль О. А. – К., 2006.
 10. *Козій В.* Об'єднання і виділення кримінальних справ у системі принципів кримінального процесу / Козій В. // Прокуратура. Людина. Держава. – 2005. – № 5. – С. 72-80.
 11. *Лобойко Л. М.* Методи кримінально-процесуального права : монографія / Лобойко Л. М. – Д., 2006.
 12. *Макарова З. В., Янин М. Г.* Обжалование процессуальных действий и решений в системе принципов уголовного судопроизводства / Макарова З. В., Янин М. Г. // Актуальные вопросы уголовного процесса современной России : межвуз. сб. научных трудов. – Уфа, 2003.
 13. *Маляренко В. Т.* Поняття, загальна характеристика та класифікація основних засад кримінального судочинства / Маляренко В. Т. // Вісник Верховного Суду України. – 1999. – № 1 (11).
 14. *Маляренко В. Т.* Реалізація основних конституційних засад судочинства в кримінально-процесуальному законодавстві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Маляренко В. Т. – Х., 1999.
 15. *Марущак Н.* Про зміст принципу поваги до гідності особи в кримінальному судочинстві / Марущак Н. // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 8. – С. 146-149.
 16. *Мельников Ю. И.* Природа и содержание норм процессуального права в социалистическом обществе / Мельников Ю. И. – Ярославль, 1976.
 17. *Михеєнко М.* Конституційні принципи кримінального процесу / Михеєнко М. // Вісник Академії правових наук України. – 1997. – № 2.
 18. *Михеєнко М. М., Нор В. Т., Шибіко В. П.* Кримінальний процес України : підруч., 2-ге вид., перероб. і доп. / Михеєнко М. М., Нор В. Т., Шибіко В. П. – К., 1999.
 19. *Мірошніченко Т. М.* Принципи кримінального процесу / Мірошніченко Т.М. // Правова держава Україна: проблеми, перспективи розвитку. – Х., 1995. – С. 337-338.
 20. *Осауленко О. А.* Реалізація принципу презумпції невинуватості у досудових стадіях кримінального процесу : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Осауленко О. А. – К., 2006.
 21. Проект Кримінально-процесуального кодексу України (реєстр. № 9700) за станом на 22 березня 2012 р. : ухвалений Постановою Верховної Ради України від 9 лютого 2012 р. № 4364-VI «Про прийняття за основу проекту Кримінально-процесуального кодексу України». – Режим доступу : www.rada.gov.ua.
 22. *Столмаков А. И.* Правовосстановительные санкции в уголовном судопроизводстве / Столмаков А. И. // Сов. государство и право. – 1982. – № 5.
 23. *Строгович М. С.* Курс советского уголовного процесса : в 2-х т. / Строгович М. С. – М., 1968. – Т. 1.
 24. *Тертишник В. М.* Кримінально-процесуальне право України : підруч., 4-е вид., доп. і переробл. / Тертишник В. М. – К., 2003.
 25. *Тертишник В. М.* Уголовный процесс : учебн. пособ., 2-е изд., пер. и доп. / Тертишник В. М. – Х., 1999.

26. Уголовно-процессуальный кодекс Германии. – Электронный ресурс : www.rada.gov.ua.
27. Уголовно-процессуальный кодекс Литовской Республики. – Электронный ресурс : www.rada.gov.ua.
28. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Беларусь (текст кодекса по состоянию на 15 сентября 2004 года). – Минск, 2004.
29. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан. – Электронный ресурс : www.rada.gov.ua.
30. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Молдова (с изменениями и дополнениями на 19 февраля 2007 г.). – Кишинев, 2007.
31. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Таджикистан. – Электронный ресурс : www.rada.gov.ua.
32. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Узбекистан. – Электронный ресурс : www.rada.gov.ua.
33. Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации. – Электронный ресурс : www.rada.gov.ua.
34. Уголовно-процессуальный Кодекс УССР. Официальное издание в редакции 1927 г. – Х., 1927.
35. УПК УССР. – Х., 1925.
36. Якуб М. Л. Процессуальная форма в советском уголовном судопроизводстве / Якуб М. Л. – М., 1981.

Надійшла до редакції 31.03.2012

А.В. Захарко

кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.125

ПРАВИЛА ПРИЙНЯТТЯ РІШЕННЯ ПРО ЗАСТОСУВАННЯ ЗАПОБІЖНОГО ЗАХОДУ

Обґрунтовано правила прийняття рішення про застосування запобіжного заходу, дотримання яких слідчими забезпечить якісне виконання вимог КПК України щодо забезпечення прав людини та обґрунтованості рішень про обмеження деяких прав обвинувачених при забезпеченні їх належної поведінки.

Ключові слова: обґрунтування рішення про застосування запобіжного заходу, підстави застосування запобіжного заходу, зобов'язання особи, щодо якої застосовується запобіжний захід, обов'язок слідчого застосувати запобіжний захід.

Обоснованы правила принятия решения о применении меры пресечения, соблюдение которых следователями обеспечит качественное выполнение требований УПК Украины, касающихся обеспечения прав человека и обоснованности решений об ограничении некоторых прав обвиняемых при обеспечении их надлежащего поведения.

Ключевые слова: обоснование решения о применении меры пресечения, основания применения меры пресечения, обязательства лица, в отношении которого применяется мера пресечения, обязанность следователя применить меру пресечения.

Grounded rules of making decision about application of measure of suppression, which observance of investigators will provide high-quality execution

of requirements of CPC of Ukraine in relation to providing of human rights and validity of decisions about limitation of some rights for defendants at providing of them proper conduct.

Keywords: *a substantiation of decision about application of measure of suppression, a grounds of application of measure of suppression, an obligation of person, which limited of the measure of suppression, duty of investigator to apply the measure of suppression.*

Постановка проблеми. Необхідність розробки правил прийняття рішення про застосування запобіжного заходу й акцентування уваги практичних працівників на необхідності дотримання цих правил зумовлені неповним виконанням слідчими вимог чинного законодавства при застосуванні ними запобіжних заходів, що було виявлено в ряді випадків при проведенні дослідження практики застосування запобіжних заходів на стадії досудового розслідування кримінальних справ. Серед таких випадків особливе місце посідає недостатня обґрунтованість слідчими підстав прийняття рішення про застосування запобіжного заходу. Про цей недолік неодноразово зазначалося в науковій періодиці. Так, за В.Ю. Кузьміною, у 86% вивчених кримінальних справ під час практики курсантами та слухачами Харківського національного університету внутрішніх справ у постановках про застосування запобіжних заходів не викладалися підстави для застосування запобіжного заходу або ж вони замінювалися обставинами, які повинні враховуватися при обранні запобіжних заходів, на кшталт „позитивно характеризується, має постійне місце проживання”, замість обов’язкової фрази „може ухилитися від слідства” [1, с. 55]. О.В. Капліна, аналізуючи практику застосування підписки про невиїзд, звернула увагу, що у постановках про її застосування підставами прийняття цього рішення вказуються обставини, прямо протилежні тим, які вимагає закон: а) наявність постійного місця проживання (згадується як підстава в 44% постанов); б) відсутність судимості (19,4%); в) позитивна характеристика обвинуваченого (18,8%); г) наявність утриманців, зокрема неповнолітніх дітей (11,5%); д) визнання вини й розкаяння (9,1%); е) регулярна явка за викликами (8,5%); ж) наявність сім’ї (3,6%) тощо. Автор зазначає, що серед інших підстав зустрічаються також встановлення анкетних даних особи обвинуваченого, інвалідність, хвороба, відшкодування заподіяної злочином шкоди, явка з повинною, незначна роль у злочині, клопотання з місця роботи про незастосування тримання під вартою та ін. У 2,4% постанов про застосування підписки про невиїзд як підстава значиться відсутність у підозрюваного намірів сховатися, перешкодити розслідуванню і продовжити злочинну діяльність. Як підставу слідчі також вказують відмову суду дати дозвіл на застосування запобіжним заходом тримання під вартою (2,4%). При цьому фактичні дані, що свідчили б про необхідність застосування запобіжних заходів, взагалі не вказуються [2, с. 77, 79].

В аналітичних даних Верховного Суду України наводиться приклад, коли Фрунзенський районний суд Харківської області відмовив у

задоволенні подання слідчого Фрунзенського районного відділу Харківського міського управління ГУМВС України у Харківській області про взяття під варту неповнолітнього О., обвинуваченого за ч. 2 ст. 186 КК, з причини, що слідчий не навів даних на обґрунтування того, що обвинувачений може ухилитися від слідства і суду та продовжувати злочинну діяльність, а лише зазначив, що О. раніше не був судимий, зізнався у вчиненні злочину, має постійне місце проживання і позитивно характеризується. Апеляційний суд Харківської області залишив постанову районного суду без зміни [3]. З випадками недостатнього правового обґрунтування слідчими рішення про застосування запобіжного заходу у відповідних постановках стикався й автор цієї статті при проведенні спеціального наукового дослідження [4].

Таким чином, проблема неповного виконання слідчими вимог чинного законодавства при обґрунтуванні рішення про застосування ними запобіжних заходів є очевидною. Складовою частиною цієї проблеми є неконкретність визначення у КПК критеріїв прийняття рішення про достатність встановлених у кримінальній справі підстав до застосування запобіжного заходу. Мається на увазі, наприклад, чи достатньо для прийняття цього рішення обґрунтованого припущення, що обвинувачений схильний до порушення правил належної поведінки, або ж необхідно довести у кримінальній справі факт вчинення обвинуваченим дій, визначених у законі як підстави до застосування запобіжного заходу. Безпосередньо стосується зазначеної проблеми також недостатня визначеність у КПК приводів застосування запобіжного заходу за наявності до того підстав, а саме не з'ясовано, це є обов'язком слідчого чи його правом. Такими є проблемні питання, пов'язані з прийняттям рішення про застосування запобіжного заходу, що зумовлюють актуальність цього дослідження.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблема неповного виконання слідчими вимог чинного законодавства при обґрунтуванні рішення про застосування ними запобіжних заходів неодноразово була предметом наукових досліджень. Ці питання, крім зазначених вище О.В. Капліної [2] і В.Ю. Кузьмінової [1], досліджували Н.В. Глинська [5], В.О. Михайлов [6], В.В. Рожнова [7], Л.Д. Удалова [8], В.І. Чорнобук [9, с. 12], І.С. Яковець [10, с. 128] та інші вчені. Втім, у зазначених публікаціях не враховані положення проекту Кримінально-процесуального кодексу України № 9700 [11].

Метою цієї наукової статті є обґрунтування правил прийняття рішення про застосування запобіжного заходу, дотримання яких дозволить слідчим ефективніше застосовувати запобіжні заходи.

Виклад основного матеріалу. Розпочнемо дослідження зі з'ясування семантики слова „правила”. Так, під терміном „правило” розуміється положення або принцип, яким потрібно керуватися у праці, в поведінці і т. ін. [12, с. 916]. Таким чином, правила прийняття рішення про застосування запобіжного заходу – це положення, якими потрібно керуватися при прийнятті рішення про застосування запобіжного захо-

ду. Професор К. Гуценко вважає, що з метою недопущення зловживань при застосуванні запобіжних заходів обрання конкретного запобіжного заходу повинно залежати від ряду обставин, обов'язкових для врахування [13, с. 170]. Оскільки кожен запобіжний захід характеризується своїми специфічними, притаманними лише йому правообмеженнями і спеціальними зобов'язаннями особи, щодо якої він застосовується, то й прийняття рішення про застосування запобіжного заходу повинно залежати від доцільності характеру зобов'язання, що необхідно застосувати до обвинуваченого задля забезпечення належної поведінки останнього. Для правильного прийняття рішення про застосування запобіжного заходу слідчому необхідно відповісти на такі питання: 1) чи встановлено в ході розслідування кримінальної справи підстави для застосування запобіжного заходу; 2) які фактичні дані можна використати задля обґрунтування законності прийняття рішення про застосування запобіжного заходу; 3) які саме правообмеження (тобто зобов'язання) доцільно застосувати до певного обвинуваченого. Позитивні відповіді на ці питання, викладені в постанові про застосування запобіжного заходу, є запорукою прийняття правильного рішення про застосування запобіжного заходу, іншими словами – повного виконання слідчим вимог чинного законодавства, що регламентують застосування запобіжних заходів.

Підстави для застосування запобіжного заходу досліджувалися автором у дисертації [4]. Не повторюючи раніше викладених аргументів, у цій статті наведемо лише результати проведеного дослідження у вигляді формулювання підстав застосування запобіжного заходу. Підстави застосування запобіжного заходу – це доведені в матеріалах кримінальної справи обставини (факти), що зумовлюють наявність у конкретного підозрюваного, обвинуваченого, підсудного чи засудженого достатнього мотиву спробувати ухилитися від слідства та суду або від виконання процесуальних рішень, перешкодити встановленню істини у справі чи продовжити злочинну діяльність. До підстав застосування запобіжних заходів належить сукупність доведених у кримінальній справі фактичних даних, які свідчать про наміри, приготування, спроби особи, якій інкримінується вчинення злочину, ухилитися від слідства та суду або від виконання процесуальних рішень, перешкодити встановленню істини у справі чи продовжити злочинну діяльність, а також даних, які свідчать про безпосереднє вчинення зазначених дій [4, с. 167].

У проекті КПК № 9700 вищезазначені доведені у кримінальній справі фактичні дані використовуються при визначенні підстав застосування запобіжних заходів через регламентацію ризиків, наявність яких повинна переконати слідчого суддю в доцільності застосування запобіжного заходу. Відповідно до ч. 2 ст. 177 проекту КПК № 9700, такими є ризики, які дають достатні підстави слідчому, судді, суду вважати, що підозрюваний, обвинувачений спробує: переховуватися від органів досудового розслідування та (або) суду; знищити, сховати або спотворити будь-яку із речей чи документів, які мають істотне значення для встано-

влення обставин кримінального правопорушення; незаконно впливати на потерпілого, свідка, іншого підозрюваного, обвинуваченого, експерта, спеціаліста у цьому ж кримінальному провадженні; перешкоджати кримінальному провадженню іншим чином; вчинити інше кримінальне правопорушення або продовжити кримінальне правопорушення, у якому підозрюється, обвинувачується [11].

Відповідаючи на питання, які фактичні дані можна використати для обґрунтування законності прийняття рішення про застосування запобіжного заходу, перш за все, слід з'ясувати, коли рішення про застосування неізоляційного запобіжного заходу слід вважати належно обґрунтованим. Обґрунтованим, як правильно зазначає І.С. Яковець, може бути визнане лише таке рішення про застосування запобіжного заходу, в описово-мотивувальній частині якого вказані:

1) фактичні дані, що свідчать про обґрунтованість підозри або обвинувачення певної особи у вчиненні злочину;

2) фактичні дані, що свідчать про можливу негативну поведінку підозрюваного чи обвинуваченого, спрямовану на протидію вирішенню завдань правосуддя (можливість неналежної поведінки. – А.З.);

3) обставини, що зумовлюють необхідність застосування конкретного запобіжного заходу [10, с. 30]. Так само вважають Н.В. Глинська [5, с. 128] й В.І. Чорнобук [9, с. 12].

На необхідності обґрунтування відповідних процесуальних рішень, з доказами, що свідчать про конкретні факти, які з достатньою вірогідністю дозволяють спрогнозувати можливу негативну поведінку особи, наголошується й у підсумкових Рекомендаціях міжнародної науково-практичної конференції „Роль захисника у досудовому слідстві при обранні запобіжних заходів, не пов'язаних із взяттям під варту” [14, с. 178].

Також ми змушені констатувати, що відповідь на зазначене питання дає ч. 2 ст. 148 КПК. Розширювати коло фактичних даних, передбачених даною нормою, обґрунтовуючи рішення про застосування запобіжного заходу, слідчий не має права, адже обмежувати права людини він може лише посилаючись на чітко визначені в законі підстави. За проектом КПК такі фактичні дані повинні бути належними стосовно вищезазначених ризиків і, звичайно ж, як й інші докази, відповідати вимогам достовірності, допустимості й достатності.

Викладене дає підстави сформулювати перше загальне правило: обов'язковою є обґрунтованість процесуального рішення у відповідному документі про застосування запобіжного заходу.

Відповідь на питання щодо правообмежень (тобто зобов'язань), які доцільно застосувати до певного обвинуваченого, є також принциповою для правильної обґрунтованості процесуального рішення у відповідному документі. Застосовуваний запобіжний захід, за чинним КПК (ст. 149), обов'язки, що можуть бути покладені на особу при обранні запобіжного заходу, не пов'язаного з триманням під вартою (ст. 149-1 КПК), а також

обов'язки за ч. 5 ст. 194 проекту КПК повинні точно за характером встановлених підстав застосування запобіжного заходу й адекватно за суворістю правообмеження відповідати встановленим фактичним даним або ризикам, використаним задля обґрунтування законності прийняття рішення про застосування запобіжного заходу і, звичайно, „перекривати” їх за напрямком правообмеження (зобов'язання), інтенсивністю й суворістю його застосування. Наприклад, якщо у справі встановлено наміри обвинуваченого погрожувати свідку з метою досягти зміни показань останнього, обвинуваченого слід зобов'язати утримуватися від спілкування з усіма свідками в цій кримінальній справі (п. 4 ст. 149-1 КПК) і, коли це можливо, заборонити обвинуваченому відвідувати райони міста, де проживають і працюють свідки.

На підставі викладеного формулюємо друге правило прийняття рішення про застосування запобіжного заходу: застосовуваний запобіжний захід (з переліку ст. 149 КПК, ч. 1 ст. 176 проекту КПК), зобов'язання (ст. 149-1 КПК, ч. 5 ст. 194 проекту КПК) повинні точно за характером встановлених підстав застосування запобіжного заходу і адекватно за суворістю відповідати встановленим підставам до застосування запобіжного заходу, перемагати ці підстави за прогнозом розвитку слідчої ситуації і забезпечувати достатній мотив підозрюваного, обвинуваченого дотримуватися правил належної поведінки.

Є дискусійним питання застосування запобіжного заходу за наявності для цього відповідних підстав, а саме: це є правом чи обов'язком слідчого, органу дізнання, прокурора, судді та суду? Відповідно до глави 13 КПК застосування запобіжних заходів опосередковано регламентується як право, а не обов'язок органу розслідування (ст. 165-2 КПК). У положеннях глави 18 проекту КПК № 9700 також йдеться про право, а не обов'язок слідчого судді застосовувати запобіжні заходи за наявності до того підстав. Л.Д. Удалова також вважає, що це право, а не обов'язок слідчого [8, с. 111]. В.О. Михайлов дотримується іншої позиції, зазначаючи: „вказівку закону про те, що органи розслідування, прокурор і суд вправі застосовувати запобіжний захід, слід розуміти таким чином, що в компетенцію даних органів та посадових осіб входить їх прерогатива із застосування запобіжних заходів. Дане право є публічним, і його реалізація – обов'язкова, якщо в справі є для цього підстави” [6, с. 12].

Дана дискусія ускладнюється ще й положенням п. 3.4 Токійських правил, відповідно до яких застосування неізоляційних запобіжних заходів до розгляду справи в суді, якщо це покладатиме на правопорушника виконання яких-небудь зобов'язань, допускається лише за згодою правопорушника [15]. Більш докладно це положення аналізувалося у нашому дисертаційному дослідженні [4, с. 132], тому окремо торкатися його в цій науковій статті не будемо. Таким чином, якщо підсумувати, формально і нормативно слідчий має лише право, а не обов'язок застосовувати запобіжний захід, а це право, зокрема стосовно неізоляційного запобіжного заходу, виникає у слідчого лише після погодження обвину-

ваченого (за положеннями Токійських правил) виконувати вимоги застосованого щодо нього неізоляційного запобіжного заходу.

Ми вважаємо такий висновок лише формально правильним, а тому не підтримуємо його. Більш обґрунтованими і логічними, на нашу думку, є доводи В.О. Михайлова, який вважає, що органи розслідування зобов'язані застосовувати всі процесуальні засоби з метою досягнення завдань кримінального судочинства [6, с. 12]. Тому не можемо погодитися з Л.Д. Удаловою і вважаємо, що з метою досягнення завдань кримінального судочинства за наявності відповідних підстав орган розслідування застосовувати запобіжні заходи зобов'язаний.

З цього визначаємо третє правило застосування неізоляційних запобіжних заходів: обов'язковість застосування органом розслідування запобіжного заходу за наявності до того підстав.

Уявляється доволі категоричною думка В.В. Рожнової, що „сам факт вчинення злочину, якщо навіть встановлено, що він вчинений певною особою, ще не тягне за собою застосування до цієї особи запобіжного заходу. Необхідною є наявність фактів, які б свідчили про можливе ухилення обвинуваченого від слідства і його неправомірну поведінку” [7, с. 185]. З цього приводу в законі зазначено, що запобіжні заходи застосовуються за наявності достатніх підстав вважати, що обвинувачений буде намагатися ухилитися від слідства і суду або від виконання процесуальних рішень, перешкоджати встановленню істини у справі або продовжувати злочинну діяльність (ч. 2 ст. 148 КПК) [16]. Проблемою тут виступає те, що закон посилається на “достатні підстави вважати, що обвинувачений буде намагатися ...”, науковці посилаються на факти, які б свідчили про “можливе ухилення обвинуваченого ...”, але й досі вичерпно не розкрито ані законодавцем, ані науковцями, яке смислове навантаження вони покладають на дані категорії.

Ми погоджуємося з формулюванням В.В. Рожнової, але, враховуючи всю складність, багатогранність, невичерпність різноманітних ситуацій слідчої практики, на жаль, змушені констатувати неможливість вичерпного тлумачення даних категорій. За таких умов нам представляється більш доцільним сформулювати те, що вже запроваджено „на озброєння” слідчої практики і виправдано досвідом: разом з урахуванням поведінки обвинуваченого і його небезпечності в ході вчинення злочину слідчий зобов'язаний зібрати всі можливі докази, котрі як підтверджують необхідність застосування запобіжного заходу, так і доводять відсутність цієї необхідності. Ми впевнені, що далеко не в кожній кримінальній справі, в якій є розумним і доцільним застосування запобіжного заходу, слідчий зможе (до речі, в дуже стислі строки) задокументувати факти, які достовірно свідчитимуть про неналежну поведінку обвинуваченого і його наміри втекти. Та й про які наміри взагалі може йтися, коли обвинуваченому, який не перебуває під вартою, ніхто і ніщо не заважає це зробити? Тут справедливо було б вести мову лише про ситуацію, коли обвинувачений зник, його оголосили в розшук, роз-

шукали і знову доставили до слідчого. Ми погоджуємося з В. Рожною в тому, що обставини, які тягнуть за собою застосування запобіжних заходів, мають бути підтверджені доказами [7, с. 185], але не можемо погодитися з висловленою В. Давидовим категоричною умовою про обов'язок слідчого, перш ніж застосовувати запобіжний захід, встановити і навести факти, які б достовірно доводили неналежну поведінку певного обвинуваченого [17, с. 191].

За таких умов видається доречним сформулювати четверте правило: запобіжні заходи можуть бути застосовані як за наявності обґрунтованого, документально доведеного і високоймовірного припущення, що обвинувачений схильний до порушення правил належної поведінки, так і після вчинення обвинуваченим таких дій.

Висновок. У статті обґрунтовано положення, якими потрібно керуватися слідчим при прийнятті рішення про застосування запобіжного заходу, що змістовно згруповані до чотирьох правил, дотримання яких, на думку автора, підвищить ефективність застосування слідчими запобіжних заходів. У подальших дослідженнях планується розробляти додаткові положення, спрямовані на підвищення ефективності запобіжних заходів.

Бібліографічні посилання

1. Кузьмина В. Ю. Некоторые особенности избрания мер пресечения на досудебном следствии / Кузьмина В. Ю. // Роль захисника у досудовому слідстві при обранні запобіжних заходів, не пов'язаних із взяттям під варту : матер. Міжнар. наук.-практ. конф., 22-23 лютого 2006 р.; м. Харків / редкол. : В. В. Сташис (голов. ред.) та ін. – Х., 2006. – С. 54-57.
2. Капліна О. В. Проблеми обмеження конституційних прав особи і громадянина на досудовому слідстві при обранні запобіжних заходів, не пов'язаних із взяттям під варту / Капліна О. В. // Роль захисника у досудовому слідстві при обранні запобіжних заходів, не пов'язаних із взяттям під варту : матер. Міжнар. наук.-практ. конф., 22-23 лютого 2006 р.; м. Харків / редкол. : В. В. Сташис (голов. ред.) та ін. – Х., 2006. – С. 77-81.
3. Практика застосування судами запобіжного заходу у вигляді взяття під варту / Узагальнення судової практики Верховного суду України. – Режим доступу : <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/CB486CE62EEA15A4C325703100337C65>.
4. Захарко А. В. Неізоляційні запобіжні заходи в кримінальному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Захарко Андрій Володимирович. – Д., 2010.
5. Глинська Н. В. Підстави прийняття рішення про обрання запобіжних заходів, не пов'язаних із взяттям під варту / Глинська Н. В. // Роль захисника у досудовому слідстві при обранні запобіжних заходів, не пов'язаних із взяттям під варту : матер. Міжнар. наук.-практ. конф., 22-23 лютого 2006 р. ; м. Харків / редкол. : В. В. Сташис (голов. ред.) та ін. – Х., 2006. – С. 124-129.
6. Михайлов В. А. Меры пресечения в российском уголовном процессе / Михайлов В. А. – М., 1996.
7. Рожнова В. В. Ефективність застосування органами розслідування заходів процесуального примусу в боротьбі зі злочинністю / В. В. Рожнова // Наук. вісник Юрид. академії МВС. – 2002. – № 1. – С. 183-189.
8. Удалова Л. Д. Кримінальний процес України. Особлива частина : підручник / Удалова Л. Д. – К., 2005.
9. Чорнобук В. І. Законність та обґрунтованість процесуальних рішень судді в порядку судового контролю у досудових стадіях кримінального процесу : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / В. І. Чорнобук. – Одеса, 2007.
10. Яковець І. С. Запобіжні заходи у кримінальному процесі : науково-практ. посіб. / Яковець І. С. – Х., 2007.

11. Проект кримінально-процесуального кодексу України № 9700 від 13 січня 2012 р. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc555.
12. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь, 2003.
13. Уголовный процесс: учебник для вузов / под ред. К. Ф. Гуценко. – 3-е изд., перераб. и доп. – М., 1999.
14. Рекомендації конференції // Роль захисника у досудовому слідстві при обранні запобіжних заходів, не пов'язаних із взяттям під варту : матер. Міжнар. наук.-практ. конф., 22-23 лютого 2006 р. ; м. Харків / редкол. В. В. Сташис (голов. ред.) та ін. – Х., 2006. – С. 177-178.
15. Стандартные минимальные правила ООН в отношении мер, не связанных с тюремным заключением (Токийские правила) : приняты резолюцией Генеральной Ассамблеи ООН № 45/110 от 14 декабря 1990 г. // Международные акты о правах человека : сб. док. – М., 2000.
16. Кримінально-процесуальний кодекс України (із змінами і доповненнями станом на 7 грудня 2011 р.). – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/main/t21>.
17. Давыдов В. А. Возможность для обвиняемого скрыться от следствия и суда как основание к заключению его под стражу / В. А. Давыдов // Проблемы государства и права на современном этапе. – М., 1973. – Вып. 7. – С. 190-196.

Надійшла до редакції 18.04.2012

В.Г. Уваров

кандидат юридичних наук,
заслужений юрист України

В.С. Горецька

студентка

*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

ДОМАШНІЙ АРЕШТ ЯК ЗАПОБІЖНИЙ ЗАХІД

Проаналізовано проблеми становлення інституту домашнього арешту в системі запобіжних заходів кримінального процесу України.

Ключові слова: запобіжні заходи, домашній арешт, міжнародні стандарти.

Проанализированы проблемы становления института домашнего ареста в системе мер пресечения уголовного процесса Украины.

Ключевые слова: меры пресечения, домашний арест, международные стандарты.

The article is devoted to the analysis of the content of the concept of the Rule of Law; The ways of decision some problems of the guarantee of the protection the humans rights and freedoms in criminal procedure .

Keywords: rights and freedoms, Rule of Law; precedents, European Court of Human Rights.

Постановка проблеми. З прийняттям у другому читанні Проекту КПК України № 9700 гостро постала проблема становлення та застосування інституту домашнього арешту.

Актуальність досліджуваної проблеми полягає у встановленні в Ук-

раїні за новим Кримінально-процесуальним кодексом нового виду запобіжного заходу – домашнього арешту, а також обумовлюється недостатньою розробленістю його процесуальної форми, зростаючими вимогами до забезпечення принципу верховенства права при застосуванні запобіжних заходів.

Аналіз публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми, свідчить про певну увагу до проблем реформування інституту запобіжних заходів [1-19]. Але існуючі публікації не вичерпують всієї складної проблеми, а швидше утворюють фундаментальну базу для її подальшого дослідження.

Мета даної роботи – визначити шляхи реформування інституту домашнього арешту в контексті міжнародних правових актів та прецедентної практики Європейського Суду з прав людини.

Виклад основного матеріалу. Як запобіжний захід домашній арешт існує у Росії ще з часів дії Статуту кримінального судочинства 1864 р. У КПК УРСР до 1960 р. теж була норма, яка передбачала його застосування. Проте у КПК України 1960 р. даний запобіжний захід не ввійшов. Водночас кримінально-процесуальне законодавство багатьох держав світу дозволяє застосування домашнього арешту як запобіжного заходу. Він передбачений, наприклад, у таких країнах, як Казахстан, Латвія, Литва, Німеччина, Росія, Швеція та в багатьох інших.

Суть зазначеного запобіжного заходу полягає в тому, що у разі його обрання (за рішенням суду) до винного застосовуються такі види обмежень: 1) заборона виходу з житла – повністю чи у певно визначений час; 2) заборона телефонних переговорів, відправлення кореспонденції та використання засобів зв'язку; 3) заборона спілкування з певним колом осіб та прийому кого будь-кого в себе вдома; 4) застосування електронних засобів контролю та покладення обов'язку завжди мати при собі ці засоби і забезпечувати їх роботу; 5) покладення обов'язку відповідати на контрольні телефонні дзвінки чи інші сигнали контролю, телефонувати чи особисто з'являтися у визначений час до органів міліції чи інших органів, що здійснюють нагляд за поведінкою обвинуваченого; 6) встановлення спостереження за обвинуваченим чи його житлом, а також охорона його житла чи відведеного йому для житла приміщення; 7) інші подібні заходи, які вимагають певної поведінки і несупорої ізоляції від суспільства [2].

Згідно зі ст. 176 нового КПК тимчасовим запобіжним заходом вважається затримання особи, яке застосовується з підстав та в порядку, визначеному цим кодексом з метою забезпечення виконання підозрюваним, обвинуваченим покладених на нього процесуальних обов'язків, а також запобігання спробам:

- 1) переховуватися від органів досудового розслідування та (або) суду, або
- 2) знищити, сховати або спотворити будь-яку із речей чи документів, які мають істотне значення для встановлення обставин кримінально-

го правопорушення, або

3) незаконно впливати на потерпілого, свідка, іншого підозрюваного, обвинуваченого, експерта, спеціаліста у цьому ж кримінальному провадженні, або

4) перешкоджати кримінальному провадженню іншим чином, або

5) вчинити інше кримінальне правопорушення чи продовжити кримінальне правопорушення, у якому він підозрюється, обвинувачується [1].

Запобіжні заходи застосовуються: під час досудового розслідування слідчим суддею за клопотанням слідчого, погодженим з прокурором, або за клопотанням прокурора; під час судового провадження – судом за клопотанням прокурора.

Відповідно до ст. 181 КПК України домашній арешт полягає в забороні підозрюваному, обвинуваченому залишати житло цілодобово або у певний період доби. Його може бути застосовано до особи, яка підозрюється або обвинувачується у вчиненні злочину, за скоєння якого законом передбачено покарання у виді позбавлення волі.

Ухвала про обрання запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту передається для виконання органу внутрішніх справ за місцем проживання підозрюваного, обвинуваченого. Орган внутрішніх справ повинен негайно поставити на облік особу, щодо якої застосовано запобіжний захід у вигляді домашнього арешту, і повідомити про це слідчому або суду, якщо запобіжний захід застосовано під час судового провадження.

Працівники органу внутрішніх справ з метою контролю за поведінкою підозрюваного, обвинуваченого, який перебуває під домашнім арештом, мають право з'являтися в житло цієї особи, вимагати надати усні чи письмові пояснення з питань, пов'язаних із виконанням покладених на неї зобов'язань, використовувати електронні засоби контролю.

Строк тримання особи під домашнім арештом не може перевищувати двох місяців. У разі необхідності він може бути продовжений до шести місяців за клопотанням прокурора. По закінченню цього строку ухвала про застосування запобіжного заходу у вигляді домашнього арешту припиняє свою дію і запобіжний захід скасовується.

Позитивним є те, що в аналізованій нормі встановлено обмеження в часі застосування домашнього арешту – максимально його термін може бути подовжений до *шести місяців*.

Зазначимо, що згідно зі ст. 176 даного Закону під час досудового розслідування запобіжні заходи застосовуються слідчим суддею за клопотанням слідчого, погодженим з прокурором.

Безперечною новелою інституту домашнього арешту стане використання правоохоронними органами електронного моніторингу — системи заходів контролю за перебуванням осіб, щодо яких обиратиметься такий запобіжний захід. Хоча для України подібна практика є новою, у світі її застосовують вже понад 30 років. Так, у Великобританії підсудні зобов'язані не тільки носити на тілі електронні датчики, але і телефонувати до компанії, що встановила цей датчик, п'ять разів на день. Їм забо-

ронено користуватися комп'ютером та мобільним телефоном. Деяких особливо небезпечних арештантів за межами домашніх стін супроводжують поліцейські, які мають право безперешкодно входити до їх будинку.

Правоохоронні органи США ще більш широко застосовують електронне спостереження за злочинцями. Засуджені до невеликих термінів мають право на заміну суддею їхнього тюремного ув'язнення на домашній арешт із носінням спеціальних GPS-браслетів [3].

За ст. 195 КПК України застосування електронних засобів контролю полягає у закріпленні на тілі підозрюваного, обвинуваченого пристрою, який дозволяє відстежувати та фіксувати їх місцеперебування. Такий пристрій має бути захищений від самостійного знімання, пошкодження або іншого втручання в його роботу з метою ухилення від контролю та сигналізувати про спроби особи здійснити такі дії.

Електронні засоби контролю можуть застосовуватися:

1) слідчим на підставі ухвали слідчого судді, суду про обрання стосовно підозрюваного, обвинуваченого запобіжного заходу, не пов'язаного з позбавленням волі, якою на останнього покладено відповідний обов'язок;

2) працівниками органу внутрішніх справ на підставі ухвали слідчого судді, суду, якою щодо підозрюваного, обвинуваченого обрано запобіжний захід у вигляді домашнього арешту.

Як бачимо, виконання даного запобіжного заходу покладено на не зовсім чітко визначений суб'єкт – в цілому на органи внутрішніх справ. До того ж, сам механізм виконання запобіжного заходу не визначено достатньо чітко, що може спричинити «перекоси» у забезпеченні прав людини. Зокрема, мають бути визначені певні межі заходу – хто, коли і скільки раз на добу може відвідувати житло особи, взятої під домашній арешт. З іншого боку, відсутність на даний час належного технічного забезпечення контролю даватиме можливість як порушувати вимоги домашнього арешту, так і «штовхати» органи внутрішніх справ на широке, а порою і не виправдане застосування традиційного «безпосереднього контролю» за особою. Також не встановлено чіткі підстави та передумови зміни виду запобіжного заходу.

Висновок. Домашній арешт, введений в Україні новим КПК 2012 р., не достатньо визначає його процесуальну форму та засоби забезпечення. Фактично зазначена лише заборона підозрюваному, обвинуваченому залишати житло цілодобово або у певний період доби. Не з'ясовано, чи можна зазначеним особам застосовувати засоби зв'язку, приймати осіб вдома, відправляти кореспонденцію тощо. Доцільним є варіант з розробки і прийняття додатково Закону України «Про домашній арешт», в якому б чітко регламентувалися порядок і умови застосування та здійснення такого виду запобіжного заходу, містилися чіткі вказівки про те, хто саме і яким чином повинен здійснювати нагляд за поведінкою особи, відданої під домашній арешт, як здійснювати нагляд за кореспонденцією, переговорами (в тому числі телефонними і за допомогою елект-

ронної пошти), особистими зустрічами певної особи.

Перспективи подальшого дослідження проблеми вбачаються в розробці за аналогією із законом про попереднє ув'язнення окремого закону про домашній арешт.

Бібліографічні посилання

1. *Буткевич В.* Якість закону і питання ефективності застосування рішень Європейського Суду з прав людини судами України / В. Буткевич // *Право України*. – 2011. – № 7. – С. 48-63.
2. *Губська О. А.* Взяття під варту як запобіжний захід у світлі національного та міжнародного законодавства / О. А. Губська // *Адвокат*. – 2007. – № 3.
3. Проект Кримінально-процесуального кодексу України (реєстр. № 9700) за станом на 22 березня 2012 р. : ухвалений Постановою Верховної Ради України від 9 лютого 2012 р. № 4364-VI «Про прийняття за основу проекту Кримінально-процесуального кодексу України». – Режим доступу : www.rada.gov.ua.
4. *Кучинська О. П.* Домашній арешт як запобіжний захід в кримінально-процесуальному законодавстві / О. П. Кучинська // *Адвокат*. – 2010. – № 7 (118). – С. 17-19.
5. *Молдован В. В.* Порівняльне кримінально-процесуальне право: Україна, ФРН, Франція, Англія, США : навч. посіб. / В. В. Молдован, А. В. Молдован. – К., 1998.
6. *Мороз В. М.* Заходи безпеки за кримінальним законодавством США / В. М. Мороз // *Право і суспільство*. – 2010. – № 4. – С. 186-194
7. *Сімонович Д. В.* Європейські стандарти забезпечення прав людини у досудових стадіях кримінального процесу України : монографія / Д. В. Сімонович. – Х., 2011.
8. *Сірий М. І.* Українська модель здійснення судового контролю на досудових стадіях кримінального процесу / М. І. Сірий // *Адвокат*. – 2005. – № 9. – С. 6-8.
9. *Тертишник В. М.* Кримінально-процесуальне право України : підручник / 5-те вид., доп. і перероб. / В. М. Тертишник. – К., 2007.
10. *Чернова А. К.* Концептуальні аспекти проекту Закону «Про тимчасове затримання особи» / А. К. Чернова // *Державна політика у сфері кримінальної юстиції та забезпечення правопорядку в Україні*. – Д., 2008. – С. 160-162.
11. *Шевчук С.* Принцип верховенства права та найвища юридична сила Конституції України / С. Шевчук // *Право України*. – 2011. – № 5. – С. 175-185.

Надійшла до редакції 08.05.2012

Д.М. Мірковець
слідчий
(МВС України)

УДК 343.102

ПЕРСПЕКТИВИ УДОСКОНАЛЕННЯ ДОСУДОВОГО ПРОВАДЖЕННЯ В УМОВАХ РЕФОРМУВАННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ

Обґрунтовано необхідність вертикального підпорядкування слідчих підрозділів. Запропоновано шляхи реформування слідчого апарату органів внутрішніх справ.

Ключові слова: *досудове провадження, керівник слідчого підрозділу, реформування кримінальної юстиції, вертикальне підпорядкування, самостійність і незалежність слідчого.*

Обоснована необхідність вертикального подчинення следственных

подразделений. Предложены пути реформирования следственного аппарата органов внутренних дел.

Ключевые слова: досудебное производство, руководитель следственного подразделения, реформирования уголовной юстиции, вертикальное подчинение, самостоятельность и независимость следователя.

The necessity of a vertical subordination of the investigative units has been argued. The ways of reforming the investigative units of the Internal affairs are proposed.

Keywords: pre-trial investigation, the chief of the investigative unit, the criminal justice reform, vertical subordination, investigator's autonomy and independence.

Постановка проблеми. Питання підвищення ефективності розкриття та розслідування злочинів постійно перебувають у центрі уваги вчених-юристів, працівників правоохоронних органів, законодавчої й виконавчої гілок влади. Однією із найбільш важливих таких проблем залишається пошук оптимальних варіантів організації досудового слідства, структурна перебудова слідчого апарату відповідно до потреб слідчої практики, визначення його місця в системі правоохоронних органів тощо.

Ці питання нерозривно пов'язані з удосконаленням організації досудового провадження, адже сьогодні 92% працівників слідчого корпусу (за винятком слідчих прокуратури) перебувають у безпосередньому підпорядкуванні органів дізнання, а їх працівники – фактично під керівництвом керівників цих органів. Це призводить до того, що слідчі змушені відволікатися від розслідування злочинів, виконуючи невластиві їм функції (досить часто вони залучаються до охорони громадського порядку, призначаються черговими та відповідальними тощо). Подібне дисонує із проголошеною у кримінальному судочинстві самостійністю і незалежністю слідчого й суттєво погіршує ефективність досудового провадження.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Питання належної організації досудового провадження ставали предметом активних дискусій й, відповідно, знайшли значне відображення у працях таких вітчизняних і зарубіжних вчених, як Б.В. Асрієв, В.П. Божьєв, В.П. Даневський, М.І. Кулагін, М.Ч. Когамов, А.М. Ларін, О. Р. Михайленко, М. М. Михеєнко, М.А. Погорецький, Б.В. Романюк, Р.Ю. Савонюк, О. Ю. Татаров, В.М. Тертишник, В.І. Фаринник, Л.Д. Удалова, І.Я. Фойницький та багато інших. Завдяки їх працям в цілому створено теоретичне підґрунтя для удосконалення досудового провадження. Проте деякі питання, з урахуванням сучасної кримінально-процесуальної доктрини, зарубіжного досвіду та слідчої практики, потребують додаткового опрацювання, що і є **метою** статті.

Виклад основного матеріалу. Чинна ще з радянських часів система підпорядкування слідчих підрозділів не може гарантувати незалежності та самостійності слідчих у ході розслідування злочинів. Хоча керівники органів дізнання відповідно до законодавства України та функціональних обов'язків не вправі втручатись у процесуальну діяльність слідчих, саме їм надано право призначати та звільняти слідчих з посад, накладати на них дисциплінарні стягнення, встановлювати рівень

грошового забезпечення, присвоювати чергові спеціальні звання, визначати періодичність відпусток тощо.

Підпорядкованість слідчих в адміністративному аспекті та існуючі критерії оцінки роботи призводять до того, що керівники органів дізнання з метою покращання статистичних показників службової діяльності, використовуючи свої повноваження щодо організації роботи слідчих, прямо чи опосередковано намагаються впливати на проведення досудового слідства у кримінальних справах.

Як наслідок, це провокує необ'єктивність у розслідуванні злочинів, а допущені оперативними працівниками помилки (іноді й прямі фальсифікації) не завжди виявляються. Зустрічаються випадки порушення справ та пред'явлення обвинувачень за явно недостатнього обсягу доказів. Відтак, лише протягом 2011 р. слідчими ОВС було винесено понад 2070 (на 265 більше, ніж у 2010 р.) постанов про порушення кримінальної справи, у подальшому скасованих прокурорами та судами як передчасно та необгрунтовано прийняті. Також протягом вказаного періоду зафіксовано 646 фактів незаконних відмов слідчими у порушенні кримінальної справи та 14 “прямих” приховувань заяв чи повідомлень про злочини від реєстрації, до відповідальності притягнуто 93 працівники слідчих підрозділів. При цьому відповідно до відомчих актів саме на начальників органів дізнання покладається обов'язок щодо забезпечення процесуальної самостійності слідчих і недопущення фактів втручання в їх діяльність службових осіб, не уповноважених на це законодавством України [1].

Слід погодитися з М.Ч. Когамовим, що “портрет” адміністративної залежності слідчого явно буде неповним без вказівки на відсутність права слідчого давати доручення та вказівки органам дізнання у кримінальних справах. Дійсно, в умовах підпорядкування органам дізнання давання слідчим доручень і вказівок виглядає з міркувань субординації парадоксально, змушує його уникати реалізації цього права й фактично виключає із процесу розслідування злочинів цілеспрямовані, специфічні можливості органів дізнання [2, с. 20-21].

Вивчення матеріалів слідчої практики свідчить, що замість результатів виконання конкретних завдань слідчий в кращому випадку отримує “відписки” зі змістом “проведеними оперативно-розшуковими заходами не виявилось можливим встановити”. Так, в одному з органів внутрішніх справ практично усіма оперуповноваженими відповіді на доручення слідчих надаються на заздалегідь підготовлених формалізованих бланках рапортів про виконання оперативно-розшукових заходів, в яких “від руки” зазначаються лише номер кримінальної справи та дата виконання. Інколи слідчому доводиться самостійно готувати відповіді на свої доручення, лише підписуючи їх в оперативних працівників.

Як наслідок, слідчий (особливо це стосується молодих фахівців) змушений самостійно здійснювати всі необхідні процесуальні дії (виклик учасників процесу для проведення слідчих дій, забезпечення участі понятих під час проведення слідчих дій тощо). Основною причиною цього є те, що

лише він вболіває за кінцевий результат – об'єктивність, повноту і всебічність розслідування справи, й жодним чином не може вплинути ні на працівників органу дізнання, ні на його керівника [3, с. 242].

Таким чином, недосконалість чинної структури підпорядкування слідчих не тільки порушує основний принцип діяльності органів досудового слідства – процесуальної самостійності та незалежності, а й негативно впливає на ефективність протидії злочинності та не може в повному обсязі гарантувати захист прав і свобод громадян, а також дотримання законності. Результатом цього є низький рівень довіри населення до слідчого апарату, критичні оцінки його діяльності з боку міжнародних експертів.

Недаремно Президент України, вітаючи працівників міліції з нагоди 20-ї річниці від дня створення української міліції, наголосив на необхідності якісно нового підходу до організації роботи досудового слідства. Як зазначив гарант, слід вже сьогодні забезпечити реальну процесуальну незалежність слідчих – це не тільки відповідатиме меті та духу реформ, але й дозволить уникнути карального ухилу слідства, помилок та порушень прав людини [4].

Загалом, існують різні думки щодо організаційної зміни застарілої побудови органів досудового слідства, зокрема: передача всіх слідчих апаратів до органів прокуратури чи органів внутрішніх справ; концентрація суб'єктів розслідування в єдиному апараті (комітеті); створення слідчого апарату в органах юстиції; покладання досудового розслідування на судові органи тощо [5, с. 59; 6, с. 14].

Проте необхідно об'єктивно визнати, що на професійно-кадровому рівні, а тим більш ментально, реалізація зазначених позицій практично не є реальною, оскільки держава і суспільство ще не готові запровадити іншу організацію досудового слідства [7, с. 196]. При цьому слід погодитися, що найкращою системою досудового слідства є існуюча, однак вона потребує суттєвого вдосконалення та наукової розробки [8, с. 12].

Зосередження ж слідчих підрозділів у структурі декількох правоохоронних органів відповідає національним процесуальним традиціям, вітчизняній практиці, стану злочинності та перевірено часом. Відповідність спеціалізації слідчих підрозділів загальному профілю роботи правоохоронного органу, в системі якого вони діють, значно підвищує ефективність їх роботи [9].

Слід погодитися й з тим, що, враховуючи значний досвід діяльності слідчих підрозділів в органах внутрішніх справ, базовим у реформуванні слідчих підрозділів держави має стати слідчий апарат системи МВС України, адже саме він несе основний тягар у боротьбі зі злочинністю (сьогодні слідчими ОВС розслідується понад 91% злочинів у державі¹). До

¹ Лише в 2011 р. у провадженні слідчих підрозділів ОВС перебувало 185490 кримінальних справ, що становить 91,1% від загальної кількості розслідуваних у державі (203610). У слідчих підрозділах прокуратури – 7,67% (15610 справ), слідчих підрозді-

того ж, бездумна руйнація існуючої взаємодії слідства й органів дізнання є вкрай ризикованою і може призвести до неконтрольованих процесів, серйозно послабити протидію злочинності, звести нанівець позитивний досвід, накопичений в останні півсторіччя існування слідчих підрозділів у системі органів внутрішніх справ.

Таким чином, необхідною умовою оптимізації досудового провадження та приведення структури слідчих підрозділів до міжнародних вимог є створення вертикальної системи їх підпорядкування з чітким розмежуванням функцій органів досудового слідства та органів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність (як у процесуальному, так й організаційному плані).

Сьогодні для слідчих підрозділів ОВС характерним є загальне підпорядкування, за якого повноваження вищого органу (ГСУ МВС – на рівні держави, СУ – на рівні області) не орієнтовані на конкретні питання керівництва об'єктом, що перебуває в такому підпорядкуванні. Таке керівництво здійснюється за наявності проміжних ланок між суб'єктом і об'єктом управління (ГУМВС, УМВС, МРЛ-органів внутрішніх справ). У зв'язку з цим виникають відносини співпідпорядкування, що полягають в одночасному підпорядкуванні суб'єкта управління двом і більше вищим органам.

Проте співпідпорядкування не має існувати у межах однієї ієрархічно побудованої системи – органів досудового слідства, адже це жодним чином не сприятиме виконанню ними своїх безпосередніх функцій.

Модель організації слідчого апарату має включати такі елементи (ознаки): організаційну незалежність і відсутність адміністративного підпорядкування та підзвітності керівнику органу дізнання; функціональну незалежність, яка забезпечує об'єктивність і неупередженість розслідування. Всі ці елементи реалізовуватимуться лише за “вертикального” підпорядкування слідчих підрозділів. Адже така система передбачає наявність у вищого органу всіх важелів керівного впливу (зокрема, вирішення щодо підлеглого органу установчих, кадрових питань, визначення його правового статусу, здійснення контролюючих функцій, отримання звітності, застосування заходів відповідальності тощо). Таке підпорядкування виражається, насамперед, у відсутності між суб'єктом й об'єктом управління проміжних ланок. Передбачається повна організаційна та правова залежність об'єкта від суб'єкта управління, що значною мірою сприятиме здійсненню ефективного керівництва досудовим слідством. Це дозволить чітко розмежувати функції слідчих та інших структурних підрозділів органів внутрішніх справ, змінить психологію працівників органу дізнання щодо незалежності слідчих, сприятиме оптимізації їхньої роботи, підвищить процесуальну самостійність при прийнятті рішень у кримінальних справах тощо.

лах податкової міліції – 0,69% (1409 справ), слідчих підрозділах органів безпеки – 0,54% (1101 справ).

Відтак, структура слідчого апарату має бути сформованою саме за принципом вертикального підпорядкування слідчих підрозділів. Завдяки цьому буде досягнута основна мета реформування – звільнення слідчого апарату від впливу органу дізнання. При цьому повинна реально забезпечуватись процесуальна самостійність та незалежність слідчого (наприклад, заборона під загрозою відповідальності втручання в процесуальну діяльність слідчого осіб, які не мають на те законних повноважень; відповідальність за неповагу до слідчого та за вчинення перешкод його діяльності з провадження досудового розслідування, невиконання процесуальних рішень та законних вимог; установлений порядок його призначення, притягнення до дисциплінарної відповідальності та звільнення з посади тощо).

Визначальним фактором запровадження вертикального підпорядкування слідчих підрозділів є його успішна апробація й у практичній діяльності (1987-1989, 2002-2003, 2011-2012 рр.).

Вперше експеримент з апробації подібної системи підпорядкування був проведений у 1987 р. (зокрема, в МВС Білоруської та Естонської РСР, УВС Волгоградського та Свердловського облвиконкомів). Згодом дія експерименту була поширена й на частину УРСР (а саме на УВС в Київській області). Експеримент спрямовувався на перевірку на практиці ефективності роботи слідчих підрозділів з підпорядкуванням “по вертикалі” та обґрунтування такої реорганізації слідчого апарату [10]. Однак невдовзі (через два роки, у лютому 1989 р.) проведення експерименту без повідомлення причин та мотивів було раптово припинено, його результати залишено без аналізу, а практично повністю підготовлена реорганізація слідства безпідставно відкинута [11, с. 121]. Як зазначив тогочасний начальник ГСУ МВС СРСР В. Новіков, основними причинами неприйняття реформи слідства було небажання керівників місцевих органів внутрішніх справ позбавитися влади над слідчим апаратом і примиритися з тим, що самостійні незалежні слідчі будуть критично перевіряти й оцінювати оперативно-розшукові дані [12].

Намагання оптимізувати механізм керівництва досудовим слідством через впровадження вертикальної системи підпорядкування слідчих підрозділів були й в роки незалежності України. Так, відповідно до наказу МВС України від 26.03.2002 № 295 в період з 1 квітня до 31 грудня 2002 р. в ГУМВС, УМВС України в Автономній Республіці Крим, Київській, Донецькій та Одеській областях проводився черговий експеримент: слідчі управління в цих областях було підпорядковано безпосередньо ГСУ МВС, а слідчі відділи (відділення) МРЛ-органів – слідчим управлінням [13]. За керівниками МРЛ-органів внутрішніх справ залишались лише функції координації взаємодії слідчих та працівників підрозділів дізнання. Окрім цього, обмежувалось залучення слідчих до виконання не властивих їм функцій (охорона громадського порядку, чергування у підрозділах внутрішніх справ, конвоювання затриманих та осіб, щодо яких обрані запобіжні заходи).

З метою більш ґрунтовної апробації зміненого режиму підпорядкування слідчих органів експеримент було продовжено ще на рік – до 31 грудня 2003 р. І, як засвідчили результати експерименту, фактично всі кількісні і якісні показники роботи як слідчих, так і в цілому органів внутрішніх справ значно покращилися. Усунуто факти відволікання слідчих на виконання роботи, не пов'язаної з безпосереднім розслідуванням злочинів, завантаження їх матеріалами перевірок заяв та повідомлень, в яких не вбачається ознак злочину. Процесуальна самостійність слідчих при прийнятті процесуальних рішень у кримінальних справах проявилася на якісно новому рівні, підвищилась їх роль як керівників слідчо-оперативних груп при розкритті та розслідуванні злочинів. Поодинокими стали випадки несвоєчасного та неякісного виконання начальниками органу дізнання доручень слідчих у кримінальних справах, у тому числі й усних запитів [14]. Проведення експерименту позитивно вплинуло на покращення взаємодії слідчих підрозділів з іншими службами у протидії злочинності, ефективності та якості роботи слідчо-оперативних груп на місцях скоєння злочинів й у процесі розслідування. Вдалося зміцнити кадровий потенціал слідчого апарату, покращити матеріально-технічну базу, підвищити імідж слідчого працівника тощо. Однак наприкінці 2003 р. експеримент було згорнуто, хоча в цілому він проходив успішно і себе повністю виправдав.

Про ефективність вертикального підпорядкування слідчих свідчить і той факт, що подібні системи протягом тривалого часу успішно функціонують (або ж функціонували) у правоохоронних органах країн близького зарубіжжя (Російської Федерації, Республіки Білорусь, Вірменії тощо).

Так, у Російській Федерації Слідчий комітет при МВС (СК МВС) було створено ще у 1995 р., у березні 2011 р. його реорганізовано у Слідчий департамент МВС (СД МВС) [15]. Завдяки цьому керівники органів дізнання у Російській Федерації позбавлені впливу на працівників слідчих підрозділів, які фактично їм не підпорядковуються.

В органах прокуратури на основі Федерального закону від 5 червня 2007 р. № 87-ФЗ “Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу РФ” і Закону “Про прокуратуру РФ” також створено Слідчий комітет при прокуратурі (СКП). Практика діяльності цього органу вказала на необхідність більш чіткого розмежування прокурорського нагляду та досудового слідства. Саме з метою створення необхідних умов для ефективною реалізації повноважень прокурорів з нагляду за процесуальною діяльністю слідчих, підвищення ролі керівників слідчих підрозділів у реалізації функції керівництва досудовим слідством, посилення взаємодії слідчих з органами прокуратури прийнято рішення про функціонування Слідчого комітету поза системою прокуратури РФ. А 15 січня 2011 р. на базі Слідчого комітету при прокуратурі створено Слідчий комітет як самостійний федеральний державний орган, підпорядкований Президенту РФ. Всі функції процесуального керівництва досудовим слідством (які були закріплені за прокурором) перейшли до слідчого

апарату, за прокурором збережено нагляд за законністю процесуальної діяльності слідчих на всіх її стадіях, як за процесуальними, так і за матеріально-правовими підставами кримінального переслідування.

Аналогічним шляхом пішла й Республіка Білорусь. Так, з 1 січня 2012 р. на виконання Указу Президента від 12 вересня 2011 р. “Про створення Слідчого комітету Республіки Білорусь” всі злочини розслідуються слідчими Слідчого комітету (до якого увійшов слідчий апарат із системи органів прокуратури, підрозділи попереднього розслідування з системи органів внутрішніх справ та системи органів фінансових розслідувань Комітету державного контролю), а також Комітету державної безпеки (КДБ зберігає за собою лише виняткову підслідність з розслідування злочинів, що стосуються питань національної безпеки) [16].

Що ж стосується досвіду Республіки Казахстан, то його можна враховувати лише частково, оскільки, незважаючи на те, що у цій країні у 1990-х роках був створений Державний Слідчий Комітет (ДСК), його з часом було ліквідовано. Однією з головних причин цього стала відсутність належного державного фінансування.

Таким чином, світовий досвід діяльності органів кримінальної юстиції вказує на необхідність організаційного розподілу оперативних, слідчих і наглядових функцій. Крім того, на необхідність відокремлення органів досудового слідства від органу дізнання, забезпечення незалежності слідчих постійно звертається увага і Європейського Союзу, на інтеграцію до якого взято курс Україною.

З метою перевірки доцільності введення системи “вертикального” підпорядкування з 1 липня 2011 р. та до 30 червня 2012 р. в органах внутрішніх справ запроваджено проведення нового експерименту. Працівники слідчих підрозділів в черговий раз виведені з підпорядкування начальників МРЛ-органів внутрішніх справ. Усунено “проміжну ланку” на досудовому слідстві – штатне дізнання. Адже ці підрозділи фактично вичерпали себе й залишалися непотрібною структурою в ОВС. Їх функції і штатні одиниці зі збереженням якісного персоналу (2577 одиниць) передані слідчим апаратам.

Окрім цього, на початку 2011 р. прийнято рішення про виключення слідчих підрозділів із структури органів по боротьбі з організованою злочинністю (у 2009 р. у ГСУ МВС та слідчих управліннях ГУМВС, УМВС було скорочено 517 посад працівників відділів розслідування особливо важливих справ та злочинів, учинених організованими групами і злочинними організаціями), що стало необхідним при оптимізації структури слідчого апарату ОВС.

Посади заступників начальників МРЛ-органів внутрішніх справ – начальників слідчих відділів (відділень) реорганізовано в посади начальників слідчих відділів (відділень). Аналогічно реорганізовано й посади керівників слідчих підрозділів обласного рівня. Подібна реорганізація зумовлена об’єктивною необхідністю і є виправданою, адже піднесення статусу керівника слідчого підрозділу до рівня заступника

начальника органу внутрішніх справ зумовлювало погіршення стану досудового слідства й підвищення залежності слідчих від оперативних інтересів (оскільки керівники слідчих підрозділів фактично були заступниками начальників органів дізнання, а цього не повинно бути). До того ж такий гібридний статус – поєднання органу дізнання та досудового слідства в одній особі – суперечив й положенням Концепції судово-правової реформи в Україні.

Сьогодні уже можна з впевненістю констатувати, що вертикальна підпорядкованість слідчих підрозділів органів внутрішніх справ дозволила: забезпечити процесуальну самостійність та незалежність слідчих, покращити взаємодію слідчих та працівників органу дізнання у розкритті та розслідуванні злочинів (завдяки незалежності слідчих при прийнятті процесуальних рішень, створенні спільних слідчо-оперативних груп, забезпеченні виконання в повному обсязі спільних, узгоджених планів оперативно-розшукових заходів та слідчих дій, доручень слідчого тощо), зміцнити професійне ядро слідчого апарату МВС України, зупинити відтік досвідчених кадрів, а головне – унеможливити будь-які прояви впливу на розслідування кримінальних справ, приблизити систему управління слідчих підрозділів органів внутрішніх справ до міжнародних стандартів та удосконалити механізм керівництва досудовим слідством. Більш ґрунтовні висновки робити в цілому ще зарано. Але попередні результати – достатньо оптимістичні.

Разом з тим, ефективне керівництво досудовим слідством не уявляється без встановлення повноважень керівників слідчих підрозділів щодо зарахування (призначення) слідчих на роботу (службу), їх звільнення, застосування дисциплінарної практики тощо. Ключовою ідеєю, проголошеною перед початком експерименту, було надати начальникам слідчих управлінь право призначати на посади та звільняти з посад слідчих підпорядкованих підрозділів (до “начальника відділу” включно), присвоювати їм спеціальні звання (до “підполковника” включно), встановлювати розмір грошового утримання тощо. Однак апробація засвідчила, що реалізувати подібні ідеї наразі є нереальним.

Як зазначили керівники слідчих підрозділів на підведенні підсумків діяльності слідчого апарату органів внутрішніх справ за 2011 р., за цим напрямом організації слідчої роботи відбулось навіть певне погіршення. Адже відповідно до наказів МВС України від 19.01.2007 р. № 16 “Про дисциплінарний статут органів внутрішніх справ” та від 31.08.2008 р. № 160 “Про організацію діяльності органів досудового слідства Міністерства внутрішніх справ України” (дію тимчасово призупинено наказом МВС України від 15.06.2011 р. № 336 “Про проведення експерименту щодо апробації вертикальної системи підпорядкування слідчих підрозділів органів внутрішніх справ України”) притягнути слідчого до дисциплінарної відповідальності могли і начальники слідчих управлінь (відділів), і заступник Міністра внутрішніх справ – начальник ГСУ МВС.

Із початком експерименту і виключенням вказаних положень з ві-

домчих нормативно-правових актів керівники слідчих підрозділів втрапили будь-які повноваження щодо застосування дисциплінарної практики за порушення норм кримінально-процесуального законодавства, чого апріорі не повинно бути в органах досудового слідства. Адже правомірність та ефективність здійснення слідчим покладених на нього процесуальних обов'язків безпосередньо залежить від заходів відповідальності, які можуть бути застосовані в разі його незаконної діяльності [17, с. 9]. Саме тому в керівника слідчого підрозділу повинні існувати адекватні заходи процесуального впливу на слідчого, які б забезпечували належну його діяльність.

При цьому засобами відомчої нормотворчості надати керівнику слідчого підрозділу повноваження щодо притягнення слідчого до дисциплінарної відповідальності чи його призначення на посаду неможливо, адже це суперечитиме ряду законодавчих актів. Так, у ч. 5 ст. 13 Закону України "Про центральні органи виконавчої влади" визначено, що державні службовці територіальних органів міністерства призначаються на посади та звільняються з посад керівниками територіальних органів міністерства (фактично – керівниками ГУМВС, УМВС). Відповідно ж до ч. 4 ст. 15 Закону України "Про дисциплінарний статут органів внутрішніх справ" дисциплінарні стягнення за порушення кримінально-процесуального законодавства на осіб рядового і начальницького складу (до яких належать і слідчі) можуть накладати лише начальники, яким надано право призначати цих працівників на посаду, а також їх заступники.

Саме це зумовило внесення змін (наказ МВС України від 03.08.2011 № 512) до порядку проведення експерименту (вже через місяць з його початку), які суттєво погіршили статус керівників слідчих підрозділів: начальники слідчих управлінь позбавлені права призначати на посади і звільняти з посад працівників підпорядкованих підрозділів, присвоювати їм спеціальні звання тощо. Відповідно до цих змін слідчі управління ГУМВС, УМВС та слідчі відділи (відділення) МРЛ-органів внутрішніх справ стали підпорядковуватися ГСУ МВС та слідчим управлінням уже не безпосередньо, а лише відповідно до компетенції, що фактично означає підпорядкованість суто у процесуальному аспекті (з питань службової діяльності вони, як і раніше, перебувають у залежності від органу дізнання).

Крім цього, виникла абсурдна ситуація: притягнути до відповідальності слідчого за порушення норм кримінально-процесуального законодавства теоретично може начальник кримінальної міліції, начальник міліції громадської безпеки чи керівник з питань ЄВРО-2012 (оскільки за посадою вони є заступниками начальника ГУМВС, УМВС), а керівник слідчого управління подібними повноваженнями не наділений. Частково виправити ситуацію вдалось веденням в дію наказу МВС України від 23.08.2011 № 610, відповідно до якого керівники слідчих підрозділів усіх рівнів (від начальника слідчого відділення до начальника Головного слідчого управління) отримали повноваження щодо застосування заохочень та накладення на слідчих дисциплінарних стягнень за дисципліна-

рні проступки (окрім порушень норм кримінально-процесуального законодавства). Проте навіть завдяки цьому встановити належний статус керівника слідчого підрозділу не вдалося – він і надалі залишився “керівником структурного підрозділу органу внутрішніх справ”.

Відтак, досить актуальним є питання визначення найбільш дієвої форми реалізації на практиці вертикальної системи підпорядкування слідчих підрозділів органів внутрішніх справ. З цього приводу активно підтримується в юридичній літературі (М.В. Корнієнко, Д.П. Письменний, Б.В. Романюк, О.Ю. Татаров, Л.Д. Удалова) ідея створення Слідчого комітету при МВС України. І начальник ГСУ МВС В.І. Фаринник визначив, що головною метою експерименту є перевірка запланованих заходів щодо подальшого реформування досудового слідства, при якому органи досудового слідства залишаться в системі МВС, однак набувають автономного статусу створенням Слідчого комітету при МВС [18].

Проте, з огляду на результати експерименту у 2011 р., вважається, що вказані ідеї позбавлені раціональності та достатньої обґрунтованості, а створення подібного органу не призведе до бажаних результатів. Адже експеримент з апробації нової системи підпорядкування знову виявив живучість застарілих стереотипів: адміністративні методи керівництва слідством, неготовність керівників слідчих підрозділів самостійно вирішувати організаційні питання тощо.

Окрім цього, практично в усіх концепціях Слідчий комітет при МВС України визначається органом, який діє “як самостійний структурний підрозділ у складі МВС України” чи “у складі МВС України і йому підпорядковується”. Відповідно, начальники слідчих підрозділів і надалі залишатимуться керівниками структурних підрозділів ОВС й ніяких додаткових повноважень (наприклад, щодо призначення слідчих, притягнення їх до відповідальності тощо) реально не отримають. Автономія слідчого апарату в структурі МВС не зможе забезпечити повного вирішення проблеми процесуальної самостійності слідчого. Оперативні та адміністративні внутрішньовідомчі інтереси будуть так чи інакше проявлятися і суб’єктивно впливати на слідство.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що саме з урахуванням зазначеного, на наш погляд, необхідно повністю вивести слідчі підрозділи органів внутрішніх справ із відомчого підпорядкування органів дізнання й виокремити їх в окремий орган – Службу досудового слідства України. Керівникам же слідчих підрозділів та керівникам органів дізнання необхідно надати рівнозначний статус. Служба досудового слідства України (далі – СДС) має стати центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів через Міністра внутрішніх справ. Аналогом організаційної та функціональної структури СДС має стати Державна міграційна служба України (утворена відповідно до Указу Президента України від 9 грудня 2010 р. № 1085/2010 “Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади”).

З одного боку, це збереже налагоджену за десятки років взаємодію

слідчих і оперативних підрозділів при розслідуванні злочинів, з іншої – сприятиме подоланню відомчої залежності слідчих від органу дізнання й жодним чином не суперечитиме законодавству України (насамперед, Закону України “Про центральні органи виконавчої влади”), яке повною мірою поширюватиметься й на діяльність слідчого апарату.

Таким чином, завдяки трансформації органів досудового слідства МВС України в СДС повною мірою буде забезпечено ідеї щодо вертикального підпорядкування слідчих підрозділів. При цьому статус особи, яка безпосередньо реалізує функцію керівництва досудовим слідством – керівника слідчого підрозділу, буде виведено на один рівень із начальником органу дізнання, що знову ж таки є необхідною умовою ефективного досудового провадження. Така реорганізація системи органів досудового розслідування (з чітким підпорядкуванням та структурою) сьогодні є вкрай необхідною й зумовленою необхідністю функціонального відмежування їх від діяльності органів дізнання. У кінцевому результаті це надасть можливість суттєво підвищити якість та ефективність досудового слідства.

Бібліографічні посилання

1. Про заходи щодо забезпечення законності при розслідуванні злочинів органами внутрішніх справ України : наказ МВС України від 3 листопада 2003 р. № 1288. – Документ МВС України.
2. Когамов М. Ч. Государственный следственный комитет: версии, опыт, проблемы, решения / М. Ч. Когамов. – Алматы, 1997.
3. Топчій В. В. Шляхи реформування кримінального судочинства України / В. В. Топчій // Вісник Академії правових наук України. – 2010. – № 3. – С. 239-248.
4. Янукович В. Ф. Виступ Президента України на урочистостях з нагоди Дня міліції (16 грудня 2011 р.) / В. Ф. Янукович. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/news/22329.html>.
5. Фаринник В. І. Досудове слідство у кримінальному судочинстві України: стан та перспективи реформування / В. І. Фаринник // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2010. – № 1. – С. 56-64.
6. Романюк Б. В. Слідчий апарат і його місце в структурі державних органів / Б. В. Романюк // Адвокат. – 2005. – № 8. – С. 12-16.
7. Татаров О. Ю. Слідчі підрозділи органів внутрішніх справ України: проблеми реформування / О. Ю. Татаров // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2010. – № 1. – С. 195-204.
8. Погорецький М. А. Кримінально-процесуальні відносини: структура і система : монографія / М. А. Погорецький. – Х., 2002.
9. Пояснювальна записка до проекту Закону України “Про систему органів досудового слідства” від 04.10.2004 р. № 5372. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=17724.
10. О проведении эксперимента по перестройке системы следственного аппарата органов внутренних дел : приказ МВД СССР от 14 августа 1987 г. № 163. – Документ Министерства внутренних дел СССР.
11. Чаплыгина В. Н. Становление и тенденции развития органов предварительного следствия системы МВД России (функционально-структурный подход) : дис. ... канд. юрид. наук / Виктория Николаевна Чаплыгина. – Москва, 2004.
12. Новиков В. Проблемы реформирования следственного аппарата / В. Новиков // Известия. – 1989. – № 96. – С. 2-4.
13. Про проведення експерименту з апробації нової системи підпорядкування слідчих підрозділів органів внутрішніх справ України : наказ МВС України від 26 бере-

зня 2002 р. № 295. – Документ МВС України.

14. Пояснювальна записка до проекту Закону України “Про статус та процесуальні і соціальні гарантії слідчих України” від 06.04.2006 р. № 4125. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=15775.

15. Вопросы Министерства внутренних дел Российской Федерации : указ Президента Российской Федерации от 1 марта 2011 г. № 248. – Режим доступу: <http://www.rg.ru/2011/03/01/mvd-site-dok.html>.

16. Об образовании Следственного комитета Республики Беларусь : указ Президента Республики Беларусь от 12 сентября 2011 г. № 409. – Режим доступу: <http://pravo.by/main.aspx?guid=3871&p0=P31100409 &p2={NRPA}>.

17. Гаврилюк Л. В. Відповідальність слідчого: кримінально-процесуальні засади : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Л. В. Гаврилюк. – К., 2009.

18. Фаринник В. І. Чи є майбутнє у Слідчого комітету? Шляхи реформування слідчого апарату органів внутрішніх справ України / В. І. Фаринник, Б. В. Романюк // Юридичний вісник України. – 2011. – № 38 (846). – С. 6-7.

Надійшла до редакції 17.05.2012

А.Г. Шиян

доцент кафедри

Є.Г. Демощенко

студент

*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 343.1

ЯКОЮ ПОВИННА БУТИ СКАРГА ПОТЕРПІЛОГО У СПРАВАХ ПРИВАТНОГО ОБВИНУВАННЯ?

Розглянуто проблеми, з якими стикається потерпілий при складанні скарги приватного обвинувачення. Наведено пропозиції з удосконалення кримінально-процесуального законодавства, що дасть можливість підвищити ефективність захисту прав потерпілих у даній категорії кримінальних справ.

Ключові слова: *справи приватного обвинувачення, скарга потерпілого, вимоги до скарги приватного обвинувачення, форма та зміст скарги приватного обвинувачення.*

Рассмотрены проблемы, с которыми сталкивается потерпевший при составлении жалобы частного обвинения. Внесены предложения по усовершенствованию уголовно-процессуального законодательства, которые позволят повысить эффективность защиты прав потерпевших в данной категории уголовных дел.

Ключевые слова: *дела частного обвинения, жалоба потерпевшего, требования к жалобе частного обвинения, форма и содержание жалобы частного обвинения.*

We considered the problems that the victim clashes during the stowage of complaint of private prosecution. There are some suggestions of improvement criminally – judicial legislation that will give an opportunity to promote efficiency of defence of rights suffering in this category of criminal cases.

Keywords: *the matters of private prosecution, a complaint of victim, the requirements to the complaint of private prosecution, the manner and matter of complaint of private prosecution.*

Постановка проблеми. Сьогодні в Україні здійснюються великомасштабні перетворення, регулювання багатьох сфер суспільних відносин змінюється. Реформи не оминули й кримінальне судочинство, нагальність змін якого висловлена багатьма теоретиками та практиками. Зокрема, термінового реформування потребує й інститут справ приватного обвинувачення.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. На проблемних питаннях справ приватного обвинувачення неодноразово зосереджували свою увагу В.В. Попелюшко, В.М. Юрчишин, М.М. Михеєнко, Р. Савонюк, Н.В. Малярчук, В.Т. Малярєнко та інші науковці. Ними розглянуто і висвітлено значну кількість проблем цього інституту в кримінальному судочинстві України, однак багато з них потребує додаткового дослідження.

Актуальність обраної теми проявляється в тому, що злочини, які належать до справ приватного обвинувачення, порушують приватний інтерес осіб, і для початку кримінального переслідування необхідна воля саме потерпілого. При цьому звернення до органів міліції з повідомленнями про злочини, які передбачені ст. 27 Кримінально-процесуального кодексу України (далі – КПК), становлять велику частку від усіх звернень про злочини, а справ, які суди розглядають у порядку приватного обвинувачення й ухвалюють по них вироки, дуже мало.

Аналіз скарги потерпілого як важливого процесуального документа є метою цієї статті.

Виклад основного матеріалу. До проведення у 2001 р. так званої „малої судової реформи” закон не встановлював чітко визначеної форми та змісту скарги потерпілого. Більше того, в одному випадку приводом до порушення справ приватного обвинувачення закон іменував скаргу (ч. 1 ст. 27 КПК в ред. Закону від 16.04.1984), в іншому – заяву (ч. 1 ст. 251 КПК в ред. Закону від 28.12.1960), і особі, щоб суддя порушив справу, достатньо було послатися у цьому процесуальному документі на законні підстави до порушення кримінальної справи, тобто в чому дістали вияв злочинні дії особи, час, місце події, навести докази на підтвердження вчинення злочину та викласти прохання про порушення кримінальної справи щодо конкретної особи. Такий мінімум вимог давав можливість звертатися до суду за захистом своїх прав та інтересів у порядку кримінального судочинства всім особам, навіть малознайомим із законом, якщо злочином їм було заподіяно майнову, фізичну та (або) моральну шкоду [4, с. 28].

З 21 червня 2001 р. скарга потерпілого у справах приватного обвинувачення має виглядати зовсім по-іншому, відповідаючи вимогам, встановленим КПК щодо обвинувального висновку (ст. 223 і 224).

Питання щодо сутності скарги потерпілого по цій категорії справ у юридичній літературі вирішувалося неоднозначно. Так, деякі автори вважають, що скарга є умовою караності діяння, необхідним елементом відповідного складу злочину. На їхню думку, злочини, що переслідують

ються в порядку приватного обвинувачення, є караними не самі по собі (абсолютно), а тільки гіпотетично, умовно, у випадку наявності відповідного бажання потерпілого порушити справу та подання ним скарги. Своєю чергою, умови караності, права держави на покарання особи належать до матеріального кримінального права. Саме тому, стверджували дослідники, перелік складів злочинів, які переслідуються в порядку приватного обвинувачення, повинен визначатись не кримінально-процесуальним, а кримінальним законом [2].

Представники іншої, нині панівної позиції розглядають скаргу потерпілого лише як формальну передумову початку кримінального процесу, обов'язкову умову порушення кримінальної справи. Крім того, скарга потерпілого у справі приватного обвинувачення, на їхню думку, – це документ, який замінює обвинувальний висновок у справі публічного обвинувачення. Досліджуючи особливості порушення кримінальних справ приватного обвинувачення, ґрунтуючись на положеннях, закріплених у ч. 1 ст. 94, п. 3 ч. 1 ст. 251 КПК, Н.В. Малярчук доходить висновку, що скарга потерпілого в цих справах має значення приводу до порушення кримінальної справи, оскільки саме вона в цьому разі є джерелом, з якого суд одержує дані про вчинений злочин [3].

З такою точкою зору можна цілком погодитись, за винятком того, що суд одержує дані про злочин зі скарги потерпілого. Ми вважаємо, що такі дані суд отримує з доказів, які приводить потерпілий і зазначає їх у скарзі. На це вказує також і ст. 94 КПК, яка встановлює вичерпний перелік приводів і підстав до порушення кримінальної справи. В даному переліку відсутній такий привід, як скарга потерпілого. Виходячи з цього, можна сказати, що сутністю скарги потерпілого у справах приватного обвинувачення є: по-перше, це *умова* для притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності за злочини, передбачені ст. 27 КПК; по-друге, це *процесуальна підстава* до порушення кримінальної справи; по-третє, вона виконує функцію обвинувального висновку, де формується обвинувачення особи.

На таку сутність скарги вказують положення ч. 2 ст. 251 КПК. Як визначається п. 3 ч. 2 цієї статті, суддя, одержавши від потерпілого скаргу з проханням порушити справу, може порушити кримінальну справу і призначити її до розгляду тільки за наявності достатніх даних, які вказують на вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 27 КПК. Крім цього, згідно з ч. 2 ст. 94 КПК єдиною підставою до порушення кримінальної справи є достатні дані, які вказують на наявність ознак злочину. Дане положення, в аспекті справ приватного обвинувачення, слід розуміти так, що не сама скарга або інформація, яка в ній міститься, є підставою до порушення кримінальної справи, а докази, які підтверджують наявність ознак складу злочину і на основі яких суд може порушити кримінальну справу.

До порушення кримінальної справи необхідна як підстава, так і привід. Проте, як уже згадувалось раніше, ч. 1 ст. 94 КПК не визначає

скаргу потерпілого як привід до порушення кримінальної справи. Такою вона може визнаватися тільки після внесення відповідних доповнень до ч. 1 ст. 94 КПК, що ми і пропонуємо зробити. За відсутності таких змін доцільно до скарги потерпілого додавати ще й окрему його заяву, яка і буде виступати приводом до порушення кримінальної справи приватного обвинувачення. Таку заяву повинен подавати тільки потерпілий або його законний представник до суду у випадках, передбачених ч. 1 і 2 ст. 27 КПК. Якщо ж згідно з ч. 3 ст. 27 КПК таку справу порушує прокурор, то дана заява подається прокурору без скарги потерпілого.

Згідно з ч. 1 ст. 251 КПК скарга потерпілого повинна відповідати вимогам, встановленим щодо обвинувального висновку. Відповідно до абз. 1 п. 25 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 2 липня 2004 р. № 13 „Про практику застосування судами законодавства, яким передбачені права потерпілих від злочинів” суди зобов’язані забезпечити належний розгляд заяв громадян про злочини, справи про які порушуються не інакше як за скаргою потерпілого, і не допускати фактів необґрунтованої відмови у порушенні цих справ. Водночас необхідно суворо додержуватися вимоги ч. 1 ст. 27 КПК про те, що кримінальні справи про зазначені в ній злочини можуть бути порушені тільки за наявності скарги потерпілого або його законного представника. У скарзі мають бути чітко викладені підстави до порушення справи, зокрема обставини, час, місце, мотиви, наслідки вчинення злочину, його кримінально-правова кваліфікація та відповідні докази; дані про особу, яка підозрюється в його вчиненні; прохання про притягнення її до кримінальної відповідальності тощо [5].

КПК України зазначає, що обвинувальний висновок складається з двох частин: описової та резолютивної. Проте в навчальній та науковій літературі можна зустріти трьохелементну складову обвинувального висновку. Так, В.М. Тертишник зазначає, що обвинувальний висновок складається із вступної, описово-мотивувальної та резолютивної частин.

У вступній частині вказується, в якій кримінальній справі складений обвинувальний висновок, хто і за якими статтями кримінального закону притягається до відповідальності, що було приводом та підставою до порушення справи, місце і час складання обвинувального висновку.

В описово-мотивувальній частині викладаються: обставини справи, як вони були встановлені на досудовому слідстві: об’єкт і предмет посягання; спосіб вчинення злочину, інші його обставини; шкідливі наслідки, причинний зв’язок між діями обвинуваченого та наслідками, які настали; характер суб’єктивної сторони – умисно чи за необережністю вчинено злочин; місце, час, мотиви злочину; показання кожного з обвинувачених по суті пред’явленого обвинувачення; доводи, наведені кожним із них на свій захист, і результати їх перевірки; зібрані у справі докази та відомості, які характеризують особистість обвинуваченого; обставини, які обтяжують та пом’якшують його покарання.

Описова частина, як правило, починається з викладу всього обсягу

вчинених обвинуваченим злочинів та їх юридичної оцінки. Потім викладаються окремі епізоди у хронологічному або системному порядку. Кожний епізод описується окремо та повністю із зазначенням усіх обставин предмета доказування. Потім викладаються докази.

У резолютивній частині обвинувального висновку наводяться відомості про особу кожного з обвинувачених, дається стисле формулювання пред'явленого обвинувачення із зазначенням його суті та юридичної кваліфікації.

Формулювання пред'явленого обвинувачення повинно відповідати хоча б трьом вимогам:

- у ньому мають бути викладені всі факти злочину і дана оцінка ролі кожного з обвинувачених;
- воно має фактично та юридично збігатися з тим, що сказано про злочин в описовій частині;
- воно має відповідати висновкам постанови про притягнення особи як обвинуваченого і не виходити за її межі.

В обвинувальному висновку не можуть ставитися у провину обвинуваченому епізоди, за якими йому не було пред'явлено обвинувачення.

До обвинувального висновку додаються:

- а) список осіб, які підлягають виклику в судове засідання, із зазначенням їх адрес і аркушів справи, де викладені їх показання (або окрема папка із зазначенням таких);
- б) довідка про рух справи і про застосування запобіжного заходу із зазначенням часу і місця тримання під вартою кожного з обвинувачених, якщо вони заарештовані;
- в) довідки про речові докази, про цивільний позов, про заходи, вжиті для забезпечення цивільного позову та можливої конфіскації майна;
- г) довідка про судові витрати у справі за час досудового слідства з посиланнями на відповідні аркуші справи.

У списку осіб, які підлягають виклику в судове засідання, з метою нерозголошення відомостей про осіб, щодо яких у порядку, передбаченому ст. 52-1 та 52-3 КПК, застосовані заходи безпеки, замість їх справжніх прізвища, ім'я та по батькові зазначається псевдонім, а замість адреси – назва органу, який здійснює заходи безпеки, та його адреса. Зауважимо, що цього правила слід дотримуватись і при викладенні описової та резолютивної частин обвинувального висновку, де можуть мати місце посилання на фактичні дані, повідомлені свідками або потерпілими, чи посилання на інших учасників процесу. Якщо вони беруть участь у справі під псевдонімом, має бути вказаний їх псевдонім, а не дійсне прізвище, відповідно до прийнятих рішень про заходи безпеки [6, с. 719-720].

Багато науковців звертають увагу на те, що потерпілий не в змозі без допомоги фахівця скласти скаргу, яка б відповідала обвинувальному висновку. Обвинувальний висновок – дуже складний процесуальний документ, і навіть не всі слідчі (особливо в перші роки своєї діяльнос-

ті) можуть правильно його скласти. Як вже зазначалося вище, в описовій частині потрібно викласти: обставини справи, докази, які зібрані у справі, доводи, наведені обвинуваченим (слід зазначити, що у справах приватного обвинувачення такого учасника не існує, оскільки особу не притягають як обвинуваченого) на свій захист, і результати їх перевірки, наявність обставин, що пом'якшують та обтяжують його покарання.

Виходячи з того, що кримінально-процесуальний закон не надає повноважень потерпілому встановлювати такі обставини, збирати докази, тим більше допитувати будь-кого з учасників процесу, встановлювати доводи, які він наводить на свій захист, й перевіряти їх, виникає питання, як потерпілий повинен всі ці процесуальні вимоги виконувати? Адже, як уже було зазначено, він не має ані права, ані знань та вмінь проводити такі дії.

В. Кострицький з цього приводу слушно зазначає, що *форма обвинувального висновку* не зіставна з даним порядком провадження. Аналізуючи зміни до ч. 1 ст. 251 КПК і вивчивши практику суду по цій категорії справ після внесених змін, можна констатувати, що форма обвинувального висновку, якій повинна відповідати скарга потерпілого, абсолютно не відповідає суті і призначенню інституту приватного обвинувачення у кримінальному судочинстві України. Адже існуючі вимоги щодо форми і змісту скарги потерпілого суттєво порушують права цього учасника процесу на державний захист від протиправних посягань.

Структурі обвинувального висновку обов'язково властива наявність показань обвинувачуваного, з'ясування мотиву його дій. Це, у свою чергу, вимагає його притягнення як обвинуваченого і допиту. Виникає закономірне запитання: ким, потерпілим? Абсурдність такої процедури зрозуміла навіть недосвідченій у юриспруденції людині.

Також обов'язковим елементом обвинувального висновку є дані про перевірку доводів обвинуваченого на свій захист. Не кожен слідчий здатний всебічно та якісно провести таку перевірку, не кажучи вже про людину, потерпілу від злочину. Потрібна також наявність доказів, закріплених у встановленій процесуальній формі. Проте потерпілий – не суб'єкт розслідування і законом йому не надається право збирання і перевірки доказів. Нарешті, необхідно встановити обставини, які обтяжують та пом'якшують покарання обвинуваченого. Можна собі уявити, наскільки об'єктивними будуть висновки потерпілого стосовно таких обставин [1].

Щодо такої відповідності скарги потерпілого обвинувальному висновку є потреба прислухатися до міркувань В.Т. Малярєнка. Він вказує, що ця вимога не повинна розумітися формально, скажімо, не може бути у скарзі посилань на показання обвинувачених, доводів, наведених обвинуваченим на свій захист, результатів їхньої перевірки, які обов'язково мають бути в обвинувальному висновку відповідно до ч. 2 ст. 223 КПК [2].

Крім того, там, де судді вимагають від скаржника вказувати у скарзі

додаткові дані, наприклад зазначити відомості про обвинувачену особу, які мають матеріально та процесуально-правове значення у справі, і які, згідно зі ст. 223 КПК, наводяться слідчим в обвинувальному висновку, і при недодержанні цих умов залишають скаргу без розгляду та повертають її, особа повністю втрачає можливість судового захисту своїх прав та інтересів. І річ не тільки в тому, що потерпілий не має змоги зібрати такі відомості особисто – він і не вправі такі дані збирати, оскільки не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини (ч. 1 ст. 32 Конституції України) [2].

Як бачимо, потерпілий, якщо він є пересічним громадянином і не має знань у галузі кримінального права та процесу, просто не в змозі самотійно скласти скаргу так, щоб вона відповідала вимогам, встановленим щодо обвинувального висновку. Навіть якщо потерпілий звернеться за допомогою до адвоката і така скарга буде складена, то суд все одно може відмовити в її прийнятті, оскільки з об'єктивних причин вона не відповідатиме вимогам ч. 1 ст. 251 КПК. Таким чином, потерпілі не можуть захистити себе від протиправних посягань, які передбачені ч. 1 ст. 27 КПК України.

На нашу думку, законодавець зробить значний крок уперед у напрямку захисту прав потерпілих від таких злочинів, якщо виключить з КПК положення ч. 1 ст. 251. Ми пропонуємо, щоб скарга потерпілого мала таку форму і реквізити:

- письмова форма;
- найменування суду, до якого подається скарга, його адреса;
- від кого подається – прізвище, ім'я та по батькові, дата і місце народження, національність, громадянство, місце реєстрації і місце фактичного проживання;
- дані про захисника або законного представника;
- найменування документа – „Заява про притягнення особи до кримінальної відповідальності”;
- обставини злочину, наскільки вони відомі потерпілому: час, місце, спосіб і наслідки дій особи, яка вчинила злочин, види шкоди і їх розмір;
- посилання на документи, які можуть бути доказами, медичні довідки, дані про осіб, які були свідками (якщо такі відомі);
- відомості про особу, яка притягається до кримінальної відповідальності, якщо така відома, і стаття кримінального закону, за якою слід притягнути дану особу;
- дата і підпис потерпілого;
- перелік документів, які додаються до заяви.

Кількість копій скарги повинна відповідати кількості осіб, які притягаються до кримінальної відповідальності.

На підтвердження висловленого є потреба звернутися до законодавства Російської Федерації, яке теж передбачає інститут справ приватного обвинувачення. Ніяких вимог щодо відповідності заяви потерпілого обвинувальному висновку КПК РФ не містить. Згідно з ч. 5 ст. 318 КПК РФ заява повинна містити:

- 1) найменування суду, до якого вона подається;
- 2) опис події злочину, місце, час, а також обставини його вчинення;
- 3) прохання, адресоване суду, про прийняття кримінальної справи до свого провадження;
 - 3.1) відомості про потерпілого, а також про документи, які посвідчують його особу;
 - 4) дані про особу, яку притягають до кримінальної відповідальності;
 - 5) список свідків, яких необхідно викликати до суду;
 - б) підпис особи, яка її подала.

Заява подається до суду з копіями у кількості осіб, щодо яких порушується кримінальна справа приватного обвинувачення. Заявник попереджається про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиве повідомлення про злочин відповідно до ст. 306 КК РФ, про що в заяві робиться позначка, яка підтверджується підписом заявника. Одночасно мировий суддя роз'яснює заявнику його право на примирення з особою, щодо якої подано заяву [7].

Досить складною для вирішення є ситуація, пов'язана з притягненням до відповідальності осіб, дані про яких потерпілому невідомі. На наш погляд, у таких випадках слід запозичити досвід Російської Федерації, КПК якої у ч. 2 ст. 147 це питання регулює таким чином: „Якщо заяву подано стосовно особи, дані про яку потерпілому не відомі, то мировий суддя відмовляє у прийнятті заяви до свого провадження та направляє вказану заяву керівнику слідчого органу або начальнику органу дізнання для вирішення питання про порушення кримінальної справи, про що повідомляє особу, яка подала заяву” [7]. Інший варіант вирішення цієї проблеми ми бачимо в доповненні ст. 251 КПК України таким положенням: „Скарга потерпілого подається до суду тільки в тому випадку, коли йому відома особа, яка вчинила проти неї злочин. Якщо така особа невідома, то скарга подається до органів міліції для вжиття заходів зі встановлення такої особи та вирішення питання про порушення кримінальної справи”.

Висновки. Отже, як ми бачимо, вимоги КПК України щодо скарги потерпілого у справах приватного обвинувачення зробили недієвими статті, якими передбачені злочини даної категорії справ, призвели до того, що значна кількість потерпілих практично позбавлена можливості звернутися до суду за захистом своїх прав та законних інтересів. Для вирішення цієї проблеми ми пропонуємо виключити з КПК України норму, яка встановлює, що скарга потерпілого повинна відповідати формі і змісту обвинувального висновку (ч. 1 ст. 251 КПК), і запровадити про-

позиції, наведені в даній статті.

Бібліографічні посилання

1. *Кострицький В.* Чи можна вимагати від потерпілого грамотно складеного обвинувального висновку? / В. Кострицький // Закон і бізнес. – № 24. – 2004. – С. 9.
2. Кримінально-процесуальний кодекс України : науково-практ. коментар. – вид. 2-ге, доп. та перероб. / за заг. ред. В. Т. Маляренка, Ю. П. Аленіна. – Х., 2010.
3. *Малярчук Н. В.* Скарга потерпілого та її значення в кримінальних справах приватного обвинувачення / Н. В. Малярчук // Адвокат. – № 6 (105). – 2009. – С. 33-35.
4. *Попелюшко В.* Справи приватного обвинувачення: актуальні проблеми, законодавчі парадокси / В. Попелюшко // Право України. – 2006. – № 4. – С. 98-100.
5. Про практику застосування судами законодавства, яким передбачені права потерпілих від злочинів : постанова Пленуму Верховного Суду України від 2 липня 2004 р. № 13 // Постанови Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах / за заг. ред. В.Т. Маляренка: – К., 2007.
6. *Тертишник В. М.* Кримінально-процесуальне право України : підручник. – 4-те вид., доп. і перероб. / В. М. Тертишник. – К., 2003.
7. Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации от 18.12.2001 № 174-ФЗ. – Режим доступа : <http://www.consultant.ru/popular/upkrf/>.

Надійшла до редакції 17.05.2012

А.Ф. Безрукава

здобувач

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.1

ДОМАШНІЙ АРЕШТ У СИСТЕМІ ЗАПОБІЖНИХ ЗАХОДІВ ЗА НОВИМ КРИМІНАЛЬНИМ ПРОЦЕСУАЛЬНИМ КОДЕКСОМ УКРАЇНИ

Проаналізовано проблеми становлення та застосування інституту домашнього арешту за новим КПК України.

Ключові слова: система запобіжних заходів, арешт, домашній арешт.

Анализируются проблемы становления и применения института домашнего ареста по новому УПК Украины.

Ключевые слова: система мер пресечения, арест, домашний арест.

In this article problems of formation and use of the institute of house arrest under the new Code of Criminal Procedure of Ukraine are analyzed.

Keywords: system of precautions, arrest, house arrest.

Постановка проблеми. З прийняттям нового Кримінально-процесуального кодексу України гостро постала проблема становлення та застосування інституту домашнього арешту.

Актуальність проблеми удосконалення інституту домашнього арешту обумовлюється і загострюється як недосконалістю законодавчого регулювання, так і відсутністю в Україні практики його застосування, а

також неналежним організаційно-правовим забезпеченням його виконання.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, [6, 14, 16, 17, 19] показує, що розгляд даної проблеми тільки набирає обертів і здебільшого у працях зарубіжних авторів. У роботах українських вчених детально розглядається система запобіжних заходів, серед яких значна увага приділяється таким традиційним його видам, як арешт та застава [11-13; 15; 16; 20]. Тема регулювання інституту домашнього арешту українськими науковцями майже не висвічувалася. Основною причиною є те, що Кримінально-процесуальним кодексом УРСР 1960 р. [2], нині чинним в Україні, цей інститут не передбачається, а буде введений лише з набуттям чинності новим КПК в листопаді 2012 р. Хоча деякі українські автори, такі як М.Ю. Бурдін, О.П. Кучинська, В. Пилипенко, П.П. Пилипчук, Д.О. Тіванов, В. Фаринник, торкалися в своїх працях теми домашнього арешту, але її так і не було досліджено повною мірою.

Метою роботи є аналіз суті, змісту та проблем застосування інституту домашнього арешту.

Виклад основного матеріалу. Як впливає із Закону України від 13.04.2012 № 4651-VI, 19 листопада 2012 р. набуває чинності новий Кримінально-процесуальний кодекс України (надалі – новий КПК). В ньому міститься багато норм, що потребують теоретичної розробки для їх подальшого практичного застосування. Перш за все, це стосується такого нового запобіжного заходу, як домашній арешт (ст. 181), який полягає в забороні підозрюваному, обвинуваченому залишати житло цілодобово або у певний період доби і може бути застосовано до особи, яка підозрюється або обвинувачується у вчиненні злочину, за який законом передбачено покарання у виді позбавлення волі. Важливо знати, яке місце посідає домашній арешт у системі передбачених кримінально-процесуальним законодавством запобіжних заходів, а також співвідношення його з іншими запобіжними заходами, оскільки від розуміння даних положень значною мірою залежить ефективність його застосування.

Взагалі, запобіжні заходи застосовуються для забезпечення належної поведінки підозрюваних та обвинувачених під час досудового слідства і підсудних під час судового розгляду кримінальних справ [17, с. 1]. Однією з гарантій досягнення завдань кримінального судочинства є передбачена законом можливість застосування запобіжних заходів щодо підозрюваного, обвинуваченого або підсудного. Головною вимогою, що висувається до застосування заходів кримінально-процесуального примусу, є розумність рівня втручання у сферу конституційних прав і свобод осіб, які залучені до кримінального судочинства [8, с. 967].

У вітчизняній науковій літературі існують різні визначення поняття запобіжних заходів. Наприклад, М.М. Михеєнко визначає їх як «сукупність заходів процесуального примусу, яка застосовується органами дізнання, слідчими, прокурорами й судами до обвинувачених, а у винятко-

вих випадках – до підозрюваних, з метою перешкодити їм переховуватися від слідства й суду, заважати встановленню істини в кримінальній справі, займатися злочинною діяльністю, ухилитися від виконання вироку» [7, с. 164].

У науковій статті «Поняття та класифікація запобіжних заходів» Д.А. Чухраєв дає власне визначення поняттю запобіжних заходів, називаючи їх «такими заходами кримінально-процесуального примусу, які застосовуються уповноваженими державними органами (органами дізнання, слідчими, прокурорами та судом) до підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого у вигляді встановленого законом психологічного впливу на них або обмеження деяких їх конституційних та інших прав і свобод із метою запобігти спробам ухилитися від дізнання, слідства або суду, перешкодити встановленню істини у кримінальній справі або продовжити злочинну діяльність, а також для забезпечення виконання процесуальних рішень» [9, с. 4].

Новим КПК передбачаються деякі запобіжні заходи, яких не було у КПК 1960 р.: особисте зобов'язання, домашній арешт. Водночас виключено такі запобіжні заходи, як підписка про невиїзд, порука громадської організації або трудового колективу, нагляд за командуванням військової частини. Особисту поруку, заставу та тримання під вартою (за КПК 1960 р. останній називався «взяття під варту») законодавець залишив в новому КПК, дещо змінивши особливості їх обрання.

Всі запобіжні заходи мають єдину мету та підстави [1, ст. 177]. Також спільним для них є їх порядок обрання: 1) під час досудового розслідування слідчим суддею за клопотанням слідчого, погодженим з прокурором, або за клопотанням прокурора; 2) під час судового провадження – судом за клопотанням прокурора [1, ст. 176 КПК]. Клопотання слідчого, прокурора про застосування запобіжного заходу подається до місцевого суду, в межах територіальної юрисдикції якого здійснюється досудове розслідування [1, ст. 184], та розглядається невідкладно, але не пізніше сімдесяти двох годин з моменту фактичного затримання підозрюваного, обвинуваченого або з моменту надходження до суду клопотання, якщо підозрюваний, обвинувачений перебуває на свободі [1, ст. 186].

В юридичній літературі окремі автори класифікують запобіжні заходи за різними критеріями. Так, Л.І. Фенін поділяє запобіжні заходи на дві групи: 1) заходи, що своїм змістом мають особисте забезпечення; 2) заходи, що своїм змістом мають майнове забезпечення [14, с. 4]. Відповідно до цієї класифікації за Кримінально-процесуальним кодексом УРСР 1922 р. [4], за Кримінально-процесуальним кодексом УРСР 1927 р. [10] та за новим КПК [1] домашній арешт можна віднести до заходів особистого забезпечення.

Також існує поділ запобіжних заходів залежно від суб'єктів правовідносин, зокрема такі, що: 1) відбивають зміст правовідносин тільки між державою та особою, щодо якої їх застосовують;

2) характеризуються правовідносинами цих осіб із третьою особою [9, с. 6]. До першої групи за новим КПК можна віднести такі запобіжні заходи, як особисте зобов'язання, застава, домашній арешт, тримання під вартою, до другої – особисту поруку та заставу.

Усі запобіжні заходи В.А. Михайлов поділяє на чотири групи: 1) запобіжні заходи особистого забезпечення; 2) запобіжні заходи майнового забезпечення; 3) запобіжні заходи морального забезпечення; 4) запобіжні заходи, що за характером є заходами адміністративно-владного забезпечення [18, с. 54].

Беручи за основу цю класифікацію та враховуючи особливості системи запобіжних заходів за новим КПК, запобіжні заходи можна поділити на такі:

– запобіжні заходи особисто-морального забезпечення: особисте зобов'язання, особиста порука;

– запобіжні заходи майнового забезпечення: застава; запобіжні заходи фізичного забезпечення: домашній арешт, тримання під вартою.

До заходів адміністративно-владного забезпечення за КПК 1960 р. належав такий запобіжний захід, як нагляд командуванням військової частини.

Норми нового КПК поділяють запобіжні заходи на ті, що не пов'язані з триманням під вартою, та безпосередньо тримання під вартою. Зміст ухвали про обрання цих запобіжних заходів є різним: в ухвалі щодо запобіжних заходів першої групи [1, ч. 2 ст. 196] зазначаються конкретні обов'язки, передбачені ч. 5 ст. 194 цього Кодексу; обрання таких обов'язків до тримання під вартою не застосовується. В ухвалі про домашній арешт також необхідно вказати точну адресу житла, яке цим особам забороняється залишати, в ухвалі про обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою або домашнього арешту – дату закінчення її дії у межах строку, передбаченого цим Кодексом.

У ч. 3 ст. 176 нового КПК зазначається те, що запобіжні заходи можна класифікувати за ступенем їх суворості: «найбільш м'яким запобіжним заходом є особисте зобов'язання, а найбільш суворим – тримання під вартою» [1]. Таким чином, домашній арешт серед запобіжних заходів, якщо розглядати їх за критерієм обмеження прав особистості, знаходиться після тримання під вартою, тому можна дійти висновку, що він значною мірою обмежує права підозрюваного, обвинуваченого.

Місце домашнього арешту в системі запобіжних заходів можна також визначити залежно від органів, які здійснюють контроль за їх виконанням. Так, контроль за виконанням особистого зобов'язання та особистої поруки здійснює слідчий, а якщо справа перебуває у провадженні суду – прокурор; контроль за внесення грошових коштів на відповідний рахунок заставодавцем здійснює слідчий, прокурор, суд (заставодавець зобов'язаний надати цим органам документ, що підтверджує ці дії). Особи, до яких застосовано запобіжний захід тримання під вартою, утримуються в слідчих ізоляторах Державного департаменту України з

питань виконання покарань, гауптвахти Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, іноді – в ізоляторах тимчасового тримання. Відповідно до ст. 5 Закону України «Про попереднє ув'язнення» забезпечення порядку тримання під вартою осіб у місцях попереднього ув'язнення покладається на адміністрацію місць попереднього ув'язнення [5].

Щодо домашнього арешту у ст. 181 КПК сказано, що контроль за виконання цього запобіжного заходу здійснюють працівники органів внутрішніх справ. Однак не зазначено, які саме підрозділи органів внутрішніх будуть зобов'язані здійснювати такий контроль.

На відміну від інших запобіжних заходів, у новому КПК зазначено, які конкретні способи контролю можуть бути застосовані до підозрюваного, обвинуваченого при обранні домашнього арешту: органи внутрішніх справ можуть з'являтися в житло підозрюваного, обвинуваченого, вимагати надати усні чи письмові пояснення з питань, пов'язаних із виконанням покладених на цих осіб обов'язків, використовувати електронні засоби контролю.

Законодавець не дав чіткого визначення строків щодо кожного запобіжного заходу. Строк тримання особи під домашнім арештом не може перевищувати двох місяців, а у разі продовження цього запобіжного заходу – сукупний строк не повинен перевищувати шести місяців. Аналогічні строки застосовуються і до тримання під вартою. Щодо інших запобіжних заходів (особисте зобов'язання, особиста порука та застава) законодавець визначив лише строк дії обов'язків, передбачених ч. 5 ст. 194, які застосовуються до запобіжних заходів, не пов'язаних з триманням під вартою. Такий строк не повинен бути більшим двох місяців, хоча можливо продовжити його за правилами ст. 199 КПК, але не зазначено, до максимально якого строку. Залишається також неврегульованим питання, чи йде зарахування строків тримання під домашнім арештом до строків тримання під вартою і врахування цих строків у строк відбування покарання.

Спільним між домашнім арештом, триманням під вартою та заставою є деталізація у КПК, за злочини якої тяжкості можуть застосовуватися ці запобіжні заходи.

У статті, що регулює домашній арешт, не визначені обов'язки, які покладаються на підозрюваного, обвинуваченого, окрім заборони залишати житло цілодобово або у певний період доби. Натомість, існує загальна для запобіжних заходів, що не пов'язані з триманням під вартою, норма (ч. 5 ст. 194 нового КПК), яка містить перелік можливих обов'язків при застосуванні запобіжних заходів, не пов'язаних з триманням під вартою. На відміну від неї у Кримінально-процесуальному кодексі РФ [3], безпосередньо у самій ст. 107, що регулює домашній арешт, зазначені заборони, що можуть бути застосовані при обранні домашнього арешту (вихід за межі жилого приміщення, в якому проживає підозрюваний, обвинувачений; спілкування з визначеними особами;

відправка та отримання поштово-телеграфних відправлень; використання засобів зв'язку та інформаційно-телекомунікаційної мережі Інтернет). На нашу думку, необхідно передбачити у статті нового КПК, що регулює домашній арешт, визначення конкретних заборон та обов'язків, що стосуються саме цього запобіжного заходу, з урахуванням особливостей його застосування.

За невиконання підозрюваним, обвинуваченим зобов'язань, передбачених таких запобіжних заходів, як особисте зобов'язання та особиста порука, на цих осіб накладається грошове стягнення. Аналогічної норми щодо домашнього арешту немає. Деякі російські вчені вважають, що необхідно передбачити грошову відповідальність особи, до якої застосовано запобіжний захід у вигляді домашнього арешту, за невиконання нею своїх обов'язків [6, с. 15]. Ми погоджуємося з цією точкою зору, оскільки наявність такої відповідальності буде додатковим фактором, що стимулюватиме підозрюваного, обвинуваченого дотримуватися покладених на нього обов'язків.

На наш погляд, у законодавстві України необхідно законодавчо визначити форму та зміст відповідальності особи, до якої застосовано домашній арешт, за невиконання нею своїх обов'язків; доповнити статтю, що регулює домашній арешт, конкретними заборонами, обмеженнями та обов'язками з врахуванням особливостей саме цього запобіжного заходу.

Висновки. Усі запобіжні заходи об'єднані спільною метою, підставами та порядком їх застосування. Серед інших запобіжних заходів за суворістю та ступенем обмеження прав особистості домашній арешт знаходиться після тримання під вартою. Його можна віднести за різними класифікаціями до заходів особистого, фізичного забезпечення, не пов'язаного з триманням під вартою. Деякі норми КПК, що регулюють домашній арешт, потребують вдосконалення: необхідно законодавчо визначити, які саме підрозділи органів внутрішніх будуть зобов'язані здійснювати контроль за дотриманням домашнього арешту; передбачити відповідальність особи, до якої застосовано домашній арешт, за невиконання нею своїх обов'язків; доповнити статтю, що регулює домашній арешт, конкретними заборонами та обов'язками з урахуванням особливостей саме цього запобіжного заходу.

Перспективи подальшого дослідження проблеми вбачаються в розробці концептуальної моделі норми, яка має детально регламентувати домашній арешт, а також у наданні практичних рекомендацій щодо провадження даної нової процесуальної дії.

Бібліографічні посилання

1. Кримінально-процесуальний кодекс України : набрання чинності 19 лист. 2012 р. / Верховна Рада України. – Режим доступу : www.rada.gov.ua.
2. Кримінально-процесуальний кодекс України: за станом на 23 серп. 2012 р. / Верховна Рада України. – Режим доступу : www.rada.gov.ua.
3. Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации, по состоян. на 23

- июля 2012 г. // Ведомости Федерального Собрания РФ. – 2002. – № 1. – С. 1.
4. Уголовно-процессуальный кодекс УССР, утвержденный ВУЦИК 13 сентября 1922 г. – Х., 1922.
 5. Про попереднє ув'язнення : Закон України за станом на 23 серп. 2012 р. / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3352-12/ed20080920>.
 6. Багаутдинов Ф. Н. Новая мера пресечения в УПК РФ – домашний арест / Ф. Н. Багаутдинов // Законность. – 2002. – № 10. – С. 15.
 7. Березняк В. Сучасні тенденції розвитку та застосування екстрадиції: європейський ордер на арешт / В. Березняк // Право України. – 2006. – № 11. – С. 149-152.
 8. Губська О. А. Взяття під варту як запобіжний захід у світлі національного та міжнародного законодавства / О. А. Губська // Адвокат. – 2007. – № 3.
 9. Захарко А. В. Загальні правила застосування неізоляційних запобіжних заходів / А. В. Захарко // Науковий Вісник Львівського держ. ун-ту внутрішніх справ. – 2009. – № 1. – С. 1-9. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvlduvs/2009_1/09zavnzz.pdf.
 10. Кучинська О. П. Домашній арешт як запобіжний захід в кримінально-процесуальному законодавстві / О. П. Кучинська // Адвокат. – 2010. – № 7 (118). – С. 17-19.
 11. Михайлов В. А. Меры пресечения в российском уголовном процессе / В. А. Михайлов // Право и Закон. – 1996. – С. 54.
 12. Михеєнко М. М. Кримінальний процес України : підручник / М. М. Михеєнко, В. Т. Нор, В. П. Шибіко. – К., 1999.
 13. Овчинников Ю. Г. Домашний арест в системе мер уголовно-процессуального пресечения / Ю. Г. Овчинников // Следователь. – 2003. – № 4. – С. 4-9.
 14. Підпалій В. Л. Застосування статті 154-1 Кримінально-процесуального кодексу України / В. Л. Підпалій // Матеріали семінару з питань реформування системи запобіжних заходів та використання застави, проведеного Верховним Судом України в м. Суми (лютий 2000 р.). – Суми, 2000. – С. 69-85.
 15. Тертишник В. М. Кримінально-процесуальне право України : підруч. – 5-те вид., доп. і перероб. / В. М. Тертишник. – К., 2007.
 16. Уваров В. Проблеми реформування кримінального процесу України в контексті європейських стандартів / В. Уваров // Право України. – 2012. – № 1-2. – С. 307-312.
 17. Чухраєв Д. А. Напрямки вдосконалення особистої поруки в кримінальному процесі України / Д. А. Чухраєв // Форум права. – 2011. – № 2. – С. 967-971.
 18. Чухраєв Д. А. Поняття та класифікація запобіжних заходів / Д. А. Чухраєв // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – 2009. – № 4. – С. 226-230. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/pppd/2009_4/40Chyhr.pdf.
 19. Чернова А. К. Концептуальні аспекти проекту Закону «Про тимчасове затримання особи» / А. К. Чернова // Державна політика у сфері кримінальної юстиції та забезпечення правопорядку в Україні. – Д., 2008. – С. 160-162.
 20. Шаргей М. Е. Уголовно-процессуальный кодекс УССР 1927 года : текст и постатейный комментарий / М. Е. Шаргей. – Х., 1928.

Надійшла до редакції 18.06.2012

КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТАКТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

В.Ю. Артемов

кандидат юридичних наук
(Національна академія
Служби безпеки України)

УДК 343.985

РИЗИК ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ В ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

На основі аналізу літературних джерел розкрито зміст таких понять, як ризик в оперативно-розшуковій діяльності, оперативний ризик, виправданий ризик, обґрунтований ризик, правомірний ризик з метою вирішення завдань ОРД.

Ключові слова: ризик в оперативно-розшуковій діяльності, оперативний ризик та професійний ризик, виправданий ризик, невиправданий ризик, обґрунтований ризик, необґрунтований ризик, правомірний ризик, неправомірний ризик, допустимий ризик, недопустимий ризик.

На основе анализа литературных источников автором раскрыто содержание следующих понятий: риск в оперативно-розыскной деятельности, оперативный риск, оправданный риск, обоснованный риск и правомерный риск с целью решения задач ОРД.

Ключевые слова: риск в оперативно-розыскной деятельности, оперативный риск и профессиональный риск, оправданный риск, неоправданный риск, обоснованный риск, необоснованный риск, правомерный риск, неправомерный риск, допустимый риск, недопустимый риск.

Based on the literature the author presents the content the following concepts: risk in operational activities, operational risk, the risk is justified, reasonable risk, legitimate risk to investigative assignments.

Keywords: risk in operational activities, operational risk and professional risk, risk is justified, unjustified risk, reasonable risk, unreasonable risk, legitimate risk undue risk, acceptable risk, unacceptable risk.

Постановка проблеми. Однією з визначальних ознак оперативно-розшукової роботи завжди були дії ризикованого характеру, що обумовлюється особливостями її завдань з точки зору кримінально-правового інституту ОРД, необхідністю адекватно протистояти розвідувально-підбивним та злочинним акціям іноземних спецслужб, міжнародних злочинних співтовариств, наркобізнесу, тероризму, політичного екстремізму тощо.

Розглядаючи сутність та зміст ризику в оперативно-розшуковій діяльності, сьогодні вже нема необхідності доводити, що для ОРД важливим є не уникнення ризику загалом, що цілком неможливо на практиці,

а передбачення та зниження його до мінімального рівня.

Ось чому ризик, як об'єктивно існуючий в оперативно-розшуковій діяльності феномен, підлягає вивченню як в теоретичному, так і в практичному плані. Тим більше, що сьогодні серед науковців та практиків немає одностайного розуміння сутності ризику в оперативно-розшуковій діяльності. І однією з причин цього є те, що у правовому полі незалежної України досі діє доктрина «відсутності права на помилку» у працівників правоохоронних органів та спецслужб, що залишилася у спадок від СРСР.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Науковому аналізу змісту та співвідношення понять «ризик в оперативно-розшуковій діяльності», «оперативний ризик» та «професійний ризик» присвячено низку наукових праць вітчизняних та зарубіжних вчених, серед яких Д.В. Гребельський, А.Г. Лекар, В.П. Крошко, А.П. Альгін, Р. Бачк, А.Ф. Гранін, Н.С. Грінберг, К. Черрі, Ю. Торвальд, М.Є. Шумило та ін. Проте відсутність єдиного підходу до тлумачення цих понять призводить до невірної розуміння змісту та інших негативних наслідків, зокрема плутанини в теорії ризику й викладення відповідних положень окремих навчальних дисциплін.

Відтак, **метою** статті є визначення змісту понять «ризик в оперативно-розшуковій діяльності», «оперативний ризик» та «професійний ризик», з метою їх єдиного тлумачення в оперативній практиці та нормотворчій діяльності СБ України. Результати проведеного у статті наукового дослідження та висновки, обґрунтовані автором, можуть використовуватись у нормотворчій діяльності правомочних суб'єктів та наукових роботах, що обумовлює **актуальність** обраної теми.

Виклад основного матеріалу. Поняттям «ризик» користується безліч суспільних та природничих наук. Кожна з них має свій предмет, свою спрямованість та користується своїми власними специфічними методами. Термін «ризик» походить від латинського «risicare», що означає «вирішити». Цей термін з'явився на межі Нового часу, коли люди перестали пов'язувати небезпеки, з якими вони стикалися, виключно з діями вищих сил почали усвідомлювати власну відповідальність за прийняті рішення.

У наш час у теоретичних дослідженнях ризику визначилися два основні напрями: перший розглядає ризик як об'єктивну реальність, що незалежно існує у зв'язку з наявністю невизначеності: відсутністю або неповнотою інформації, ситуативними випадковостями, непередбаченими діями супротивної сторони; головним тут є феномен поняття «ситуація» (Л.С. Виготський, П.Я. Гальперін, І.І. Горелік, М.С. Грінберг, П.С. Дагель, Н.Г. Кадніков, Г.В. Овчиннікова, А.А. Піонтковський, І.І. Слуцький, Ю.М. Ткачевський, О.І. Ющик та ін.); другий (Дж. Пратт, Г. Саймон, М. Фрідмен, К. Ерроу) розглядає ризик як обставину, що виникає у процесі прийняття рішення уповноваженою на це особою або групою осіб.

У теорії прийняття рішень головною визначається особистість з усім комплексом своїх психофізіологічних, когнітивних, мотиваційних та операційних характеристик та якостей. Найважливішим показником у

цій теорії розглядається критерій прийняття рішення. Так, до факторів, що визначає критерій прийняття рішення, належать важливість успіху або ціна неуспіху майбутньої дії. Якщо значимість успіху є високою, суб'єкт готовий ризикувати, тобто «знизити критерій прийняття рішення та приступити до дій». В ситуаціях, коли високою є ціна невдачі, критерії прийняття рішення підвищуються, суб'єкт змушений діяти більш обережно. Ще один фактор – оцінка витрат, пов'язаних з дією, стосовно якої приймається рішення. Чим більше витрат потребує дія, тим вищим є критерій прийняття рішення щодо його необхідності. Особлива група факторів, що впливають на вибір критерію, пов'язана з індивідуально-особистісними особливостями суб'єкта.

Як зазначає А.П. Альгін, ризик – це не винятковий випадок, не «наслідок» та не «побічний продукт» суспільного життя. Ризики постійно виробляються суспільством, до того ж, це виробництво є легітимним, здійснюється в усіх сферах життєдіяльності суспільства – економічній, політичній, соціальній. Ризики – невідворотні продукти процесу, що об'єктивно існує й іменується прийняттям рішень [1].

Наприклад, така вольова якість, як рішучість (властивість людини самостійно приймати рішення, сміливо брати на себе відповідальність за обране рішення) є необхідною у складних ситуаціях, коли дії пов'язуються з ризиком й обирати слід з кількох альтернатив. Рішуча людина більш схильна до ризикованих рішень, на відміну від людини, в якій домінує така якість, як обережність. Але рішучість має й інший бік: надзвичайно рішучі люди можуть йти на неправомірний ризик під час виконання професійних обов'язків через неправильно сприйняте почуття гідності, через страх підірвати власний престиж в очах оточення, заради матеріальної чи іншої винагороди. У результаті такої надситуативної активності оперпрацівника може відбуватися зміщення цілей: мета затримки злочинців перетворюється у його свідомості на мету отримання позачергового звання.

Крім цього, різні підходи щодо прийняття рішень стосовно ризику залежать і від того, який суб'єкт – індивід або група – приймає таке рішення. Здавалося б, групове прийняття рішення дозволяє знизити рівень невизначеності та забезпечує великий успіх оперативного заходу. Але на практиці цілком можливою є інша ситуація. Наприклад, А.П. Альгін [1] зазначає, що людина, яка діє у групі, більш готова прийняти рішення з великим рівнем ризику, ніж індивід, що діє на самоті. Саме груповий тиск часто призводить до підвищення рівня ризику та втрат під час проведення операцій. Таке явище в теорії прийняття рішень носить найменування «дифузії відповідальності за ризик» [5], згідно з якою група приймає рішення більш високого рівня ризику тому, що відповідальність за нього розподіляється між всіма членами групи і це зменшує страх перед невдачею.

Ризик як явище і як обставина під час прийняття рішення має багатоаспектний характер. Як приклад можна привести ситуацію, коли під

час отримання інформації про напад на об'єкт, що охороняється, приймається рішення не щодо підсилення охорони, а щодо організації засідки для захоплення злочинців. У цьому випадку ризикують і ті, хто перебуває у засідці, і той, хто віддав наказ. Перші можуть стати жертвами нападу. Особа, що ризикує, може понести відповідальність за недостатні заходи під час організації засідки. Ситуація ускладнюється, якщо оперативні працівники, що перебувають у засідці, припиняючи особливо тяжкий злочин, вчинений озброєними злочинцями у громадському місці, відкривають вогонь на знищення. В результаті життя та здоров'ю сторонніх громадян, що перебували поруч, була спричинена шкода. У тому випадку, коли особа, що приймала рішення, помилилась та, незважаючи на вжиті нею заходи і всупереч її розрахункам, вчинена шкода виявилася значно більшою, ніж вона могла б бути у разі інших заходів, не пов'язаних з ризиком, її дії виходять за межі ризику та стають суспільно небезпечними. В таких випадках має місце перевищення меж виправданого ризику, що може тягнути кримінальну відповідальність.

У ст. 12 «Соціальний і правовий захист працівників оперативних підрозділів» Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» зазначається, що «не несе відповідальності працівник оперативного підрозділу, який заподіяв шкоду правам, свободам людини, інтересам держави під час здійснення оперативно-розшукової діяльності, перебуваючи у стані ... професійного ризику». Слід зазначити, що лише в українському законі вживається термін «ризик». У ст. 42 КК України діяння, пов'язані із ризиком, визначаються таким чином:

1) не є злочином діяння (дія або бездіяльність), яке заподіяло шкоду правоохоронюваним інтересам, якщо це діяння було вчинене в умовах виправданого ризику для досягнення значної суспільно корисної мети;

2) ризик визнається виправданим, якщо мету, що була поставлена, не можна було досягти в даній обстановці дією (бездіяльністю), не поєднаною з ризиком, і особа, яка допустила ризик, обґрунтовано розраховувала, що вжиті нею заходи є достатніми для відвернення шкоди правоохоронюваним інтересам;

3) ризик не визнається виправданим, якщо він завідомо створював загрозу для життя інших людей або загрозу екологічної катастрофи чи інших надзвичайних подій.

Слід зазначити, що у більшості кримінальних кодексів країн світу норми щодо обґрунтованого ризику відсутні. Водночас відповідні норми передбачені законодавством більшості країн СНД, зокрема Білорусії, Казахстану, Киргизстану та ін. Так, ст. 40 КК Узбекистану визначає, що «при обґрунтованому професійному чи господарському ризику відповідальність за спричинення шкоди не настає у тому випадку, якщо необхідного суспільно корисного результату не було досягнуто та шкода виявилася більш значною, ніж суспільна корисна мета, що вбачалася».

Норма щодо обґрунтованого ризику міститься у ст. 27 КК Польщі, згідно з якою не підлягає відповідальності особа, що діє «з метою прове-

дення пізнавального, медичного, технічного чи економічного експерименту, якщо результат, що очікується, має істотне пізнавальне, медичне чи господарське значення, а надія на його досягнення, доцільність та спосіб проведення експерименту обґрунтовані у світлі сучасного рівня знань».

У кримінальному законодавстві держав СНД міститься вказівка на такий обов'язкову ознаку ризикованої ситуації, як неможливість досягнення суспільно значимої мети іншими неризикованими засобами. У КК Республіки Білорусь наявне, на наш погляд, цікаве уточнення, суть якого зводиться до того, що навмисне спричинення шкоди особі, що висловила згоду на те, щоб її життя або здоров'я були поставлені в небезпеку, не вважається злочином.

За КК Латвії, виправданим професійним ризиком є «спричинення шкоди професійною діяльністю, що носить ознаки складу злочинного діяння, якщо ця діяльність здійснювалася з метою досягнення соціально корисної мети, якої неможливо було досягти іншим чином», якщо особа вживала всіх необхідних заходів для недопущення завдання шкоди (ст. 33).

Навіть якщо прямо положення щодо ризику не відображені у законодавстві, відповідні дії можуть визнаватися неприпустимими за наявності умов правомірної крайньої необхідності чи інших обставин, що виключають злочинність діяння. Наприклад, ст. 122-4 КК Франції встановлює, що «не підлягає кримінальній відповідальності особа, що здійснила дію, яка дозволена законодавством», що дозволяє здійснити ризиковані дії, якщо вони дозволяються законодавством.

Наразі у вітчизняній юридичній думці існують пропозиції про розширення Кримінального кодексу України (щодо обставин, які виключають злочинність діяння). Зокрема, Г. Москаль пропонує доповнити ч. 1 ст. 42 КК України новим положенням про те, що "не є злочином також діяння (дія чи бездіяльність) особи, посада якої законом віднесена до політичних посад, якщо таке діяння пов'язано із виконанням службових повноважень і було вчинено за умови виправданого ризику"¹.

Слід зазначити, що шкода, спричинена в результаті вчинених дій в умовах ризику, іноді може бути більше ніж та, яку відвернуто. Перевищення меж обґрунтованого ризику розглядається в КК України як обставина, що пом'якшує відповідальність (п. "ж" ч. 1 ст. 61). На жаль, більш чіткої регламентації меж кримінальної відповідальності за спричинення шкоди при цьому законодавець не дає.

Крім того, відомі і такі обставини, що звільняють від відповідальності, як виконання обов'язку, законне здійснення свого права, професійних або посадових обов'язків (ст. 21 КК Іспанії); проведення пізнавального, медичного, технічного чи економічного експерименту (ст. 27 КК Польщі); згода потерпілого (ст. 226 КК Німеччини).

У Кримінальному кодексі КНР зазначається, що екстрені дії, які

¹ Г. Москаль предлагает ввести в Уголовный кодекс понятие «оправданный риск в политике» // <http://censor.net.ua/news/184237>.

особа була змушена вдіяти з метою відвернення небезпеки, що загрожує державним, суспільним інтересам та іншим правам, якщо вони завдали шкоди, не підлягають кримінальній відповідальності.

У Кримінальному кодексі Швейцарії встановлюється, що за діяння, яке передбачено службовим або професійним обов'язком, ніхто не може бути покараним.

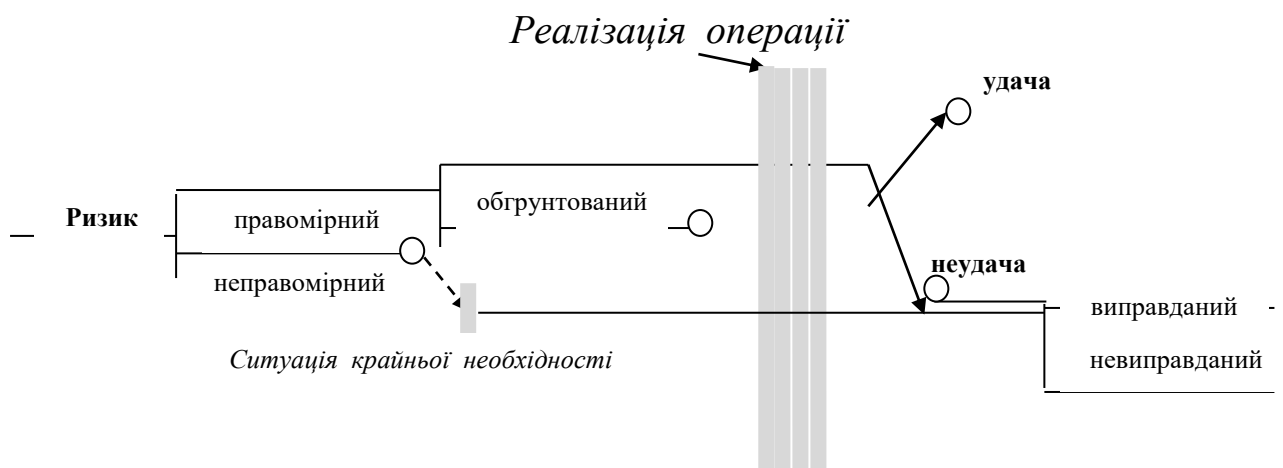
Тобто у кримінальному законодавстві усіх держав містяться норми щодо ризику, вказується, що ризик не визнається правомірним, якщо він завідомо був пов'язаний із загрозою життю людей чи екологічної катастрофи.

На жаль, сьогодні однозначне розуміння сутності ризику в оперативно-розшуковій діяльності відсутнє. Замість цього застосовуються спільні у кримінальному праві формулювання за типом «виправданий / невиправданий», «обґрунтований / необґрунтований», «правомірний / неправомірний», «допустимий / недопустимий» ризик, що не мають чіткого правового визначення.

На нашу думку, використання терміна «виправданий ризик» не завжди є цілком коректним. Ризик стає виправданим чи невиправданим лише після того, як дію вчинено та їй надано оцінку.

Не випадково у новому КК РФ вживається термін «обґрунтований ризик», а не «виправданий професійний та господарський ризик», як у кримінальних кодексах інших країн.

Те саме можна сказати і про обґрунтований ризик. Ризик стає обґрунтованим або необґрунтованим лише після того, як особа, що прийняла рішення, змушена буде його обґрунтовувати. Об'єктивно ризик може бути правомірним, тобто знаходитися в межах діючого права, чи неправомірним. На стадії прийняття рішення ризик може бути допустимим або недопустимим. В ідеальному випадку ризик може бути правомірним та допустимим. Але особа, що приймає рішення, в результаті обставин невідвортної сили може прийняти рішення, що виходить за межі норми права. В цьому випадку ризик може бути визнано виправданим чи невиправданим. Але рішення про це будуть ухвалювати відповідні органи за результатами проведених оперативних дій.

Обґрунтований ризик слід відрізняти від випадків крайньої необхідності. У такому разі існує джерело небезпеки, а самі дії спрямовано на усунення шкоди; за обґрунтованого ризику дії не обумовлено можливою небезпекою, вони спрямовані на досягнення суспільно корисної мети. За крайньої необхідності спричинена шкода повинна бути меншою, ніж шкода, яка могла настати; за обґрунтованого ризику розмір шкоди не має вирішального значення для оцінки дій того, хто ризикував. Порухення умов правомірності обґрунтованого ризику також визначається пом'якшуючою обставиною.

З іншого боку, особа, що приймає рішення, може не допустити хоча б і правомірний, але невиправданий, на її думку, ризик, якщо при цьому може бути спричинено шкоду життєво важливим інтересам особи, держави та суспільства, що охороняються правом.

Висновки. Отже, необхідність здійснення оперативно-розшукових заходів ставить оперативного працівника в умови постійного професійного ризику, тому що позитивне вирішення прийнятих ним рішень не завжди є гарантованим. Водночас уникнути прийняття рішення щодо проведення пов'язаних із ризиком оперативно-розшукових заходів він не може, адже у цьому випадку ризикує можливістю порушення законності, своїм авторитетом, престижем професії та оперативного підрозділу.

У будь-якому випадку визначення поняття ризику в оперативно-розшуковій діяльності носить важливе наукове та практичне значення. Головна роль такого поняття – відобразити об'єктивну реальність, що характеризує дану категорію. Таким чином, щоб визначити поняття категорії ризику в оперативно-розшуковій діяльності, слід визначити, назвати та описати низку ознак, що стосуються різних сторін та рівнів цього поняття. При цьому необхідно, щоб ці ознаки вказували на головні, основні властивості розглядуваної категорії, а саме категорії ризику в оперативно-розшуковій діяльності.

Бібліографічні посилання

1. Альгин А. П. Риск и его роль в общественной жизни / Альгин А. П. – М., 1989.
2. Анчукова М. В. Виправданий ризик як обставина, що виключає злочинність діяння : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Анчукова М. В. / Х., 2004.
3. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек. – М., 2000.
4. Диев В. С. Философская парадигма риска / Диев В. С. // ЭКО. – 2008. – № 11. – С. 27-39.
5. Занюк И. С. Психология мотивации / Занюк И. С. – К., 2002.
6. Ильяхов А. А. Обоснованный риск как обстоятельство, исключающее преступность деяния : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Ильяхов А. А. – М., 2002.
7. Корнилова Т. А. Психология риска и принятия решений : учебное пособ. для вузов / Т. В. Корнилова. – М., 2003.
8. Лафта Дж. К. Управленческие решения : учеб. пособ. / Лафта Дж. К. – М., 2002.
9. Озеров И. Н. Категория риска в оперативно-розыскной деятельности : дис. ... канд. юрид. наук / Озеров И. Н. – СПб., 2001.
10. Ренн О. Три десятилетия исследования риска / Ренн О. // Вопросы анализа риска. – 1999. – № 1.

Надійшла до редакції 18.05.2012

К.В. Гутнік

кандидат юридичних наук

(Кримський економічний інститут
Київського національного економічного
університету ім. Вадима Гетьмана»)

УДК 343.98

ПОДОЛАННЯ ПРОТИДІЇ, ЯКА ЧИНИТЬСЯ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ ПРИ ПРОВЕДЕННІ ДОПИТУ

Розглянуто тезу про те, що для подолання протидії, яка чиниться при проведенні такої слідчої дії, як допит, слідчому необхідно ретельно підходити до підготовчого етапу, при необхідності одержати знання зі спеціальних питань, вивчити особистість допитуваного, скласти план допиту, обрати час і місце його проведення, визначити техніко-криміналістичні засоби тощо. З метою подолання протидії розслідуванню з боку допитуваної особи необхідно використовувати тактичні прийоми подолання бар'єрів контрсугестії.

Ключові слова: допит, протидія, подолання протидії, слідчий, фіксація, уникнення, нерозуміння, авторитет.

Рассмотрен тезис о том, что для преодоления противодействия, которое совершается при проведении следственного действия – допросе, следователю необходимо тщательно подходить к подготовительному этапу, при необходимости получить знание по специальным вопросам, изучить личность допрашиваемого, составить план допроса, выбрать время и место его проведения, определить технико-криминалистические средства и т.д. Во избежание противодействия расследованию допрашиваемого лица необходимо использовать тактические приемы преодоления барьеров контрсугестии.

Ключевые слова: допрос, противодействие, преодоление противодействия, следователь, фиксация, избежание, непонимание, авторитет.

For overcoming of counteraction which is done during the leadthrough of investigation action – drunk up, it is necessary carefully to go investigators near the preparatory stage, if necessary to get knowledge on special questions; to learn personality interrogated; to work out a plan of interrogation; to choose time and place of his leadthrough, define tekhniko-kriminalistichni facilities and others like that. With the purpose of overcoming of counteraction investigation of the interrogated person it is necessary to use the tactical receptions of overcoming of barriers of kontrsuggestii.

Keywords: interrogation, counteraction, overcoming of counteraction, investigator, fixing, avoidance, ununderstanding, authority.

Постановка проблеми. Найпоширенішою слідчою дією в будь-якому розслідуванні є допит, у процесі якого орган слідства або суд отримують інформацію щодо відомих допитуваному фактів, що мають значення для встановлення істини у справі. Особливість отримання такої інформації полягає в тому, що її джерелом є людина й отримання інформації пов'язане з низкою процесуальних, психологічних, етичних та тактичних вимог [1, с. 217]. Процесуальний порядок допиту регламентується статтями 107, 143-146, 166-171, 201, 300, 303, 304, 308, 311 КПК України.

Аналіз публікацій, а яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проблемам тактики допиту у криміналістичних дослідженнях приділялась значна увага в роботах О.Я. Баєва, В.П. Бахіна, Р.С. Белкіна, І.Є. Биховського, О.М. Васильєва, В.К. Весельського, А.Ф. Волобуєва, Г.Г. Доспулова, В.А. Журавля, Г.А. Зоріна, В.Ю. Шепітька, М.П. Яблокова та інших науковців [2-11].

Мета. Останнім часом особи, які допитуються, часто протидіють слідчим (дізнавачам), відмовляючись від дачі показань, вводячи правоохоронців в оману, ухиляючись від явки тощо. У зв'язку з цим ми спробували з'ясувати та розглянути організаційно-тактичні особливості проведення допиту в умовах протидії розслідуванню та можливі шляхи подолання протидії, навіть незважаючи на достатню розробленість проблем тактики допиту.

Виклад основного матеріалу. Високий ступінь тактичного протистояння у зв'язку з правовою обізнаністю осіб (доступна правова допомога, ознайомлення з правами з допомогою Інтернету, продаж текстів законів за невеликими цінами), а також рідкими випадками притягнення до кримінальної відповідальності за завідомо неправдиве показання чи за відмову від давання показань вимагає від слідчого ґрунтовної підготовки і планування допиту.

Протидія розслідуванню злочину при проведенні допиту з боку зацікавлених осіб (допитуваного та інших) може полягати в таких діях: відмова вступати у спілкування зі слідчим взагалі; відмова вступати у спілкування зі слідчим тільки щодо обставин, які цікавлять слідство; дача неправдивих показань; неповідомлення слідчому певної інформації; відмова від послуг захисника у випадках, коли присутність останнього передбачена законом; схилення свідків до дачі неправдивих показань (за допомогою шантажу, погроз та інших форм впливу); погрози на адресу осіб, які звинувачують на очних ставках; спроби нанесення собі поранень; спроби чинення фізичного тиску на осіб, що здійснюють допит або допомагають в його проведенні, тощо.

Велику значимість для успішного проведення допиту, як нам бачиться, має етап підготовки до нього як необхідна умова одержання повних та достовірних показань, у процесі якого слідчий здійснює комплекс організаційних і тактичних заходів [12, с. 446]. На підготовчому етапі необхідно ретельно вивчити матеріали справи і визначити коло обставин, за якими слід одержати інформацію, включивши питання, пов'язані з протидією розслідуванню. Слідчий повинен продумати лінію поведінки, варіанти своїх дій, припустити, які перешкоди може створити йому допитуваний і, враховуючи це, підготувати відповідні рішення. Конкретизуючи коло обставин, що підлягають з'ясуванню, у разі необхідності слідчому необхідно одержати знання зі спеціальних питань; вивчити особистість допитуваного; скласти план допиту; вибрати час і місце його проведення, визначити техніко-криміналістичні засоби тощо.

Вивчення особистості допитуваного і перед допитом, й у його ході

є доцільним, оскільки допитуваний безпосередньо є джерелом необхідної інформації. Саме з цього виникла вимога індивідуального підходу в допиті до кожного, але особливо до того, хто протидіє розслідуванню. Необхідно співвідносити певні властивості особистості, окремі її риси і характеристики з особливостями впливу на неї [13, с. 137]. Для успішного спілкування з особами, що чинять протидію слідчому, насамперед необхідно вивчити їх біологічні, інтелектуальні і вольові якості, емоційний стан. Особливу увагу при підготовці до допиту в аналізованих умовах, на нашу думку, слід приділити соціальному статусу допитуваної особи, її посаді, національності і віросповіданню.

Слід зазначити, що допит, як й інші слідчі дії, є процесом інформаційної взаємодії, що здійснюється на вербальному і невербальному рівнях [14, с. 67, 148, 257]. Вивчення особистості допитуваної особи має здійснюватися не тільки при підготовці до проведення слідчої дії, але й безпосередньо під час її проведення, коли особа вступає в безпосередній контакт зі слідчим. На цій стадії вивчення особистості допитуваного здійснюється за допомогою спостереження за його виглядом, поведінкою, вербальними та невербальними реакціями.

Різні за силою установки на протидію слідству мають прояв у різних за змістом формах поведінки суб'єкта. Тому від слідчого потрібно вміле оперування різними прийомами, спрямованими на подолання протидії. Вони полягають у здійсненні емоційно-вольового або інтелектуального дозволеного законом впливу на осіб, які мають відношення до розслідуваної події, з метою подолання їх протиправних прагнень та одержання від них правдивої інформації [15]. На підставі узагальнення слідчої практики А.Ф. Волобуєв виділяє такі прийоми психологічного впливу, що використовуються слідчим при допиті: влучне формулювання та відбір запитань (із визначенням їх спрямованості, послідовності тощо); емоційна забарвленість запитань і допиту в цілому; пояснення окремих положень кримінального та кримінально-процесуального закону [16, с. 6].

Відомо, що в ситуаціях протидії розслідуванню зацікавлені особи виявляють підвищену психологічну активність, яка має двояку природу. З одного боку, вони прагнуть здійснити свій вплив на слідчого, а з іншого – використовують різні способи захисту від впливу мовлення і невербальної інформації слідчого. У допитуваної особи внаслідок психологічного впливу на неї в переважній більшості випадків виникає зустрічна захисна психологічна активність – контрсугестія (від лат. *suggestio* – навіювання, натяк – схований інформаційний вплив на будь-яку інформаційну систему людини [17, с. 363]). Вона має прояв в таких видах: «уникнення», «нерозуміння» і «авторитет». Захищаючись від джерела інформації, людина використовує уникнення й авторитет, захищаючись же від самого повідомлення – нерозуміння [13, с. 156].

Уникнення – найбільш радикальний спосіб контрсугестії, змістом якого є уникнення контакту зі слідчим, оскільки небезпека такого кон-

такту для нього є очевидною. У випадку ж контактної взаємодії особа свідомо або неусвідомлено додає всіх зусиль, щоб не сприймати інформацію слідчого, адже кращий спосіб захиститися від вербального впливу – не слухати.

Механізм способу контрсугестії «авторитет» полягає в тому, що допитуваний, що чинить протидію, відмовляючи слідчому в авторитеті, відмовляє йому й у довірі. Тому він «не розуміє», що говорить йому слідчий. Недовіра обумовлюється переданням інформації саме слідчим і не залежить від самої інформації.

Нерозуміння полягає в тому, що в умовах протидії розслідуванню у значимих для себе ситуаціях допитуваний відчуває потребу в додатковій інформації. Тому він змушений сприймати певну інформацію від слідчого і спиратися на неї. За допомогою нерозуміння допитуваний не пропускає загрози для себе інформацію, відфільтровуючи її. Нерозуміння має прояв на чотирьох рівнях: фонетичний (від нерозуміння окремих слів до всього тексту), семантичний (визначається багатозначністю багатьох уживаних слідчим слів), стилістичний (обумовлюється порушенням граматики, стилю, співвідношенням між формою та змістом висловлення), логічний (обумовлюється протиріччям аргументів та доводів (доказів) слідчого і правил логіки допитуваного).

З метою подолання протидії розслідуванню допитуваної особи необхідно використовувати тактичні прийоми подолання бар'єрів контрсугестії [13, с. 158-160]. Для подолання бар'єра нерозуміння на фонетичному рівні необхідно обирати фізичні характеристики комунікації – темп і швидкість мови, якість дикції, вимову тощо залежно від індивідуальних особливостей і стану допитуваного, з урахуванням ситуації спілкування. На семантичному рівні – слідчий має знати не тільки злочинний жаргон, різні сленги (вуличний, професійний тощо), але володіти знаннями у галузі професійних знань допитуваного (в економічній, політичній, релігійній та інших сферах життєдіяльності). На стилістичному рівні необхідно вміти правильно структурувати передані повідомлення, при цьому використовувати ту логіку, що є ближчою конкретній допитуваній особі.

Величезне значення для подолання нерозуміння допитуваного є участь у допиті фахівців, зокрема перекладача. Від умілих дій фахівців у ході слідчих дій залежить не тільки ефективність і результативність останніх, але й можливість виявлення, а відповідно і припинення фактів протидії розслідуванню [18, с. 105].

Однак не тільки підбір, але й участь при допиті фахівців, зокрема перекладача, мають проходити під чітким контролем слідчого. Значну допомогу в цьому може надати використання в ході допиту звуко-, відеозапису, які у даному випадку застосовуються для попередження можливості переговорів між допитуваною особою і перекладачем мовою, якою не володіє слідчий, тому що перекладач з тих або інших причин (підкуп, шантаж, погрози з боку зацікавлених осіб) може бути зацікав-

лений у результатах допиту. Через це ж перекладач може перекрутити справжній зміст інформації, одержуваної від допитуваної особи. Надалі звуко-, відеозапис допиту дозволить перевірити, наскільки правильно був здійснений переклад. Крім цього, можуть мати місце випадки, коли допитуваний стверджує, що показання, відображені у протоколі допиту, він не давав, посилаючись на неправильний переклад. Зазначені засоби допоможуть спростувати подібні твердження [18, с. 147].

Для подолання пасивної протидії слідчому необхідно перетворити допитуваного з мовчазного на слухаючого, що можна здійснити за допомогою змістовних і незмістовних засобів: підвищення голосу, акцентування (збільшення значущості переданого словами повідомлення); перерформування вже сказаного; наочності й образності переданої інформації.

Подолання бар'єра авторитету. Від рівня авторитету слідчого залежить рівень довіри до нього допитуваного, без авторитету допитуваний не сприймає вплив слідчого, що чиниться на нього. Допитувані, особливо обвинувачуваний і підозрюваний, авторитет слідчого визначають за такими показниками, як компетентність, повноваження, надійність і об'єктивність [13, с. 159].

Окрему увагу при проведенні допиту в аналізованій ситуації слід приділити фіксації результатів слідчої дії. Фіксація показань з використанням засобів криміналістичної техніки дозволить не тільки підсилити їх доказове значення, але й сприятиме більш активному протистоянню потерпілого або свідка умовлянням зацікавлених осіб змінити їх. Крім того, зафіксовані за допомогою технічних засобів показання, наприклад разом з оперативно-розшуковими матеріалами (що містять дані про факти впливу), допоможуть у ході розслідування правильно оцінити подальші і виявити змінені показання [18, с. 119].

Застосування звуко-, відеозапису при проведенні допиту дозволить виявити різні акти протидії осіб, що беруть участь при цьому. Це стосується й отримання і подальшого аналізу за допомогою залучення фахівця невербальної інформації, що виходить від учасників допиту, у тому числі і від захисника (подача сигналів один одному, психічний тиск на учасників тощо). У зв'язку з цим слідчий на підготовчому етапі допиту (як і при проведенні інших слідчих дій) повинен продумати найбільш вигідну йому схему розміщення учасників під час проведення слідчої дії і порядок її проведення. Зафіксовані слідчим спроби протидії безпосередньо під час проведення допиту повинні обов'язково бути відображені ним у протоколі (звуко-, відеозапис послужить доказом).

Крім того, застосування в ході допиту звуко-, відеозйомки дасть можливість відмовитися в необхідних випадках (наприклад, при загрозі особистій безпеці) від присутності допитуваної особи при проведенні таких слідчих дій і у судовому засіданні. Перш за все, це стосується необхідності забезпечення безпеки учасників кримінального процесу. Так, 10.02.2005 р. у м. Армянськ під час перерви судового розгляду однієї з

кримінальних справ громадський захисник підсудного (його брат) намагався вчинити напад та погрожував застосуванням насильства оперуповноваженому карного розшуку Армянського МВ, який давав свідчення у справі [19].

Висновок. При підготовці та під час проведення допиту, як й інших слідчих дій, в аналізованій ситуації слідчий зобов'язаний ужити заходів забезпечення безпеки осіб, що беруть в них участь. Це стосується як окремих учасників допиту (присутність конвоїра в кабінеті або в безпосередній близькості; розміщення допитуваного на безпечній відстані від інших учасників; видалення з кабінету предметів, які допитуваний може використовувати як знаряддя нападу), так і заходів, спрямованих на безпечне проведення цієї слідчої дії в цілому (вибір відповідного місця проведення допиту, зокрема кабінету, у якому на вікнах є ґрати, будівля правоохоронного органу, що забезпечує найбільшу безпеку, тощо).

Так, при проведенні у кабінеті слідчого допиту по одній з кримінальних справ підозрюваний вчинив напад на слідчого, у результаті чого спричинив йому тілесні ушкодження: поріз пальця лівої кисті, забій грудної клітини, перелом 10-го ребра та ін. [20]. В іншому випадку дії протидіючих осіб були більш рішучі. Так, у 1999 р. у м. Сімферополь члени однієї з ОЗГ з метою вчинення диверсії зробили постріл з гранатомету РПГ-7 по будівлі прокуратури одного з районів міста, але влучили у стіну сусідньої будівлі [21]. Крім того, при допиті підозрюваного (особи чоловічої статі) слідчим-жінкою у службовому кабінеті, який знаходився на четвертому поверсі, злодій відштовхнув слідчого та вистрибнув з вікна [22].

Бібліографічні посилання

1. Кузмічов В. С. Криміналістика : навч. посіб. / В. С. Кузмічов, Г. І. Прокопенко ; за заг. ред. В. Г. Гончаренка, Є. М. Моїсеєва. – К., 2001.
2. Бахін В. П. Тактика допиту / В. П. Бахін, В. К. Весельський. – К., 1997.
3. Весельський В. К. Сучасні проблеми допиту (процесуальні, організаційні і тактичні аспекти) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / В. К. Весельський. – К., 1999.
4. Журавель В. А. Допрос потерпевшего и использование его показаний для построения методики расследования отдельных видов преступлений : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / В. А. Журавель. – Х., 1983.
5. Доспулов Г. Г. Психология допроса на предварительном следствии / Г. Г. Доспулов. – М., 1976.
6. Васильев А. Н. Тактика допроса при расследовании преступлений / А. Н. Васильев, Л. М. Карнеева. – М., 1972.
7. Шепитько В. Ю. Допрос несовершеннолетних: психология и тактика : дис. ... канд. юрид. наук / Шепитько В. Ю. – Х., 1990.
8. Быховский И. Е. Допустимость тактических приемов при допросе : учебное пособие / Быховский И. Е., Глазырин Ф. В., Питерцев С. К. – Волгоград, 1989.
9. Волобуев А. Ф. Тактика допиту : лекція / Волобуев А. Ф. – Х., 1997.
10. Гримак Л. В. Психологические методы активизации памяти свидетелей и потерпевших: методич. пособ. / Л. В. Гримак, А. И. Скрыпников. – М., 1997.
11. Зорин Г. А. Руководство по тактике допроса : учебно-практич. пособ. / Зорин Г. А. – М., 2001.

12. Криміналістика : підруч. для студентів юрид. спец. вищих закладів освіти / Глібко В. М., Дудніков А. Л., Журавель В. А. та ін. ; за ред. В. Ю. Шепітька. – К., 2001.
13. Мартыненко Р. Г. Коммуникативное противодействие расследованию: способы, выявление, преодоление : дис. ... канд. юрид. наук. – Краснодар, 2004.
14. Дулов А. В. Тактические операции при расследовании преступлений / Дулов А. В. – Минск, 1979.
15. Кирсанов З. И. Роль криминалистических методов и средств в борьбе с противодействием выявлению и раскрытию преступлений / З. И. Кирсанов // Организованное противодействие раскрытию и расследованию преступлений и меры его нейтрализации. – М., 1997.
16. Волобуев А. Ф. Следственная тактика и ее взаимосвязь с методикой расследования преступлений : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / А. Ф. Волобуев. – Х., 1984.
17. Юридическая психология: терминологический словарь / сост. А. М. Бандурка, В. С. Венедиктов, А. В. Тимченко, В. Е. Христенко, В. Б. Калиновский ; под ред. А. М. Бандурки. – Х., 2005.
18. Федоренко А. Ю. Криминалистическая техника в предупреждении и пресечении противодействия раскрытию и расследованию преступлений: дис. ... канд. юрид. наук / Федоренко Андрей Юрьевич. – М., 2001.
19. Архів Армянського МВ. ЖРЗПЗ № 163 від 10.02.2005 р.
20. Архів Судацького МВ. Кримінальна справа № 10805200072 (ЖРЗПЗ № 617 від 18.04.2008 р.)
21. Архів Київського РВ м. Сімферополь. ЖРЗПЗ № 163 від 08.01.2009 р.
22. Архів Бахчисарайського РВ АР Крим. ЖРЗПЗ № 204 від 13.02.2008 р.

Надійшла до редакції 23.04.2012

О.О. Деревягін

кандидат юридичних наук

(Донецький юридичний інститут МВС України)

УДК 343.93 (277.75)

СУЧАСНИЙ СТАН ОПЕРАТИВНОЇ ОБСТАНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ БОРОТЬБИ ОПЕРАТИВНИХ ПІДРОЗДІЛІВ МВС ЗІ ЗЛОЧИНАМИ МАЙНОВОЇ СПРЯМОВАНОСТІ, ЗОКРЕМА НАСИЛЬНИЦЬКОГО ХАРАКТЕРУ

Досліджено сучасний стан боротьби зі злочинами майнової спрямованості, зокрема насильницького характеру, оперативними підрозділами МВС. Надано рекомендації стосовно напрямів удосконалення діяльності оперативних підрозділів щодо протидії насильницьким злочинам.

Ключеві слова: *оперативна обстановка, попередження злочинності, розкриття злочинів, протидія, програма профілактики, аналіз сучасного стану.*

Исследуется современное состояние борьбы с имущественными преступлениями, в частности насильственного характера, оперативными подразделениями МВД. Даются рекомендации относительно направлений совершенствования деятельности оперативных подразделений в противодействии насильственным преступлениям.

Ключевые слова: оперативная обстановка, предупреждение преступности, раскрываемость преступлений, противодействие, программа профилактики, анализ современного состояния.

The article devotes by research the current state of the fight against crime in particular violent operational units of the Ministry of Internal Affairs. The recommendations on areas for improvement of the operational units in responding to violent crimes are offered here.

Keywords: operational environment, crime prevention, detection of crime, counteraction, prevention program, analyze the current situation.

Постановка проблеми. В умовах побудови правової держави в сучасній Україні проблеми захисту її громадян від злочинних посягань, зокрема насильницького характеру, а також протидії криміналізації суспільства в цілому, нейтралізації негативних соціальних тенденцій набувають першочергового значення. У цьому контексті особливо гострими є питання боротьби зі злочинами, завдання щодо запобігання яких покладено перш за все на оперативні підрозділи МВС України. Зазначене не уявляється можливим без аналізу сучасного стану попередження і розкриття злочинів майнової спрямованості, зокрема насильницького характеру, та окреслення перспектив розвитку діяльності оперативних підрозділів у зазначеному напрямі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. У галузі ОРД ОВС вагомий внесок у дослідження зазначеного питання зробили такі українські вчені, як: К.В. Антонов, О.Ф. Долженков, Ю.В. Дубко, Г.О. Душейко, Я.Ю. Кондратьєв, М.В. Корнієнко, В.Л. Ортинський, М.А. Погорецький, В.Л. Регульський, О.П. Снігерьов, І.Р. Шинкаренко, В.А. Яценко та ін.

Окремі аспекти боротьби оперативних підрозділів з деякими видами злочинів в рамках ОРД розглянуто у дисертаційних роботах та монографічних працях Г.М. Бірюкова, А.А. Галючека, А.А. Гапона, М.Л. Грібова, В.П. Євтушка, В.Ю. Журавльова, В.П. Захарова, В.А. Некрасова, В.П. Сапальова, Н.Є. Філіпенко, І.Ф. Хараберюша, В.В. Яременка, М.О. Сергатого, М.В. Стацака та ін.

Детермінантами зростання злочинності і криміналізації суспільних відносин виступають не стільки самі по собі негативні соціально-економічні фактори, скільки нездатність протиставити їм зважену державну економічну, соціальну, правову політику й організаційно-правовий механізм її реалізації на рівні окремих регіонів, забезпечити належний правопорядок, ефективне регулювання суспільних відносин, організованість і погодженість функціонування всіх ланок системи державної влади, відповідальність державного апарату за прийняті рішення, у тому числі у сфері безпосереднього захисту прав і законних інтересів громадян від протиправних посягань, беззаконня і свавілля. Ми згодні з Б.І. Бараненком, Г.М. Бірюковим, О.А. Гапоном, Л.М. Давиденком, О.Ф. Долженковим, М.В. Корнієнком, Д.Й. Нікіфорчуком, В.Л. Ортинським, В.О. Сілюковим, І.Р. Шинкаренком та багатьма інши-

ми дослідниками, що без прогнозування оперативної обстановки здійснення ретельного аналізу перспектив розвитку протидії злочинам майнової спрямованості, зокрема насильницького характеру, оперативними підрозділами МВС неможливо ефективно організувати своєчасне виявлення криміногенних чинників та запобігання вчиненню злочинів [1, с. 124-128].

Метою статті є дослідження сучасного стану оперативної обстановки та перспектив розвитку боротьби із злочинами майнової спрямованості, зокрема насильницького характеру, оперативних підрозділів МВС України.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні можна констатувати відсутність помітних успіхів у справі протидії злочинам та охорони громадського порядку оперативними підрозділами МВС України, що не може у результаті призвести до корінного зламу негативних тенденцій та якісної зміни криміногенної обстановки. Такий стан речей, на нашу думку, є наслідком:

- відставання правової бази від потреб правоохоронної практики;
- недоліків у діяльності правоохоронних органів, зокрема оперативних підрозділів, відтоку професійних кадрів, нерозв'язаності проблем матеріально-технічного і фінансового забезпечення;
- руйнування системи профілактики злочинів.

Наданий перелік не є вичерпним, проте всі ці фактори зберігають свій вплив, що дає підстави для прогнозування поглиблення негативних тенденцій у сфері забезпечення правопорядку та протидії злочинам майнової спрямованості.

Наприклад, рішенням засідання колегії ГУМВС України в Автономній Республіці Крим про стан роботи щодо попередження та розкриття злочинів майнової спрямованості, насамперед розбійних нападів та пограбувань, у ході виконання Програми протидії злочинам проти власності на 2007-2010 рр., затвердженої рішенням колегії МВС України від 12.10.2007 № 47км/1 [2], зазначено, що за результатами стану роботи органів та підрозділів ГУМВС України в Автономній Республіці Крим щодо реалізації Програми протидії злочинам проти власності на 2007-2010 рр. *вжиті заходи не сприяли досягненню бажаних результатів.*

За 12 місяців 2010 р. на території Автономної Республіки Крим органами внутрішніх справ зареєстровано 30776 (2009 р. – 21155) злочинів, з них 22036 (71,6%) – майнові (2009 р. – 12215).

Порівняно з аналогічним періодом минулого року зменшилась кількість скоєних розбійних нападів – 235 (2009 р. – 250), крадіжок худоби – 82 (2009 р. – 93), навмисних підпалів – 7 (2009 р. – 9). У той же час зростає кількість грабежів – 1494 (2009 р. – 1261); крадіжок державного – 2065 (2009 р. – 694) та особистого майна – 16590 (2009 р. – 8428), у т.ч. з квартир – 2400 (2009 р. – 1456); незаконних заволодінь транспортними засобами – 156 (2009 р. – 135), шахрайств – 1486 (2009 р. – 1438) та крадіжок металу – 303 (2009 р. – 24).

Через прорахунки в організації оперативно-розшукової діяльності та взаємодії між підрозділами станом на 31 грудня 2010 р. залишилися нерозкритими 72 розбійних напади (Ялтинське МУ – 18, Феодосійський МВ – 11, Массандрівський відділ Ялтинського МУ – 9, Лівадійський відділ Ялтинського МУ – 8, Керченське МУ та Євпаторійський МВ – по 7, 2-й відділ Керченського МУ, Центральний РВ – по 4, Київський, Залізничний РВ – по 3, Судацький, Алуштинський, Джанкойський, Сакський МВ, 1-й відділ Керченського МУ, Бахчисарайський, Ленінський, Нижньогірський та Сімферопольський РВ – по 2, Красноперекопський, Армянський МВ, Алупкінський відділ Ялтинського МУ, 3-й відділ Керченського МУ, Кіровський – по 1).

Нераціональне використання сил та засобів, задіяних на охорону громадського порядку, неналежне оперативне реагування на повідомлення громадян про злочини мало наслідком те, що станом на 31.12.2010 р. залишилось нерозкритим 881 пограбування.

Причинами недоліків в оперативно-службовій діяльності щодо попередження та розкриття злочинів майнової спрямованості, зокрема насильницького характеру, є низький рівень організації агентурно-оперативної роботи, взаємодії з УОС і УОТЗ, між структурними підрозділами органів внутрішніх справ; низька ефективність проведення слідчих дій та оперативно-розшукових заходів на окремих напрямках, послаблений контроль з боку керівників міськрайорганів за роботою підлеглих.

Не відбувається на належному рівні взаємодія з установами виконання покарань з питань розкриття злочинів майнової спрямованості. За звітний період до ССІ не надіслано жодного звернення щодо розробки арештованих підрозділами карного розшуку Ялтинського МУ, Красноперекопського, Радянського і Чорноморського РВ.

Таким чином, на підставі викладеного колегія ГУМВС України в Автономній Республіці Крим вирішила: діяльність органів і підрозділів Головного управління щодо попередження та розкриття злочинів майнової спрямованості, реалізації Програми протидії злочинам проти власності на 2007-2010 рр., затвердженої рішенням колегії МВС України від 12.10.2007 № 47км/1 [2], визнати такою, що не відповідає вимогам сьогодення та потребує вжиття додаткових заходів.

І це тільки один із прикладів незадовільного забезпечення протидії злочинам майнової спрямованості, зокрема насильницького характеру, оперативними підрозділами МВС України, проте від не єдиний.

Доречно буде навести дані про стан оперативної обстановки в іншому регіоні, м. Іллічівську Одеської області. Так, за 2010 р. порівняно з 2009 р. загальна кількість злочинів, скоєних на території м. Іллічівська, збільшилась лише на 0,2% (649 проти 648), в минулому році зафіксовано зростання на 5,0%. Водночас кількість зареєстрованих тяжких злочинів зменшилась на 7,8% (212 проти 230).

У структурі злочинності спостерігається тенденція до росту кілько-

сті скоєних майнових злочинів. Зокрема, за 12 місяців 2010 р. порівняно з аналогічним періодом минулого року зареєстровано на 12,9% більше злочинів проти власності (420 проти 372), з них крадіжок – на 21,4% (323 проти 266), в тому числі крадіжок з помешкань громадян – на 41,4% (82 проти 58). На 3,9% збільшився рівень злочинності, зокрема насильницького характеру, у громадських місцях міста, , в тому числі безпосередньо на вулицях міста скоєно на 57,1% більше злочинів (22 проти 14) [3].

Такі дані про стан оперативної обстановки не є втішними, проте дають змогу реально оцінити загрозу зростання злочинів майнової спрямованості і вжити відповідних заходів щодо протидії їм.

Подібний стан оперативної обстановки притаманний більшості регіонів, що, на наш погляд, дає змогу забезпечити організацію ОРД у сфері протидії злочинності в цілому і злочинності майнової спрямованості насильницького характеру зокрема на стратегічному і тактичному рівнях. На стратегічному рівні відповідно до оперативно-розшукової стратегії, визначеної оперативно-розшуковою політикою, за конкретними сферами протидії злочинності (у нашому випадку – боротьба із злочинами майнової спрямованості, зокрема насильницького характеру) здійснюється формування системи оперативних підрозділів ОВС та їх структурна побудова залежно від регіональних особливостей; визначаються їх функції і завдання, відбувається розподіл повноважень за рівнями управління; формується система координації їх діяльності; створюються системи кадрового, освітнього та інформаційного забезпечення. На тактичному рівні оперативно-розшукова політика реалізується у ході здійснення конкретних оперативно-розшукових заходів, спрямованих на запобігання та розкриття злочинів.

Враховуючи думки О.Ф. Долженкова, В.Л. Ортинського, Р.А. Халілева та інших учених, ми вважаємо, що будь-який напрямок протидії злочинності має визначатися галузевою політикою, в тому числі оперативно-розшуковою, часткою якої є боротьба із злочинами майнової спрямованості, зокрема насильницького характеру [4-6].

Аналіз наукових здобутків останніх років дозволяє виокремити основні напрями оперативно-розшукової політики, а саме:

- 1) докорінна перебудова чинного законодавства, що полягає в приведенні його у відповідність до нових суспільних відносин;
- 2) формування правової держави, в тому числі й у частині, що стосується оперативно-розшукової діяльності;
- 3) встановлення оптимального співвідношення правових та організаційних заходів протидії злочинності;
- 4) реструктуризація органів управління та правоохоронних органів відповідно до завдань сьогодення.

Враховуючи, що політика держави реалізується в таких напрямках, як правотворчість, застосування права, розвиток правосвідомості та правової культури людини, деякі автори визначають вказані напрямки

формами реалізації оперативно-розшукової політики, виокремлюючи інтерпретаційну форму.

Політика держави в будь-якій сфері реалізується прийняттям відповідних програм. За останні 10 років було прийнято декілька програм у сфері протидії злочинності, зокрема Комплексна програма профілактики злочинності на 2001-2005 рр., затверджена Указом Президента України від 25 грудня 2000 р.; Комплексна програма профілактики правопорушень на 2007-2009 рр., затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 20 грудня 2006 р. № 1767.

Основними завданнями цих програм були такі: удосконалення нормативно-правової бази з питань правоохоронної діяльності та профілактики правопорушень; оптимізація структури органів, установ та організацій, що здійснюють заходи з профілактики правопорушень; підвищення рівня фахової підготовки посадових і службових осіб, що здійснюють заходи з профілактики правопорушень; розроблення нових форм і методів профілактики правопорушень та запровадження їх у практику тощо [7, с. 201].

Проте в жодній з них не було окремого розділу, присвяченого боротьбі зі злочинами майнової спрямованості, зокрема насильницького характеру. Тут слід згадати звернення Президента України до українського народу 16 липня 2010 р., в якому він вказав, що кровносною системою республіканської демократії є її правова система. На його думку, основними принципами вітчизняної системи права мають стати: зрозумілість для громадян норм поведінки, закріплених у нормативно-правових актах; стабільність і наступність законотворчої діяльності; однаковість застосування правових норм; відповідність законодавства сучасним світовим стандартам прав і свобод людини; відповідність нормативно-правових актів загальним принципам права, закріпленим у Конституції України, передусім свободи, у тому числі свободи слова, справедливості, рівності [8].

Враховуючи означене, ми пропонуємо задля більш ефективної протидії злочинам майнової спрямованості, зокрема насильницького характеру, розробити програми на загальнодержавному та територіальному рівнях. У цьому контексті вважаємо за доцільне прийняти загальнодержавну програму боротьби із злочинами майнової спрямованості, зокрема насильницького характеру, на 2012-2017 рр., а крім того – довгострокову, терміном на 10 років, із подальшим затвердженням Президентом. У цій програмі слід передбачити заходи щодо удосконалення чинного законодавства у сфері боротьби із злочинами майнової спрямованості, реструктуризації та координації всього спектру правоохоронних сил, формування професійного прошарку сил правопорядку та оперативних підрозділів, удосконалення науково-методичного забезпечення.

Щодо затвердження програм на територіальному рівні корисним буде досвід міської ради м. Іллічівська Одеської області. Так, рішенням від 25.02.2011 р. № 43-VI було затверджено міську Програму протидії

злочинності та посилення громадської безпеки на території міста Іллічівська на 2011-2014 рр. [3], метою якої є сприяння створенню належних умов для забезпечення діяльності громадських формувань з охорони громадського порядку та встановлення тісної взаємодії органів внутрішніх справ з мешканцями міста Іллічівська у боротьбі зі злочинами майнової спрямованості, зокрема насильницького характеру.

Переймаючи вказаний досвід, рішенням X сесії VI скликання від 31 серпня 2011 р. Шевченківської районної ради м. Харкова затверджено Комплексну програму профілактики правопорушень у Шевченківському районі м. Харкова на 2011-2015 рр. [9]. Основне призначення програми – забезпечення умов для зупинення зростання злочинності в цілому і майнової спрямованості зокрема; поетапне руйнування структури злочинності до рівня мінімальної небезпеки для суспільства.

Отже, боротьбу зі злочинністю для більшої ефективності необхідно вести не тільки із залученням всього арсеналу оперативно-розшукових можливостей, що є у розпорядженні оперативних підрозділів МВС України, але й на міському та громадському рівнях, ухвалюючи відповідні комплексні програми. Підкреслимо, що ця тенденція, нехай і повільно, але з кожним днем все чіткіше усвідомлюється керівниками міських рад і спрямовує на дійсно якісне забезпечення правопорядку державою в особі правоохоронних органів і громадськості.

Висновки. Підсумовуючи викладене, можемо констатувати, що сучасний стан боротьби із злочинами майнової спрямованості, зокрема насильницького характеру, оперативними підрозділами МВС не відповідає вимогам часу та потребує удосконалення.

Удосконалення чинного законодавства у сфері боротьби зі злочинами майнової спрямованості, зокрема насильницького характеру, має здійснюватися поетапно на загальнодержавному та територіальному рівнях.

Перший етап: прийняття загальнодержавної програми боротьби із злочинами майнової спрямованості, зокрема насильницького характеру, на 2012-2017 рр., а крім того – довгострокової, терміном на 10 років, програми із подальшим затвердженням Президентом.

Другий етап: розробка та впровадження в практику програми протидії злочинам майнової спрямованості, зокрема насильницького характеру, правоохоронними органами України в рамках комплексної програми профілактики правопорушень.

На відомчому рівні: прийняття нормативних актів (програм) з організації діяльності та взаємодії органів влади і місцевого самоврядування з оперативними підрозділами правоохоронних органів України.

Бібліографічні посилання

1. Сілюков В. О. Організація і тактика розкриття серійних розбійних нападів : дис. ... канд. юрид. наук / Сілюков В. О. – Х., 2003.
2. Про визнання такими, що втратили чинність, деяких розпорядчих та правових

актів МВС України : Наказ МВС України № 588 від 30.11.2010. – Режим доступу : // http://zakon.nau.ua/doc/?doc_id=648507.

3. Про Міську Програму протидії злочинності та посилення громадської безпеки на території міста Іллічівська на 2011-2014 роки : Рішення Іллічівської міської ради Одеської області від 25.02.2011 р. № 43-VI. – Режим доступу : // http://ilyichevsk-rada.gov.ua/prot_zloch.php.

4. *Долженков О. Ф.* Теоретичні проблеми становлення політики протидії створенню інфраструктури злочинного світу засобами ОРД ОВС : дис. ... д-ра юрид. наук / Долженков О. Ф. – Х., 2002.

5. *Ортинський В. Л.* Теоретичні основи, правові та організаційні проблеми протидії нелегальній економіці засобами оперативно-розшукової діяльності : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / Ортинський В. Л. – Х., 2004.

6. *Халілев Р. А.* Проблеми формування оперативно-розшукової стратегії України щодо протидії злочинності на ґрунті етноконфесійних суперечностей / Халілев Р. А. // Науковий вісник КЮІ ОДУВС. – 2009. – № 1. – С. 92-101.

7. *Дерев'ягін О. О.* Організація і тактика запобігання злочинам підрозділами карного розшуку в курортній місцевості АР Крим (за матеріалами діяльності ГУМВС України в АР Крим) : дис. ... канд. юрид. наук / Дерев'ягін О. О. – Львів, 2010.

8. Послання Президента України Віктора Януковича до Українського народу від 03.06.2010. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/news/17307.html>.

9. Про затвердження Комплексної Програми профілактики правопорушень у Шевченківському районі на 2011-2015 рр.: Рішення X сесії VI скликання 2011 р. Шевченківської районної ради від 31.09.2011 р. – Режим доступу : <http://shevchenkovo.com.ua/programa-protid%D1%96%D1%7-zlochinnost96>.

Надійшла до редакції

О.В. Кириченко

кандидат юридичних наук, доцент

О.А. Шевченко

кандидат юридичних наук

*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 343.9

ПРИНЦИПИ ЗАПОБІЖНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДРОЗДІЛІВ КАРНОГО РОЗШУКУ

Розглянуто карний розшук як суб'єкт запобігання злочинам, визначено та проаналізовано принципи запобіжної діяльності підрозділів карного розшуку.

Ключові слова: злочинність, злочин, протидія, запобігання, органи внутрішніх справ, карний розшук, принципи.

Рассматривается уголовный розыск как субъект предотвращения преступлений, определены и проанализированы принципы предотвращения преступлений подразделениями уголовного розыска.

Ключевые слова: преступность, преступление, противодействие, предотвращение, органы внутренних дел, уголовный розыск, принципы.

Criminal investigation as crime prevention subject is considered, principles

of preventive activity of criminal investigation units are defined and analyzed.

Keywords: crime, fighting, prevention, law enforcement, criminal investigation, principles.

Постановка проблеми. В основі державної діяльності покладено керівні ідеї, принципи, що визначають її суть і характер, вказують на основні напрямки, з якими мають звірятися державні органи та посадові особи під час реалізації такої діяльності.

Принципи можуть виникати стихійно, з емпіричного досвіду, або ж формулюватися свідомо і на рівні теоретичних концепцій, набуваючи тим самим характеру наукових принципів. Останні більш концептуально виражають наукову думку, яка відбиває закономірності суспільного розвитку [1, с. 16].

Запобіжна діяльність як одна із форм протидії злочинності теж базується на певних принципах.

Особливе місце серед суб'єктів запобіжної діяльності посідають органи внутрішніх справ (далі – ОВС). Запобігання ОВС злочинам є видом діяльності служб, підрозділів та працівників названих органів, що здійснюється в межах їх компетенції і спрямована на виявлення причин та умов, які сприяють вчиненню злочинів, застосування заходів до осіб з протиправною поведінкою з метою недопущення з їх боку злочинних дій, попередження та припинення злочинів.

Відповідно до Закону України “Про міліцію” [2] запобігання правопорушенням та їх припинення віднесене до числа основних завдань міліції. Міліція зобов’язана виконувати профілактичну функцію й у цьому зв’язку до основних обов’язків її працівників віднесене: попередження та припинення злочинів, виявлення й усунення причин та умов, що сприяють вчиненню злочинів, а також вжиття з цією метою оперативно-розшукових та профілактичних заходів.

Запобігання злочинам є базою для визначення окремих функцій у відповідній діяльності ОВС і зводиться до: запобігання конкретним злочинам; виявлення злочинів і осіб, які їх вчинили; розшуку злочинців; сприяння кримінальному судочинству; сприяння та забезпечення діяльності інших суб'єктів запобігання злочинам. Крім названих функцій, на погляд О.О. Юхна, напрямками діяльності ОВС є: оперативно-розшукова діяльність, досудове розслідування, забезпечення запобіжної діяльності [3, с. 68].

ОВС, на відміну від інших суб'єктів запобіжної діяльності, впливають на дуже широке коло об'єктів запобігання, здійснюючи запобіжну діяльність на всіх рівнях, в усіх видах і формах, використовуючи при цьому широкий арсенал різноманітних, як гласних, так і негласних, методів і засобів.

Головну роль в ОВС щодо запобігання та розкриття злочинів загальнокримінальної спрямованості відведено підрозділам карного розшуку.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв’язання даної

проблеми. Проблемами запобігання злочинам правоохоронними органами займалися Г.А. Аванесов, Ю.М. Антонян, О.М. Бандурка, Л.Д. Гаухман, В.О. Глушков, В.В. Голіна, Л.М. Давиденко, І.М. Даньшин, О.М. Джу́жа, А.І. Долгова, А.Е. Жалінський, А.П. Закалюк, О.Г. Кальман, І.І. Карпець, О.М. Костенко, Н.Ф. Кузнецова, О.М. Литвак, О.М. Литвинов, П.П. Михайленко, С.Г. Міщенко, В.П. Філонов, О.М. Яковлев та інші кримінологи. Питанням запобігання злочинам оперативними підрозділами, зокрема підрозділами карного розшуку, присвячені праці А.І. Алексеєва, В.В. Баранова, С.С. Галахова, Е.А. Дідоренка, М.О. Кисельова, І.П. Козаченка, Я.Ю. Кондратьєва, А.Г. Лекаря, В.С. Овчинського, С.С. Овчинського, М.Й. Сидоренка, О.О. Юхна та інших.

Проте сьогодні принципам запобіжної діяльності підрозділів карного розшуку приділено недостатньо уваги сучасними дослідниками.

Метою статті є визначення та аналіз принципів діяльності підрозділів карного розшуку щодо запобігання злочинам.

Виклад основного матеріалу. Принципи діяльності підрозділів карного розшуку щодо запобігання злочинам ґрунтуються на загальних принципах запобігання злочинам, принципах діяльності підрозділів карного розшуку взагалі та принципах оперативно-розшукової діяльності зокрема.

Принципи запобігання злочинам – стрижневе поняття, фундаментальна основа системи, що забезпечує її динамічний і поступальний розвиток. Вони містять в собі основоположні ідеї, які відображають основні закономірності функціонування відповідних механізмів. При цьому роль вказаних принципів є надзвичайно важливою для здійснення процесу як у цілому, так і окремих його елементів, кожний з яких повною мірою підлягає їх дії [4, с. 27].

Принципи запобігання злочинам повинні бути нормативно закріплені на рівні спеціалізованого акта [5, с. 169]. Як зазначив О.О. Юхно, роль і значення принципів, що виражають тенденції і напрями функціонування соціальної системи, можуть бути правильно усвідомлені і розкриті тільки в нерозривному зв'язку з конкретними правовими нормами [4, с. 28-29].

Так, попередження злочинів, відповідно до Настанови про діяльність органів і підрозділів внутрішніх справ України з попередження злочинів, ведеться за принципами:

– законності, тобто здійснення лише таких заходів, що безпосередньо передбачені нормативно-правовими актами України;

– гуманізму, тобто переваги методів переконання, тобто застосування примусових заходів, але лише після вичерпання всіх інших заходів впливу;

– гласності, тобто висвітлення в державній статистиці та засобах масової інформації відомостей про стан роботи з попередження злочинів [6].

Наприклад, Я.Ю. Кондратьєв та О.М. Джужа до принципів попередження злочинності відносять: законність, гуманність, наукову обґрунтованість, демократизм, диференціацію, своєчасність, плановість, комплексність [7, с. 114].

На підставі аналізу чинних нормативно-правових актів України, які регламентують діяльність суб'єктів запобігання злочинам, та сучасних поглядів з зазначеної проблематики запобіжна діяльність, як одна з форм протидії злочинності, має базуватися на таких принципах:

- законності (суб'єкти запобіжної діяльності зобов'язані точно виконувати вимоги чинного законодавства України та інших нормативно-правових актів);

- дотримання конституційних прав та законних інтересів громадян (по-перше, цей принцип включає в себе право на свободу і особисту недоторканість, що є загальноправовим інститутом, до якого належить фізична, духовна, моральна і психологічна недоторканість особи; по-друге, принцип невтручання в особисте і сімейне життя особи, який передбачає гарантію на особисту і сімейну таємницю, на забезпечення можливості перебувати у стані відносної незалежності від держави, правоохоронних органів і суспільства. Тут головним змістом є конфіденційність інформації про особисте і сімейне життя як сукупності задокументованих та публічно оголошених відомостей. Ухвалюючи рішення про здійснення певних запобіжних заходів і подальшу реалізацію отриманих фактичних даних, суб'єкт запобігання злочинам повинен відокремити відомості щодо особистого життя, сімейної поведінки та інших даних стосовно підозрюваної особи, якщо вони не свідчать про вчинення заборонених законом дій);

- наукової обґрунтованості (дотримання суб'єктами запобігання злочинності форм і методів запобіжної діяльності, розроблених кримінологією, при їх виборі й використанні);

- демократизму (широка участь у запобіжній діяльності державних органів, громадських формувань, а також окремих громадян);

- своєчасності (випереджаюче проведення запобіжних заходів, які б не дали можливості вчинити злочин);

- плановості (проведення запобіжних заходів згідно з відповідною програмою, а не спонтанно);

- комплексності (використання різноманітних форм, методів і засобів, спрямованих не лише на злочинність, а й на соціальні, економічні, політичні, духовні та інші умови, що впливають на неї);

- гласності (цей вид діяльності є відкритим для суспільства, доступним для громадян, засобів масової інформації; суспільство здійснює контроль за протидією злочинності, забезпечуючи тим самим законність цієї діяльності та сприяючи підвищенню її ефективності);

- гуманізму (за своїм характером профілактична діяльність як вид запобіжної діяльності є гуманістичною, оскільки має виховний характер, дозволяє не застосовувати до особи засобів кримінального права);

– диференціації (виявлення різних та споріднених явищ, факторів і процесів, що породжують злочинність, а також впливають на правопорушника, врахування індивідуальних особливостей злочинця);

– взаємодії з органами державної влади та населенням (громадяни мають право, а органи управління наділені обов'язками сприяти правоохоронним органам у виконанні завдань запобігання злочинності);

– наступальності (оперативності) (швидкість та безперервність, активність та узгодженість дій суб'єктів запобіжної діяльності, залучення всього масиву сил і засобів під час здійснення запобіжної діяльності).

Підрозділи карного розшуку як суб'єкти запобіжної діяльності виконують такі завдання:

– забезпечення особистої безпеки громадян, захист їх прав, свобод і законних інтересів, власності, інтересів суспільства та держави від злочинних посягань;

– вжиття оперативно-розшукових заходів щодо виявлення і розкриття тяжких та особливо тяжких злочинів, у тому числі минулих років, документування протиправної діяльності учасників організованих груп і злочинних організацій, протидія груповій злочинності, незаконному обігу вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин і наркотичних засобів, а також визначення та усунення причин і умов, що сприяють учиненню злочинів;

– розшук осіб, які ухиляються від досудового слідства, суду та відбування покарання, безвісно зниклих осіб, установлення особистості громадян, хворих і дітей, які за станом здоров'я та віком не можуть надати належних відомостей про себе, а також ідентифікація невпізнаних трупів;

– виявлення осіб, від яких у зв'язку з їх злочинною діяльністю в минулому, антигромадським способом життя або поведінкою можна очікувати вчинення злочинів, профілактична робота з ними;

– з урахуванням криміногенної ситуації, що складається на території обслуговування, розстановка джерел оперативної інформації з метою перекриття криміногенних об'єктів та осіб, які перебувають на обліках в ОВС, узяті в оперативну розробку, розшуковуються за вчинення злочинів;

– дотримання законності й дисципліни в діяльності;

– безпосереднє впровадження досягнень науки і техніки, передового досвіду, новітніх форм і методів з метою попередження і розкриття злочинів, протидії груповій та організованій злочинності, а також розшуку злочинців, безвісно зниклих громадян і встановлення особи невпізнаних трупів [8].

Таким чином, відповідно до своїх основних обов'язків підрозділи карного розшуку щодо запобігання злочинам:

– при здійсненні оперативно-розшукових заходів виявляють причини й умови вчинення злочинів;

– проводять оперативно-розшукові заходи щодо виявлення осіб, які готують або висловлюють намір вчинити злочин, вживають заходів опе-

ративно-розшукового характеру до цих осіб для відмови їх від вчинення злочину або явки з повинною;

– у разі виявлення ознак готування до злочину здійснюють документування цих протиправних дій для подальшого реагування;

– разом з іншими підрозділами ОВС вживають заходів до усунення умов, які сприяють готуванню до злочину, забезпечують безпеку осіб або майна, щодо яких можливе злочинне посягання, застосовують інші запобіжні заходи, що виключають можливість вчинення злочину.

Відповідно до Положення про Департамент карного розшуку МВС України, затвердженого наказом МВС України від 30.06.2009 р. № 285 [8], підрозділи карного розшуку здійснюють свою діяльність за лінійним та зональним принципами, на підставі поєднання єдиноначальності, гласних і негласних засад в оперативно-розшуковій діяльності, перспективного та поточного планування, дотримання конспірації, режиму секретності, з урахуванням наукових рекомендацій та передового досвіду, персональної відповідальності кожного працівника за стан справ на дорученій ділянці роботи.

Лінійний принцип передбачає ґрунтовне вивчення основних напрямків оперативно-службової діяльності підрозділів карного розшуку з метою організації боротьби з окремими видами злочинних посягань або поширених злочинів, а зональний – оперативне обслуговування та організацію розкриття і виявлення злочинів на певних закріплених за підрозділами карного розшуку територіях, дільницях, зонах.

Зазначені принципи діяльності дають змогу підрозділам карного розшуку ефективно планувати роботу щодо запобігання злочинам на певній адміністративно-територіальній одиниці та ефективно здійснювати запобіжну діяльність щодо конкретних видів злочинів. Одним із суб'єктів оперативно-розшукової діяльності є оперативні підрозділи ОВС, зокрема карний розшук.

Оперативно-розшукова діяльність ґрунтується на принципах, які відображають її сутність та методи регулювання. Відповідно до ст. 4 Закону від 18.02.1992 р. “Про оперативно-розшукову діяльність” [9] ОРД ґрунтується на принципах законності, дотримання прав і свобод людини, взаємодії з органами управління і населенням.

У теорії оперативно-розшукової діяльності виділяють такі основні принципи ОРД:

– конституційні принципи: принцип права на свободу та особисту недоторканість; принцип недоторканості житла; принцип таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції; принцип поваги до гідності особи; принцип невтручання в особисте і сімейне життя людини; принцип презумпції невинуватості;

– загальні принципи: принцип законності, принцип об'єктивної істини, принцип взаємодії з органами державного управління і населенням;

– спеціальні принципи: принцип поєднання гласних і негласних за-

ходів у визначенні джерел інформації, принцип конспірації, принцип наступальності, принцип конфіденційності негласного співробітництва.

Однією із форм оперативно-розшукової діяльності є оперативно-розшукове запобігання. Оперативно-розшукова діяльність визначена комплексною запобіжною функцією у системі загальних завдань протидії злочинності.

Відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 7 Закону України “Про оперативно-розшукову діяльність” одним із обов’язків підрозділів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, є вживання необхідних оперативно-розшукових заходів щодо попередження, своєчасного виявлення, припинення і розкриття злочинів та викриття причин і умов, які сприяють вчиненню злочинів, здійснення профілактики правопорушень.

Оскільки оперативно-розшукове запобігання злочинам здійснюється оперативно-розшуковим шляхом, то з цього логічно випливає, що принципам цього виду запобігання притаманні певні риси оперативно-розшукової діяльності. Відтак, необхідно виходити, насамперед, з правового та функціонального призначення оперативних підрозділів ОВС, які здійснюють гласні і негласні заходи не тільки в інтересах кримінального судочинства, а й безпеки суспільства і держави в цілому з урахуванням конституційних, кримінальних та кримінально-процесуальних правових норм. При цьому систему принципів ОРД складають самостійні, відносно незалежні та водночас рівноправні принципи, які впливають із базової (основоположної) конституційної норми – людина, її життя і здоров’я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції).

Запобіжна діяльність підрозділів ОВС, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, ґрунтується на таких основних принципах:

- законності;
- забезпечення охорони конституційних прав та законних інтересів громадян;
- наукової обґрунтованості (дотримання суб’єктами оперативно-розшукового запобігання форм і методів запобіжної діяльності, розроблених теорією та практикою оперативно-розшукової діяльності, при їх виборі й використанні);
- своєчасності (випереджаюче проведення оперативно-розшукових та інших заходів, які б не дали можливості вчинити злочин);
- плановості (проведення оперативно-розшукових заходів щодо профілактики злочинів відповідно до планів роботи за цим напрямком на певний строк);
- комплексності (використання різноманітних форм, методів й засобів, спрямованих не лише на злочинність, а й на соціальні, економічні, політичні та інші умови, що впливають на неї);
- гуманізму (за своїм характером оперативно-розшукова профілактика як форма оперативно-розшукового запобігання є гуманістичною, оскільки ця діяльність має виховний характер, дозволяє не застосовува-

ти до особи засобів кримінального права);

– взаємодії з органами державної влади та населенням;

– поєднання гласних та негласних оперативно-розшукових заходів;

– наступальності (оперативності) (швидкість та безперервність, активність та узгодженість дій суб'єктів запобіжної діяльності, залучення всього масиву гласних та негласних сил і засобів під час здійснення запобіжної діяльності);

– конспіративності (організація оперативно-розшукового запобігання здійснюється в умовах конспірації форм і методів, які використовують працівники оперативних підрозділів ОВС з метою отримання інформації щодо виявлення та недопущення вчинення злочинів, що мають таємний характер);

– конфіденційності (цей принцип полягає у нерозголосі, таємничих, довірчих стосунках працівника оперативного підрозділу ОВС і особи, яка добровільно погодилась на негласне співробітництво, та за допомогою яких здійснюється оперативно-розшукове запобігання) [10, с. 295-296].

Висновок. Таким чином, запобіжна діяльність підрозділів карного розшуку повинна базуватися на таких принципах: законності, дотримання конституційних прав та законних інтересів громадян, наукової обґрунтованості, своєчасності, плановості, комплексності, гласності, гуманізму, взаємодії з органами державної влади та населенням, використання гласних та негласних оперативно-розшукових сил, засобів та методів, наступальності (оперативності), діяльності за лінійним та зональними принципами.

Очевидно, зазначений перелік принципів не є вичерпаним. Встановлення всього кола принципів, притаманних цьому виду діяльності підрозділів карного розшуку, їх зміст та відповідна класифікація потребують подальшого комплексного дослідження із зазначеної проблематики.

Бібліографічні посилання

1. Колодій А. М. Принципи права України : монограф. / А. М. Колодій. – К., 1998.
2. Про міліцію : Закон України від 20.12.1990 // ВВР України. – 1991. – № 4. – Ст. 20 (з наступними змінами та доповненнями).
3. Юхно О. О. Оперативно-розшукове запобігання злочинам органами внутрішніх справ: теоретичний і прикладний аспекти : монографія / О. О. Юхно. – Одеса, 2010.
4. Юхно О. О. Теорія та практика оперативно-розшукового запобігання злочинам органами внутрішніх справ / О. О. Юхно. – Одеса, 2010.
5. Социальная профилактика правонарушений : советы, рекомендации. – М., 1989.
6. Про затвердження Настанови про діяльність органів і підрозділів внутрішніх справ України з попередження злочинів : наказ МВС України від 25.06.2001 № 507.
7. Криминологія : підручник / Джужа О. М., Кондратьєв Я. Ю., Кулик О. Г., Михайленко П. П. та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужа – К., 2002.
8. Про організацію діяльності Департаменту карного розшуку та підрозділів карного розшуку ГУМВС, УМВС : наказ МВС України від 30.06.2009 № 285.
9. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18.02.1992 // ВВР України. – 1992. – № 22. – Ст. 303 (із наступними змінами та доповненнями).
10. Кириченко О. В. Принципи оперативно-розшукового запобігання злочинам / О. В. Кириченко // Актуальні проблеми розкриття та розслідування злочинів у сучасних

умовах : міжнародна науково-практ. конф., 5 листопада 2010 р., м. Запоріжжя (матеріали: у 3-х ч.). – Запоріжжя, 2010. – Ч. I. – С. 294-296.

Надійшла до редакції 11.06.2012

Ю.Б. Комаринська
кандидат юридичних наук
(*Національна академія внутрішніх справ*)

УДК 343.98:343.611

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ОКРЕМИХ СЛІДЧИХ ДІЙ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ НАВМИСНИХ ВБИВСТВ, ЗАМАСКОВАНИХ ПІД НЕЩАСНИЙ ВИПАДОК АБО САМОГУБСТВО НА ЗАЛІЗНИЧНОМУ ТРАНСПОРТІ

Розглянуто тезу про залежність правильного, а головне – справедливого розслідування справи від продуманості дій слідчого, проведення слідчих дій, аналізу отриманих результатів, з урахуванням усіх обставин справи, особливостей умов, в яких проводиться розслідування, специфіки обставин тощо.

Ключеві слова: *слідчі дії, убивство, самогубство, місце події, огляд.*

Рассмотрено положение про зависимость правильного, а главное – справедливого расследования дела от продуманности действий следователя, проведения следственных действий, анализа полученных результатов, с учетом всех обстоятельств дела, особенных условий, в которых проводится расследование, специфики обстоятельств и др.

Ключевые слова: *следственные действия, убийство, самоубийство, место происшествия, осмотр.*

Correct, and main just investigation of business, depends on carefully thought out of actions of investigator, correct leadthrough of consequence actions, analysis of the got results, taking into account all circumstances of business, special terms an inquiry is prosecuted in which, specific of circumstances et al.

Keywords: *consequence actions, murder, suicide, site of occurrence, examination.*

Постановка проблеми. Згідно із законодавством слідчий, виступаючи самостійним суб'єктом провадження слідства, керується внутрішніми переконаннями та вимогами закону при дослідженні обставин справи, самостійно приймає всі рішення щодо спрямування слідства та провадження процесуальних дій і несе повну відповідальність за їх законне і своєчасне виконання. Виняток складають спеціально зазначені в законі випадки, коли рішення слідчого повинні бути санкціоновані або затвердженні прокурором або коли для їх реалізації передбачене одержання згоди від суду (судді) [1, с. 286].

Однією з важливих слідчих дій, а також однією із перших, є слідчий огляд, який включає в себе, зокрема, огляд місця події та трупа. Така слідча дія має свої особливості, враховуючи специфіку залізничного транспорту, а саме брак часу, швидкість зміни навколишньої обстанов-

ки, неспівпадіння місця вчинення злочину та місця виявлення трупа людини, зміни, які відбуваються на місці події (переміщення трупа, деяких речових доказів) до прибуття слідчо-оперативної групи, особливість залізничних травм, огляд поїзда, яким було травмованого потерпілого, тощо; якщо убивство було вчинене у вагоні поїзда і тіло скинуто на залізничну колію – встановлення цього поїзда з метою його огляду, що також забирає багато часу, за який речові докази можуть бути або випадково, або навмисно зіпсовані, змінені.

Як показує практика, вбивці інколи переміщують труп, іноді на значну відстань, перевозять його на автомобілі, закидають у порожній вагон товарного потягу, що проходить повз, тощо. В таких випадках з'являються два місця події: місце виявлення трупа та місце убивства.

Місце події у справах про навмисні вбивства, замасковані під нещасний випадок або самогубство на залізничному транспорті, – це, на наш погляд, перш за все, ділянка території, що відведена залізниці, або рухомий склад, де вчинено вбивство або виявлено труп, а також прилеглий до неї простір (залізничне полотно, смуга відводу або будівлі), в якому можуть бути виявлені сліди та предмети, що належать до злочину.

Важливе значення під час розслідування даної категорії убивств мають негативні обставини, які не завжди можна виявити на початковому етапі. Вважаємо, що до ознак застосування окремих способів приховування слід віднести не лише негативні обставини, але й сліди діяння та самого приховування.

Як би злочинці не маскували свою протиправну діяльність, але такі факти, як хвилювання, обмеженість у часі під час вчинення злочину, нерідко погане освітлення або повна темнота на місці події, раптова поява свідків, інші непередбачені обставини сприяють залишенню слідів, доказів.

Слід враховувати також, що специфіка залізничного транспорту не дозволяє в більшості випадків проводити повторний чи додатковий огляд місця події. Тому поверхневий, формальний підхід до проведення цієї слідчої дії може призвести до суттєвих помилок і, як наслідок, уникнення злочинцем законного покарання.

Вивчення практики дало змогу виявити декілька особливостей огляду місця події у справах про вбивства. Перша та основна особливість впливає з наявності на місці злочину трупа або його частин. Це відрізняє даний вид огляду від інших.

Кваліфікаційний огляд трупа завжди відіграє важливу роль в ході розслідування злочину. Більш того, непоодинокими є випадки, коли лише на основі огляду трупа, його пози та оточуючих предметів робиться висновок, що відбулось: вбивство, самогубство або нещасний випадок. Однак встановлення причин смерті значно ускладнюється тим, що злочинці, вчинивши вбивство, маскують його під самогубство або нещасний випадок.

Друга особливість огляду місця події, пов'язаного з убивством, по-

лягає у необхідності встановлення, чи є місце виявлення трупа місцем вчинення злочину, адже, як ми вже зазначали, виявлення тіла не завжди є місцем убивства. Працівники міліції, прибувши на місце події, в більшості випадків не можуть знати, що саме їм необхідно оглядати: місце виявлення трупа або місце злочину. Це питання може бути вирішене лише у процесі огляду. Тому місце виявлення трупа завжди оглядається з такою ж ретельністю, як і місце злочину.

Третя особливість даного виду огляду полягає у можливості деяких змін обстановки місця злочину або сторонніми особами, або самими слідчими працівниками.

Так, у випадках нанесення потерпілому поранень виникає необхідність в наданні йому медичної допомоги, для чого потерпілого негайно транспортують у лікарню. В деяких випадках це робиться ще до приїзду слідчих працівників [2, с. 5]. Так, у разі наїзду рухомого складу на людей на території станції чи перегоні, виявлення мертвої чи пораненої людини на колії чи в смузі відводу кожний працівник залізничного транспорту зобов'язаний: надати першу допомогу потерпілому, повідомити в медичний пункт або викликати швидку допомогу, а в разі неможливості це зробити – вжити заходів для зупинення поїзда з метою відправлення потерпілого до найближчого медичного пункту [3].

До проведення огляду місця події при розслідуванні навмисних вбивств, замаскованих під нещасний випадок або самогубство на залізничному транспорті, на наш погляд, слід додати ще одну особливість, а саме огляд транспортного засобу. Особливість цієї дії полягає в тому, що в переважній більшості випадків оглянути поїзд на наявність пошкоджень, заподіяних в результаті пригоди, визначення його технічного стану, наявності на його частинах слідів зіткнення, а саме слідів крові, волосся та інших слідів, на місці виявлення трупа неможливо. Між тим, такий огляд нерідко дає можливість виявити на об'єкті криміналістично значущі для розслідування сліди. Так, при переїзді через тіло загиблого на частинах транспорту, що знаходяться нижче рами (на колесах, ресорах тощо), на самій рамі можна виявити сліди крові, волосся, частинки м'яких тканин, шматки одягу, які повинні бути описані та сфотографовані. Оскільки у разі наїзду на людину швидкісного поїзда, що прямує зі швидкістю 140 км/год., машиністу забороняється зупинити потяг [3], провести огляд поїзда можливо лише через деякий час, коли він перебуватиме у локомотивному депо. У результаті необхідні для розкриття та розслідування злочину докази можуть зникнути або змінитись. У разі необхідності за дорученням слідчого дані об'єкти можуть бути оглянуті іншими слідчими або працівниками органу дізнання за сотні і навіть тисячі кілометрів від місця події.

Зокрема, огляд місця події у зазначених випадках має включати огляд трупа (його частин), частини залізничного шляху, рухомого складу та інших об'єктів, що пов'язані з подією. При цьому огляд та опис трупа на місці події проводиться у визначеній послідовності. Найбільш

вдалою, на наш погляд, є така послідовність: 1) місце знаходження та виявлення трупа; 2) загальний вигляд трупа, його положення та поза; 3) предмети, що знаходяться на трупі, в руках трупа, всередині трупа; 4) одяг на трупі та предмети, що знаходяться в одязі; 5) ушкодження на трупі та трупні явища [4, с. 88.].

Після зібрання необхідної інформації під час огляду місця події та трупа перед слідчим повстає питання наступної слідчої дії – опитування очевидців та допиту свідків. Але ця дія при розслідуванні навмисних вбивств, замаскованих під нещасний випадок або самогубство на залізничному транспорті, знову ж ускладнюється специфікою залізничного транспорту. Враховуючи те, що злочин вчиняється в умовах неочевидності, те, що вчиненню злочину передують підготовка злочинця до нього, а отже він намагається уникнути свідків, те, що можливі свідки могли перебувати в поїзді, який вже проїхав сотні кілометрів від місця виявлення трупа тощо, встановлення ймовірних очевидців та свідків ускладнюється. Тому основними свідками стають особи, які повідомили про виявлення пораненої або вбитої людини на залізничній колії, в полосі відводу, у вагонах товарних та пасажирських поїздів, у приміщеннях, що належать до об'єктів залізниці. Також необхідну інформацію слідчий нерідко отримує від родичів, колег, осіб, які добре були знайомі із загиблим. Але для їх виявлення необхідно з початку встановити особу вбитого, і ця процедура нерідко потребує багато часу.

Однією з важливих проблем, враховуючи специфіку залізничного транспорту, є допит свідків, які могли проїжджати повз місце вчинення злочину або ж бути пасажиром потягу, під колесами якого загинула людина. Такими особами можуть бути пасажирів, особи, які супроводжують вантажі, провідники потягів дальнього сполучення тощо. Проблема полягає в тому, що, з огляду на можливість на віддаленість місця мешкання такої особи від місця проведення розслідування, не завжди у випадку необхідності можливо: а) своєчасно допитати такого свідка, якщо з початку він був лише опитаний; б) уточнити деталі події, що цікавлять слідчого, якщо виникає необхідність в його повторному допиті; в) у деяких випадках взагалі викликати дану особу як свідка [5, с. 165].

Особливого значення дана проблема набуває при розслідуванні навмисних вбивств, замаскованих під нещасний випадок або самогубство на залізничному транспорті. Білети на залізничний транспорт в Україні неіменні, і це ускладнює встановлення можливих свідків, їх місце мешкання та пов'язані із цим проблеми допиту.

Із зазначеного випливає важливість організації взаємодії органів слідства з оперативними працівниками не лише з працівниками органів внутрішніх справ на залізничному транспорті, але й із працівниками територіальних підрозділів. Залізниця має велику територію та розгалуженість, тому нерідко виникає потреба в допомозі розслідуванню не одного територіального підрозділу.

Грамотна і ретельна підготовка взаємодії – це основа якісного і сво-

єчасного вирішення завдань, що стоять перед взаємодіючими суб'єктами, тому що за допомогою взаємодії реалізуються завдання, які неможливо вирішити роз'єднаними, розрізненими діями. Взаємодія має відбуватися там, де у процесі повсякденної діяльності досягнення тієї або іншої мети можливе лише спільними зусиллями різних суб'єктів.

Тому окремо слід розглядати питання взаємодії із працівниками залізничного транспорту, які у свою чергу можуть не лише виступати свідками, але й надати консультативну допомогу стосовно роботи окремих вузлів залізниці, будови залізничного транспорту тощо.

Під час розслідування навмисних вбивств, замаскованих під нещасний випадок або самогубство на залізничному транспорті, слідчий, враховуючи прихований характер злочину та протидію зі сторони злочинця, скеровує свої дії на подолання протидії розслідуванню (зі сторони підозрюваного чи обвинуваченого), на відтворення в пам'яті свідка чи очевидця найменших дрібниць, які можуть мати велике значення для подальшого розслідування, встановленні істинної картини події. Подолати протидію (причому не лише підозрюваного, а іноді й свідка) слідчий може застосуванням під час проведення допиту психологічного впливу. Але слід пам'ятати, що такий вплив не повинен виражатися у грубих проявах, насильстві та шантажі, не переходити межі законних заходів.

Також під час розкриття та розслідування навмисних вбивств, замаскованих під нещасний випадок або самогубство на залізничному транспорті, важливого значення набування призначення та проведення різних видів експертиз, висновки яких надають відповідь на основне запитання щодо характеру події, чи це було вбивство, самогубство або нещасний випадок. Нерідко злочинці, приховуючи злочин, приводять людину у безпорадний стан або вбивають, а вже потім підкладають на рейки, імітуючи самогубство. Саме експертиза надає висновок щодо характеру отриманих травм, часу їх отримання (посмертних або нанесених за життя людини). Також за допомогою криміналістичних експертиз встановлюється особа не лише злочинця, але й потерпілого, а також вирішується багато інших питань.

Так, слід пам'ятати, що при приховуванні вбивства, маскуванні його під нещасний випадок або самогубство травми на тілі загиблої людини виникають вже після її смерті, тому на ушкодженнях залізничним транспортом будуть відсутні ознаки їх нанесення за життя людини.

Враховуючи особливості транспортних ушкоджень та прихований характер злочину, той факт, що убивця намагається видати нанесені ушкодження за залізничну травму або самогубство, слід чітко встановити, внаслідок чого настала смерть, вірно обрати вид судової експертизи та належним чином підготувати матеріали для її проведення.

Від якості, оперативності, кваліфікації, своєчасності та, головне, правильної організації проведення експертизи трупа та речових доказів, обрання предмета дослідження, постановки питань перед експертом за-

лежить ефективність розкриття та розслідування злочину. Невірні, помилкові висновки експертизи про утворення ушкоджень на трупі нерідко призводить до відмови в порушенні кримінальної справи, кваліфікації смерті як нещасного випадку або самогубства. Зволікання у проведенні експертизи призводить до втрати часу, а тим самим, враховуючи специфіку залізничного транспорту, не всі питання, що цікавлять слідчого, можуть бути вирішені.

Важливим під час розслідування вбивств, замаскованих під нещасний випадок або самогубство, є й той факт, що слідчому необхідно використовувати спеціальні знання не лише в галузі судової медицини, але й спеціальні знання, якими володіє людина, яка досконало знає будову залізничного транспорту, основних вузлів, його функціонування, можливості та особливості, технічні характеристики вантажних та пасажирських вагонів.

Підсумовуючи, можемо дійти висновку, що подолання протидії розслідуванню можливе лише у разі продуманих та кваліфікованих дій слідчого, які потребують від нього енергійності, швидкості мислення, виявлення ініціативи. Водночас для досягнення позитивного результату слідчому не слід діяти поспішно та необмірковано.

Бібліографічні посилання

1. Кримінально-процесуальний кодекс України : науково-практ. коментар / за заг. ред. В. Т. Маляренка, В. Г. Гончаренка. – Вид. третє, перероблене та доповнене. – К., 2006.
2. Миронов А. И. Осмотр места происшествия по делам об убийствах : учебно-методич. пособ. / А. И. Миронов. – М., 1958.
3. Про затвердження Інструкції про порядок розслідування та обліку нещасних випадків невиробничого характеру на залізничному транспорті України : Наказ Міністерства транспорту України від 08.04.1998 № 117. – Режим доступу : <http://www.uapravo.net/data/base53/ukr53663.htm>.
4. Разумов Э. А. Осмотр места происшествия / Э. А. Разумов, Н. П. Молибога. – К., 1994.
5. Сидоров А. С. Первоначальный этап расследования убийств, совершаемых на железнодорожном транспорте / Сидоров А. С. – М., 2003.

Надійшла до редакції 09.04.2012

О.В. Лускатов

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.985/343.3

**ТИПОВІ СИТУАЦІЇ ПОЧАТКОВОГО ЕТАПУ
РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ
ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ**

Розглянуто типові ситуації, які формуються на початковому етапі розслідування різних видів злочинів, що посягають на громадський порядок.

Ключові слова: *типова ситуація, початковий етап, злочини проти громадського порядку.*

Рассмотрены типичные ситуации, которые формируются на начальном этапе расследования различных видов преступлений, посягающих на общественный порядок.

Ключевые слова: *типичная ситуация, начальный этап, преступления против общественного порядка.*

The scientific article was devoted to the typical situations, which have been formed at the initial stage of the investigation of different types of crimes that infringe on public order.

Keywords: *a typical case, the initial stage, crimes against public order.*

Постановка проблеми. Актуальність названої теми зумовлена необхідністю дослідження та виділення різновидів типових слідчих ситуацій, що складаються на початковому етапі розслідування злочинів проти громадського порядку. З урахуванням особливостей кожного окремо взятого виду діяння вказаної категорії виникає необхідність виявлення як схожих, так і відмінних рис, котрі характеризують зазначені слідчі ситуації, для з'ясування найбільш типових з них, що може слугувати основою для визначення основних напрямків розслідування будь-якого злочину проти громадського порядку з подальшим обранням необхідного алгоритму дій слідчого та інших органів, які з ним взаємодіють. Важливим є порівняння ситуацій, що формуються як на момент надходження повідомлення про злочин, так і після порушення кримінальної справи, оскільки усвідомлення динаміки таких можливих змін також дозволяє точніше вирішити вказане вище завдання.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Дослідженню проблеми слідчих ситуацій приділялась увага багатьма науковцями. Зокрема, певний внесок до їх розробки зробили В.П. Бахін, Р.С. Белкін, О.М. Васильєв, С.В. Веліканов, А.Ф. Волобуєв, Л.Я. Драпкін, Г.І. Грамович, О.Н. Колесниченко, В.О. Коновалова, О.Р. Ратинов, М.В. Салтевський, В.В. Тищенко, В.Ю. Шепітько та ін. Вченими розглядалися загальні питання щодо поняття, формування типових слідчих ситуацій, їх класифікації тощо. Серед науковців, які вивчали типові ситуації, що складаються при розслідуванні різних видів злочинів проти громадського порядку, слід назвати М.С. Бушкевич, В.І. Захаревського, М.В. Салтевського, М.І. Скригонюка, П.В. Шалдирвана та ін.

Типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування традиційно досліджуються при створенні майже кожної окремої криміналістичної методики. Їх виділення стосовно процесу розслідування злочину певного виду, зокрема й проти громадського порядку, дозволяє пропонувати конкретні рекомендації щодо застосування відповідного алгоритму дій для вирішення цих ситуацій. Разом з тим на практиці у процесі кваліфі-

кації тих або інших правопорушень у працівників правоохоронних органів досить часто виникають проблеми щодо розмежування різних злочинів проти громадського порядку, і лише після проведення майже всього розслідування, на його заключному етапі приймається рішення щодо остаточного визначення виду вчиненого діяння. Як зазначає П.В. Шалдирван, об'єктом злочинів, передбачених ст. 293-296 КК, є громадський порядок, але об'єктивна сторона не завжди має значні розбіжності, а тому важливо визначитися із відмінностями у складах вказаних діянь [21, с. 58]. Відтак, слідчий не завжди може достатньо ефективно застосовувати конкретний алгоритм дій для вирішення визначеної ним ситуації, що склалася за окремим видом розслідуваного злочину проти громадського порядку, та навіть робить це помилково. Тож йому доцільніше керуватись рекомендаціями щодо вибору типових слідчих ситуацій, які формуються за різними видами злочинів зазначеної категорії, й, відповідно, використовувати для їх вирішення більш універсальний алгоритм дій. Ступінь його конкретності буде меншим стосовно ситуації, що склалась при вчиненні діяння окремого виду, але одночасно зменшується чи взагалі зникає небезпека помилки, тобто негативного результату розслідування.

Метою статті є вирішення таких завдань: 1) дослідити думки вчених щодо типових ситуацій, котрі формуються при розслідуванні різних видів злочинів проти громадського порядку; 2) відокремити ситуації, що формуються на момент надходження будь-яких даних про злочин, від таких, що наявні після порушення кримінальної справи; 3) визначити типові ситуації, що найчастіше складаються на початковому етапі розслідування злочинів проти громадського порядку, незалежно від їх виду.

Виклад основного матеріалу. Типову слідчу ситуацію визначають як сукупність умов, у яких на даний момент відбувається розслідування [3, с. 630]. Пізнаючи її, слідчий враховує фактори про подію злочину інформаційного, процесуального, тактичного, психологічного і, нарешті, організаційного характеру [16, с. 101]. У матеріалах кримінальної справи є певний обсяг інформації про подію, проте такі дані необхідно зуміти “побачити”. У першу чергу слідчого турбує наявність максимально конкретних даних щодо винної особи. Ступінь поінформованості про неї, незалежно від виду злочину, найчастіше стає відправним моментом, базою для формування слідчої ситуації. На думку О.М. Васильєва, не може бути випадків, коли взагалі відсутні дані про суб'єкт злочину [7, с. 38]. Треба завжди усвідомлювати, що потрібна інформація може бути отримана з різних джерел, з матеріальних та ідеальних слідів. Саме від досвіду конкретного працівника, здатності виявити криміналістично значущі дані, правильно їх оцінити залежить формулювання його висновку щодо наявності певного різновиду слідчої ситуації та обрання відповідного алгоритму розслідування. На початковому етапі розслідування злочинів певного виду (категорії), зокрема й злочинів проти громадського порядку, в умовах інформаційної невизначеності зробити

це буває досить складно, оскільки саме у цей період потенційно існує можливість формування найбільшої кількості різновидів ситуацій.

М.В. Салтевський називав слідчу ситуацію інформаційною вихідною, відправним початком, що кожного разу спонукає слідчого до нової діяльності. На його думку, найбільше методичне значення має вивчення тих з них, котрі виникають на стадії порушення кримінальної справи, тобто стадії виявлення ознак злочину, прийняття рішення щодо початку розслідування та вибору його напрямку [19, с. 374-375]. На думку І.О. Возгріна, стосовно початкового етапу розслідування хуліганства типові слідчі ситуації складаються залежно від таких умов: від кого й кому надійшло повідомлення про злочин; скільки часу пройшло з моменту його вчинення до моменту порушення кримінальної справи; встановлено чи ні особу хулігана; чи затримано підозрюваного; де й коли був учинений злочин; в чому містились хуліганські дії та, зокрема, які залишилися матеріальні сліди; що було здійснено органами дізнання чи слідчим до порушення кримінальної справи тощо [8, с. 70].

Слід вказати на певне розмаїття точок зору, запропонованих науковцями стосовно видів типових ситуацій, що складаються при розслідуванні різних посягань на громадський порядок, зокрема й на початковому етапі слідства.

На нашу думку, доцільно спочатку проаналізувати позиції, що стосуються процесів розслідування злочинів проти громадського порядку в цілому, після чого звернутись до думок авторів, які досліджували окремі види діянь зазначеної категорії. Це дасть змогу, перейшовши від загального до окремого, порівняти ситуації за різними видами злочинів та виділити схожі й відмінні риси.

М.В. Салтевський виділяв типові ситуації, що складаються при розслідуванні злочинів проти громадського порядку та громадської безпеки, поділяючи діяння даної категорії за способом їх учинення та слідовою обстановкою на дві групи: 1) злочини, спосіб учинення котрих являє собою активну взаємодію злочинця з матеріальним середовищем; 2) злочини, спосіб учинення яких являє собою бездіяльність суб'єкта або дії (бродяжництво), не пов'язані з конкретним місцем події.

Відповідно до першої групи автор конструював таку систему слідчих ситуацій:

1) наявна інформація щодо події є достатньою для порушення кримінальної справи та початку розслідування, зокрема: а) злочинець добровільно заявляє про порушення ним правил та при цьому вживає заходів щодо усунення шкідливих наслідків; матеріальні сліди збережені, наявні свідки-очевидці, потерпілі; б) злочинця затримано на місці події або невдовзі за підозрою в учиненні злочину; наявні матеріальні сліди, є свідки, але немає потерпілих; в) злочинець відомий, але зник з місця події; наявні матеріальні сліди, потерпілий та свідки; г) наявні матеріальні сліди, потерпілий та свідки, але невідомий злочинець; д) злочинець невідомий, наявні матеріальні сліди, але немає свідків; е) злочинець неві-

домий, відсутні матеріальні сліди та свідки;

2) у наявних джерелах відсутня інформація щодо ознак злочинного порушення правил, зокрема: а) є необхідним подальший збір інформації для вирішення питання щодо початку розслідування; б) інформація містить ознаки адміністративної провини; в) інформація не містить ознак ні злочину, ні адміністративної провини (наприклад, хибний виклик на місце події);

3) зібрана інформація містить недостатньо ознак для порушення кримінальної справи та початку розслідування.

Щодо другої групи М.В. Салтевський пропонував такі ситуації: 1) наявний факт порушення правил, злочинця затримано; 2) наявна інформація (повідомлення громадянина, представників організації) щодо фактів порушення правил, але злочинець невідомий [19, с. 375-376, 379].

З урахуванням мети даної статті для нас інтерес становлять лише ситуації першої групи, оскільки інші не лише з'являються до порушення кримінальної справи, але й настільки розмиті, що не дозволяють уявити перспективу прийняття даного процесуального рішення.

Розглянемо зазначену групу детальніше. Ситуації «а» та «б» досить схожі і відрізняються лише різним рівнем поінформованості щодо особи потерпілого, а також тим, що з урахуванням порядку встановлення особистості злочинця можуть скластись різні ситуації (конфліктні чи некофліктні) при проведенні слідчих дій за його участі. Здається, що зазначені ситуації немає сенсу розмежовувати й можна розглядати спільно, оскільки алгоритми розслідування будуть майже однаковими, а різниця полягатиме лише у необхідності встановлення особистості потерпілого. Крім того, за кожною з ситуацій завжди бажано ставити завдання виявлення хоч якихось або додаткових свідків-очевидців, зокрема коли злочин вчинено у людному місці. На нашу думку, хоча потерпілий і відрізняється від свідків-очевидців процесуальним статусом, але якщо розглядати їх усіх як джерело інформації про подію злочину, то слід визнати, що обидві категорії осіб є її безпосередніми учасниками, а відмінні тим, що потерпілий відчув на собі певний вплив з боку порушника громадського порядку, а свідки лише спостерігали зі сторони перебіг всієї події в цілому чи її окремих стадій. Тож зазначені категорії осіб суттєво не відрізняються в тому розумінні, що всі вони можуть надати певну інформацію про подію, а тому при визначенні характеру слідчої ситуації не надто важливим є їх процесуальний статус. Вони всі є очевидцями злочину. До речі, якщо на початку розвитку події на потерпілого було здійснено фізичний вплив, в результаті чого він знепритомнів, ступінь його поінформованості про обставини злочину може бути значно меншим, ніж у інших очевидців.

Якщо з урахуванням вказаного вище спробувати об'єднати дві зазначені ситуації, «а» та «б», то спільну можна запропонувати у такому вигляді: «Злочинець відомий і затриманий, наявні матеріальні сліди та всі чи окремі очевидці події». Відповідно, ситуацію «в» можна визначи-

ти так: «Злочинець відомий, але не затриманий, наявні матеріальні сліди та всі чи окремі очевидці події».

Ситуації «г» та «д» схожі тим, що злочинець невідомий, а відрізняються лише відсутністю потерпілого, що, на нашу думку, є не надто суттєвим при обранні алгоритму розслідування кожної з них. Об'єднавши ці ситуації, можна визначити спільну таким чином: «Злочинець невідомий, наявні матеріальні сліди та всі чи окремі очевидці події».

Проаналізуємо ситуацію «е» – злочинець невідомий, відсутні матеріальні сліди та свідки. Автор безпосередньо не констатує наявності потерпілої особи, але здається, що саме це витікає зі змісту ситуації. Відсутність матеріальних слідів може бути результатом впливу низки об'єктивних та суб'єктивних факторів. Але за відсутності ідеальних слідів (у вигляді заяви чи повідомлення, показань хоча б від однієї особи) стає незрозумілим, що саме є джерелами отримання інформації про подію й відповідно базою для формування слідчої ситуації. З урахуванням вказаного вище пропонуємо формулювання ситуації у такому вигляді: «Злочинець невідомий, відсутні матеріальні сліди та очевидці події».

Таким чином, в цілому можна запропонувати такі види типових слідчих ситуацій: 1) злочинець відомий і затриманий, наявні матеріальні сліди та всі чи окремі очевидці події; 2) злочинець відомий, але не затриманий, наявні матеріальні сліди та всі чи окремі очевидці події; 3) злочинець невідомий, наявні матеріальні сліди та всі чи окремі очевидці події; 4) злочинець невідомий, відсутні матеріальні сліди та очевидці події.

Слід констатувати, що переважна більшість злочинів проти громадського порядку вчиняється не одноособово, а групою порушників. Відповідно, й типові слідчі ситуації зазначеної категорії посягань за своїм змістом мають це враховувати. Уявляється, що вказані вище ситуації потенційно можуть бути додатково диференційовані залежно від того, всі чи ні підозрювані особи виявлені на початковому етапі слідства. Проаналізуємо їх. Перша ситуація є найбільш сприятливою для проведення слідства незалежно від того, вчинено злочин одноособово чи групою. Разом з тим в останньому випадку (групового діяння) можливі такі варіанти: а) всі злочинці відомі та затримані; б) всі злочинці відомі, але лише частину з них затримано; в) частину злочинців відомо та затримано. Замислимось над тим, чи може бути слідчий достатньо впевненим у тому, що йому відомі всі порушники громадського порядку, коли свідки заявляють про їх достатню чисельність та ще й з цієї обставини надають неоднакові показання. Якщо, наприклад, виникає бійка між декількома особами або відбуваються інші активні дії, очевидцю буває досить важко усвідомити спочатку сутність події, а потім ще й поррахувати кількість осіб, які можуть рухатись досить швидко одні стосовно інших. Здається, що у разі масових заворушень проведення таких розрахунків взагалі виявиться марною тратою часу. Тож слідчий припускає, що певні винні особи залишились не лише незатриманими, але й невстановленими. Відтак, стає необхідним планування низки розшукових дій, спрямованих на виявлення

як інших очевидців події, так і нових суб'єктів злочину.

На думку деяких учених-криміналістів, пошук джерел додаткової інформації є основним напрямком розслідування у випадках, коли в матеріалах справи немає даних, що дозволяють шукати конкретного винного [9, с. 10; 18, с. 395]. Не заперечуючи, що можлива така ідеальна ситуація, коли всі злочинці відомі та затримані, вважаємо більш доцільним саме на початку розслідування прийняття слідчим тактичного рішення щодо необхідності проведення додаткових розшукових заходів.

З урахуванням вказаного пропонуємо планувати слідство на початковому етапі, виходячи з наявності таких ситуацій: 1) злочинці (злочинець) відомі й затримані, наявні матеріальні сліди та всі чи окремі очевидці події; 2) частину злочинців відомо та затримано, наявні матеріальні сліди та всі чи окремі очевидці події; 3) частину злочинців (окремі злочинці) відомо, але не затримано, наявні матеріальні сліди та всі чи окремі очевидці події; 4) злочинці (злочинець) невідомі, наявні матеріальні сліди та всі чи окремі очевидці події; 5) злочинці (злочинець) невідомі, відсутні матеріальні сліди та очевидці події.

Далі розглянемо типові слідчі ситуації, що формуються на початку розслідування різних видів злочинів проти громадського порядку. Почнемо з найбільш розповсюдженого з них – хуліганства.

Автор навчального посібника щодо розслідування вказаного виду злочину Л.Ш. Берекашвілі прямо не говорить про необхідність урахування типових слідчих ситуацій, але пропонує визначати черговість початкових слідчих дій, виходячи з того, чи затримано злочинця при вчиненні правопорушення; чи він зник, але відомий заявнику; чи хулігана не затримано й він не знайомий особі, яка заявила про злочин [4, с. 16]. Подібну думку висловлює й Е.М. Лифшиц [12, с. 489]. Крім того, схожі ситуації, що виникають на початковому етапі розслідування, вказують інші науковці: 1) хулігана застигли на місці злочину, відомий потерпілий, наявні свідки та явні сліди злочину; 2) хуліган з місця події зник, але відомі ознаки його зовнішності та інші прикмети; 3) хуліганські дії учинено, але злочинець невідомий [1, с. 177; 13, с. 494-495]. На відміну від зазначених поглядів, В.С. Кузьмічов та Г.І. Прокопенко, називаючи аналогічні першу й другу, третю ситуацію вказують суттєво іншу – хуліган з місця злочину втік, але відомі його дані [15, с. 335].

Вказаний перелік ситуацій дещо розширював М.В. Салтевський, відповідно до думки якого на початковому етапі розслідування хуліганства вони можуть бути такими: 1) особу затримано на місці події, наявні свідки, потерпілий та матеріальні сліди; 2) особа, яка вчинила хуліганські дії, знаходиться на місці події та продовжує їх здійснювати; 3) хуліганські дії учинені в минулому, особу злочинця відомо; 4) особа, що учинила хуліганство, зникла, її особа відома лише в обсязі ознак зовнішності, що встигли запам'ятати потерпілий та свідки; 5) виявлені сліди хуліганських дій, злочинець невідомий, свідків немає [18, с. 248-249]. Досить схожі за змістом типові ситуації початкового етапу пропо-

нує Е.В. Пряхін [14, с. 417].

А.О. Крикунов вказує на такі типові слідчі ситуації, що можуть складатися на початку розслідування хуліганства: 1) особу застигли на місці злочину, відомий потерпілий, наявні свідки-очевидці та інші сліди злочину; 2) особа зникла з місця події та відома лише за ознаками зовнішності; 3) хуліганські дії вчинені в минулому; відомі злочинець та потерпілий; 4) хуліганські дії мали місце, але злочинець невідомий, немає й потерпілого [11, с. 16-17]. Подібні в цілому [2, с. 244-245] або лише до перших трьох з перелічених ситуації [5, с. 208] називають й інші науковці.

На думку М.С. Бушкевич, типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування хуліганства, учиненого групою осіб, класифікуються залежно від інформаційної забезпеченості, наявності протидії розслідуванню та можливості застосування запобіжного заходу. Результати дослідження показують, що найбільш типовими на вказаному етапі є ситуації (53% випадків), які характеризуються інформаційною визначеністю, наявністю протидії розслідуванню з боку підозрюваних у різному ступені виразності, можливістю їх затримання, застосування запобіжного заходу, використання тактичних прийомів при проведенні слідчих дій [6, с. 12, 18].

В.І. Захаревський залежно від інформованості слідчого про особи підозрюваних та потерпілих і склад групи виділяє такі вихідні типові ситуації: 1) хуліганство мало місце; у вихідній інформації містяться повні дані про хулігана або їх групу, обставини вчинення злочину; наявні свідки-очевидці та явні сліди злочину; 2) є дані про злочин та його шкідливі наслідки; встановлено потерпілого; є дані про особу, що вчинила хуліганство, але підозрюваний сховався від слідства; 3) наявні достовірні дані про факт хуліганства, але лише деяка імовірна інформація про підозрюваного або групу хуліганів; 4) на час порушення кримінальної справи встановлено хулігана або групу злочинців, наявні матеріальні наслідки події, але не встановлено особу потерпілого [10, с. 21-22].

Частково схожі на останні чотири зі вказаних ситуацій називає М.Г. Шурухнов, а саме: 1) хуліганство вчинено групою осіб, наявні свідки та явні сліди, є потерпілі, відомі окремі злочинці; 2) злочин учинено групою осіб, встановлені хулігани, але не встановлені особи потерпілих; 3) хуліганство вчинено групою осіб, є свідки та потерпілі, злочинці зникли, але є дані щодо їх зовнішніх ознак; 4) хуліганство вчинено групою осіб, є свідки та потерпілі, злочинці зникли та про них є уривчасті дані [22, с. 502].

Порівнявши перелічені позиції науковців, слід зазначити, що окремі з них вказують типові слідчі ситуації, що є досить схожими за алгоритмами слідчих та інших дій. Зокрема, це можна стверджувати щодо першої та другої ситуацій, запропонованих М.В. Салтевським, а також трьох ситуацій, вказаних Є.В. Пряхінім. По-перше, слід констатувати, що ті з названих науковцями ситуацій, де йдеться про злочин, який ще триває, формуються до порушення кримінальної справи. Певні ситуації

виділені з урахуванням того, хто саме (працівники міліції чи інші суб'єкти) виявили злочин та затримали хулігана, але різниця між ними є досить умовною, оскільки після порушення кримінальної справи алгоритми їх розслідування в цілому будуть співпадати.

В.І. Захаревський та М.Г. Шурухнов пропонують деякі типові слідчі ситуації, за змістом яких важко визначити, чи наявний (затриманий) хуліган або декілька винних, з якими відповідно можна проводити різні процесуальні дії та отримувати інформацію для подальшого планування розслідування.

Аналіз зазначених вище позицій науковців дозволяє згрупувати схожі за змістом типові слідчі ситуації, розподіливши їх всі на чотири різновиди. На нашу думку, найповніше характеризують обсяг наявної в розпорядженні слідчого інформації такі ситуації, сформульовані різними авторами: 1) хулігана застигли на місці злочину, відомий потерпілий, наявні свідки та явні сліди злочину; 2) хуліган з місця злочину втік, але відомі його дані; 3) злочинець зник з місця події, відомі його ознаки зовнішності та напрямок руху, є особа потерпілого, свідки, наявні сліди злочину; 4) хуліганські дії мали місце, але особи злочинця та потерпілого невідомі.

Надалі розглянемо думки науковців стосовно типових слідчих ситуацій, що формуються після вчинення масових заворушень.

М.І. Скригонюк вважає, що при розслідуванні масових заворушень можна за елементами психологічного характеру розподілити слідчі ситуації на безконфліктні, малоконфліктні, конфліктні та особливо конфліктні. Він також пропонує класифікувати слідчі ситуації, що складаються при розслідуванні вказаного виду посягань, за такими ознаками: за змістом масових заворушень – на 1) стабільні, 2) тимчасові та 3) епізодично-системні); за *фабулою обвинувачення у кримінальній справі* – на такі: 1) кожна особа з натовпу, що безчинствував, нікого серед інших учасників не знала особисто; 2) в основному особа – учасник натовпу, що безчинствував, була в групі знайомих; 3) у вчиненні масових заворушень в умовах натовпу брали участь окремі групи осіб за попередньою змовою, організовані групи, злочинні організації; за *учасниками масових заворушень* – на 1) спортивно-молодіжні; 2) молодіжно-політичні; 3) анархо-демократичні; а також за *перспективою розвитку слідчої ситуації, часом, обсягом, складністю, ступенем протидії їх розкриттю* [17, с. 90-91]. На жаль, констатуючи таке розмаїття видів слідчих ситуацій, автор не пропонує ті з них, що визначають ступінь інформованості щодо винних осіб, можливості проводити з ними процесуальні дії, наявність слідів, потерпілих осіб та очевидців.

П.В. Шалдирван вказує такі найбільш поширені слідчі ситуації початкового етапу розслідування масових заворушень: 1) надійшло повідомлення про групові дії натовпу, які вже закінчилися, але не відомо, чи це групове хуліганство, чи масові заворушення; є інформація про пошкодження або знищення майна, погроми; є постраждалі – випадкові особи та працівники органів внутрішніх справ; не відомі мотиви скоєного;

відсутні дані щодо конкретних організаторів та активних учасників подій; 2) надійшло повідомлення про групові злочинні дії натовпу, які ще тривають; є дані про погроми, пожежі; є постраждалі в результаті дій натовпу; недостатньо інформації щодо масштабів групових дій, їх наслідків, а також щодо мотивів скоєного; дані щодо активних учасників та організаторів подій не повні; 3) наявність справи про спричинення тілесних ушкоджень або про вбивство, згвалтування, деякі інші злочини, а також наявність даних про зволікання з розслідуванням, притягненням винних до відповідальності або про зловживання з боку працівників правоохоронних органів призводить до групових злочинних дій, спрямованих або на представників влади, або на групу населення (причетні до злочинної діяльності, об'єднані на етнічній або національній основі та ін.); відомі мотиви вчиненого (вимога негайного покарання винних, помста та ін.); відомі організатори та частково – активні учасники подій, але їх місце перебування невідомо; 4) вчинені масові заворушення; відомі організатори й активні учасники заворушень, частина з яких затримана за вчинення суспільно небезпечних дій, частина перебуває у розшуку; 5) групові злочинні дії в установах Державного департаменту України з виконання покарань; є постраждалі, знищено або пошкоджено майно, скоєно погроми [21, с. 96-98]. На нашу думку, автор надто розгорнуто формулює пропоновані типові ситуації, а зайва їх деталізація стосовно мотивів, місця злочину, відсутності даних щодо обставин його вчинення вимагає додаткового розширення їх кола для урахування всіх можливих варіантів. Стиснувши вказані формулювання та видаливши з них окремі надто конкретні дані, що заважають типізації ситуацій, ми отримали їх у такому вигляді: 1) злочинці невідомі, наявні матеріальні сліди та окремі очевидці подій; 2) відомі окремі дані для встановлення злочинців, наявні матеріальні сліди та окремі очевидці подій; 3) окремі злочинці встановлені, але не затримані; 4) більшість злочинців встановлено та частину з них затримано. Запропонована П.В. Шалдирваном під номером «5» ситуація відрізняється від інших специфічним місцем вчинення злочину, в якому особи вже відбувають покарання, перебувають під наглядом охорони. Здається, що залежно від розвитку подій в установі Державного департаменту України з виконання покарань можливе формування ситуації «2» або «4» з числа зазначених.

Порівняння вказаних ситуацій при вчиненні масових заворушень й тих, що стосуються хуліганства, свідчить, що вони за своїм змістом співпадають із ситуаціями, визначеними як типові для розслідування злочинів проти громадського порядку.

Висновки. Таким чином, при розслідуванні злочинів досліджуваної категорії пропонуємо планувати слідство на початковому етапі, виходячи з наявності таких ситуацій: 1) злочинці (злочинець) відомі й затримані, наявні матеріальні сліди та всі чи окремі очевидці події; 2) частину злочинців відомо та затримано, наявні матеріальні сліди та всі чи окремі очевидці події; 3) частину злочинців (окремого злочинця) відомо, але не

затримано, наявні матеріальні сліди та всі чи окремі очевидці події; 4) злочинці (злочинець) невідомі, наявні матеріальні сліди та всі чи окремі очевидці події; 5) злочинці (злочинець) невідомі, відсутні матеріальні сліди та очевидці події.

Подальше дослідження розглянутої проблеми можна рекомендувати у напрямі дослідження ступеня поширення визначених типових ситуацій початкового етапу розслідування злочинів проти громадського порядку в цілому та за кожним з видів діянь зазначеної категорії.

Бібліографічні посилання

1. Альбом схем по криміналістиці : учеб. пособие. – М., 1989.
2. Андреев И. С., Грамович Г. И., Порубов Н. И. Криміналістика : учеб. пособие / под ред. Н. И. Порубова. – Мн., 1997.
3. Белкин Р. С. Курс криміналістики : учеб. пособие для вузов / Белкин Р. С. – М., 2001.
4. Берекашвили Л. Ш. Расследование хуліганства : учеб. пособ. / Берекашвили Л. Ш. – М., 1968.
5. Біленчук П. Д., Головач В. В., Салтевський М. В. та ін. Криміналістика : підруч. / за ред. П. Д. Біленчука. – К., 1997.
6. Бушкевич Н. С. Криміналістическое обеспечение расследования хуліганства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Бушкевич Н. С. – Минск, 2008.
7. Васильев А. Н. Проблемы методики расследования отдельных видов преступлений / Васильев А. Н. – М., 2002.
8. Возгрин И. А. О первоначальном этапе расследования хуліганства / Возгрин И. А. // Вопросы теории и практики борьбы с хуліганством : сб. науч. тр. – Л., 1975. – С. 62-74.
9. Горбачевський В. Я., Захаров В. І., Ієрусалімов І. О. та ін. Криміналістичне забезпечення розкриття та розслідування нерозкритих злочинів минулих років (умисних вбивств та тяжких тілесних ушкоджень) : навч.-практ. посіб. / Горбачевський В. Я., Захаров В. І., Ієрусалімов І. О. та ін. – К., 2001.
10. Захаревський В. И. Характеристика и методы разрешения следственных ситуаций по делам о хуліганстве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Захаревський В. И. – М., 1990.
11. Крикунов А. Е. Расследование хуліганства : лекция / Крикунов А. Е. – К., 1978.
12. Криміналістика : учеб. / под ред. Р. С. Белкина. – М., 1986.
13. Криміналістика : учеб. / под ред. проф. А. Г. Филиппова (отв. редактор) и проф. А. Ф. Волынского. – М., 1998.
14. Криміналістика : навч. посіб. / за заг. ред. Є. В. Пряхіна. – Львів, 2010.
15. Кузьмічов В. С., Прокопенко Г. І. Криміналістика : навч. посіб. / за заг. ред. В. Г. Гончаренка та Є. М. Мойсєєва. – К., 2001.
16. Салтевський М. В., Лукашевич В. Г., Глібко В. М. Навчально-довідковий посібник з криміналістики / Салтевський М. В., Лукашевич В. Г., Глібко В. М. – К., 1994.
17. Скригонюк М. Значення слідчих ситуацій і тактичних операцій / Скригонюк М. // Прокуратура. Людина. Держава. – 2005. – № 4 (46). – С. 90-91.
18. Советская криміналістика. Методика расследования отдельных видов преступлений / под ред. В. К. Лисиченко. – К., 1988.
19. Специализированный курс криміналістики : учеб. – К., 1987.
20. Шалдирван П. Масові заворушення. Деякі питання сучасної кримінально-правової характеристики / Шалдирван П. // Вісник прокуратури. – 2003. – № 6 (24). – С. 57-60.
21. Шалдирван П.В. Особливості методики розслідування масових заворушень : дис. ... канд. юрид. наук / Шалдирван П. В. – К., 2005.
22. Шурухнов Н. Г. Криміналістика : учеб. пособ. / Шурухнов Н. Г. – М., 2002.

В.М. Плетенецькандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.98

**ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ СЛІДЧОГО ОГЛЯДУ
МІСЦЯ, ЩОДО ЯКОГО ВИСЛОВЛЕНО ПОВІДОМЛЕННЯ
ПРО ЗАГРОЗУ БЕЗПЕЦІ ГРОМАДЯН, ЗНИЩЕННЯ
ЧИ ПОШКОДЖЕННЯ ОБ'ЄКТІВ ВЛАСНОСТІ**

Розглянуто особливості проведення огляду місця, стосовно якого передавалось повідомлення про загрозу знищення чи пошкодження об'єктів власності.

Ключові слова: слідчий огляд, місце події, тактичний прийом, залучення фахівців.

Рассмотрены особенности проведения осмотра места, в отношении которого передавалось сообщение об угрозе уничтожения или повреждения объектов собственности.

Ключевые слова: следственный осмотр, место происшествия, тактический прием, привлечение специалистов.

In this article examined to the feature of lead through of examination of place in regard a reports about the threat to citizens' security, destruction or damage of property objects.

Keywords: investigation examination, site of occurrence, tactical reception, bringing of specialists.

Постановка проблеми. Серед слідчих дій одне з основних місць посідає огляд місця події, який вважається невідкладним, незамінним жодною іншою дією. Великого значення огляду надають і працівники правоохоронних органів. Так, проанкетовані працівники слідчих підрозділів у 53% випадків визначили огляд як найбільш ефективну слідчу дію при розслідуванні злочинів, кваліфікованих за ст. 259 КК України.

Вивченням кримінальних справ за розглядуваними суспільно небезпечними діяннями нами встановлено, що огляд проводився слідчими у 59% випадків, у результаті чого сліди виявлялися лише у 12%.

Ці дані визначають недостатній рівень проведення розглядуваної слідчої дії та виявлення в ході неї відображень злочинця. Причиною такої ситуації, на нашу думку, є відсутність належного рівня знань особливостей огляду об'єкта, стосовно якого висловлено загрозу, через що слідчі, відчуваючи значних труднощів та припускаючись помилок, не виявляють всіх можливих слідів зловмисника. Це призводить до складності, а іноді й неможливості прийняття обґрунтованого рішення за відповідними фактами, встановлення всіх обставин події. Зазначене неодмінно впливає на ступінь розкриття цих суспільно небезпечних діянь та, відповідно, якість розслідування кримінальних справ.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної

проблеми. Загальним аспектам проведення слідчого огляду приділяли увагу такі вчені-криміналісти, як Р.С. Белкін, В.П. Бахін, Є.Д. Лук'янчиков, Є.І. Макаренко, М.В. Салтевський, К.О. Чаплинський, В.Ю. Шепітько та ін.

Водночас проведенню розглядуваної слідчої дії за такими суспільно небезпечними діяннями, як завідомо неправдиві повідомлення про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності, з боку науковців належної уваги приділено не було.

Не торкаючись загальних питань тактики проведення слідчого огляду, оскільки вони достатньо висвітлені у криміналістичній літературі, вважаємо за необхідне розглянути їх особливості за злочинами, кваліфікованими відповідно до ст. 259 КК України.

Метою даної статті є висвітлення особливостей проведення огляду об'єкта, стосовно якого висловлено загрозу знищення чи пошкодження.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що з виїзду на місце події та його огляду починаються заходи зі збору первинного матеріалу за більшістю подій. Належний рівень проведення даної дії та її своєчасність впливає на те, чи буде злочин розкритий і з якими затратами сил та засобів.

Як зазначає К.О. Чаплинський, між отриманням вихідної інформації про вчинення злочину і початком проведення слідчого огляду (прибуття слідчо-оперативної групи) має проходити мінімальний проміжок часу (оптимально не більше 15 хвилин) [1, с. 16]. Погоджуємося з висловленою думкою, оскільки чим більше часу проходить з моменту вчинення злочину до проведення за ним відповідних слідчих дій та оперативно-розшукових заходів, тим менша кількість суспільно небезпечних діянь, у тому числі розглядуваної категорії, розкривається. Це підтверджується й результатами проведеного анкетування, згідно з яким у 20% випадків працівники слідчих та у 35% – оперативних підрозділів визначали несвоєчасний виїзд на місце події однією з причин, що впливала на швидкість розкриття та якість розслідування злочинів, кваліфікованих за ст. 259 КК України.

Розглядаючи особливості проведення огляду ДТП, В.А. Мисливий зазначає, що успіх цієї слідчої дії забезпечується: належною організацією охорони місця події і забезпечення безпеки руху в його районі; наявністю у слідчо-оперативній групі відповідних фахівців; своєчасністю прибуття слідчо-оперативної групи на місце події; дотриманням норм кримінально-процесуального закону при проведенні огляду; оснащенням слідчо-оперативної групи науково-технічними засобами, зв'язком та іншими засобами комунікації; планомірністю проведення огляду з урахуванням функціональних обов'язків його учасників; залученням до огляду водіїв, причетних до події, свідків, потерпілих, інших осіб [2, с. 240]. Наведені вченим особливості повною мірою стосуються й проведення огляду об'єкта, щодо якого висловлено загрозу.

Однак особливості вчинення злочинів розглядуваної категорії зу-

мовляють залучення відповідної кількості та напрямку діяльності фахівців. Сьогодні до переліку спеціалістів слід зарахувати й працівників МНС, котрі зазвичай беруть участь у роботі на місцях вчинення злочину або подій катастрофічного характеру [3, с. 33]. Вивченням судово-слідчої практики нами з'ясовано, що спеціальні знання працівників вибухотехнічної служби МВС використовувалися у 73% випадків; МНС – у 32%, кінологічної служби – у 5% випадків. З наведених даних слід дійти висновку, що за переважною більшістю фактів залучалися спеціалісти вибухотехнічної служби. Не виключеним є залучення до проведення зазначеної дії й інших спеціалістів. Однак практика залучення фахівців до проведення даної слідчої дії викликає занепокоєння. Так, проанкетовані працівники слідчих підрозділів у 20% випадків та оперативних у 16% наголосили на недостатньому використанні спеціальних знань у ході проведення слідчих дій, й у першу чергу огляду місця події.

Серед спеціалістів центральною фігурою є вибухотехнік. Предметом консультацій та спільних обговорень при огляді знешкодженого вибухового пристрою можуть бути конкретні заходи безпеки при поводженні з вибухонебезпечними деталями та частинами ВП, загальний порядок та послідовність огляду об'єктів, порядок виконання понятими засвідчувальних функцій, спосіб та необхідні засоби транспортування деталей та частин ВП після закінчення огляду [4, с. 71]. Залучення спеціалістів вибухотехнічної служби має бути обов'язковим, інших спеціалістів – на розсуд слідчого, з урахуванням кожного конкретного факту. Спочатку об'єкт загрози перевіряється спеціалістами на предмет виявлення вибухового пристрою або іншого фактора загрози. Лише після цього слідчий проводить огляд.

Однак існують випадки, коли розташування фактора загрози, й у результаті цього – місця події, злочинцем чітко не визначене. Це призводить до затрат часу на пошуки правоохоронцями джерела небезпеки. Відповідно, у разі встановлення об'єкта загрози слідчий огляд рекомендовано проводити незалежно від того, скільки часу минуло з моменту передачі повідомлення з відповідним змістом. У кожному конкретному випадку залежно від слідчої ситуації тактичні та методичні варіанти огляду будуть цілком та повністю залежати від особливостей розслідуваної справи [5, с. 38]. Слід зазначити, що огляд за фактом вчинення розглядуваного злочину доцільно проводити ексцентричним способом. Це сприятиме виявленню більшої кількості слідів, орієнтуванню слідчого на місцевості, формуванню уявлення про подію. Наші висновки підтверджуються й результатами опитування слідчих, які наголосили, що відомості, отримані у результаті огляду місця події (47%), є джерелом інформації для висування версій та проведення подальших слідчих дій.

Особливу увагу необхідно звернути на взаємне розташування виявлених на місці огляду слідів та їх кількість. Це дозволяє отримати інформацію про час, протягом якого злочинець перебував у даному місці, та інші дані. Оглядова стадія проведення огляду здійснюється зазвичай

спеціалістами. Саме ці особи, переважно працівники вибухотехнічних, кінологічних служб органів внутрішніх справ та міністерства з надзвичайних ситуацій, перевіряють об'єкт на наявність небезпеки. За попереднім дослідженням слідів на місці огляду, опитуванням свідків, очевидців негайно проводяться заходи, спрямовані на встановлення та затримання злочинця.

Відомості, отримані при огляді місця події, за своїм походженням мають комплексний характер й можуть бути використані багатопланово – для розшуку злочинця, побудови версій, допиту потерпілого, підозрюваного, свідка тощо [6, с. 34]. Окрім того, отримані відомості сприятимуть побудові припущень про причини висування загрози цьому підприємству (установі, організації) та можливий зв'язок злочинця з ним. Зазначене дозволить встановити свідків та очевидців даного злочину, отримати іншу інформацію.

Таким чином, доходимо **висновку**, що огляд об'єкта загрози, незалежно від кількості часу, що пройшов з моменту його виявлення, має проводитись в обов'язковому порядку. Результатом проведення огляду має бути належно складений протокол. При цьому до участі у проведенні огляду, на розсуд слідчого, мають залучатись спеціалісти у відповідних галузях знань. У той же час спеціалісти вибухотехнічної служби брати участь у проведенні огляду мають обов'язково, адже саме їм належить першочергове завдання з пошуку та знешкодження джерела небезпеки.

Якісне та своєчасне проведення цієї слідчої дії сприятиме одержанню значної кількості інформації про подію, що, у свою чергу, позитивно вплине на швидке, повне та всебічне проведення розслідування за справами розглядуваної категорії відповідно до сучасних вимог протидії злочинності у нашій державі.

Бібліографічні посилання

1. Чаплинський К. О. Тактика проведення окремих слідчих дій : монографія / Чаплинський К. О. – Д., 2006.
2. Мисливий В. А. Оглядові дії на місці дорожньо-транспортної пригоди / Мисливий В. А. // Науковий вісник Дніпроп. держ. ун-ту внутр. справ : зб. наук. праць. – 2007. – № 2 (33).
3. Коломацкий В. Г. Учение о криминалистическом анализе / Коломацкий В. Г. // Вестник криминалистики / отв. ред. А. Г. Филиппов. – Вып. 1 (29). – М., 2009.
4. Моторный И. Д. Криминалистическая взрывотехника: новое учение в криминалистике : учеб.-метод. и справоч. пособие / Моторный И. Д. – М., 2000.
5. Хлюпин Н. И. К проблеме эффективности следственных действий и оперативно-розыскных мер в методике расследования преступлений / Хлюпин Н. И. // Вопросы повышения эффективности правосудия по уголовным делам : межвуз. сб. Калининград. гос. ун-та. – Вып. 8. – Калининград, 1980.
6. Баканова Л. П. Понятие и сущность осмотра места происшествия и получаемой информации / Л. П. Баканова // Вопросы криминалистической тактики : сб. науч. трудов. – Ташкент, 1978.

Надійшла до редакції 17.05.2012

І.Ф. Хараберюш

кандидат юридичних наук, доцент
(Донецький юридичний інститут МВС України)

УДК 343.2. 01 : 351.74

ВДОСКОНАЛЕННЯ ТЕХНІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ ПРАЦІВНИКІВ ОВС: КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ПІДХІД

Розглянуто питання, пов'язані з технічною підготовкою курсантів вищих навчальних закладів та працівників органів внутрішніх справ. Проведено аналіз стану підготовки курсантів з дисципліни „Спеціальна техніка ОВС” та надано пропозиції щодо його покращення.

Ключові слова: *технічна підготовка, правоохоронна діяльність, спеціальна техніка, технологія навчання.*

Рассматриваются вопросы, связанные с технической подготовкой курсантов высших учебных заведений и работников органов внутренних дел. Проведен анализ состояния подготовки курсантов по дисциплине „Специальная техника ОВД” и даны предложения относительно ее улучшения.

Ключевые слова: *техническая подготовка, правоохранительная деятельность, специальная техника, технология обучения.*

They Are Considered question, connected with technical preparation midshipman high educational institutions and workman organ internal deals. The Organized analysis of the condition of preparation midshipman on discipline "Special technology OVD" and are given offers for her(its) improvements.

Keywords: *technical preparation, law-enforcement activity, special technology, technology of the education.*

Постановка проблеми. Необхідність використання технічних засобів працівниками органів внутрішніх справ виникає у ході проведення різних заходів, що входять до їх компетенції й не порушують конституційних прав громадян. Однак дослідження стану застосування спеціальної техніки підрозділами органів внутрішніх справ виявило певні недоліки, а саме:

- недостатня організація технічного забезпечення й супроводу оперативно-службової діяльності;
- низький рівень технічної грамотності працівників оперативних підрозділів.

Так, 48% опитаних працівників карного розшуку зазначили, що в рамках службової підготовки питання з використання оперативно-технічних засобів взагалі не вивчалися, звідси тільки 14% опитаних респондентів досить добре орієнтувалися в сучасних засобах спеціальної техніки, а 50% – у загальних питаннях організації й тактики її застосування.

Тому одним з основних чинників професійної діяльності працівників правоохоронних органів є якість їхньої технічної підготовки, зокрема засвоєння теоретичних знань та практичних навичок використання засобів спеціальної техніки, яка знаходиться на озброєнні правоохорон-

них органів. Це пов'язано з тим, що подальша криміналізація суспільства визначила необхідність посилення протидії злочинності в нашій країні та забезпечення безпеки працівників правоохоронних органів

Слід визнати, що технічне оснащення багатьох злочинних груп, що діють на території України, відповідає найсучаснішому рівні та є досить різноманітним за своїм складом і призначенням. Це автомашини, відео-апаратура, радіостанції із широким діапазоном частот, прилади нічного бачення, оптичні приціли, пеленгатори, різні засоби знімання інформації з каналів зв'язку й інша сучасна вітчизняна і закордонна техніка. Організовані злочинні формування активно вивчають нові технічні засоби, що надходять на оснащення правоохоронних органів, відвідують відповідні виставки і мають великі фінансові можливості.

Реформування правоохоронної системи, а також концепція подальшого розвитку Міністерства внутрішніх справ України вимагають особливої уваги до проблеми підвищення якості освітнього процесу в відомчих ВНЗ і професійної підготовки фахівців.

Відомо, що якість професійної підготовки фахівця в системі вищої юридичної освіти визначена змістом і організацією цілісного навчально-виховного процесу, рівнем викладання навчальної дисципліни, змістом і технологією навчання. Одним із найважливіших компонентів цілісного процесу навчання курсантів юридичного ВНЗ є комплекс навчальних дисциплін спеціалізації, складовою якого є дисципліна «Спеціальна техніка ОВС», що навчає курсантів способам використання спеціальних технічних засобів у їх майбутній службовій діяльності.

Прогрес науки і техніки призвів до поступового формування сукупності технічних засобів, які використовуються у правоохоронній діяльності, у цілісну систему. Виникла необхідність корегування змісту, технологій навчання, пошуку нових рішень щодо тактики застосування технічних засобів, у використанні отриманих з їхньою допомогою результатів і в навчанні курсантів навичкам роботи з ними.

Необхідність подальшого розвитку цієї дисципліни обумовлена вимогами якісного використання сучасних технічних засобів у протистоянні злочинності і забезпеченні ефективного функціонування органів внутрішніх справ. Наявний рівень сучасних науково-технічних засобів, інформаційно-комунікаційних технологій і низький рівень їх застосування у процесі професійної підготовки майбутніх працівників ОВС вимагають теоретичного і методичного обґрунтування та розробки нових підходів до професійної підготовки майбутніх правоохоронців.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Мета. Окремі питання, пов'язані з використанням сучасних засобів спеціальної техніки у правоохоронній діяльності і професійній підготовці майбутніх правоохоронців, досліджувалися низкою фахівців відомчих навчальних закладів. Проблеми виявлення та розслідування злочинів, вчинених з використанням науково-технічних засобів, а також використання засобів спеціальної техніки у процесі розкриття та розслі-

дування злочинів в різні часи досліджували П.П. Артеменко, Ю.М. Батурін, П.Д. Біленчук, М.Б. Ванчаков, В.В. Вехов, М.С. Вертузаєв, О.Г. Волеводз, В.В. Голубєв, В.И. Гончаренко, Л.І. Громовенко, В.І. Декшне, О.С. Деренчук, П.А. Єрмаков, Г.І. Лебедєв, І.М. Лузгін, С.П. Митричев, С.С. Овчинський, Ю.Ю. Орлов, В.Л. Ортинський, М.В. Салтевський, Е.Ф. Толмачев, В.Г. Хахановський, В.Є. Шабалін, М.П. Шаламов, М.І. Шерман, І.Р. Шинкаренко, С.І. Щербак, І.М. Якімов та інші.

Слід зазначити, що в літературі психологічного, педагогічного й методичного спрямування допоки не сформовано однозначного трактування сутності та змістового аспекту технічної підготовки юристів у відомчих вищих навчальних закладах як складової їхньої професійної підготовки та практичної спрямованості навчання відповідно до вимог МВС України.

Виклад основного матеріалу. Одним з дієвих напрямків підвищення ефективності роботи органів внутрішніх справ є цілеспрямоване використання всього арсеналу технічних засобів для одержання оперативної й процесуально значущої інформації. Використання сучасної техніки найефективніше сприяє попередженню та розкриттю злочинів, розшуку злочинців і безвісти зниклих або викрадених осіб, виявленню й припиненню розвідувальної діяльності злочинних угруповань, захисту працівників ОВС, охороні громадського порядку та об'єктів тощо [1-5].

Важливо зазначити, що відомості, отримані з використанням технічних засобів і систем, відображають реальні факти, події, процеси. Інформація, зафіксована на матеріальному носії, дозволяє на стадії досудового слідства або судового розгляду справи не тільки однозначно встановити джерело її одержання (якщо в цьому є потреба), але й переконливо довести її вірогідність, обґрунтованість та об'єктивність [6].

Тому нині відбувається нарощування зусиль щодо протидії найнебезпечнішим формам злочинної діяльності з метою забезпечення охорони громадського порядку й безпеки громадян. У зв'язку з цим зростає роль якості професійної підготовки випускників юридичних вишів щодо використання спеціальних технічних засобів у службовій діяльності. Виникла потреба у нових рішеннях щодо тактики застосування засобів спеціальної техніки, у використанні отриманих за їх допомогою результатів і навчанні курсантів юридичних вузів методам роботи з ними. Виходячи з цього метою дисципліни «Спеціальна техніка ОВС» є формування *професійної компетентності* використання спеціальних технічних засобів у професійній діяльності й стимулювання здатності майбутніх фахівців бути суб'єктом професійної діяльності, яку ми розглядаємо як результат навчання.

Досягненню цієї мети й відповідає «Спеціальна техніка ОВС» – спеціальна навчальна дисципліна, яка базується на наукових положеннях технічних та юридичних наук та є органічно пов'язаною з ними. Ізпоміж предметів навчального плану вищих навчальних закладів МВС

України найбільш тісний взаємозв'язок означеного курсу простежується з навчальними дисциплінами «Оперативно-розшукова діяльність», «Тактико-спеціальна підготовка», «Адміністративна діяльність органів внутрішніх справ», «Криміналістика», «Кримінальне право», «Кримінальний процес».

Якість і системність навчання як складові професійної компетентності визначають готовність фахівця успішно використовувати технічні засоби у службовій діяльності, стають базою для подальшого професійного та творчого самовдосконалення.

Процес формування професійної компетентності є динамічним і може перебувати на різних рівнях: критичному, недостатньому й достатньому. Рівні визначаються залежно від відповідності якості сформованої компетентності нормативним вимогам, які постають як соціальне замовлення.

Якість професійної компетентності в нашому випадку зумовлена якістю змісту й технології навчання курсантів навчальної дисципліни «Спеціальна техніка ОВС».

Спираючись на здійснене дослідження процесу вдосконалення підготовки курсантів та слухачів із дисципліни «Спеціальна техніка ОВС», можемо дійти таких висновків, які слугуватимуть підґрунтям для створення моделі підготовки фахівців із цієї дисципліни:

1) аналіз генезису педагогічного проектування змісту й технологій навчання дозволяє зазначити, що педагогічне проектування як процес становить особливий вид діяльності й функцію керування пізнавальним процесом. Головними дефініціями педагогічного проектування є принципи, методи, етапи й алгоритми проектувальної діяльності;

2) дидактична підстава проектування змісту й технологій навчання конкретного навчального предмета становить собою комплекс принципів проектувальної діяльності, вимог до її результату, які можуть бути двох рівнів: загального теоретичного та методичного (тобто на рівні навчального предмета);

3) принципи загального рівня ґрунтуються на знаннях теорій навчання, психологічної теорії діяльності, теорії керування, теорії соціальних систем; тобто ними визначені методологічні умови наукового обґрунтування дидактичного дослідження. До таких принципів належать: принцип доцільності, системності, діяльнісного, тезаурусного підходів. Принципи методичного рівня конкретизують реалізацію загальних принципів у ході проектування змісту й технологій навчання в рамках конкретного навчального предмета «Спеціальна техніка ОВС». До них ми відносимо такі дидактичні принципи: діагностичності мети навчання; моделювання результату діяльності; необхідного наповнення змісту навчання конкретними знаннями, уміннями, навичками; інтегративного підходу; модульного підходу при структуруванні змісту й технологій навчання; урахування часового чинника навчання; критеріального підходу до оцінки якості проекту; функціональної необхідності й достатно-

сті курсу;

4) аналіз навчання курсантів юридичного ВНЗ використанню спеціальних технічних засобів у службовій діяльності виявив причинно-наслідковий зв'язок між змістом, технологією навчання та їх результатом.

Навчальна дисципліна «Спеціальна техніка ОВС» має чітко виражений прикладний характер. У навчальних закладах МВС України накопичується цінний досвід проведення навчальних занять із розглянутої дисципліни. При цьому кожний ВНЗ самостійно, виходячи зі своїх матеріальних можливостей та науково-педагогічного потенціалу, обирає тактику й стратегію технічної підготовки курсантів та слухачів. Це є причиною виникнення розбіжностей у назвах дисципліни та загальній кількості годин, відведених для її вивчення. Зараз дисципліна має назви «Спеціальна техніка ОВС», «Спеціальна техніка в ОВС», «Спеціальна техніка та її застосування», «Спеціальна техніка», на її вивчення також відведено різну кількість годин (100, 108, 120, 156 годин) [7]. Наразі відсутній централізований орган, який би здійснював науково-методичне й дидактичне регулювання процесу навчання з цієї дисципліни. А отже, не існує єдиної уніфікованої навчальної програми й концепції розвитку курсу „Спеціальна техніка ОВС”.

Позитивним прикладом управління процесом навчання можна вважати науково-методичну секцію «Спеціальна техніка ОВС» методичного центру при ГУК МВС Росії, на засіданнях якої, зокрема, розглядають різні форми й методи викладання дисципліни «Спеціальна техніка ОВС» у вищих навчальних закладах МВС РФ. У засіданнях беруть участь викладачі цієї дисципліни з галузевих навчальних закладів МВС РФ. Аналізуючи виступи на засіданнях секції, публікації з розглядуваної проблеми й методичні матеріали, які підлягають рецензуванню, можна дійти висновку щодо створення умов для безперервного вироблення найбільш оптимальних методик і технологій проведення занять за цією дисципліною [8; 9]. З іншого боку, така організація управління й координації процесом навчання дозволить своєчасно впливати на активізацію застосування спеціальних технічних засобів у правоохоронній діяльності.

Найбільш раціональним, на нашу думку, для успішного процесу організації професійного навчання може бути створення науково-методичної секції «Спеціальна техніка ОВС» та аналогічних секцій із інших дисциплін прикладного спрямування при Управлінні професійної підготовки, освіти та науки Департаменту кадрового забезпечення МВС України. Також перспективним вважаємо визначення базового навчального закладу з розроблення методичних матеріалів та апробації різних методик викладання дисципліни „Спеціальна техніка ОВС”.

Тому створення моделі фахівця потребує враховувати ряд проблем, які виникли за час побудови нашої незалежної держави при формуванні відомчої системи підготовки кадрів і які необхідно негайно вирішувати. Це, зокрема, такі:

1) відсутність з боку МВС централізованої методичної координації дисципліни «Спеціальна техніка ОВС»;

2) недостатня забезпеченість дисципліни навчально-методичною літературою;

3) відсутність централізованого банку відомчих нормативними актів, які регламентують використання засобів спеціальної техніки, та системи їх надання навчальним закладам;

4) недосконалість самої нормативної бази щодо методик застосування засобів спеціальної техніки та використання їх результатів;

5) відсутність системи залучення та зацікавлення практичних працівників до сумісної навчальної та наукової роботи.

Деякі з названих проблем (1, 3, 4) носять об'єктивний характер і мають вирішуватись на рівні МВС України. Брак необхідної кількості навчальної літератури з цієї дисципліни негативно впливає на якість технічної підготовки курсантів та слухачів. Особливо це відчувається при кредитно-модульній системі організації навчального процесу, яка передбачає відведення значної кількості годин на самостійну роботу курсантів.

Перші спроби розробити навчальний посібник, який повністю відповідав би програмі та методиці викладання дисципліни «Спеціальна техніка ОВС» і моделював фахові риси працівника правоохоронних органів з технічної підготовки, були зроблені нами у 1999 р. стосовно загальної частини цієї дисципліни. А у 2002 р. дороблений його варіант отримав гриф „Допущено МВС України”. В 2009 р. нами видано базові навчальні посібники: з загальної частини, який отримав гриф МОН України, та особливої частини дисципліни «Спеціальна техніка ОВС». Вони також пройшли апробацію та впровадження у навчальних процесах різних ВНЗ МВС, а також у діяльність практичних органів.

В 2010 р. навчальний посібник з особливої частини дисципліни «Спеціальна техніка ОВС» отримав гриф „Допущено МВС України”. Особливістю його є те, що додатки містять, крім методичних рекомендацій та витягів з основних нормативних документів, зразки документів, які мають складати працівники різних підрозділів при використанні засобів спеціальної техніки.

Розробивши базові навчальні посібники з дисципліни «Спеціальна техніка ОВС», ми завершили створення моделі фахівця в галузі володіння спеціальними технічними засобами.

Позитивним кроком у цьому напрямку з боку МВС є створення авторських колективів з розроблення методичних матеріалів, необхідних для належного забезпечення навчального процесу підготовки фахівців для підрозділів ОВС. Однак створення підручника „Спеціальна техніка ОВС”, до якого увійшли наші розробки з основних тем загальної частини, передбачено тільки для підрозділів Державної служби боротьби з економічною злочинністю.

Потребує також створення система централізованого забезпечення навчальних закладів нормативними актами МВС України щодо викори-

стання засобів спеціальної техніки різними галузевими службами. Їх брак у навчальних закладах негативно впливає на якість підготовки методичних матеріалів, аргументування та обґрунтування теоретичних посилянь щодо методики і тактичних особливостей використання засобів спеціальної техніки.

Необхідність наближення відомчої освіти до потреб практичних органів і залучення практичних працівників до навчальної та наукової роботи вимагає відповідної спрямованості у діяльності окремих галузевих служб ОВС та кафедр навчальних закладів МВС України. Одним з таких позитивних прикладів цієї спільної роботи є створені за ініціативою МВС кафедри на громадських засадах. Зараз така кафедра існує на базі кафедр ОРД, спеціальної техніки, інформатики та інформаційних технологій факультету кримінальної міліції та УКР ГУМВС України в Донецькій області. Але це тільки один з напрямків вирішення цієї проблеми. Для націлювання галузевих служб УМВС областей на цю роботу необхідно, на нашу думку, у критерії оцінки їхньої діяльності включити окремі показники участі цих галузевих служб у навчальному процесі. При цьому необхідно також використовувати систему матеріального заохочення та іншого стимулювання участі практичних працівників у навчальній та науковій роботі.

Висновки. Підсумовуючи, можемо виділити основні напрямки підвищення рівня професійної підготовки працівників правоохоронних органів на прикладі висновків, які ми зробили щодо покращення системи технічної підготовки працівників органів внутрішніх справ, а саме:

1) створення науково-методичної секції «Спеціальна техніка ОВС» при Управлінні професійної підготовки, освіти та науки Департаменту кадрового забезпечення МВС України (або аналогічних секцій в інших відомствах);

2) визначення базового навчального закладу з розроблення методичних матеріалів та апробації різних методик викладання дисципліни „Спеціальна техніка”;

3) створення системи централізованого забезпечення навчальних закладів нормативними актами щодо використання засобів спеціальної техніки різними галузевими службами;

4) розробка базового підручника з дисципліни «Спеціальна техніка» як моделі фахівця у сфері володіння спеціальними технічними засобами;

5) розробка системи залучення практичних працівників до навчального процесу.

Бібліографічні посилання

1. Орлов Ю. Ю. Застосування оперативної техніки в оперативно-розшуковій діяльності міліції (теорія і практика) : монографія / Ю. Ю. Орлов. – К., 2007.

2. Салтевский М. В. Современные проблемы собирания доказательственной информации техническими средствами / М. В. Салтевский // Теория и практика собирания доказательственной информации техническими средствами на предварительном следствии. – К., 1980.

3. Погорецький М. Прослуховування телефонних розмов: європейські стандарти / М. Погорецький // Вісник прокуратури. – 2003. – № 9. – С. 45-51.
4. Хараберюш І. Ф. Перспективні напрямки використання засобів спеціальної техніки в оперативно-розшуковій діяльності правоохоронних органів / І. Ф. Хараберюш // Вісник Луганського державного університету. Спеціальний випуск. Частина 2. – 2008. – № 4. – С. 39-45.
5. Хараберюш І. Ф. Особливості використання спеціальної техніки в сучасних умовах органами внутрішніх справ / І. Ф. Хараберюш // Матеріали II Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції «Розвиток держави і права в сучасних умовах: досвід, реалії, перспектива» (Луганськ, 15 квітня – 31 липня 2010 р.). – Режим доступу : <http://jurlugansk.ucoz.org/index/0-12>.
6. Хараберюш І. Ф. Гносеологічні засади застосування спеціальної техніки в діяльності органів внутрішніх справ / І. Ф. Хараберюш // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності : зб. наукових праць Донецького юрид. інституту Луганського державного ун-ту внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. – 2010. – № 2. – С. 130-139.
7. Хараберюш І. Ф. Проблеми викладання дисципліни „Спеціальна техніка” у вищих навчальних закладах МВС України / І. Ф. Хараберюш // Спеціальна техніка у правоохоронній діяльності : матеріали IV Міжнародній науково-практичній конференції (Київ, 26-27 листопада 2009 р.). – К., 2009. – С. 36-38.
8. Ванчаков М. Б. Специальная техника органов внутренних дел. Практикум : учебно-методич. пособие / М. Б. Ванчаков, С. І. Щербак. – М., 2000.
9. Бегишев И. Р. Проблемы уголовной ответственности за обращение со специальными техническими средствами, предназначенными для негласного получения информации / И. Р. Бегишев // Следователь. – 2010. – № 5 (145). – С. 2-4.

Надійшла до редакції 14.05.2012

Ю.А. Чаплинська
кандидат юридичних наук
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)
УДК 343.98

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПІДГОТОВЧИХ ЗАХОДІВ ДО ПРЕД'ЯВЛЕННЯ ДЛЯ ВПІЗНАННЯ

Досліджено актуальні проблемні питання організаційного забезпечення пред'явлення для впізнання. Розглянуто організаційно-підготовчі заходи до пред'явлення для впізнання.

Ключові слова: тактика, організаційне забезпечення, пред'явлення для впізнання, впізнання.

Изучены актуальные проблемные вопросы организационного обеспечения предъявления для опознания. Рассмотрены организационно-подготовительные мероприятия к предъявлению для опознания.

Ключевые слова: тактика, организационное обеспечение, предъявление для опознания, опознание.

This article is devoted to consideration of actual problem questions of tactical supply of a presentation for an identification. The author have considered the organizational-preparatory measures for presentation for an identification.

Keywords: tactics, tactical supply, presentation for an identification, identification.

Постановка проблеми. Розслідування злочинів обґрунтовано відносять до одного зі специфічних та складних видів суспільної діяльності, який відбувається у суворій відповідності до вимог кримінально-процесуального законодавства та тактичних рекомендацій на його основі. В умовах постійного зростання злочинності, у першу чергу – найбільш суспільно небезпечних її форм, перед вченими та працівниками практичних органів постає завдання розробки та застосування принципово нових технологій розслідування взагалі та провадження окремих слідчих дій, зокрема спрямованих на вилучення, збирання та дослідження доказової інформації. Останнім часом значно знизилась активність населення в наданні правоохоронним органам відомостей про злочини та злочинців, навіть у тих випадках, коли воно такою інформацією володіє. Мотиви такої поведінки найрізноманітніші: недовіра до правоохоронних органів, небажання марно гаяти особистий час, побоювання помсти з боку злочинців та ін. Тому такі обставини підлягають з'ясуванню та глибокому дослідженню, що дозволить враховувати їх для удосконалення законодавства та наукового обґрунтування тактики провадження слідчих дій, яка б забезпечувала фізичну та психологічну недоторканість свідків, потерпілих та інших осіб, які своєю інформацією сприяють розслідуванню злочинів.

Практика правоохоронних органів свідчить, що потерпілі й свідки часто залишаються один на один зі злочинцями. Після порушення кримінальної справи на них тиснуть, шантажують, погрожують, інколи вдаються до фізичної розправи, навіть убивств. Так, узагальнення слідчої практики дозволяє дійти висновків, що на досудовому слідстві злочинці найчастіше здійснювали такі заходи впливу: психологічний вплив – 69%; підкуп – 27%; шантаж – 39%; компрометація – 9%; нанесення тілесних ушкоджень – 4%. Вказане негативно впливає на свідків, спонукає до відмови від показань, які давалися на початковому етапі досудового розслідування. Вказане необхідно враховувати під час підготовки та проведення впізнання.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Загальна тактика пред'явлення для впізнання досить повно висвітлена вченими-криміналістами та процесуалістами у криміналістичній літературі. Вагомий внесок у розробку наукових основ пред'явлення для впізнання зробили відомі вчені-криміналісти та процесуалісти, зокрема В.П. Бахін, Р.С. Белкін, Н.Г. Бритвич, М.М. Гапанович, О.Я. Гінзбург, Г.І. Кочаров, В.О. Коновалова, Ю.М. Корухов, В.С. Кузьмічов, В.Г. Лукашевич, Є.Д. Лук'янчиков, М.І. Порубов, М.В. Салтевський, З.Г. Самошина, П.П. Цветков, В.М. Тертишник, Л.Д. Удалова, К.О. Чаплинський, В.Ю. Шепітько, М.Г. Шурухнов та ін. Значущість проведених наукових досліджень є безсумнівною і досить великою, оскільки ця слідча дія широко застосовується у правоохоронній практиці і є доволі поширеним способом збирання фактичних даних. Однак детальнішого висвітлення потребують питання організаційно-підготовчих захо-

дів до пред'явлення для впізнання.

Отже, **метою** цієї статті є висвітлення особливостей організаційно-підготовчих заходів до пред'явлення для впізнання із урахуванням сучасних потреб правоохоронної практики.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під час досудового розслідування поряд з проведенням слідчих оглядів, обшуків, виїмок, допитів та очних ставок важливе значення має і така слідча дія, як пред'явлення для впізнання, що як засіб збирання криміналістичної інформації у практиці розкриття злочинів відома вже давно. Але до того, як набути теперішнього вигляду, впізнання пройшло довгий шлях удосконалення, організаційного формування та законодавчого визнання. До прийняття кримінально-процесуальних кодексів (1959-1961 рр.) пред'явлення для впізнання законом не регламентувалось. Звідси слідча практика використовувала різноманітні форми впізнання, які не суперечили принципам кримінального процесу.

В юридичній літературі науковці висловлювались за визнання пред'явлення для впізнання самостійною слідчою дією, але з юридичного боку вважали її допитом свідка. Таке розуміння впізнання аніскільки не відображало дійсної природи цієї слідчої дії, а інколи призводило до помилок під час її провадження. Впізнання проводилось у ході допиту, очної ставки, причому не завжди дотримувались процесуальні гарантії, що тягнуло за собою втрату переконливості даної слідчої дії та доказового значення отриманих результатів. На специфіку впізнання та особливості його провадження звертали увагу прихильники іншої точки зору. Вони достатньо переконливо обґрунтували самостійний характер впізнання та довели, що його неможливо розглядати як одну з форм допиту свідка.

Пред'явлення для впізнання можна віднести до похідних слідчих дій, оскільки його проведенню завжди передують інші слідчі дії, зокрема слідчий огляд, затримання, допит, без провадження яких пред'явлення для впізнання відбутися не може. Однак впізнання може проводитися як на початковому, так й подальшому етапах розслідування залежно від слідчої ситуації, що склалася. Так, у випадках наявності загрози втрати доказів впізнання повинно проводитися у невідкладному порядку. Невиправдане зволікання тягне за собою негативні наслідки. Так, значний перебіг часу негативно впливає на пам'ять людини, яка може забути ознаки об'єктів, які сприймала раніше.

Пред'явлення для впізнання є унікальною слідчою дією, яка ніколи не дублюється. Звідси ефективність та доказове значення результатів впізнання у значній мірі залежить від якості проведення слідчим організаційно-підготовчих заходів. Ретельна та всебічна підготовка до проведення впізнання є обов'язковою умовою, що дозволяє якісно та ефективно проводити дану слідчу дію.

Узагальнення слідчої практики дозволяє дійти висновків, що організаційно-підготовчі заходи до проведення впізнання мають складатися

з низки елементів, які ми розглянемо нижче.

1. Попередній допит особи, яка впізнає.

У разі необхідності пред'явлення якої-небудь особи (інших об'єктів) для впізнання свідкові, потерпілому, підозрюваному або обвинуваченому слідчий спочатку допитає їх про зовнішній вигляд та прикмети цієї особи (інших об'єктів), а також про обставини, за яких впізнаючий бачив цю особу (інші об'єкти), про що складає протокол допиту.

Допит є обов'язковою умовою проведення впізнання [1, с. 67]. Можна погодитися з думкою Є.Д. Лук'янчикова та О.М. Моїсеєва, які вважають, що попередній допит потерпілих (свідків) є не тільки необхідним етапом у підготовці до пред'явлення для впізнання, а ще й обставиною, яка забезпечує прийняття правильного рішення про доцільність проведення цієї слідчої дії, її успішний хід, отримання належних результатів та їх подальшу оцінку [2, с. 30].

При допиті слідчий повинен враховувати, що запам'ятовуванню, збереженню в пам'яті та відтворенню сприяють такі основні фактори, як: свідоме запам'ятовування об'єкта; невеликий проміжок часу, що пройшов з моменту сприйняття; нормальний стан організму; вік. Слідчий має запропонувати потерпілому (свідку) пригадати якомога більше ознак, що характеризують зовнішні прикмети злочинця.

Отже, попередній допит впізнаючого є важливим етапом у підготовці до проведення впізнання. Він дозволяє визначити доцільність проведення впізнання, забезпечує успішний хід його проведення, отримання належних результатів та їх подальшу оцінку.

Під час допиту слідчий впливає на впізнаючого з метою активізації його пам'яті та створення сприятливих умов для відтворення подій, що мають значення для справи. М.В. Салтевський і В.Г. Лукашевич вказують, що слідчий спонукає їх спочатку пригадати необхідний уявний образ, а потім відтворити та передати слідчому дані про нього [3]. На думку А.В. Дулова, це обумовлено тим, що пасивність та нерішучість потерпілих (свідків) негативно впливають на хід та результати впізнання [4, с. 96].

Проти проведення попередньої психологічної підготовки виступає С.Г. Любичев, який вважає, що вона полягає у «натаскуванні» потерпілих і свідків (підказка ознак, за якими вони мають впізнавати) і тягне за собою невірність впізнання [5, с. 35].

Вважаємо, що таке твердження є однобоким. Відомо, що психологічна підготовка полягає у допиті, щоб з'ясувати усі обставини, за яких потерпілі (свідки) спостерігали особу в процесі вчинення злочину, та активізувати їх готовність до впізнання.

Є.Д. Лук'янчиков вказує, що слідчий заздалегідь повинен спрямувати та активізувати як розумову діяльність впізнаючого, так і його волю зусилля [2, с. 48]. Це обумовлено тим, що злочини вчиняються, як правило, за короткий проміжок часу, що не може не впливати на всебічність та повноту сприйняття злочинних подій.

Під час допиту слідчий повинен роз'яснити суб'єкту впізнання ва-

жливість достовірного та можливі наслідки помилкового впізнання.

Отже, впізнання проводиться лише у тому разі, коли допитаний заявляє, що може впізнати особу чи предмет, які він спостерігав раніше, і пам'ятає їх відмінні ознаки. У тих випадках, коли потерпілий (свідок) не може описати ознаки об'єкта, що підлягає впізнанню, однак стверджує, що зможе його упізнати, то недоцільно відмовлятися від проведення даної слідчої дії.

Можна погодитись з думкою М.В. Салтевського, якщо в ході первинного допиту з достатньою повнотою і ясністю не були встановлені та зафіксовані індивідуальні ознаки об'єкта або з моменту його проведення пройшло багато часу, для перевірки повноти збереження і пожвавлення в пам'яті ознак об'єкта, що запам'ятався, доцільно безпосередньо перед впізнанням провести повторний допит за зазначеними обставинами [6, с. 209].

2. Прийняття рішення про проведення впізнання.

При прийнятті такого рішення слідчий повинен з'ясувати, чи є обставини, які можуть перешкоджати проведенню даної слідчої дії, зокрема:

- чи має впізнаючий фізичні або психічні вади;
- чи перебуває впізнаючий у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння;
- чи перебуває суб'єкт впізнання у стані афекту або сильного душевного хвилювання (що викликано учиненим проти нього злочинним посяганням);
- чи брав участь впізнаючий в інших слідчих діях (наприклад, у слідчому огляді, затриманні, обшуку, виїмці), під час яких спостерігав відповідний об'єкт;
- чи упізнавав впізнаючий під час проведення оперативно-розшукових заходів або випадково (до порушення кримінальної справи) відповідний об'єкт;
- чи має об'єкт, який підлягає впізнанню, індивідуальні властивості, за якими можливе його впізнання та ін.

За наявності зазначених обставин слідчий повинен відмовитися від пред'явлення для впізнання (або відкласти його до настання сприятливих умов) і провести інші слідчі дії (наприклад, відтворення обстановки та обставин події тощо) [7, с. 204].

3. Визначення місця, часу та способу пред'явлення для впізнання.

Впізнання повинно проводитися за часом якомога ближче до моменту сприйняття злочинної події. Будь-яке зволікання з пред'явленням для впізнання може тягти за собою небажані наслідки, оскільки суб'єкт впізнання з часом забуває образ раніше сприйнятого об'єкта. Тому достовірність впізнання перебуває у прямій залежності від фактора часу. Як свідчить практика, за плином часу слідчим необхідно дуже уважно підходити до акту впізнання, оскільки прострочення навіть декількох днів іноді може поставити об'єктивність та достовірність впізнання під сумнів.

Впізнання може проводитися як за місцем проведення досудового

слідства, так і на місці події за умови, що ця обстановка є сприятливою для спостереження та порівняння ознак об'єктів.

4. Добір учасників до пред'явлення для впізнання.

Недоцільно понятими залучати працівників правоохоронних органів; неповнолітніх; осіб, які мають фізичні або психічні вади; осіб, які не проживають за місцем проведення досудового слідства (оскільки можуть виникнути складнощі у випадку необхідності виклику до суду); громадян, які знайомі з особами, що пред'являються для впізнання (можуть виникнути сумніви в об'єктивності впізнання).

5. Підбір об'єктів (статистів), серед яких необхідно провести впізнання.

Кримінально-процесуальний закон вказує, що об'єкти повинні пред'являтися в групі у кількості не менше трьох. Максимальна їх кількість визначається слідчим. При груповому пред'явленні об'єктів суб'єкт впізнання порівнює їх не тільки з образом, що зберігся в пам'яті, а й між собою. Це спрямовує процес впізнання на виявлення індивідуальних особливостей об'єкта.

Загальне правило про необхідність пред'явлення для впізнання об'єкта в кількості не менше трьох не поширюється на впізнання трупа та його частин. Кримінально-процесуальний закон, виходячи з моральних та етичних спонукань і небажаності негативних емоцій, які можуть настати у суб'єктів впізнання при огляді декількох трупів, встановлює, що труп та його окремі частини пред'являються для впізнання в одному числі.

Окремі ділянки місцевості та приміщення пред'являються для впізнання також у кількості не менше трьох. Однак на практиці складніше підібрати для впізнання однорідні ділянки місцевості, споруди або приміщення, які знаходяться один біля одного. Тому слідчий підбирає такі однорідні об'єкти, які можуть знаходитися у різних кінцях району, міста або регіону.

Однак деякі вчені-криміналісти висловлюють обґрунтовані сумніви щодо можливості пред'явлення для впізнання ділянок місцевості та приміщень, оскільки рекомендації, які існують на сьогодні, не повною мірою узгоджуються із процесуальними вимогами до даної слідчої дії. У першу чергу це зумовлюється порушенням принципу одночасного пред'явлення об'єктів для впізнання серед однорідних.

Можна погодитися з думкою Є.Д. Лук'янчикова і О.М. Моїсеєва, які зазначають, що уникнення вказаних перешкод та дотримання загальнопроцесуальних вимог щодо пред'явлення для впізнання можливо, якщо воно буде відбуватися за фотознімками або відеозаписом. Після того, як суб'єкт впізнання визначить конкретну ділянку місцевості або приміщення, можна провести відтворення обстановки та обставин події у формі перевірки показань на місці [2, с. 18].

б. Визначення способу фіксації ходу та результатів впізнання.

До найбільш розповсюджених способів фіксації слідчої дії можна віднести відеозапис. Зокрема, на це вказали 84 % опитаних слідчих. Не-

обхідність застосування відеозапису може виникнути у тих випадках, коли:

- для впізнання пред'являються унікальні речі;
- опис їх індивідуальних ознак становить певні складнощі;
- підозрюваний (обвинувачений) може повести себе провокаційно або намагасться вплинути на упізнаючого;
- впізнання проводиться не тільки за зовнішністю особи, але і за функціональними ознаками (хода, жестикуляція, міміка тощо) [8, с. 23; 9, с. 25].

Під час проведення організаційно-підготовчих заходів слідчий повинен враховувати, що у даній слідчій дії задіяна велика кількість людей, і звідси передбачити заходи запобігання витоку інформації та визначити її обсяг, який необхідно використовувати під час проведення впізнання. Результати непідготовленого або недостатньо підготовленого проведення впізнання ставляться під сумнів захисниками у судових засіданнях. При неможливості дотримання усіх кримінально-процесуальних й організаційно-тактичних умов пред'явлення для впізнання, слідчий повинен відмовитись від нього та провести інші слідчі дії [10, с. 241-242].

Висновок. Результатом пред'явлення для впізнання є отримання нових доказів, які можуть бути прямими або непрямими, що виправдовують або обвинувачують. Їх оцінка має проводитися в сукупності з іншими доказами, які зібрані у кримінальній справі.

Оцінюючи їх, потрібно вирішити, чи не помиляється через певні причини суб'єкт впізнання. Велике значення для формування правильної оцінки результатів пред'явлення для впізнання мають аналіз і порівняння показань про прикмети об'єкта, даних на допиті, що передують впізнанню. При цьому головним моментом на переконання в правильності впізнання є збіг прикмет об'єкта, повідомлених на допиті, з наявністю цих прикмет, названих особою, яка впізнає, при проведенні впізнання. Велику роль для формування внутрішнього переконання, пов'язаного з оцінкою впізнання, грає особисте враження слідчого, що виникло в результаті безпосередньою сприйняття впізнаного об'єкта, і наявності на ньому тих прикмет, які назвав суб'єкт впізнання на попередньому допиті. Цей важливий елемент безпосереднього сприйняття для оцінки правильності впізнання випадає, коли результати пред'явлення для впізнання оцінюються прокурором і судом. Тому ще більшого значення набуває повна та точна фіксація в протоколі пред'явлення для впізнання всіх відомостей, які дозволяють правильно судити про оцінку впізнання [11, с. 26]. Звідси, вагоме значення мають додаткові засоби фіксації, які створюють наочне уявлення про пред'явлений об'єкт.

Підсумовуючи, необхідно зазначити, що слідчий повинен зважено підходити до оцінки результатів даної слідчої дії, висновку про достовірність й об'єктивність впізнання та його доказового значення. Якщо факт впізнання не викликає ніяких сумнівів у вірогідності, але не відповідає

або суперечить іншим фактичним даним, що встановлені у справі, то діяльність слідчого повинна бути спрямована на виявлення нових доказів і перевірку наявних у кримінальній справі, з метою усунення протиріч.

Бібліографічні посилання

1. Возгрин И. А., Иванов И. И., Кузьминых К. С. Криминалистика. Схемы и терминология : учеб. пособ. (изд. 2-ое, исправл.) / под ред. И. А. Возгрин, В. П. Сальникова, К. И. Сотникова. – СПб., 2001.
2. Лук'янчиков Є. Д., Моїсєєв О. М. Пред'явлення для впізнання : навч. посіб. / Лук'янчиков Є. Д., Моїсєєв О. М. – Макіївка, 1998.
3. Салтевский М. В., Лукашевич В. Г. Проблемы классификации источников информации и следственных действий в криминалистической тактике / Салтевский М. В., Лукашевич В. Г. // Криминалистика и судебная экспертиза. – 1984. – № 29. – С. 29-35.
4. Дулов А. В. Психологическая подготовка участников к предстоящему следственному действию / Дулов А. В. // Сибирские юридические записки. – 1971. – № 2. – С. 94-104.
5. Любичев С. Г. Этические основы следственной тактики / Любичев С.Г. – М., 1980.
6. Салтевський М. В. Криміналістика : підручник / Салтевський М. В. – Х., 2001.
7. Чаплинський К. О. Тактичне забезпечення розслідування діяльності злочинних угруповань : монограф. / Чаплинський К. О. – Д., 2010.
8. Мустафаев Д. Киносъемка и видеозапись на предварительном следствии / Мустафаев Д. – Т., 1977.
9. Найдис И. Д. Судебная кинематография и видеозапись / Найдис И. Д. – Х., 1986.
10. Чаплинський К. О. Тактичне забезпечення проведення слідчих дій : монограф. / Чаплинський К. О. – Д., 2011.
11. Методичні рекомендації щодо пред'явлення для впізнання на попередньому слідстві № 5483/Кл : Головне слідче управління МВС України; НАВС України. – К., 2001.

Надійшла до редакції 22.08.2012

Д.К. Антонов

здобувач

*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 343.533/985

ОСОБЛИВОСТІ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ПОРУШЕННЯМ АВТОРСЬКОГО І СУМІЖНИХ ПРАВ

Досліджено актуальні для теорії ОРД і практики діяльності підрозділів ДСБЕЗ проблемні питання оперативно-розшукової характеристики злочинів, пов'язаних з порушенням авторського і суміжних прав.

Ключові слова: *оперативно-розшукова характеристика, характеристика об'єкта і предмета злочину, способів і засобів вчинення і маскування злочину, матеріальної шкоди, особистості злочинця і правовласників.*

Исследуются актуальные для теории ОРД и практики деятельности подразделений ГСБЭП проблемные вопросы по оперативно-розыскной характеристике преступлений, связанных с нарушением авторского и смежных прав.

Ключевые слова: оперативно-розыскная характеристика, характеристика объекта и предмета преступления, способов и средств для совершения и маскировки преступления, материального вреда, личности преступника и правообладателей.

Investigate actual problem questions for theory and practical activity for departments of OSA (operative searching actions) and SSSEC and problems in operational investigative characteristic of crimes connected with violation of author's and combine rights.

Keywords: operational investigative characteristic; characteristic object and subject crime, way and means of accomplishment crime, damage, identity of the criminal, right holder.

Постановка проблеми. Під оперативно-розшуковою характеристикою злочинів, пов'язаних з порушенням авторського і суміжних прав, розуміється система впорядкованих і взаємозалежних ознак кримінально-правового, кримінологічного, криміналістичного й інших параметрів, які акумулюють у собі загальні ознаки даного виду злочинів і є основою для розробки типових рекомендацій з оперативно-розшукового забезпечення виявлення, попередження й розкриття злочинів в інтелектуальній сфері.

Нами пропонується структура оперативно-розшукової характеристики злочинів, пов'язаних з порушенням авторського і суміжних прав, що включає: характеристики об'єкта злочину й предмета злочинного зазіхання; способів і засобів, використовуваних злочинцем для вчинення й маскуванню злочину; розміру заподіяного злочином матеріальної шкоди, що має значення для кримінально-правової оцінки злочинного діяння; особистості злочинця; правовласників.

Проблемність оперативно-розшукової характеристики зазначених злочинів полягає в тому, що для успішного здійснення вказаної діяльності працівники ДСБЕЗ повинні мати уявлення про сутність оперативно-розшукової характеристики та її складові елементи. Крім того, дискусійними є питання щодо визначення структури оперативно-розшукової характеристики.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Окремі питання, пов'язані з оперативно-розшуковою характеристикою злочинів, висвітлювалися у наукових працях українських та зарубіжних вчених, таких як К.В. Антонов, О.М. Бандурка, І.І. Басецький, А.Ф. Возний, Д.В. Гребельський, Е.О. Дідоренко, О.Ф. Долженков, І.П. Козаченко, Я.Ю. Кондратьєв, А.Г. Лекар, В.А. Лукашов, С.Е. Матвеев, С.І. Ніколаюк, Д.Й. Никифорчук, В.Д. Пчолкін, В.Г. Самойлов, І.В. Сервецький, Г.К. Синілов, О.П. Снігерьев та ін.

Однак сьогодні немає підстав стверджувати про всебічне і повне комплексне дослідження проблемних питань не тільки оперативно-розшукової характеристики злочинів, але і пов'язаних з порушенням авторського і суміжних прав, що не дозволяє у повному обсязі ефективно виявляти й розкривати ці злочини.

Мета даної статті – розкрити особливості оперативно-розшукової характеристики злочинів, пов'язаних з порушенням авторського і суміжних прав.

Виклад основного матеріалу

Характеристика об'єкта злочину й предмета злочинного зазіхання у сфері авторського і суміжних прав. У кримінальному праві під об'єктом злочину розуміються охоронювані кримінальним законом суспільні відносини, на які спрямовано суспільно небезпечне діяння і яким заподіюється шкода або створюється реальна загроза її заподіяння [1, с. 53-54].

Також прийнято вважати, що об'єктом злочину за ст. 176 КК (він і визначає місце даного складу в Розділі 5 КК) є суспільні відносини у сфері охорони об'єктів авторського і суміжних прав від незаконного відтворення і розповсюдження.

Водночас при вчиненні даного злочину такими діями, як зберігання контрафактних примірників творів або фонограм, останнє саме по собі не належить до виду незаконного відтворення авторського і суміжних прав, оскільки злочинець не зазіхає на основний об'єкт. Тому альтернативним об'єктом ст. 176 КК у цьому випадку виступає порядок здійснення підприємницької діяльності, пов'язаної з обігом об'єктів інтелектуальної власності (примірників творів і фонограм).

Відтак, можна виділити такі факультативні ознаки безпосереднього об'єкта: нормальна діяльність підприємців, юридичних осіб (правовласників) із приводу реалізації продукції інтелектуальної власності; інтереси споживачів.

Зі сказаного слід розуміти, що інтелектуальне піратство зазіхає на права й законні інтереси різних учасників обігу продукції інтелектуальної власності, з чого витікає логічний висновок про багатооб'єктність даного злочину. Такі знання для оперативних працівників ДСБЕЗ є необхідними у ході вирішення завдань ОРД.

Особисті немайнові авторські права включають: право авторства, право на ім'я, право на недоторканність твору, право на оприлюднення, у тому числі й право на відкликання твору. З них під охороною кримінального закону, що дуже важливо з позиції ОРД, перебуває лише право авторства, тобто право визнаватися автором твору (ч. 1 ст. 176 КК), і право на недоторканність твору.

Виняткові (майнові) авторські права являють собою сукупність повноважень з відтворення твору, порушення кожного з яких означає незаконність відтворення об'єкта авторського права й тягне кримінальну відповідальність (за наявності інших обов'язкових ознак складу злочину) за ч. 2, 3 ст. 176 КК.

Предметом злочинів є об'єкти авторського і суміжних прав, а також примірники творів і фонограм.

Перелік творів, що є об'єктами авторського і суміжних прав, наве-

дено у ст. 433 ЦК «Об'єкти авторського права» і в ст. 449 ЦК «Об'єкти суміжних прав». Остання містить більш вдале визначення предмета злочинного зазіхання, проте також вимагає уточнення. На нашу думку, предметом порушення авторського права виступають об'єкти авторського і суміжних прав, тобто не якісь речі матеріального світу, а абстрактна категорія права на ім'я, твір, винахід.

Згідно з даними ГУ ДСБЕЗ МВС, найбільшу кількість контрафакту в Україні виявлено серед одягу й взуття, на другому місці – кондитерські вироби й продукти харчування, на третьому – парфумерія й косметика, алкогольна й тютюнова продукція; на четвертому – CD і DVD-диски, шкіргалантерея, годинники, аксесуари, побутова техніка; на п'ятому – фармацевтична продукція.

Найчастіше предметами злочинних зазіхань, що кваліфікуються за ст. 176 КК, стають медикаменти й інтелектуальна власність та технології.

Дискусійним, на наш погляд, залишається питання віднесення до предмета незаконного зазіхання твору, відтворення, розповсюдження виконань, фонограм, відеограм, програм ЕОМ або програм мовлення (з порушенням цивільного законодавства), що розміщені в Інтернеті. Вважаємо, що як тільки дані об'єкти авторського або суміжних прав через відтворення (копіювання), розповсюдження здобувають матеріально виражену форму, ці примірники (копії) і стають предметом зазіхання.

Крім цього, слід зазначити, що ознаки й особливості контрафактної продукції як предмета злочину, а також способи її відтворення мають істотне значення для кваліфікації діяння, тому що вони дозволяють, по-перше, виявити об'єкт зазіхання, по-друге, установити спосіб вчинення злочину й, по-третє, визначити обсяг суспільного зазіхання – установити розмір завданої матеріальної шкоди.

На нашу думку, остаточний висновок про контрафактність продукції можна зробити на підставі підтвердження юридичного факту відсутності згоди (дозволу) правовласника на конкретний спосіб відтворення, розповсюдження аудіо-, відео й іншої продукції тощо.

Характеристика способів і засобів, використовуваних злочинцем для вчинення й маскування злочину. Під способом вчинення злочину розуміється сукупність прийомів і методів, які використовує винний, здійснюючи суспільно небезпечне діяння. Спосіб злочину має процесуальне значення як предмет доказування (ст. 64 КПК). Вивчення способів порушення авторського і суміжних прав дозволяє підвищити ефективність діяльності підрозділів ДСБЕЗ, спрямовану на виявлення й попередження злочинів на об'єктах, що обслуговуються й в інтелектуальній сфері.

Так, Р.С. Белкін зазначає, що «між ознаками злочину й способом його вчинення й приховання існує обопільний зв'язок: за ознаками судять про спосіб, знання способу дозволяє максимально повно виявити ознаки його застосування, а через спосіб і ознаки в сукупності – і подію в цілому» [2, с. 398-399].

Обов'язковими ознаками об'єктивної сторони розглядуваного злочину є також суспільно небезпечні наслідки у вигляді завдання матеріальної шкоди у значному розмірі (ч. 1 ст. 176 КК) і причинний зв'язок між вказаними діями і наслідками. Визначення розмірів матеріальної шкоди (значної – якщо вона у 20 і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян, великої – відповідно у 200 і більше разів та особливо великої – у 1000 і більше разів), відповідно до ч. 2, 3 ст. 176 КК, дається у примітці до ст. 176 КК [3, с. 79].

Відповідно до конструкції складу відповідальність за злочин, передбачений ст. 176 КК, настає у разі будь-якого умисного порушення авторського і суміжних прав. Перелік таких порушень визначено Законом України «Про авторське право і суміжні права» [4]. Склад злочину сформульовано як матеріальний: злочин вважається закінченим з моменту настання матеріальної шкоди у значному розмірі.

Зазначимо, що захист авторського права здійснюється за допомогою норм не тільки кримінального і адміністративного, а й цивільного законодавства.

У ході аналізу кримінальних і оперативно-розшукових справ автором виділено *основні способи незаконного відтворення, розповсюдження аудіовізуальних творів, якими, зокрема, є:*

1) відтворення [5, с. 98] кіно- і відеофільмів, мультфільмів, концертів та інших аудіовізуальних творів виготовленням контрафактних примірників цих творів на відеокасетах у форматі VHS, оптичних носіях (у форматах DVD й ін.) тощо;

2) розповсюдження через оптовий й роздрібний продаж примірників кіно- і відеофільмів та іншої аудіовізуальної продукції, виготовлених з порушенням авторського права (контрафактних примірників);

3) прокат і/або продаж відтворених на різних носіях (відеокасети, DVD, CD тощо) примірників творів, призначених для використання в інших цілях, наприклад продаж або прокат демонстраційних копій аудіовізуальних творів, які випускаються для здійснення рекламної й іншої комерційної діяльності, пов'язаної просуванням відеопродукції на ринок (при перегляді таких копій на екрані періодично з'являється напис, як правило, іноземною мовою, що попереджає про те, що дана касета не призначена для продажу або прокату, із вказівкою телефону, за яким можна замовити копію, передбачену для такого використання) або прокат відеокасет, призначених тільки для домашнього перегляду;

4) публічний показ без згоди правовласників кіно- і відеофільмів у кінотеатрах, відеосалонах, повідомлення їх для загального відома за кабельними мережами, через передачу в ефір і (або) подальшу передачу в ефір;

5) несанкціонований правовласником переклад кіно- і відеофільмів, програм мовлення.

Відтворення (тиражування) зазначеної відеопродукції або її розповсюдження (збут), а також обидві дії одночасно без відповідної ліцензії

або без особливого доручення правовласника означає порушення авторського права.

Під незаконним відтворенням або виготовленням розуміється виготовлення за допомогою наявного оригінального (легального) примірника «контрафактних» повторів цього примірника, тобто його копій на матеріальних носіях.

Вихідний матеріал, що використовується для незаконного відтворення аудіовізуальних творів, порушники одержують такими найпоширенішими способами:

- нелегальний запис (бутлегерство), наприклад недозволений відеозапис театральної постановки, фільму, що демонструється в кінотеатрах, відеосалонах (так звана «екранна» відеокопія);
- незаконне одержання (придбання, крадіжка) носіїв вихідних зразків оригінальних аудіовізуальних творів (майстрів);
- монтаж – перекручування перекладу, компонування фрагментів кольорових гам у невластивій оригіналу послідовності;
- одержання незаконних копій відеопрограм з використанням мережі Інтернет.

Способи незаконного відтворення програм для ЕОМ і баз даних (програмних продуктів) мають такі основні різновиди:

- незаконне відтворення (тиражування) контрафактних носіїв програмних продуктів та їх подальше розповсюдження;
- установка контрафактних (неліцензійних) програмних продуктів (тобто їх відтворення через запис в пам'ять ЕОМ) на персональних комп'ютерах продавцями таких комп'ютерів;
- надання послуг з установки контрафактних (неліцензійних) програмних продуктів (їх відтворення через запис в пам'ять ЕОМ) на персональних комп'ютерах замовників (з одночасним розповсюдженням контрафактних носіїв, з яких здійснюється установка, або без такого);
- відтворення неліцензійних програм на персональних комп'ютерах ЕОМ кінцевими користувачами, включаючи таке незаконне використання корпоративними користувачами у своїй господарській діяльності, а також випадки відтворення більшого числа копій програм для ЕОМ, ніж дозволено за умовами відповідної ліцензійної угоди;
- незаконне розміщення програмних продуктів у мережі Інтернет, створення можливості для їх скачування, розповсюдження програмних продуктів телекомунікаційними каналами (наприклад, електронною поштою);
- відтворення розрахованих на роботу протягом певного періоду часу демонстраційних версій програмних продуктів, з яких у результаті зламу електронних «ключів» був знятий захист.

Під незаконним відтворенням об'єктів виняткових прав виробників фонограм розуміються такі дії без дозволу виробника фонограми:

- відтворення фонограми (тобто виготовлення контрафактних примірників фонограми);
- переробка фонограми будь-яким способом;

– розповсюдження примірників фонограми через продаж, прокат тощо;

– імпорт примірників фонограми з метою розповсюдження, включаючи примірники, виготовлені з дозволу її виробника в третій країні, імпортовані в Україну без згоди власника виняткових прав на території України;

– доведення фонограми для загальної свідомості таким чином, за якого будь-яка особа може мати доступ до неї в інтерактивному режимі з будь-якого місця й у будь-який час за своїм вибором (право на доведення до загальної свідомості).

Найбільш типовими способами незаконного відтворення об'єктів виняткових прав у випадках, коли є договір між порушником і правовласником, є такі:

1) відтворення творів і об'єктів суміжних прав:

– способом, не передбаченим у договорі з правовласником;

– при одержанні згоди не всіх, а лише частини правовласників, якщо їх кілька (наприклад, у випадку співавторства або коли потрібно одержати не тільки авторські, але й відповідні суміжні права);

2) розповсюдження об'єктів авторського і суміжних прав поза територією, обумовленою в договорі;

3) відтворення примірників творів, фонограм у кількості, що перевищує передбачений у договорі максимальний тираж.

Безумовно, перелік наведених способів незаконного відтворення об'єктів авторського і суміжних прав не є вичерпним. Зафіксовано лише найбільш істотні й розповсюджені з них як підстави настання кримінальної відповідальності за наявності ознак складу злочину.

Характеристика розміру заподіяної злочином матеріальної шкоди, що має значення для кримінально-правової оцінки злочинів, пов'язаних з порушенням авторського і суміжних прав. Однією з головних характеристик будь-якого злочинного діяння є шкода, заподіювана охоронюваним кримінальним законом інтересам. Кваліфікація злочинної шкоди актуальна для злочинів, пов'язаних з порушенням авторського і суміжних прав, через ту обставину, що її розмір визначає ступінь злочинного прояву авторського і суміжних прав правовласників й, у свою чергу, обов'язків держави з підтримки порядку для їхнього додержання.

Кримінальна відповідальність за порушення авторського і суміжних прав настає лише у випадку заподіяння значної шкоди потерпілому. Шкода від даного злочину може бути матеріальною, а також полягати в порушенні конституційних прав громадян. Матеріальна шкода може бути у вигляді реальної шкоди власності й у вигляді упущеної вигоди (недоотримання, наприклад, певної суми грошей, що міг би одержати автор на законних підставах). До критеріїв значної шкоди належать: ступінь порушення конституційних прав громадянина, характер і розмір понесеної ним матеріальної шкоди, кількість потерпілих громадян, тяжкість

заподіяної їм моральної шкоди.

У поняття значної шкоди за даним злочином може включатися, поряд з матеріальною і моральною, також шкода від порушення конституційного права на охорону законом інтелектуальної власності (ст. 41 Конституції України). У зв'язку із цим значна шкода є оціночною категорією.

Також слід враховувати положення п. 8, 9 ст. 16 ЦК, відповідно до якого, якщо особа, що порушила право, одержала внаслідок цього доходи, особа, право якої порушено, вправі вимагати відшкодування шкоди та інші способи відшкодування майнової і моральної (немайнової) шкоди [6].

Також необхідно зазначити, що саме розмір є основною ознакою, яка відрізняє відповідно до закону даний злочин від цивільно-правового делікту або адміністративного правопорушення. Даний факт необхідно враховувати в ОРД працівникам ДСБЕЗ, тому що, наприклад, проведення оперативно-розшукових заходів, які обмежують конституційні права людини й громадянина, допускаються тільки щодо осіб, підозрюваних або обвинувачуваних у вчиненні тяжких чи особливо тяжких злочинів, а також осіб, які можуть мати відомості про зазначені злочини. Стосовно даного дослідження зазначимо, що тільки склад злочину, передбачений ч. 3 ст. 176 КК, підпадає під вищевказані критерії і є тяжким, санкція якого передбачає відповідальність у вигляді позбавлення волі до шести років.

Характеристика особистості злочинця. Оперативно-розшуковий аспект вивчення характеристики особистості злочинця має на увазі виділення й аналіз таких даних, які мають безпосереднє значення для вибору напрямків пошуку осіб, що готують, вчиняють чи вчинили злочини.

У кримінології [7; 8, с. 248-285; 9, с. 326-363], криміналістиці [10; 11, с. 56-61; 12, с. 74-77] і теорії ОРД [13, с. 276-291] особистість злочинця досліджена досить повно. У цьому зв'язку нашим основним завданням є інтерпретація раніше розроблених методик стосовно порушень у сфері авторського і суміжних прав.

Аналізуючи вік злочинців, що вчиняють дані злочини, зазначимо, що основна кількість злочинців – у віці від 20 до 30 років (40%), 37% – від 31 до 40 років, 15% – у віці до 20 років. Тільки 8% вчинили злочини у віці від 41 до 55 років.

Водночас необхідно враховувати, що злочинні порушення авторського і суміжних прав найчастіше є латентними, отже, реальна кількість порушень – значно більша, ніж це зафіксовано в офіційній статистиці.

Нами встановлено, що більшість злочинців із соціальної точки зору цілком благополучні: 83% позитивно характеризувалися за місцем проживання, роботи або навчання, 64% мали постійне місце роботи або навчання, 72% мали вищу або незакінчену вищу освіту, 3% злочинців мали вчений ступінь, 96% не притягувалися раніше до кримінальної

відповідальності. Характеризуючи злочинців за статевою належністю, зазначимо, що переважна більшість – 87% – це чоловіки.

Мотивом більшості осіб, що порушують авторське і суміжні права, є корисливе прагнення одержати матеріальну вигоду.

Характеристика правовласників. Суб'єктами авторського права є творці творів науки, літератури й мистецтва (автори¹, у т.ч. співавтори, укладачі збірників), їхні правонаступники (спадкоємці, особи, що набули виняткові права за авторським договором) або роботодавці й інші особи, що отримують за законом або договором виняткові авторські права.

Відповідно до українського законодавства власниками виняткових авторських прав можуть бути українські громадяни, особи без громадянства й іноземці, їхні спадкоємці, інші правонаступники, а також держава в цілому. Права на твір для кожної категорії суб'єктів виникають у зв'язку з різними юридичними фактами – створенням твору, переходом авторських прав у спадщину, за авторським договором тощо.

Автор або інший власник авторського права має можливість із метою забезпечення надалі доказів добровільно зареєструвати свій твір у нотаріуса, у громадській організації, а в деяких випадках – у державній організації.

Зрозуміло, якщо оригінальний твір охороняється законом, має бути отримано згоду його автора або іншого власника прав на твір для використання створеного на його основі похідного твору. Такої згоди може бути й не дано, однак це перешкоджатиме лише використанню твору, але не визнанню творчо переробленого твору особи автором цієї переробки.

Поряд з фізичними особами власниками авторського права на твори науки, літератури й мистецтва за українським законодавством виступають юридичні особи. Якщо останні є правонаступниками творців творів, їхня можливість бути носіями авторського права не викликає ніяких сумнівів. Так, юридична особа може придбати окремі авторські повноваження за договором з автором, у силу того, що твір створений автором у порядку виконання службового завдання, авторське право може перейти до юридичної особи за заповітом автора тощо. В усіх цих випадках юридична особа стає власником похідного авторського права, що спочатку виникло на стороні автора, але перейшло до юридичної особи за визначеними у законі підставами.

Також до числа суб'єктів авторського права належать організації, що здійснюють колективне управління авторськими й суміжними правами і діють у межах отриманих від авторів повноважень на підставі уставу, затвердженого в порядку, установленому законодавством. Вони не вправі займатися комерційною діяльністю й самостійно здійснювати відтворення творів і об'єктів суміжних прав, отриманих для управління на колективній основі. Діяльність організацій, що здійснюють

¹ Автор – з лат. «творець чого-небудь, письменник» [14].

колективне управління авторськими й суміжними правами, здійснюється в інтересах власників авторського і суміжних прав, що представляються такою організацією. На відміну від організацій, що отримують авторські права на відтворення творів на підставі авторських договорів і стають в силу цього повноправними власниками цих прав, організації, що здійснюють колективне управління авторськими й суміжними правами, власниками таких прав не стають. У відносинах із третіми особами вони виступають як представники авторів і діють від їхнього імені й в їхніх інтересах.

Повноваження на колективне управління майновими правами передаються безпосередньо власниками авторського і суміжних прав добровільно на підставі письмових договорів, а також за відповідними договорами з іноземними організаціями, що управляють аналогічними правами.

На завершення характеристики правовласників хотілося б зазначити, що необхідність установлення правовласника за кожним конкретним перевірочним матеріалом за фактом порушення авторського і суміжних прав, а тим більше в рамках порушеної кримінальної справи обумовлена тим, що саме правовласник може надати правоохоронним органам правовстановлюючі документи, а також, що є також важливим для виявлення контрафактної продукції працівниками ДСБЕЗ, відомості про ознаки легальних зразків продукції (твору) і вартості (розміру) порушених авторських прав.

Разом з тим хотілося б зазначити, що найчастіше на практиці викликає ускладнення вже саме встановлення правовласників. Зустрічаються випадки, коли правовласники при зверненні до ОВС із заявою про порушення свого авторського і суміжних прав не надають необхідні документи про приналежність їм порушеного права чи не обґрунтовують суми заподіяної шкоди. У сформованій ситуації було б доцільним створення координуючого органу з єдиною базою всіх правовласників, який би через мережу своїх представництв в усіх регіонах України міг би, наприклад, представляти інтереси правовласників. Звідси було б доцільно запропонувати правовласникам видати даному органу доручення на представлення їхніх інтересів, у тому числі для рішення питань про порушення кримінальних справ за фактами порушення авторського і суміжних прав.

Висновок. Підсумовуючи, зазначимо, що оперативно-розшукова характеристика злочинів, пов'язаних з порушенням авторського і суміжних прав, виступає джерелом одержання початкових відомостей для рішення підрозділами ДСБЕЗ МВС України тактичних завдань зі здійснення протидії даним злочинам. Специфічністю оперативно-розшукової характеристики злочинів, пов'язаних з порушенням авторського і суміжних прав, є: висока латентність, різноманіття способів порушення авторського і суміжних прав та глибока їх замаскованість. Урахування цих даних забезпечить цілеспрямоване й найбільш ефективне використання сил, засобів і методів ОРД.

Бібліографічні посилання

1. Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво : дис. ... канд. юрид. наук / Мовчан Р. О. – Луганськ, 2009.
2. Белкин Р. С. Курс советской криминалистики / Р. С. Белкин ; Акад. МВД СССР. – М., 1979. – Т. 3 : Криминалистические средства, приемы и рекомендации.
3. Кримінальний кодекс України. – Х., 2008.
4. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 23.12.1993.
5. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – М., 1993.
6. Цивільний кодекс України. – Х., 2005.
7. Игошев К. Е. Типология личности преступника и мотивация преступного поведения / Игошев К. Е. – Горький, 1974.
8. Аванесов Г. А. Криминология / Аванесов Г. А. – М., 1984.
9. Криминология : учебник для вузов / под общ. ред. д.ю.н., проф. Долговой А. И. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 2001.
10. Антонян Ю. М. Взаимодействие личности преступника и социальной среды / Антонян Ю. М. // Вопросы борьбы с преступностью. – М., 1979. – Вып. 30.
11. Андрианов А. В. Социально-демографические особенности личности расхитителя / Андрианов А. В. // Сборник научных трудов Балтийского института экономики и финансов. – 1999. – Вып. 5.
12. Ведерников Н. Т. Личность преступника как элемент криминалистической характеристики преступления / Ведерников Н. Т. // Криминалистическая характеристика преступлений : сб. научных трудов. – М., 1984.
13. Оперативно-розыскная деятельность : учебник / под ред. Горяинова К. К., Овчинского В. С., Шумилова А. Ю. – М., 2001.
14. Толковый словарь живого великорусского языка Владимира Даля. – М., 1963. – Т. 1.

Надійшла до редакції 13.01.2012

О.Є. Гаршина

ад'юнк

(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 343.985

ПРИНЦИП ЯК НАУКОВА КАТЕГОРІЯ

Здійснено аналіз поняття «принцип» як наукової категорії. Розглянуто його історичний розвиток та значення, визначено особливості у межах криміналістики, оскільки принцип є важливим елементом науки і виступає однією з центральних її категорій.

Ключові слова: наука, категорія, принцип, криміналістика.

Осуществлен анализ понятия «принцип» как научной категории. Рассмотрено его историческое развитие и значение, определены особенности в пределах криминалистики, так как принцип является важным элементом науки и выступает одной из центральных её категорий.

Ключевые слова: наука, категория, принцип, криминалистика.

The analysis of concept "principle" as scientific category is carried out. Its historical development and values is considered. Features of this scientific category within criminalistics as the principle is an important element of a science are defined and acts as one of its central categories.

Keywords: a science, a category, a principle, criminalistics.

Постановка проблеми. Поняття «принципи» у сучасному суспільстві використовуються не лише під час визначення критеріїв поведінки та розвитку людини у соціумі, але й набуває важливого значення в юридичних науках. Саме на визначенні та дотриманні принципів будуються юридичні норми та їх застосування у правоохоронній діяльності.

Метою статті є здійснення аналізу поняття «принцип» як наукової категорії, розгляд його історичного розвитку та значення, визначення особливостей цієї наукової категорії у межах криміналістики.

Виклад основного матеріалу. Дослідженням даного питання займалися вчені всіх часів та народів, проте інтерес та суперечки навколо нього точаться і досі.

Роль науки у розвитку людства важко переоцінити, адже за останні століття вона корінним чином змінила його, знайшовши своє місце як у матеріальному, так й у духовному житті суспільства. У сучасному розумінні наука – це система знань, специфічна сфера людської діяльності, спрямована на вироблення нових знань про природу, суспільство і мислення [1, с. 11; 2, с. 19]. Своїми основними завданнями вона вважає пояснення, описування та передбачення різноманітних процесів і явищ. Будучи системою, наука включає в себе ряд елементів, які складають її категоріально-понятійний апарат. Категоріями у науці виступають найбільш загальні та фундаментальні поняття, які відображають суттєві, всезагальні властивості та відношення явищ дійсності й пізнання [3, с. 526]. Однією з основних категорій науки виступає принцип, оскільки, як зауважив Ф. Франк, «ми будемо мати науку тільки тоді, коли зможемо встановити принципи» [4, с. 110].

Етимологічно слово «принцип» в українську мову було запозичене з французької через німецьке посередництво [5, с. 574], взагалі маючи латинське коріння – від слова *principium* – «початок», «основа» [6, с. 1071].

Відомо, що своєю появою це поняття зобов'язане античним філософам, з їх намаганням віднайти першопочаток світу та принципи буття у ньому. Зазвичай все пов'язувалося з дією стихій природи, тому основою проголошувались вода (Фалес), повітря (Анаксимен), вогонь (Геракліт) або навіть усі чотири стихії разом. Звичайно, стихії сприймалася не буквально, а з певною абстракцією, визнаючись першоелементами. Водночас деякі мислителі категорично відмовлялися від проголошення стихій першопочатком (наприклад, Анаксимандр визначав принципом всіх принципів «апейрон» – безкінечну, безформну першоречовину, з якої складаються усі речі [7, с. 25]). На той час мислителі оперували терміном «архе» (з грецької – початок), під яким розумілися першопричина, принцип [7, с. 29]. Згодом поняття «архе» було трансформоване у латинський *principium*.

Надалі розвитку цього поняття в античному світі сприяв Аристотель, який, проаналізувавши праці своїх попередників, зблизив філософське знання з науковим. У своєму творі «Метафізика» визначний філософ вказував, що той, хто в якій-небудь сфері володіє найбільшим

знанням, повинен мати можливість вказати найбільш достовірні начала свого предмета [8, с. 412].

У період філософії Нового часу відбулася зміна тлумачення поняття «принцип» у бік його теоретико-пізнавального характеру. Філософи почали розрізняти те, що лежить в основі дійсності, – принцип буття і те, що лежить в основі пізнання цієї дійсності, – принцип пізнання [9, с. 519].

У подальшому, набувши більшої формалізації, принцип став невід'ємною категорією логіки.

Сучасне загально-лінгвістичне розуміння принципу надає йому такі значення:

- 1) як основне вихідне положення якої-небудь наукової системи, теорії, ідеологічного напрямку;
- 2) як особливість, покладена в основу створення або здійснення чого-небудь, спосіб створення або здійснення чогось;
- 3) переконання, норма, правило, яким керується хто-небудь у житті, поведінці [10, с. 941].

З точки зору філософії, принцип визнається першопочатком, тим, що лежить в основі [9, с. 519]. У техніці принцип є основою будови або дії якого-небудь пристрою, машини тощо [6, с. 1071]. Логіка надає принципу значення центрального поняття, основи системи, яка являє собою узагальнення і розповсюдження якого-небудь положення на всі явища тієї галузі, з якої даний принцип абстрагований [11, с. 362].

Принцип має певні особливості. Саме через призму цих характерних для нього рис можливо пізнати дійсну сутність даного поняття як наукової категорії. Вони і будуть розглянуті нижче.

Принцип – це основоположна категорія, адже за своєю суттю він є началом, вихідною точкою, виступаючи тим первинним, з чого виводяться інші поняття. Саме принцип визначає уявлення про предмет або явище, в основі яких він закладений. Ця позиція підтверджується словами Гельвеція, який зазначив, що «знання деяких принципів легко заміщує незнання деяких фактів» [12, с. 225]. Це дійсно так, адже принцип – саме те ядро, яке органічно об'єднує навколо себе інші елементи. Ось чому, знаючи вихідні положення, на яких базується конкретний феномен, можна з легкістю пізнати його характеристики, визначити складові частини, особливості, закономірності тощо. Слід зазначити також, що як основоположна категорія принципи існують не тільки на рівні загальних категорій, а поширюється і на рівень конкретних, тобто діють стосовно як найчисельнішої групи явищ, так й окремо взятого феномену.

Принцип має універсальний характер, адже будь-яка сфера буття володіє вихідними положеннями, які є її невід'ємною складовою. Він є тією категорією, через яку ведеться пізнання сутності будь-якого феномену. Це відбувається за рахунок синтезу світового досвіду, узагальнення, в результаті чого відбувається звільнення від конкретного та часткового. Саме узагальнення дозволяє вивільнити загальні принципи з хаосу

явищ, які їх затемнюють, уніфікувати й у «єдиній формулі» ототожнювати безліч різноманітних речей і подій [13, с. 201]. Базуючись на узагальненні, принцип здатний не тільки відображати рівень того, що було досягнуто, але й давати певний поштовх для проведення подальших пізнавальних дій, оскільки, як відомо, «без узагальнення не може бути пізнання» [14, с. 201]. Проте слід зазначити, що у принципах відображаються лише найбільш важливі узагальнення. В їх основі лежать встановлені закономірності, тобто положення, які вже підтверджені історією розвитку та відображають об'єктивну реальність.

Основою для появи будь-якого принципу завжди є ідея. Ось чому досить часто вони ототожнюються, чого, на нашу думку, не повинно бути. Наука визначає ідею як інтуїтивне пояснення явища (процесу) без проміжної аргументації, без усвідомлення всієї сукупності зв'язків, на основі яких робиться висновок. Вона базується на наявних знаннях, але виявляє раніше не помічені закономірності [1, с. 14]. Що ж стосується принципу, то він завжди є ідеєю, але не кожна ідея може стати принципом. Це пояснюється тим, що ідея досить часто є глибшою і конкретнішою за своїм змістом, ніж принцип. Усвідомлення, дослідження, аналіз ідеї може призвести до формулювання принципу, адже він виступає найабстрактнішим визначенням ідеї, правилом, що виникає в результаті об'єктивного осмислення досвіду [1, с. 15]. Зазвичай, ідея є тим моментом, який спонукає до початку пізнання, що ж стосується принципу, то він є не вихідним пунктом дослідження, а його заключним результатом [15, с. 34]. Таким чином, можна сказати, що принцип – це максимально узагальнена ідея, яка увібрала у себе ідеї меншого ступеня узагальнення.

З урахуванням основних значень принципу стає очевидним, що це поняття містить у собі риси як об'єктивності, так й суб'єктивності. Вивчення таких особливостей є досить важливим, оскільки без їх урахування неможливо пояснити й зрозуміти особливе значення принципів для послідовного узгодження людської діяльності з вимогами об'єктивних соціальних закономірностей [16, с. 7].

На важливість об'єктивного начала у природі принципу вказував Карл Маркс, який стверджував, що не історія створювала принцип, а принцип створював історію [17, с. 137]. Тобто основоположна роль у формуванні принципу віддається існуючим на конкретний момент історичним умовам. Що ж стосується природи і людства, то не вони погоджуються з принципами, навпаки – принципи вірні лише настільки, наскільки вони відповідають природі та історії [15, с. 34]. Саме тому принцип є відображенням природних або суспільних закономірностей. Таким чином, на зміст принципів впливають об'єктивні явища, які існують незалежно від волі та свідомості людини і зумовлені законами природи чи суспільства, завдяки яким принципи й існують.

Суб'єктивне начало у принципах виявляється у їх соціальній природі, оскільки вони є продуктами людської діяльності [16, с. 7], виступають результатом активного ставлення людини до навколишньої дійс-

ності, адже виникають, формуються та розвиваються саме у свідомості людини. Також це внутрішні переконання людини, те, що визначає її ставлення до дійсності. Принцип впливає на поведінку людини і лежить в основі кожної її дії. Це означає, що принципи формують не тільки погляди і переконання, суспільні позиції людини, але й є визначальною складовою її вольових актів.

Принцип є складною категорією, тому, на нашу думку, його не можна розглядати суто як об'єктивне чи суб'єктивне явище. Природа принципу є дуалістичною, тобто він виступає об'єктивно-суб'єктивною категорією. Така позиція підтверджується тим, що, з одного боку, прийняття рішення, виконання дії людиною завжди обумовлене попереднім досвідом і засноване на ньому, тобто на оцінці саме об'єктивних подій, ситуацій, причин. З іншого боку, хоча принципи і виникають у зв'язку з існуючими потребами суспільного розвитку та відображають закономірності суспільного життя, вони завжди є результатом людської діяльності. Таким чином, природа принципів одночасно обумовлена як закономірностями розвитку природи і суспільства, так і свідомою діяльністю людини.

Важливо зазначити, що деякі з принципів виступають не просто положеннями, дотримання яких є бажаним, а такими, що вимагають чіткого слідування. Здебільшого, це принципи, які стосуються певної діяльності, а також принципи поведінки. У такому випадку вони є керівними початками, що встановлюють вимоги і потребують їх виконання. Така їх особливість пояснюється тим, що принципи носять регулятивний характер і здатні виконувати направляючу роль. Це досягається тим, що в зміст принципів закладаються певні установки, які визначають можливі моделі дій та спрямовують на досягнення поставленого результату.

Однією з найважливіших установок виступає етична складова. Про такий тісний зв'язок принципу з етикою свідчить, по-перше, те, що одним з основних значень принципу є його розуміння як переконання або правила поведінки. А ці поняття завжди перебувають у центрі уваги етики як науки про мораль. По-друге, така позиція пояснюється тим фактом, що принципи, насамперед, існують у людській свідомості як найзагальніші уявлення про добро і зло, справедливість і несправедливість, порядність і непорядність, повагу й неповагу [16, с. 4]. Саме ці категорії етики регулюють взаємовідносини людей у суспільстві, а також впливають на прийняття рішень людиною одноособово у власній свідомості. З такого погляду принцип піддавався вивченню ще І. Кантом як основоположна етична норма, що виступає або суб'єктивною максимою, направляючи волю у ролі керівного щодо окремих індивідів моменту, або об'єктивною – законом, й у такому випадку визнається значимою для волі кожної розумної істоти [7, с. 363]. Найвищим же проявом принципу філософ вважав свій категоричний імператив, в якому закріпив дві основоположні етичні засади. Зміст першої полягає у тому, що завжди необхідно чинити відповідно до тієї максими, керуючись якою можна прагнути, аби вона стала всезагальним законом [18, с. 260]; друга говорить

про те, що необхідно ставитися до людства в своїй особі й в особі будь-кого іншого як до мети, і ніколи – як до засобу [18, с. 270]. На нашу думку, етичні характеристики принципу є невід'ємними його складовими. Ось чому, виступаючи основоположними категоріями в теоретичній або практичній діяльності, принципи вже апіорі відповідають загальноприйнятим нормам етики та закладають їх у тому феномені, сутність якого вони визначають.

Принцип – це поняття, яким оперують як у теоретичній, так й у практичній діяльності. У межах теоретичного знання вони виступають фундаментальними елементами будь-якої наукової теорії або концепції. Вони організують знання у систему, у якій всі положення пов'язані між собою і певним чином впливають одне з одного. Це відбувається через теоретичне узагальнення того, що є найбільш типовим і суттєвим, що виражає закономірність, а також того, що може виступати основою певної галузі знань. Але також необхідно пам'ятати, що принципи виступають не лише певним висновком, підсумком певної теорії, але є і способом організації всього змісту теорії у її динамічному розгортанні, тобто вказують не просто на зв'язок її елементів, але й на тип, характер цього зв'язку [19, с. 40].

Принципи не лише організують систему наукового знання, але й існують і діють в реальному житті людини, природі, суспільстві. Ця категорія є важливою складовою багатьох галузей людської діяльності. Їх визначальне значення у практичній діяльності людини підтверджується тим, що вони виступають одними з основних, загальних вимог, яким повинна відповідати така діяльність [20, с. 90]. Принципи слугують своєрідними орієнтирами, яким необхідно слідувати при здійсненні практичної діяльності. Їх повне дотримання забезпечує нормальний розвиток і функціонування, і навпаки – нехтування принципами, їх порушення призводить до підризу стабільності такої діяльності.

Важливими та невід'ємними складовими виступають принципи й у науці криміналістики. Їм притаманні усі зазначені особливості принципу як наукової категорії, хоча у такому випадку вони набувають вже більш конкретизованого характеру.

Основоположність принципу криміналістики підтверджується тим, що, будучи наукою, головні зусилля якої спрямовані на вивчення закономірностей злочину, а також шляхів його ефективного розкриття, розслідування та попередження, криміналістика не може існувати без основних вихідних положень, оскільки вони пронизують її сутність та визначають гносеологічну спрямованість.

Ці положення носять універсальний характер, що дозволяє поширювати їх на кожен складову частину криміналістики. Вони виступають тими централізованими вимогами, керівними ідеями, які виникають внаслідок вивчення і узагальнення закономірностей, що становлять сферу вивчення зазначеної науки.

Принципи криміналістики носять об'єктивно-суб'єктивний харак-

тер. Предметом вивчення криміналістики виступають закономірності об'єктивної дійсності, які не залежать від волі або свідомості людини. Ними виступають, наприклад, закономірності злочинної діяльності, відображення злочину в навколишньому середовищі тощо. Суб'єктивне начало у принципах криміналістики проявляється у тому, що значний вплив на розвиток положень цієї науки роблять норми КПК, які є результатом активної творчої діяльності законодавця та основою для розробки окремих положень криміналістики, зокрема криміналістичної тактики та методики розслідування окремих видів злочинів.

Принципи у криміналістиці існують як у межах теоретичного знання, так і на практиці. У першому випадку вони виступають принципами науки, а у другому – принципами практичної діяльності. Наука криміналістика виявляє, обґрунтовує та вивчає принципи, в той час як практика зосереджує свою увагу на правильному їх застосуванні.

Отже, принцип є важливим елементом науки та виступає однією з центральних її категорій. Розглянуті особливості дозволяють глибше пізнати сутність даного поняття та з'ясувати, за рахунок чого принципу вдається бути основоположним поняттям численних явищ та процесів. Таким чином, беручи їх до уваги, можна стверджувати, що принцип є науковою категорією у вигляді вихідного положення, яке характеризується універсальністю, високим ступенем узагальнення, володіє як об'єктивними, так і суб'єктивними властивостями, здатне встановлювати правила та вимагати їх виконання і використовується як в теоретичній, так й у практичній діяльності.

Бібліографічні посилання

1. Шейко В. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності : підручник / В. М. Шейко, Н. М. Кушнарєнко. – К., 2008.
2. Крушельницька О. М. Методологія та організація наукових досліджень : навч. посібник / Крушельницька О. М. – К., 2003.
3. Большая Советская Энциклопедия : в 30 т. / [гл. ред. А. М. Прохоров]. – М., 1969-1978. – Т. 11. – 1973.
4. Франк Ф. Философия науки. Связь между наукой и философией / Франк Ф. ; [пер. с англ.]. – М., 2007.
5. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / ред.-кол.: О. С. Мельничук та ін. – К., 1983.
6. Советский энциклопедический словарь / гл. ред. А. М. Прохоров. – М., 1990.
7. Философский энциклопедический словарь / ред.-сост. Е. Ф. Губский, Г. В. Кораблева, В. А. Лутченко. – М., 1997.
8. Антология мировой философии : в 4-х т. / ред.-кол. В. В. Соколов и др. – М., 1969. – Т. 1. – 1969.
9. Філософський енциклопедичний словник / гол. ред. Шинкарук В. І. – К., 2002.
10. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь, 2002.
11. Философский словарь [под ред. М. М. Розенталя, П. Ф. Юдина]. – М., 1963.
12. Гельвеций К. Об уме / Гельвеций К. ; [пер. с франц. под ред. Э. Л. Радлова]. – М., 2007.
13. Большая Советская Энциклопедия : в 30-ти т. / гл. ред. А. М. Прохоров. – М., 1969-1978. – Т. 18. – 1974.

14. Горский Д. П. Обобщение и познание. / Горский Д. П. – М., 1985.
15. Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М., 1955. – Т. 20. – 1961.
16. Колодій А. М. Принципи права України : монографія / Колодій А. М. – К., 1998.
17. Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М., 1955. – Т. 4. – 1955.
18. Кант И. Сочинения : в 6-ти т. / под общ. ред. В. Ф. Асмуса, А. В. Гулыги, Т. И. Ойзермана. – М., 1964. – Т. 4, Ч. 1. – 1965.
19. Петрушенко В. Л. Принципы диалектики и проблема смысла в культуре / В. Л. Петрушенко // Проблемы философии. – 1988. – № 78. – С. 39-46.
20. Добровольская Т. Н. Принцип законности в деятельности следователя органов внутренних дел / Добровольская Т. Н., Рагинский М. Ю. – Волгоград, 1976.

Надійшла до редакції 09.04.2012

І.М. Сфіменко

ад'юнкт

(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 343.985

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ПІДСТАВИ ВЗАЄМОДІЇ СЛІДЧИХ З ОПЕРАТИВНИМИ ПІДРОЗДІЛАМИ ПРИ ОТРИМАННІ ІНФОРМАЦІЇ, ЩО СТАНОВИТЬ ЗАХИЩЕНУ ЗАКОНОМ ТАЄМНИЦЮ

Досліджено актуальні проблеми вітчизняного законодавства, яке регулює нормативно-правові підстави взаємодії слідчих з оперативними підрозділами при отриманні інформації, що становить захищену законом таємницю.

***Ключові слова:** закон, інформація, взаємодія, таємниця, слідчі й оперативно-розшукові підрозділи.*

Исследованы актуальные проблемы отечественного законодательства, регулирующего нормативно-правовые основания взаимодействия следователей с оперативными подразделениями при получении информации, защищенной законом.

***Ключевые слова:** закон, информация, взаимодействие, тайна, следственные и оперативно-розыскные подразделения.*

The actual problems of ukrainian legislation which regulate the normative grounds of interaction of investigators with the operative subsections at the receiving of information which is the secrecy depended by law are researched.

***Keywords:** law, information, interaction, secrecy, investigation and operative searching subsections.*

Постановка проблеми. Відповідно до статистичних даних МВС України за період з 2005 по 2011 рік число скоєних злочинів у державі поступово зростало. Так, наприклад, у 2005 р. МВС України було зареєстровано заяв, повідомлень про злочини, що вчинені або готуються, у кількості 2 369 132, з них було прийнято рішень у порядку ст. 97, ст. 430 Кримінально-процесуального кодексу України (далі – КПК) 2 343569. У 2006-2011 рр. ситуація не поліпшилась. Лише за перший квартал 2011 р. органами внутрішніх справ було зареєстровано заяв, повідомлень про

злочини, що вчинені або готуються, у кількості 762 929, з них було прийнято рішень у порядку ст. 97, ст. 430 КПК 712 518. Зважаючи на таке стрімке ускладнення криміногенної ситуації в країні, слід зазначити, що цьому передують низка обставин, які стосуються багатьох сфер суспільних відносин. Виходячи з предмета нашого дослідження, особливої уваги потребує той факт, який стосується недосконалості, а у деяких випадках і відсутності необхідного законодавства, що регулювало б правовідносини між слідчими і оперативними підрозділами як ОВС України, так й інших правоохоронних органів.

Відповідно до ст. 2 КПК України завданнями кримінального судочинства є охорона прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб, які беруть у ньому участь, а також швидке і повне розкриття злочинів, викриття винних та забезпечення правильного застосування закону з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності і жоден невинний не був покараний. Для успішного вирішення цих завдань неабияке значення має місце чітка та погоджена взаємодія всіх підрозділів правоохоронних органів, особливо коли це стосується органів досудового слідства й дізнання.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Мета. В юридичній літературі взаємодії органів слідства і дізнання приділено чимало уваги [9]. Досить часто ця проблема розглядалася у працях таких учених і фахівців, як О.В. Баулін [1], Ф.Ю. Бердичівський [3], А.П. Гуляєв [5], М.К. Гурський [6], І.М. Гуткін [7], А.Я. Дубинський [8], Л.М. Карнеєва [10], І.Ф. Крилов [11], О.М. Ларін [12], М.А. Погорецький [13], С.В. Слинько [14], В.І. Сліпченко [15], М.Є. Шумило [16] та ін.

Втім такі процесуальні особливості, які б стосувалися взаємодії слідчих і оперативних підрозділів при отриманні інформації, що становить захищену законом таємницю, висвітлені недостатньо. Особливо це питання набуває своєї актуальності в сьогоденних умовах розвитку інформаційних відносин у суспільстві. Таке становище в теорії сучасної вітчизняної юридичної науки та практичної діяльності правоохоронних органів вирішується неоднозначно. Тому зазначені обставини можуть суттєво знизити ефективність проведення слідчих дій та оперативно-розшукових заходів, що потребує додаткового теоретичного опрацювання.

Виклад основного матеріалу. Процесуальні положення слідчого і органу дізнання, а також їх права, визначені у ст. 66, 103, 104, 114, 114-1, 118 КПК України, у своєму змісті спрямовані на обмін і отримання доказової та орієнтуючої інформації, яка має значення для повного, всебічного й об'єктивного дослідження всіх обставин справи [2, с. 89-96]. У зв'язку з цим взаємодія слідчого з органами дізнання завжди має інформативний характер.

Відповідно до ч. 3 ст. 1 Закону України «Про інформацію» від 13 січня 2011 р. інформація – це будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному

вигляді. До матеріальних носіїв інформації Закон відносить «документ» – матеріальний носій, що містить інформацію, основними функціями якого є її збереження та передавання у часі та просторі (ч. 1 ст. 1 названого Закону).

За правовим режимом доступу інформація поділяється на відкриту та з обмеженим доступом (ч. 1 ст. 20 Закону «Про інформацію»). Відкритою вважається будь-яка інформація, крім інформації з обмеженим доступом. При цьому остання поділяється на конфіденційну, таємну та службову (ч. 1 ст. 21 Закону «Про інформацію»). Із зазначених видів інформації з обмеженим доступом Законом визначено поняття тільки конфіденційної – це інформація про фізичну особу, а також інформація, доступ до якої обмежено фізичною або юридичною особою, крім суб'єктів владних повноважень (ч. 2 ст. 21 Закону).

До конфіденційної інформації про фізичну особу належать: дані про її національність, освіту, сімейний стан, релігійні переконання, стан здоров'я, адресу, а також дату і місце народження (ч. 2 ст. 11 Закону «Про інформацію»). У зв'язку з цим, відповідно до ст. 2 Закону, одним із принципів інформаційних відносин є захищеність особи від втручання в її особисте та сімейне життя. На цьому наголошують і норми Основного Закону держави, а саме: ст. 32 охороняє особисте і сімейне життя людини від будь-якого втручання. Незважаючи на це, право на інформацію може бути обмежене державою відповідно до Закону уповноваженими на те органами і лише за таких обставин: 1) в інтересах національної безпеки; 2) економічного добробуту; 3) територіальної цілісності; 4) громадського порядку; 5) з метою запобігання заворушенням чи злочинам; 6) для охорони здоров'я населення; 7) для захисту репутації або прав інших людей; 8) для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно; 9) для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя (ст. 30-32 Конституції, ст. 6 Закону «Про інформацію»).

Окрім зазначених в Україні існують інші нормативно-правові акти, які регулюють суспільні відносини в інформаційній сфері, зокрема: закони «Про доступ до публічної інформації» від 13 січня 2011 р., «Про захист персональних даних» від 01 червня 2010 р., «Про державну таємницю» від 24 січня 1994 р., «Про банки і банківську діяльність» від 07 грудня 2000 р., «Про інформаційні агентства» від 28 лютого 1995 р., «Про судову систему України» від 07 лютого 2002 р., «Про нотаріат» від 02 вересня 1993 р., «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18 лютого 1992 р., Цивільний кодекс від 16 січня 2003 р., Цивільно-процесуальний кодекс від 18 березня 2004 р., Кримінальний кодекс від 05 квітня 2001 р. та ін.

Виходячи з меж нашого дослідження, звернемо увагу на ті нормативно-правові акти України, які регулюють суспільні відносини між оперативними і слідчими підрозділами при отриманні інформації, яка становить захищену законом таємницю. Так, в юридичній літературі деякі науковці, зокрема В.В. Гевко, М.А. Погороцькій, В.І. Сліпченко, Л.І. Щербина, діяльність оперативних і слідчих підрозділів поділяють на непро-

цесуальну і процесуальну. З огляду на це інформацію, отриману в ході проведення такої діяльності, прийнято поділяти на непроцесуальну і процесуальну, яка відрізняється між собою способами отримання. Відповідно до цього, непроцесуальна інформація – це інформація, яка отримана уповноваженими на те органами за межами способів кримінально-процесуального законодавства [4, с. 11]. До такої інформації належить оперативно-розшукова інформація, яка одержуються оперативними підрозділами в результаті проведення оперативно-розшукової діяльності.

Відповідно до ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» непроцесуальна інформація отримується через: 1) опитування осіб; 2) проведення перевірок фінансово-господарської діяльності підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності; 3) ознайомлення з документами та даними, що характеризують діяльність підприємств, установ та організацій, виготовлення копій з таких документів, а з дозволу суду – витребування документів та даних, що характеризують діяльність підприємств, установ, організацій, а також спосіб життя окремих осіб, підозрюваних у підготовці або вчиненні злочину, джерела та розміри їх доходів; 4) відвідування жилих та інших приміщень за згодою їх власників або мешканців для з'ясування обставин вчиненого або такого, що готується, злочину, а також збирання відомостей про протиправну діяльність підозрюваних або осіб, щодо яких провадиться перевірка; 5) негласне виявлення та фіксування слідів тяжкого або особливо тяжкого злочину, документів та інших предметів, що можуть бути доказами підготовки або вчинення такого злочину, чи одержання розвідувальної інформації, у тому числі проникненням оперативного працівника в приміщення, транспортні засоби та на земельні ділянки; 6) знімання інформації з каналів зв'язку та застосування інших технічних засобів щодо отримання інформації; 7) контролювання шляхом відбору за окремими ознаками телеграфно-поштового відправлення; 8) здійснення візуального спостереження у громадських місцях із застосуванням фото-, кіно- і відеозйомок, оптичних та радіоприладів, інших технічних засобів.

Процесуальна ж інформація – це відомості, отримані в результаті проведення слідчих дій відповідно до норм КПК України. До неї належить інформація, яка отримується за допомогою: показань свідків, потерпілих, підозрюваних, обвинувачених, експертів (ст. 65, 68, 73, 74, 143, 201 КПК); висновків експерта (ст. 65, 75 КПК); протоколів слідчих і судових дій (ст. 65, 82, 85 КПК); вилучення у підприємств, установ, організацій, посадових осіб і громадян документів, які можуть встановити необхідні у справі фактичні дані, а також їхнього огляду (ст. 65, 78, 83, 179, 184, 186, 187-1, 190 КПК).

Таким чином, можна зазначити, що способи отримання непроцесуальної інформації є значно ширшими, ніж при отриманні процесуальної інформації. Але для юридичного підтвердження у ролі доказів у кримінальному процесі непроцесуальна інформація повинна бути перевірена процесуальним шляхом. В іншому випадку непроцесуальна інформація

служує орієнтиром отримання процесуальної інформації, тобто обслуговує кримінальний процес. У зв'язку з цим у кримінально-процесуальному законодавстві України визначено норми, які регулюють взаємодію слідчих з оперативними підрозділами (дізнання). Так, відповідно до ст. 114, 118 КПК України слідчий має право у розслідуваних ним справах давати органам дізнання доручення і вказівки щодо проведення оперативно-розшукових заходів та слідчих дій, а також вимагати від органів дізнання допомоги при проведенні окремих слідчих дій. Такі доручення і вказівки для органу дізнання є обов'язковими для виконання. На цьому наголошує Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність», де у ст. 7 зазначено, що одним з обов'язків оперативних підрозділів є виконання письмових доручень слідчого про проведення оперативно-розшукових заходів з метою швидкого й повного розкриття злочинів та викриття винних.

Особливої уваги потребує порівняння кримінального і кримінально-процесуального законодавства України. Слід зазначити, що нормами чинного Кримінального кодексу встановлено кримінальну відповідальність за: державну зраду у формі шпигунства (ст. 111); шпигунство (ст. 114); незаконне розголошення лікарської таємниці (ст. 145); розголошення таємниці усиновлення (удочеріння) (ст. 168); умисне розголошення комерційної та банківської таємниці (ст. 232); розголошення державної таємниці (ст. 328 КК); втрату документів, що містять державну таємницю (ст. 329); розголошення даних досудового слідства або дізнання (ст. 387); розголошення відомостей військового характеру, що складають державну таємницю, або втрата документів або матеріалів, які містять такі відомості (ст. 422).

Відповідно, у КК України захищену законом інформацію можливо поділити на такі види: 1) державна таємниця; 2) військова таємниця; 3) службова таємниця; 4) лікарська таємниця; 5) таємниця досудового слідства; 6) таємниця особистого життя; 7) банківська таємниця; 8) комерційна таємниця. На відміну від кримінально-процесуального законодавства України, яке поділяє захищену законом інформацію на: 1) таємницю особистого життя (ст. 14-1 КПК); 2) банківську таємницю (ст. 14-1 КПК); 3) таємницю листування, телефонних розмов та телеграфних повідомлень (ст. 14-1 КПК); 4) державну таємницю (секретну інформацію) (ст. 178 КПК), кримінальне законодавство України значно розширює перелік інформації, охоронюваної законом. Така інформація у кримінальному праві України, як правило, належить до предмета злочину.

Висновки. Узагальнюючи, можна дійти висновку, що для ефективного виконання вищезазначених завдань кримінального судочинства правоохоронні органи та їх підрозділи мають тісно взаємодіяти між собою. Така взаємодія спрямована на отримання й обмін інформацією, яка більшою мірою належить до інформації з обмеженим доступом, незаконне отримання, розголошення чи передача якої тягнуть за собою кримінальну відповідальність.

Сьогодні у вітчизняній юридичній науці залишається неврегульованим ряд питань, які стосуються предмета нашого дослідження. Зокрема, у чинному КПК України досі відсутній інститут створення та припинення слідчо-оперативної групи, статус і завдання якої на даний момент не визначені, що впливає на ефективну співпрацю слідчих з оперативними підрозділами як усередині відомства, так і за межами останнього при виконанні, наприклад, спільних завдань підрозділами різних відомств. Потребує доповнення ч. 2 ст. 21 Закону України «Про інформацію» щодо понять і видів, які стосувалися б «таємної інформації» та «службової інформації». Залишається неврегульованим ознайомлення слідчого з інформацією, отриманою в ході оперативно-розшукової діяльності, а саме: форм, меж і обсягів надання слідчому непроцесуальної інформації, а також використання такої інформації як доказу у кримінальному процесі. Крім цього, кримінально-процесуальним законодавством залишається невизначеним повний перелік інформації, яка захищена законом і стосується кримінального судочинства. У зв'язку з цим КПК України потребує доповнення таких видів інформації, що становлять захищену законом таємницю, як: військова таємниця; службова таємниця; лікарська таємниця; таємниця досудового слідства; таємниця особистого життя; комерційна таємниця.

Сьогодні у Верховній Раді перебуває на вивченні й обговоренні низка законопроектів, зокрема закони «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про контррозвідувальну діяльність», у яких пропонується запровадити обов'язкове письмове повідомлення осіб, щодо яких здійснювалися оперативно-розшукові заходи, пов'язані з обмеженням їх конституційних прав; «Про доступ до інформації», в якому пропонується визначити межі та способи реалізації конституційного права на доступ до інформації, у тому числі до засекречених документів, якщо вони були закриті для загального доступу з порушенням законодавства; «Про органи внутрішніх справ»; «Про статус слідчого»; КПК України та інші.

Вирішення цих та інших питань сприятиме уникненню суперечностей, які виникають у вітчизняній юридичній науці та практичній діяльності правоохоронних органів, що значною мірою вплине на поліпшення взаємодії слідчих з оперативними підрозділами при отриманні інформації, що становить захищену законом таємницю, та ефективному вирішенню інших завдань кримінального судочинства.

Бібліографічні посилання

1. Баулін О. В., Карпов Н. С. Процесуальна самостійність і незалежність слідчого та їх правові гарантії : монографія / Баулін О. В., Карпов Н. С. – К., 2001.
2. Белкин Р. С. Курс советской криминалистики : пособие : в 2-х т. / Белкин Р. С. – М., 1978. – Т. 2.
3. Бердичевский Ф. Ю. Взаимодействие органов следствия и дознания как организационная система. Пути совершенствования / Бердичевский Ф. Ю. // Сов. гос. и право. – 1973. – № 12. – С. 106-110.
4. Бедняков Д. И. Непроцесуальная информация и расследование преступлений / Бедняков Д. И. – М., 1991.

5. Гуляев А. П. Следователь в уголовном процессе / Гуляев А. П. – М., 1981.
6. Гурский М. К. Соотношение дознания и предварительного следствия : лекции / Гурский М. К. – Львов, 1965.
7. Гуткин И. М. Органы дознания и предварительного следствия системы МВД и их взаимодействие / Гуткин И. М. – М., 1986.
8. Дубинский А. Я. Исполнение процессуальных решений следователя: правовые и организационные проблемы : монограф. / Дубинский А. Я. – К., 1984.
9. Ищенко А. В., Карпов Н. С. Научное обеспечение практики борьбы с преступностью : учебное пособ. / Ищенко А. В., Карпов Н. С. – К., 1997.
10. Карнеева Л. М. Правовые основы взаимодействия следователя с сотрудниками милиции / Карнеева Л. М. // Соц. законность. – 1981. – № 5. – С. 50-53.
11. Крылов И. Ф., Бастрыкин А. И. Розыск, дознание, следствие : учеб. пособ. / Крылов И. Ф., Бастрыкин А. И. – Ленинград, 1984.
12. Ларин А. М. Процессуальные вопросы соотношения следствия и оперативно-розыскной деятельности органов дознания / Ларин А. М. // Соц. законность. – 1964. – № 7 – С. 14-16.
13. Погорецький М. А. Межі доручень слідчого органу дізнання про проведення оперативно-розшукових заходів / Погорецький М. А. // Право України. – 2000. – № 9. – С. 47-48.
14. Слинько С. В. Сущность, формы и правовые основы взаимодействия следователя с органом дознания : дис. ... канд. юрид. наук / Слинько С. В. – Х., 1991.
15. Сліпченко В. І. Порівняльний аналіз нормативно-правового регулювання інформації з обмеженим доступом в Україні та деяких зарубіжних країнах / Сліпченко В. І. // Порівняльне правознавство: філософські, історико-теоретичні та галузеві аспекти : матеріали II Всеукраїнського круглого столу / Львівський держ. ун-т внутрішніх справ. – Львів, 2010. – С. 420-424.
16. Шумило М. Є. Наукові засади використання оперативно-розшукових матеріалів в доказуванні у кримінальних справах / Шумило М. Є. // Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи : матеріали науково-практ. конф. 18-19 квітня 2002 р. – Х., 2002. – С. 188-191.

Надійшла до редакції 22.03.2012

М.М. Єфімов

викладач

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.985 : 343.343.3

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ СЛІДЧИХ ДІЙ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ РОЗСЛІДУВАННЯ ХУЛІГАНСТВА

Висвітлено деякі аспекти розслідування хуліганства. Розглянуто першочергові слідчі дії, а також діяльність слідчого під час їх проведення при розслідуванні хуліганства.

Ключові слова: хуліганство, тактичні операції, першочергові слідчі дії, слідчі дії.

Освещены некоторые аспекты расследования хулиганства. Рассмотрены первичные следственные действия, а также деятельность следователя во время их проведения при расследовании хулиганства.

Ключевые слова: хулиганство, тактические операции, первичные следственные действия, следственные действия.

The article is devoted illumination of some aspects of the investigation of the hooliganism. The urgent investigating acts are examined, and the activity of the investigator by carry out urgent investigating acts by the investigation of the hooliganism is examined too.

Keywords: *hooliganism, tactical operations, urgent investigating acts, investigating acts.*

Постановка проблеми. Особливості підготовки і проведення окремих слідчих дій посідають важливе місце в методиці розслідування хуліганства. Тому цілком обґрунтованою є пропозиція А.Ф. Волобуєва щодо «виділення в структурі кожної методики розслідування особливостей тактики проведення окремих слідчих дій як її самостійного структурного елемента» [4]. Такий підхід цілком успішно використовується українськими криміналістами, якими підготовлено велику кількість праць з методики розслідування окремих видів злочинів.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Взагалі дослідженням слідчих дій займалися В.П. Бахін, Р.С. Белкін, І.О. Возгрін, А.Ф. Волобуєв, А.В. Іщенко, О.М. Колесніченко, В.С. Кузьмічов, В.К. Лисиченко, Л.М. Лобойко, М.В. Салтевський, К.О. Чаплинський, В.Ю. Шепітько, М.П. Яблокова та інші науковці. Різні слідчі дії під час розслідування хуліганства розглядали Л.Ш. Берекашвілі, М.С. Бушкевич, Ю.А. Віленський, В.П. Власов, Л.Д. Гаухман, В.І. Захаревський, А.О. Крикунов, М.І. Порубов та інші. Наше дослідження є комплексним підходом до визначення слідчих дій на початковому етапі розслідування хуліганства на основі дослідження різних думок науковців та емпіричного матеріалу. Адже в провадженні деяких слідчих дій відбулися зміни, зумовлені соціальними, політичними та економічними факторами.

Метою статті є дослідження слідчих дій, що проводяться на початковому етапі розслідування хуліганства, а також визначення діяльності слідчого щодо їх провадження.

Для вирішення зазначеної мети автором поставлені такі завдання:

- 1) дослідивши підходи до визначення початкових слідчих дій на основі думок науковців та емпіричних матеріалів, виділити відповідні слідчі дії на початковому етапі розслідування хуліганства;
- 2) визначити особливості діяльності слідчого стосовно проведення початкових слідчих дій при розслідуванні хуліганства.

Виклад основного матеріалу. Характер і послідовність початкових слідчих дій у справах про хуліганство, як вірно зазначає М.І. Ніколайчик, багато в чому залежить від правильної оцінки слідчої ситуації, що склалася на момент розслідування [11, с. 5]. Але хоча варіативність можливих напрямків поведінки при розслідуванні хуліганства і має місце, з'ясування та структуризація переліку можливих слідчих дій на початковому етапі розслідування дає змогу покращити діяльність роботи слідчого при розслідуванні злочинів будь-якої категорії.

Кожен науковець, розглядаючи початковий етап розслідування ху-

ліганства, виділяв певні слідчі дії, що повинні проводитись під час нього. Так, А.О. Крикунов у своїй лекції зазначав, що серед початкових слідчих дій при розслідуванні хуліганства можна виокремити такі: затримання підозрюваного, особистий обшук підозрюваного, огляд місця події, освідування, допит потерпілого, допит підозрюваного, допит свідків [5, с. 17-30]. У свою чергу, М.І. Ніколайчик називав: огляд місця події, затримання підозрюваного, обшук, освідування, допит потерпілого [11, с. 5-15]. А В.П. Власов у це й перелік виносив: затримання та особистий обшук підозрюваного, огляд місця події, огляд і вилучення предметів, освідування потерпілого, обшук, допит потерпілих та свідків [2, с. 121-130].

Вивченням кримінальних справ, порушених за ст. 296 КК України, нами було встановлено, що на початковому етапі розслідування хуліганства зазвичай проводяться такі слідчі дії: огляд місця події – у 53% випадків, освідування – 84%, допит потерпілих та свідків – 100%, допит підозрюваного – 100%, обшук – 16%. Проаналізувавши думки науковців та емпіричну базу, нами було вирішено з числа слідчих дій, що можуть бути проведені як першочергові при розслідуванні справ про хуліганство, вказати такі: огляд місця події; освідування; обшук; допит потерпілого та свідків.

Охарактеризуємо ці слідчі дії докладніше. Слідчий огляд, як зазначає ряд авторів, – «це слідча дія, яка полягає у безпосередньому сприйнятті об'єкта з метою виявлення слідів та інших речових доказів, з'ясування обставин події, а також обставин, що мають значення у справі» [6, с. 217]. Не торкаючись загальних питань тактики проведення слідчого огляду, оскільки вони достатньо висвітлені у криміналістичній літературі, розглянемо їх особливості за злочинами, кваліфікованими відповідно до ст. 296 КК України. На думку працівників правоохоронних органів, огляд місця події не є важливою слідчою дією при розслідуванні хуліганства. Так, проанкетовані працівники слідчих підрозділів визначили огляд як найбільш ефективну слідчу дію при розслідуванні злочинів, кваліфікованих за ст. 296 КК України лише у 23% випадків.

Це підтверджує і вивчення кримінальних справ, з яких можна дійти висновку, що під час розслідування хуліганства слідчі огляди, хоча і проводились у 53% випадків, але здебільшого мали поверхневий характер. Та саме при проведенні даної слідчої дії слідчий безпосередньо сприймає об'єкти з метою виявлення слідів злочину та з'ясування обставин події, що мають значення у справі. Ці дані, на нашу думку, вказують на недостатній рівень використання слідчого огляду для виявлення слідів злочинця.

Огляд місця події, як зазначає А.О. Крикунов, «...набуває особливого значення при розслідуванні хуліганських дій, що в будь-якому випадку залишили певні сліди на матеріальних об'єктах: пошкодження телефонів-автоматів, розбиття скла на вікнах та вітринах, глум над пам'ятниками, написання нецензурних написів на парканах та стінах

будівель тощо» [5, с. 20]. До основних завдань огляду місця події слід віднести: вивчення та фіксацію обстановки місця вчинення хуліганства, виявлення, фіксацію та вилучення слідів та предметів, що можуть мати значення для справи, тощо.

Вивченням кримінальних справ, порушених за ст. 296 КК України, встановлено, що під час проведення огляду місця події допускаються помилки у визначенні його меж. Це здебільшого трапляється внаслідок фіксування слідів і обстановки на місці події без їх осмислення, в той час як характер подій й обстановка визначають у кожному конкретному випадку межі території, яка повинна ретельно оглядатися. Через необґрунтоване звуження меж залишаються без огляду ті ділянки місцевості, на яких можуть знаходитися сліди і предмети, які безпосередньо пов'язані з хуліганськими діями. Адже специфіка розслідування хуліганства полягає у тому, що злочинці іноді переміщуються досить значною територією протягом певного проміжку часу.

Щодо дій оперативного працівника при огляді місця події необхідно зазначити, що він, як вказується у криміналістичній літературі, «...знайомиться із загальною обстановкою місця події, організовує застосування службово-пошукового собаки і переслідування злочинця, здійснює обстеження прилеглої території, разом з дільничним інспектором здійснює подвірно-поквартирний обхід домоволодінь у районі місця події, виявляє та опитує осіб, які можуть дати показання про значущі для справи факти. При необхідності він організовує прочісування місцевості для пошуку злочинців, що переховуються, знарядь злочину, залишених злочинцем предметів, схованок викрадених речей; проводить невідкладні оперативно-розшукові заходи щодо виявлення і затримання причетних до злочину осіб та інформує слідчого про встановлені фактичні дані» [10, с. 55].

Констатуючи вищезазначене, зауважимо, що огляд під час розслідування хуліганства є першочерговою слідчою дією. Його своєчасне і ретельне проведення забезпечує розслідування великою кількістю доказової інформації.

Переходячи до розгляду освідування як першочергової слідчої дії при розслідуванні хуліганства, необхідно зазначити, що вона проводилась у 84% вивчених кримінальних справ, за якими злочинець був затриманий на місці вчинення суспільно небезпечного діяння. Крім того, освідуванню підлягали і потерпілі (67%), адже в ході вчинення хуліганських дій часто мають місце випадки заподіяння тілесних ушкоджень.

Тут доречно звернутися до роботи С.О. Сафронова, який зазначав, що «...під час розслідування кримінальних справ про тілесні ушкодження завжди рекомендується проводити освідування підозрюваного, потерпілого і, в окремих випадках, свідків-очевидців. Це пояснюється тим, що в процесі розслідування імовірність необхідності встановлення факту бійки, необхідної оборони для даної категорії справ є великою» [13, с. 14]. Наведені С.О. Сафроновим моменти тісно переплітають-

ся з розслідуванням справ по факту вчинення хуліганства. Адже ознаки слідів на тілі з часом змінюються, може мати місце самоушкодження підозрюваного, в деяких випадках неможливо встановити, хто з задіяних осіб є хуліганом – ці фактори вказують на необхідність термінового проведення освідування на початковому етапі розслідування хуліганства.

Так, 20 жовтня 2008 р. близько першої години ночі гр. Б., перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, у приміщенні ресторану «Берізка», що в м. Карлівка, грубо порушуючи громадський порядок з мотивів явної неповаги до суспільства, умисно, із хуліганських спонукань, діючи з особливою зухвалістю, став ображати брутальною, нецензурною лайкою гр. М., а потім наніс останньому декілька ударів руками в область тулуба та голови. Гр. М. спробував захищатися, але правопорушник продовжував наносити тілесні ушкодження [7]. В даному випадку необхідно в найкоротші строки провести освідування для збереження доказової інформації.

Однією з особливостей проведення освідування є те, що це одна з тих слідчих дій, які проводяться за допомогою спеціаліста, регламентована вона в ст. 193 КПК України. Саме тому для участі в освідуванні доцільно запросити лікаря. Освідування допомагає вирішити питання про необхідність призначення судово-медичної експертизи. Як вже зазначалось, одночасно з освідуванням доцільно провести огляд одягу та взуття підозрюваних, тому що на них іноді залишаються плями крові, сліди бруду, сліди знарядь, які застосовувались хуліганом при скоєнні злочину. Лікар-спеціаліст, про що зазначають В.В. Войченко, М.Д. Мішалов, К.М. Пантелєєв, надає допомогу у виявленні, закріпленні та вилученні доказів, звертає увагу слідчого на обставини, пов'язані з виявленням, закріпленням та вилученням доказів, дає пояснення з приводу виконуваних ним дій [3, с. 51].

У справах про хуліганство потерпілий, як доречно підкреслюють В.С. Бурданова та В.М. Биков, також залучається до огляду речових доказів: власного одягу і одягу, що належить обвинуваченому, предметів, пошкоджених під час події. Це дозволяє перевірити його показання, а також показання обвинуваченого та інших осіб, що стосуються справи. На думку зазначених авторів, таке рішення приймається у випадках, коли показання потерпілого неточно відображають подію [1, с. 66]. Ми не можемо погодитись з даним твердженням, бо, на нашу думку, освідування потерпілого проводити слід у будь-якому випадку.

Освідування не рекомендується відкладати, тому що багато слідів у вигляді подряпин, синців можуть зникнути. При розслідуванні справ про хуліганство освідуванню можуть підлягати як підозрюваний, так і потерпілі.

Освідування проводиться після порушення кримінальної справи судово-медичним експертом з метою знайдення крововиливів, порізів, подряпин та інших ушкоджень, виявлення особливих прикмет-татувань, шрамів тощо.

Значення обшуків у розслідуванні хуліганства зумовлене тим, що нерідко їх результати містять початкові відомості, які доводять причетність осіб до хуліганських дій і можуть бути основою висунення криміналістичних версій та планування розкриття злочинів. Крім того, усі виявлені під час обшуку матеріальні сліди злочину можна порівняти з інформацією, яка отримана під час проведення слідчих оглядів. Взагалі обшук, як доречно зазначає К.О. Чаплинський, – це слідча дія, змістом якої є примусове обстеження приміщень і споруд, ділянок місцевості, окремих громадян з метою відшукування і вилучення предметів, що мають значення для справи, а також виявлення розшукуваних осіб [14, с. 71].

За кримінальними справами, кваліфікованими за ст. 296 КК України, може виникати потреба у проведенні обшуку за місцем проживання підозрюваного. Вони проводяться відразу після затримання підозрюваного, що дозволяє виявити і вилучити знаряддя злочину, речі і цінності, здобуті злочинним шляхом, та інші предмети і документи, які мають значення для справи.

Вивченням кримінальних справ нами встановлено, що серед загальної кількості кримінальних справ обшук за місцем мешкання підозрюваного проводився лише у 9% випадків. У свою чергу, опитуванням працівників слідчих підрозділів було з'ясовано, що обшук проводився у 14% випадків.

На думку В.А. Кузьміна, достатність підстав для провадження обшуку визначається внутрішнім переконанням слідчого і судді, яке формується на підставі закону, життєвого і професіонального досвіду [9, с. 44]. Таким чином, рішення про проведення обшуку в усіх випадках має ґрунтуватися на матеріалах справи та оцінці їх слідчим в усій сукупності.

Своєчасні і ретельні обшуки у квартирі хулігана, на його робочому місці мають велике значення для доведення даного кримінального прояву і встановлення інших, не відомих слідству фактів суспільно небезпечних діянь особи, яка обшукується. Вивченням кримінальних справ, порушених за ст. 296 КК, було встановлено, що у 7% випадків у результаті обшуку, крім предметів, що відшукувались, виявлялись докази, що свідчили про участь підозрюваного у вчиненні інших, не розкритих злочинів.

Розглядаючи допит потерпілого та свідків при розслідуванні кримінальних справ, порушених за ст. 296 КК України, одразу слід зазначити, що взагалі допит є найбільш розповсюдженою слідчою дією, за допомогою якої збирається інформація при розслідуванні кримінальної справи. У той же час допит – одна з найскладніших слідчих дій, адже для її успішного проведення і отримання позитивних результатів слідчі повинні знати закони мислення, вміти застосовувати логічні методи і прийоми, психологічні та тактичні прийоми допиту, що розроблені у криміналістиці.

Взагалі, допит можна визначити, за М.О. Янковим, як «...регламентований кримінально-процесуальним законом процес специфічної вербальної взаємодії з допитуваним, під час якої слідчий (діз-

навач, прокурор, суддя), використовуючи законні практичні прийоми і методи психологічного впливу, отримує від допитуваного і фіксує у протоколі усну інформацію про відомі йому обставини, що мають значення для розслідування злочину» [15, с. 190].

Під час допиту бажано встановити зі свідком психологічний контакт. Після цього йому пропонують розповісти про все, що йому відомо по справі. Свідок у вигляді вільної розповіді розповідає все, що йому відомо. Найчастіше вільна розповідь, як вказує О. Олійник, «...не дає вичерпної інформації. Адже свідок може не надавати значення яким-небудь відомим йому обставинам, вважаючи їх неістотними для слідства, а тому не згадує про них. Іноді свідок не вміє точно сформулювати думку, забуває щось тощо. При цьому застосовують такий тактичний прийом, як допит у формі запитань» [12, с. 31]. І дійсно, при розслідуванні хуліганства не всі свідки розуміють важливість тих чи інших обставин для розслідування.

Так, 4 березня 2011 р. близько 15.30 в смт. Солоне Дніпропетровської області на подвір'ї одного з приватних будинків гр. К. вчинив хуліганські дії стосовно гр. Б. нанесенням тілесних ушкоджень, нацькуванням собаки та іншими діями. Гр. В., який був свідком у даному діянні, під час проведення допиту не вказував, що підозрюваний голосно нецензурно висловлювався, чим перешкоджав нормальному відпочинку матері з малою дитиною на сусідньому подвір'ї. Також він не згадав про те, що підозрюваний був у нетверезому стані, що здалося йому звичною обставиною, яка не потребує уточнення [8]. Саме тому постановка запитань свідку після вільної розповіді є просто необхідною.

Після вільної розповіді слідчий повинен поставити особі запитання по суті справи. Необхідно уважно стежити за психологічним станом свідка, за його поведінкою. Також у процесі допиту свідка важливо встановити, яка була поведінка потерпілого чи потерпілих, а конкретно – чи не спровокували вони хуліганські дії своєю поведінкою.

Вивченням кримінальних справ, порушених за ст. 296 КК України, з'ясовано, що допит свідків та потерпілих був спрямований на з'ясування: події злочину, обставин злочину, характеру дій злочинців – у 100% випадків; причин та умов, що сприяли вчиненню злочину – 19%; відомостей про минулі взаємини з підозрюваним (обвинуваченим) – 42%.

Визначені дані вказують на те, що при розслідуванні усього масиву досліджуваних справ слідчі з'ясовують подію злочину, обставини злочину, характер дій злочинців. Та одразу зазначимо, що виявленню причин та умов, котрі сприяли вчиненню злочинів, слідчими приділяється увага в одному випадку з п'яти. По-перше, це суперечить вимогам ст. 23 КПК України, а по-друге, з огляду на визначену віктимність особи, це може перешкоджати розслідуванню злочину.

Проведеним анкетуванням працівників слідчих підрозділів встановлено, що допити потерпілих від злочинів, передбачених ст. 296 КК України, визначені як джерело, з якого найчастіше отримується інформація для висунування версій щодо особистості злочинця та проведення слідчих

дій у 27% випадків. Окрім того, допит потерпілих та представника потерпілої сторони визначався найбільш ефективною слідчою дією під час розслідування 64% слідчих.

У свою чергу, допит свідків визначався 63% проанкетованих слідчих як найбільш ефективна слідча дія під час розслідування. Вона у 52% випадків визначалася джерелом інформації для висування версій щодо особистості злочинця та проведення слідчих дій.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що до початкових слідчих дій під час розслідування хуліганства необхідно віднести огляд, освідування, обшук та допит потерпілих та свідків. Для визначення послідовності проведення огляду необхідно враховувати слідчу ситуацію, що склалася, і використовувати наявну інформацію про вчинений злочин, визначаючи найбільш ймовірні місця знаходження слідів. Освідування є обов'язковою слідчою дією під час розслідування хуліганства, бо наявність слідів на учасниках злочину допомагає перевірити показання потерпілого та встановити картину злочину, особливо в тих випадках, коли виникають сумніви в правдивості показань потерпілого.

Обшук при розслідуванні хуліганства дає змогу виявити матеріальні докази, які в подальшому можуть стати основою для пред'явлення обвинувачення підозрюваній особі. Використання різних тактичних прийомів при проведенні обшуку дозволяє підвищити його ефективність. Допит свідків та потерпілих під час розслідування хуліганства має центральне значення на початковому етапі розслідування як найбільш інформаційно наповнена слідча дія, за допомогою якої визначаються напрямки подальшого розслідування справи.

Бібліографічні посилання

1. Бурданова В. С., Быков В. М. Виктимологические аспекты криминалистики: учеб. пособ. / Бурданова В. С., Быков В. М. – Ташкент, 1981.
2. Власов В. П. Расследование хулиганства / Власов В. П. // Вопросы борьбы с преступностью. – Вып. 5. – М., 1967.
3. Войченко В. В. Судово-медична експертиза живих осіб та трупів у кримінальних справах: навчально-практ. посіб. / В. В. Войченко, М. Д. Мішалов, К. М. Пантелеев, А. Г. Шиян. – Д., 2008.
4. Волобуєв А. Ф. Проблеми методики розслідування розкрадань майна в сфері підприємництва / Волобуєв А. Ф. – Режим доступу : http://www.pravo.vuzlib.net/book_z1295_page_20.html.
5. Крикунов А. О. Расследование хулиганства : лекция / Крикунов А. О. – К., 1978.
6. Криміналістика : підручник / за ред. В. Ю. Шепітька. – К., 2001.
7. Кримінальна справа № 1-33/08. – Архів Карлівського районного суду Полтавської області, 2008 рік.
8. Кримінальна справа № 1-91/11 – Архів Солонянського районного суду Дніпропетровської області, 2011 р.
9. Кузьмин В. А. Досмотр и обыск: основания и порядок проведения, права граждан, порядок обжалования / Кузьмин В. А. // Сам себе адвокат. – Вып. № 32. – М., 2007.
10. Макаренко Є. І., Негодченко О. В., Тertiшник В. М. Огляд місця події: навч. посібник / Макаренко Є. І., Негодченко О. В., Тertiшник В. М. – Д., 2001.
11. Николайчик Н. И. Методика расследования хулиганства : лекция / Николай-

чик Н. И. – Минск, 1985.

12. Олійник О. Допит свідка і потерпілого / Олійник О. // Віче. – 2009. – № 21. – С. 30-33.

13. Сафронов С. О. Методика розслідування умисного заподіяння тяжкого і середньої тяжкості тілесних ушкоджень : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Сафронов С. О. – К., 1999.

14. Чаплинський К. О. Тактика проведення окремих слідчих дій : монографія / Чаплинський К. О. – Д., 2006.

15. Янковий М. О. Генезис поняття та сутність допиту / Янковий М. О. // Науковий вісник Київського нац. ун-ту внутр. справ. – 2007. – № 5. – С. 185-187.

Надійшла до редакції 03.05.2012

А.В. Іваниця

ад'юнкТ

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.98

СТРУКТУРА КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ВБИВСТВ ЧЕРЕЗ НЕОБЕРЕЖНІСТЬ

Розглянуто сучасний стан криміналістичної характеристики вбивств через необережність та визначення її елементів.

Ключові слова: вбивство через необережність, структура криміналістичної характеристики.

Рассмотрено современное состояние криминалистической характеристики убийств по неосторожности и определение ее элементов.

Ключевые слова: убийство по неосторожности, структура криминалистической характеристики.

In this article the current state of forensic characteristics of murders through negligence and determination of its elements.

Keywords: murder by negligence, the structure of forensic data.

Постановка проблеми. Аналіз наукових джерел з проблем методики розслідування вбивств взагалі свідчить, що у сучасній юридичній науці криміналістична характеристика їхнього різновиду, а саме вбивств через необережність, розроблена недостатньо, автори зупиняються тільки на окремих її ознаках. Це призвело до того, що в окремих монографічних виданнях (не говорячи вже про навчальні посібники) криміналістична характеристика вбивств через необережність стала розглядатися авторами схематично, ґрунтуватися на недостатній емпіричній базі [17, с. 91–100].

При цьому елементний склад криміналістичної характеристики зазначеної категорії злочину повинна відповідати структурі механізму злочинної діяльності, що досліджується, включаючи сукупність типових відомостей про елементи такого механізму.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. У теорії криміналістики ще й дотепер залишаються не роз-

робленими важливі положення, що стосуються структурних елементів злочину, передбаченого ст. 119 КК України. У цьому зв'язку вкрай необхідним є формування й удосконалення криміналістичної характеристики вбивств досліджуваної категорії на базі думок науковців щодо загальної структури криміналістичної характеристики злочинів, а також криміналістичної характеристики умисних вбивств. Вони певним чином висвітлені у працях таких науковців, як Р.С. Белкін, В.М. Биков, І.О. Возгрін, І.Ф. Герасимов, В.Ф. Єрмолович, В.О. Коновалова, О.Н. Колесниченко, О.С. Саїнчин, В.Л. Синчук, В.Г. Танасевич, В.Ю. Шепітько.

Метою статті є визначення елементного складу зазначеної категорії злочинів, яка зумовлена нагальною потребою аналізу криміналістичної характеристики зазначеної категорії злочинів та з урахуванням їх специфіки.

Виклад основного матеріалу. Перед дослідженням безпосередньо структури криміналістичної характеристики вбивств через небережність, треба з'ясувати правову природу самої категорії «криміналістична характеристика злочинів» із визначенням її структури та особливостей елементів діяння, які містять ознаки, передбачені ст. 119 КК України.

Будучи чітко структурованою, криміналістична характеристика злочину, як модель описово-статистичного характеру, містить певні елементи, проте наукові погляди щодо конкретних складових зазначеної структури дещо різняться.

Узагальнивши думки вчених-криміналістів щодо структури криміналістичної характеристики, можна назвати такі її елементи: предмет злочинного посягання, спосіб вчинення і приховування злочину, дані про місце, час та обстановку вчиненого злочину, «слідова картина», відомості про особу злочинця й особу потерпілого.

Так, М.П. Яблоков вважає, що основні риси криміналістичної характеристики найбільш яскраво проявляються у безпосередньому предметі злочинного посягання, способі, механізмі, обстановці їх вчинення, типологічних рисах особи злочинців та злочинної групи, іноді й в особливостях злочинних наслідків [1, с. 564]. Він також підкреслював, що криміналістична характеристика є динамічною системою відповідних взаємозалежних загальних та індивідуальних ознак злочину, які найяскравіше проявляються у способі й механізмі злочинного діяння, обстановці його вчинення й в окремих рисах особистості – його суб'єкта, дані якої мають важливе значення для розробки методів розслідування [2, с. 68].

М.К. Камінський запропонував структуру, яка складається з мотиву, мети, задач, результатів, об'єктів діяльності, дій та операцій. На цій основі, на його думку, можна створити структуру будь-якого виду кримінальної діяльності [3, с. 4–9].

Проте більша частина авторів включають до складу криміналістичної характеристики злочинів спосіб готування до злочину, спосіб вчинення злочину, обстановку вчинення злочину (в яку включають місце, час), типову слідову картину, спосіб приховування злочину, особу злочинця та особу потерпілого [4, с. 130–131].

При цьому, як вказує Селіванов М.О., більшість криміналістів називають у числі найважливіших її структурних елементів: а) спосіб вчинення злочину; б) механізм утворення доказів у широкому розумінні слова. Головний акцент робиться на вивченні саме способу вчинення злочину. Аналіз позицій науковців щодо цього показує, що вони різняться між собою, в основному, за двома показниками – за змістом та обсягом [5, с. 92]. Окрім цього, автор також наголошує, що криміналістична характеристика являє собою систему сприятливих розслідуванню даних про злочин і пов'язані із ним обставини, що виражають її зміст і сутність [6, с. 61].

В якості самостійних елементів криміналістичної характеристики О. Н. Колесниченко виділяє характеристику способів учинення злочинів даного виду, різновидів слідів, що залишаються, і можливих шляхів установлення злочинця, а також характеристику способів приховування злочинів, типові ознаки приховування злочинів та їхню роль у встановленні злочину і злочинця [7, с. 20]. Запропоновані вченим елементи цього поняття можуть бути доповнені способом підготовки як самостійним елементом характеристики, що містить комплекс важливих відомостей про підготовку до вчинення злочину та його характерні сліди.

Р. С. Белкін зазначає, що криміналістична характеристика окремого виду злочинів має містити в собі характеристику типової вихідної інформації, систему даних про способи вчинення і приховування цього виду злочинів і типових наслідків їхнього застосування, характеристику особи типового злочинця, типових мотивів і цілей злочину, особи потерпілого, деяких обставин вчинення злочинів (часу, місця, обстановки) [8, с. 25–26].

Неодноразово здійснювались спроби узагальнити думки з цього питання, висловлені у криміналістичній літературі. Зокрема М.В. Салтевський, розглянувши всі елементи, дійшов висновку про те, що більшість авторів виділяють шість основних її елементів: предмет злочинного посягання, спосіб вчинення злочину, слідову картину, обстановку вчинення злочину, особу злочинця та потерпілого.

Таким чином, наведена структура криміналістичної характеристики є традиційною і апробованою в науці та практиці, її, на наш погляд, можна визнати оптимальною, оскільки в ній завжди простежується зв'язок між наведеними елементами, а інформація щодо кожного з них викладається у виокремленому вигляді. Тому відомості щодо криміналістичної характеристики завжди враховуються при висвітленні питань з організації і планування розслідування, насамперед при визначенні типових версій, або, навпаки, якщо типові версії і позначаються, то без посилань на відповідні дані, які відображені у криміналістичній характеристиці.

Щодо конкретних злочинів, то тут погляди на елементи криміналістичної характеристики є іноді зовсім протилежними, особливо що стосується відокремлення в якості самостійних елементів таких структурних складових, як мотив, знаряддя, спосіб приховування тощо.

Так, досліджуючи криміналістичну характеристику умисних

вбивств, В.Ю. Шепітько виділяє такі її елементи: спосіб вчинення; спосіб приховування; місце, час та обстановка; «слідова картина»; особа злочинця; особа потерпілого [9, с. 728]. До зазначених елементів криміналістичної характеристики умисних вбивств В.Л. Синчук також додає знаряддя вбивства і сліди його застосування та спосіб приготування [10, с. 20].

А.О. Антошук при аналізі криміналістичної характеристики вбивства матір'ю своєї новонародженої дитини називає такі її складові: предмет безпосереднього замаху (новонародженість, живонародженість); спосіб скоєння злочину; слідова картина; обстановка скоєння злочину; обставини виявлення трупа новонародженої дитини (відомості про обставини скоєння злочину); особа злочинця (обставини, які характеризують особу злочинця і мотиви злочину) [11, с. 432].

М.В. Костенко, стосовно вбивств на замовлення, зауважує на таких найтиповіших елементах криміналістичної характеристики, що охоплюють відомості: про спосіб учинення і приховування злочину; обстановку вбивства на замовлення (місце, час, умови); знаряддя й засоби злочину; механізм слідоутворення; особу потерпілого; особу злочинця (замовника, виконавця, якщо є – посередника) [12, с. 8].

Далі перейдемо до аналізу емпіричної бази щодо загальної побудови структури криміналістичної характеристики злочинів та думок вчених, які досліджували окремі проблеми розслідування умисних вбивств.

При цьому структура криміналістичної характеристики злочину, передбачена ст. 119 КК України, повинна відповідати структурі механізму злочинної діяльності, що аналізується, включаючи сукупність типових відомостей про елементи такого механізму. На думку М.В. Салтевського, інформативними слід визнавати шість елементів криміналістичної характеристики: предмет злочину, спосіб, типові сліди, обстановка вчинення, особа злочинця та жертви [13, с. 447–449].

У криміналістичній характеристиці такий елемент, як особа злочинця тісно пов'язаний із кримінально-правовим елементом складом злочину як його суб'єкт. За загальним правилом суб'єктом вбивства через необережність виступає фізична особа, яка досягла 14 років, є осудною. Але незважаючи на те, що суб'єкт необережного вбивства є загальним, з точки зору його криміналістичної характеристики, він має індивідуальні ознаки та особливості, які зумовлені специфікою його злочинної поведінки, а саме – певний освітній, професійний, віковий, культурний рівень, психоемоційний стан, рівень маргінальності тощо.

Щодо способу вчинення та приховування злочину, то для розкриття та розслідування даних злочинів ці ознаки набувають важливого значення та нерідко є ключовими у виявленні та викритті винного. При цьому слід наголосити, що вбивство, вчинене з необережності, характеризується інформативними відомостями про спосіб вчинення злочину і меншою мірою – про спосіб їх приховування, в той час як навмисне вбивство характеризується багатою палітрою ознак про спосіб готування, вчинення чи приховування вбивства. Спосіб готування та спосіб приховування злочину, як пра-

вило, не властиві необережним видам вбивств.

Окремо слід зупинитися на такому дискусійному серед науковців елементі криміналістичної характеристики, як сліди вчинення злочину, або слідова картина. Стосовно їх включення до структури такої характеристики вчені висловлюють різні позиції, зокрема стримані [14, с. 58–66]. Проте ми цілком підтримуємо точку зору В.О. Коновалової, яка зазначає, що у справах про вбивства, *і необережні вбивства у тому числі (курсив наш. – А.І.)*, обставини розслідування злочинів, які вчинено в умовах неочевидності, переконують у тому, що не спосіб, який відсутній на період виявлення того чи іншого злочину, а саме комплекс слідів або навіть один слід дають ключ до розслідування [15, с. 26].

Слушно зазначає В.Л. Синчук, що на кожний з різновидів слідів — матеріальні чи ідеальні — впливають різні, навіть діаметрально протилежні, обставини. Для перших характерне обмеження джерел походження інформації, для других — їх варіаційність. Дійсно, джерелом походження інформації щодо матеріальних слідів є передусім протокол огляду місця події, тобто саме з нього черпається інформація, яка і становить основу категорії «слідова картина» (принаймні, один з її аспектів). У тих випадках, коли протокол зазначеної слідчої дії складено неповно або необхідні сліди не виявлено чи вони відсутні на місці події взагалі, то й це єдине джерело інформації втрачає свою значущість, тобто з нього неможливо отримати необхідну інформацію і здійснити первісне накопичення емпіричного матеріалу [16, с. 54–55].

Також для розкриття вбивств через необережність велике значення має обстановка вчинення вказаного злочину, адже вона включає в себе не тільки ознаки особи злочинця, причини, які спонукали його вчинити злочин, але і об'єднує всі інші елементи механізму вчинення злочину, які потягли зміни у навколишньому середовищі. Саме при характеристиці таких злочинів доводиться зазначати, що на поведінку винних суттєво впливає саме обстановка вчинення злочину, які нерідко не передбачають взагалі жодних кримінальних наслідків своєї поведінки.

Обстановка вчинення злочину, як елемент криміналістичної характеристики, є зовнішнім матеріальним середовищем. У межах обстановки розвивається механізм вчинення необережного вбивства. Водночас таке середовище трансформується у кримінальне. Адже свідчить про місце, час вчинення злочину, взаєморозташування предметів на місці події, тобто конкретні умови. Як форма взаємозв'язку фізичного та соціального середовища, обстановка місця вчинення злочину формує об'єктивні закономірності розвитку механізму його вчинення та настання небезпечних наслідків. Але не можна виключати і умови відмови особи від злочину, припинення нею протиправного діяння.

Щодо предмета злочинного посягання та особи потерпілого, то, на нашу думку, включати їх до структури криміналістичної характеристики є недоцільним. Тому що предмет злочинного посягання являє собою такий предмет (об'єкт, річ навколишнього світу), на який впливає злочи-

нець з метою досягнення результату своєї діяльності. При дослідженні вказаної категорії злочину предмет посягання відсутній. Також при дослідженні криміналістичної характеристики вбивства через необережність відсутній такий структурний елемент як особа потерпілого тому, що при дослідженні зазначеного елемента відсутній зв'язок між особливостями особи потерпілого і особи злочинця, не простежується відома вибірковість з боку злочинця.

Висновки. З урахуванням вищенаведеного, а також позиції про те, що структура криміналістичної характеристики вбивств з необережності повинна включати ті елементи, які включають у себе блоки типових відомостей щодо різноманітних аспектів механізму вчиненого злочину, доцільно до такої структури відносити такі елементи:

- особа злочинця;
- спосіб вчинення та приховування злочину, знаряддя та інструменти вчинення злочину;
- сліди злочину;
- обстановка злочину (час, місце).

Саме у такому системному вигляді криміналістична характеристика вбивств з необережності відповідає інформаційному підходу до її формування, а також дозволяє криміналістичній методиці виконати свою службову функцію – допомогти слідчому рекомендаціями з розкриття та розслідування таких злочинів.

При цьому ми переконані, що така структура є найбільш інформативною стосовно ознак даного виду злочинів. Не можна ігнорувати і наявність взаємозв'язку, взаємозалежності та взаємозумовленості між цими елементами, які, у свою чергу, сприяють висуненню слідчим типових слідчих версій щодо події в цілому та її окремих елементів.

Криміналістична характеристика необережних вбивств, як системне утворення, передбачає необхідність розташування її елементів у певній ієрархічній послідовності, яке може змінюватися залежно від підстав побудови цієї системи. На нашу думку, можна запропонувати такі критерії формування системи елементів криміналістичної характеристики вбивств: а) за рівнем інформативності та ступенем значущості; б) за принципом інформаційного збагачення (накопичення інформації).

За першим критерієм елементи криміналістичної характеристики вбивств можуть бути розташовані у такій ієрархічній послідовності: 1) особа злочинця; 2) спосіб вбивства; 3) обстановка вчинення злочину, 4) «слідові картина». У запропонованому переліку особа вбивці стоїть на першому місці, і це не випадково, оскільки саме навколо цього елемента акумулюються відомості з інших елементів. Більш того, вони підпорядковані цьому елементу. Зазначений підхід є найбільш доцільним при формуванні криміналістичної характеристики як робочого інструментарію слідчого, де інформацію подано у вигляді схем, таблиць, що відображають типові версії стосовно особи злочинця.

За другим критерієм елементи криміналістичної характеристики

вбивств можуть бути розташовані у такій ієрархічній послідовності: 1) спосіб злочину, 2) сліди злочину, 3) обстановка вчинення протиправного діяння, 4) особа злочинця. Залежно від того, яким способом вчинялося протиправне діяння, відповідними будуть і сліди злочину та їх інформативне збагачення, і залежно від цього буде у подальшому формуватися методика розслідування вказаної події.

Подальші розробки можуть бути спрямовані на визначення змісту кожного елемента криміналістичної характеристики вбивств через необережність та кореляційних зв'язків між ними.

Бібліографічні посилання

1. Криміналістика / под ред. Н.П. Яблокова. – М., 1995.
2. Яблоков Н.П. Совершенствование методических основ расследования преступлений / Н.П. Яблоков // Советское государство и право. – 1976. – № 2. – С. 68.
3. Каминский М.К. Компонентный состав преступной деятельности / М.К. Каминский, В.Ю. Толстолуцкий // Криміналістика, криминологія і судові експертизи в світє системно-діяльностного підходу. – Іжевск, 1999.
4. Кустов А.М. Криміналістическая характеристика преступлений и механизм преступления / А.М. Кустов // Воронежские криміналістические чтения : сб. науч. трудов. – Воронеж, 2005. – Вып. 6. – С. 135–145; Салтевський М.В. Криміналістика : навч.-довідк. посібник. – К., 1996.
5. Танасевич В.Г. Теоретические основы методики расследования преступлений / В.Г. Танасевич // Советское государство и право. – 1976. – № 6. – С. 92.
6. Селиванов Н.А. Сущность методики расследования и ее принципы / Н.А. Селиванов // Социалистическая законность. – 1976. – № 5. – С. 61.
7. Колесниченко А.Н. Общие положения методики расследования отдельных видов преступлений : текст лекции / А.Н. Колесниченко. – Х., 1976.
8. Белкин Р.С. Тенденции и перспективы развития криміналістики / Р.С. Белкин // Социалистическая законность. – 1983. – № 1. – С. 25–26.
9. Криміналістика / За ред. В. Ю. Шепітька. — 2-ге вид., переробл. і допов. — К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. — 728 с.
10. Синчук В. Л. Кореляційні залежності між елементами криміналістичної характеристики та їх використання у методиці розслідування вбивств : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / В. Л. Синчук. – Х., 2004.
11. Антощук А.О. Криміналістична характеристика вбивства матір'ю своєї новонародженої дитини // Митна справа. – 2011. – № 2(74). – Ч. 2. – С. 430–433.
12. Костенко М. В. Криміналістична характеристика вбивств на замовлення : автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.09. – Х., 2003.
13. Салтевський М.В. Криміналістика : навч.-довідк. посібник. – К., 2006.
14. Расследование преступлений повышенной общественной опасности : пособие для следователя / Бабаева Э., Гайдук А., Дворкин А. и др./ под науч. ред. Н.А.Селиванова. – М., 1999.
15. Коновалова В.Е. Убийство: искусство расследования / В.Е. Коновалова. – Х., 2001.
16. Синчук В.Л. Кореляційні залежності між елементами криміналістичної характеристики та їх використання у методиці розслідування вбивств : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Василь Людвигович Синчук. – Х., 2004.
17. Советская криміналістика. Методика расследования отдельных видов преступлений / В.К. Лисиченко, В.И. Гончаренко, М.В. Салтевский. – К., 1988.

Надійшла до редакції 14.09.2012

В.В. Ковальов

здобувач

(Харківський національний
університет внутрішніх справ)

УДК 341.45 : 343.7(477)

**МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО У БОРОТБІ
З КРАДІЖКАМИ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ
ТА ПРЕДМЕТІВ АНТИКВАРІАТУ**

Висвітлено питання боротьби правоохоронних органів держав світу з посяганнями на культурні цінності та предмети антикваріату.

Ключові слова: предмети антикваріату, культурні цінності, античні цінності, нелегальний вивіз, Інтерпол.

Освещаются вопросы борьбы правоохранительных органов государств мира с посягательствами на культурные ценности и предметы антиквариата.

Ключевые слова: предметы антиквариата, культурные ценности, античные ценности, нелегальный вывоз, Интерпол.

The article explores the issue of enforcement of the law enforcement world encroachment on cultural property and antiques.

Keywords: antiques, cultural values, ancient values, illegal export, Interpol.

Постановка проблеми. Сьогодні у світі збільшується нелегальний обіг культурних цінностей та предметів антикваріату, пов'язаний із переміщенням їх через державний кордон, існуванням мережі транснаціональної злочинності у сфері обігу культурних цінностей. Це зумовлює необхідність удосконалення міжнародного співробітництва правоохоронних органів, які ведуть боротьбу з посяганнями на культурні цінності та предмети антикваріату. Проблема боротьби із злочинними посяганнями на культурні цінності та предмети антикваріату актуальна для більшості зарубіжних країн.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Дослідженням проблем міжнародного співробітництва у сфері боротьби з крадіжками культурних цінностей займалися такі вчені, як О.М. Бандурка, В.С. Гуславський, А.С. Мацко, І.В. Лешукова, О.В. Павленко, Т.В. Каткова та ін.

Метою статті є висвітлення питання боротьби правоохоронних органів держав світу з крадіжками культурних цінностей, розкриття проблеми та вироблення шляхів її вирішення.

Виклад основного матеріалу. Боротьба з організованою злочинністю, яка займається крадіжками культурних цінностей та предметів антикваріату, сьогодні набула міжнародного характеру та вийшла на національний рівень багатьох країн світу.

Розкрадання культурних цінностей, їх нелегальний вивіз, насамперед із країн з перехідною економікою, контрабандна торгівля творами мистецтва перетворилися у сучасних умовах на високорентабельну дія-

льність міжнародного характеру. Крадіжки художніх та історичних цінностей з музеїв та картинних галерей, із соборів та приватних колекцій стали типовими для нашого часу. У країнах, що розвиваються, розкрадання картин та інших творів мистецтва набуває з кожним роком все більших масштабів. Так, за даними Інтерполу, число таких викрадень у ряді країн сягає до 10% усіх крадіжок за рік [1].

Головна причина масових розкрадань творів мистецтв полягає в тому, що в умовах світової глобалізації твори мистецтва, культурні й історичні цінності стали “твердою валютою”. Їх вартість в умовах інфляції, фінансових потрясінь, економічних спадів та падіння цін на фондових і товарних біржах різко зростає. Світові експерти свідчать, що в середньому за 15-20 років вартість картин художників епохи Ренесансу зросла майже на половину, художників-імпресіоністів – на третину [2].

Кримінальний бізнес щодо посягання на культурні цінності та предмети антикваріату набув свого розвитку наприкінці ХХ ст. Розкрадання античних цінностей стало досить поширеним явищем у Туреччині, Греції, Італії, арабських країнах Середнього Сходу, а також в Ірані. Щоб переконатися у тому, що значна частина цінностей стародавності, що експонується, прибула саме з цих країн, досить завітати до музеїв країн Європи і США. У середині ХХ ст. предмети, знайдені під час розкопок, які здійснювали іноземні археологи (зокрема, у країнах Середнього Сходу), відправлялися у країни, громадянами яких були ці археологи. З часом міжнародне законодавство спрямовувало свої дії на збереження національного культурного надбання і, як наслідок, припинило цю протиправну практику. Іноземним археологам було надано лише право знімати копії, робити фотографії, обмірювання тощо. Відтоді стрімкими темпами бере свій початок контрабанда цінностей. Предмети мистецтва стали активно вивозитися із країн, де вони були знайдені, до країн, де на них спостерігався стабільний попит. Контрабанда культурних цінностей за останні кілька десятиліть почала перетворюватися на справжню професію [3, с. 67-68]. Тож не дивно, що проблема боротьби з посяганням на культурні цінності набуває в даний час міжнародного характеру.

Правоохоронні органи багатьох держав все частіше стикаються не лише з окремими злочинцями, але і з добре організованими транснаціональними злочинними угрупованнями, які спеціалізуються на крадіжках, незаконному ввезенні-вивезенні і нелегальному продажу культурних цінностей. Криміналізація світового антикварного ринку викликана передусім тим, що незаконні операції з культурними цінностями за прибутковістю стоять практично на одному рівні з незаконним обігом зброї і наркотиків. Навіть одинична, така операція у разі успіху приносить злочинцям величезні прибутки, що неминуче стимулює подальший грабіж національної спадщини держав, утрату шедеврів, що мають всесвітньо-історичне значення. Більше того, часто незаконно отриманні фінанси йдуть на фінансування нових злочинів.

Культурні цінності, ставши предметом купівлі-продажу, викорис-

товуються як засіб відмивання «брудних» грошей. Всі ці чинники сприяють злиттю внутрішньої злочинності з міжнародною. За даними Міжнародної організації кримінальної поліції (Інтерпол), тільки у країнах Західної Європи діють більше 40 організованих злочинних угруповань, які складаються з колишніх громадян СРСР-СНД, в основному з прикордонних із західноєвропейськими країнами регіонах (Росії, України, Білорусі, країн Балтії). Важливо зазначити високий професіоналізм членів злочинних угруповань, озброєність, вибірковість посягань. Звичайно простежується ланцюжок: замовник – виконавець – покупець. При цьому через істотні недоліки в законодавстві притягти до відповідальності замовників вкрай складно [4].

Злочинці, які використовують прогалини в законодавстві, ухиляються від кримінальної відповідальності за допомогою різноманітних схем, легалізують незаконно отримані прибутки від продажу культурних цінностей.

Основними чинниками, що знижують ефективність роботи правоохоронних органів по боротьбі з крадіжками культурних цінностей, є такі:

- суперечності та прогалини в нормативній базі;
- неузгодженість дій правоохоронних органів у боротьбі з незаконним обігом культурних цінностей, як наслідок цього – малоефективна діяльність правоохоронних органів щодо виявлення, попередження та розкриття крадіжок культурних цінностей;
- транснаціональний характер цього виду злочину, відсутність належної правової бази, що регулює взаємодію України з іншими державами

Ці принципи включають як загальні, закріплені Статутом ООН, так і спеціальні, що закріплюються в міжнародних конвенціях.

До інституційної основи національного рівня співробітництва слід віднести національні органи, на які покладені обов'язки координації діяльності органів прокуратури, внутрішніх справ, Служби безпеки, Державної податкової служби, Державної митної служби тощо. Окрім того, у структурі МВС перебуває Національне центральне бюро Укрбюро Інтерполу в Україні.

Аналізу діяльності Укрбюро Інтерполу слід приділити окрему увагу, оскільки саме співробітництво правоохоронних служб у межах Інтерполу залишається досить ефективним з огляду на широку кількість учасників даної організації – близько 180 держав. За кількістю держав-членів Інтерпол поступається лише Організації Об'єднаних Націй. Крім того, інформація про конкретні показники діяльності цього підрозділу свідчить про ефективність міжнародного співробітництва у боротьбі зі злочинами у сфері незаконного обігу культурних цінностей. Україна вступила до Інтерполу в 1992 р. на 61-й сесії Генеральної асамблеї Інтерполу. Прийнятою 25 березня 1993 р. Кабінетом Міністрів постановою № 220 було затверджено Положення про Національне центральне бюро Інтерполу в Україні (Укрбюро Інтерполу) [5]. Також, окрім Положення, правову основу діяльності Укрбюро Інтерполу складають Конституція,

інші нормативно-правові акти України щодо боротьби зі злочинністю, міжнародні договори України, Статут Інтерполу тощо.

До основних завдань Укрбюро Інтерполу належить боротьба зі злочинністю, оцінка рівня поширення в Україні злочинності, що має транснаціональний характер, та загрози злочинної діяльності громадянам України за кордоном.

Функції НЦБ Інтерполу в Україні є нормативно закріпленими. Даний підрозділ відповідно до покладених на нього завдань:

- забезпечує обмін офіційною та конфіденційною (оперативно-розшуковою) інформацією у межах Інтерполу та правоохоронних органів України з питань боротьби із злочинністю;

- надсилає до Генерального Секретаріату і Національних центральних бюро держав-членів Інтерполу запити та відомості правоохоронних органів країни, пов'язані із інформацією про злочин і злочинців, розшукуваних осіб, предмети, документи тощо;

- приймає і контролює реалізацію запитів та інформацій Генерального Секретаріату і Національних центральних бюро держав-членів Інтерполу;

- сприяє представникам компетентних органів зарубіжних держав, які прибули в Україну для здійснення оперативно-розшукових та інших заходів, пов'язаних із боротьбою зі злочинністю;

- терміново інформує національні центральні бюро держав-членів Інтерполу про випадки безпосереднього звертання до їхніх компетентних правоохоронних органів країни;

- у разі необхідності подає до Генерального Секретаріату і до НЦБ Інтерполу зведену інформацію про злочини, скоєні іноземними громадянами на території України, а також іноземних громадян, яких затримано в Україні за підозрою у вчиненні злочинів, притягнуто до кримінальної відповідальності або засуджено;

- організовує участь представників України у зустрічах і конференціях, що проводяться Інтерполом;

- складає на підставі інформації, що надходить до правоохоронних органів країни, звіти, передбачені Інтерполом, і надсилає їх до Генерального Секретаріату;

- готує аналітичні огляди, звіти та узагальнення за матеріалами Інтерполу з проблем боротьби із злочинністю;

- формує на підставі інформації, одержаній під час своєї діяльності, банк даних про злочини і злочинців, розшукуваних осіб, предмети і документи та ін. Виконуючи свої функції, Укрбюро взаємодіє з правоохоронними органами, центральними і місцевими органами державної влади України, зокрема, наказом МВС, Генеральної прокуратури, Служби безпеки, Держкомкордону, Державної митної служби, Державної податкової адміністрації України № 3/1/2/5/2/2 від 9 січня 1997 р. затверджено Інструкцію про порядок використання правоохоронними органами можливостей Національного центрального бюро Інтерполу в Україні у попе-

редженні, розкритті та розслідуванні злочинів [6].

Наразі у міжнародному розшуку перебуває 103 предмети мистецтва та антикваріату, викрадених в Україні.

Як приклад міжнародної співпраці можна зазначити, що правоохоронними органами в Німеччині було затримано троє українських громадян, в яких виявлено викрадену 2008 р. з Одеського музею картину італійського художника Мікеланджело Мерізі Да Караваджо «Узяття Христа під варту», вартість якої сягає 100 мільйонів доларів. Представники німецької поліції заарештували чотирьох членів міжнародної групи (три громадянина України і один росіянин), яка займалася крадіжками культурних цінностей. Представниками поліції ФРН в тісній співпраці з правоохоронними органами України були проведені заходи, де за підозрою в співучасті у злочині було затримано ще 20 осіб.

Висновок. На підставі викладеного слід відзначити результативне співробітництво правоохоронних органів України із правоохоронними органами іноземних держав у боротьбі з посяганнями на культурні цінності та предмети антикваріату. Але, на нашу думку, необхідно створити дієвий взаємообмін оперативною інформацією щодо скоєних злочинів у сфері незаконного обігу культурних цінностей та предметів антикваріату, а також консолідувати роботу правоохоронних органів держав світу боротьби з крадіжками даної категорії.

Бібліографічні посилання

1. Усенко О. В. Світові тенденції контрабандних операцій об'єктів культурної спадщини / О. В. Усенко – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/bozk/2007/16text/g16_11.htm.
2. Культурные права и проблемы, связанные с их признанием : сб. очерков, посвященных 50-й годовщине принятия Всеобщей декларации прав человека. – М., 2003.
3. Богуславський М. М. Международна охрана культурных ценностей // Международные отношения. – М., 1979.
4. Як не допустити розкрадання культурних цінностей в період економічної скрути : матеріали круглого столу. – Режим доступу : <http://www.ukrdim.org.ua/2009/03/vss2009ks/>.
5. Положення про НЦБ Інтерполу України, затверджене постановою КМУ від 25.03.93 № 220. – Режим доступу : isro.centrmia.gov.ua.
6. Інструкція про порядок використання правоохоронними органами можливостей НЦБ Інтерполу в Україні у попередженні, розкритті та розслідуванні злочинів : затверджена наказом МВС України, Генеральної прокуратури України, Служби безпеки України, Держкомкордону України, Державної митної служби України, Державної податкової адміністрації України від 9 січня 1997 р. – Режим доступу : № 3/1/2/5/2/2.<http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z0054-97>.

Надійшла до редакції 28.05.2012

І.В. Ковтун
начальник штабу
(ГУМВС України в Дніпропетровській області)

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТАКТИЧНІ ФОРМИ ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ШТАБАМИ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ ЗАПОБІГАННЯ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ

Розглянуто й систематизовано організаційно-тактичні форми інформаційно-аналітичного забезпечення штабами органів внутрішніх справ запобігання кримінальним правопорушенням та з урахуванням положень нового Кримінального процесуального кодексу України запропоновано нормативне закріплення цих форм.

Ключові слова: штаби органів внутрішніх справ, інформаційно-аналітичне забезпечення, організаційно-тактичні форми, запобігання, кримінальне правопорушення.

Рассмотрены и систематизированы организационно-тактические формы информационно-аналитического обеспечения штабами органов внутренних дел предупреждения уголовных правонарушений и с учетом положений нового Уголовного процессуального кодекса Украины предложено нормативное закрепление этих форм.

Ключевые слова: штабы органов внутренних дел, информационно-аналитическое обеспечение, организационно-тактические формы, предупреждение, уголовное правонарушение.

Organizational and tactical forms of informational and analytical supply by internal affairs headquarters of criminal offences prevention are examined and systematized, and regard to provisions of the new Criminal procedural code of Ukraine the author suggests to fix these forms in rules.

Keywords: internal affairs headquarters, informational and analytical supply, Organizational and tactical forms, prevention, criminal offence.

Постановка проблеми. Провідна роль у підвищенні якості й ефективності діяльності правоохоронних органів щодо запобігання та розслідування кримінальних правопорушень належить органам внутрішніх справ, які мають найбільші серед інших правоохоронних структур можливості щодо протидії злочинності й докладають значних зусиль, спрямованих на оздоровлення криміногенної ситуації. У задекларованих МВС України нових умовах роботи, коли основу діяльності ОВС складають профілактика та прогнозування правопорушень, розкриття кримінальних правопорушень по гарячих слідах, важливим фактором збереження та підвищення ефективності діяльності ОВС є врахування під час організаційної діяльності тенденції до подальшого збільшення обсягів інформації про причини окремих кримінальних правопорушень та умови, що сприяють їх вчиненню, про пошук найбільш ефективних форм запобігання їм тощо.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Загальні питання організації інформаційно-аналітичного за-

безпечення запобігання та розслідування кримінальних правопорушень органами внутрішніх справ розглядалися у наукових працях Є. Д. Лук'янчикова [1], Є.М. Яковця [2] та інших авторів. Окремі аспекти організації аналітичної роботи у правоохоронних органах взагалі та органах внутрішніх справ зокрема були досліджені І. В. Арістовою [3], О. М. Бандуркою [4], Р. А. Калюжним [5], Б. А. Кормичем [6], Д. Я. Семир'яновим [7], І. С. Стаценко-Сургучовою [8] та ін. Однак на сьогодні не вироблено єдиного комплексного підходу, зокрема, щодо визначення організаційно-тактичних форм інформаційно-аналітичного забезпечення штабами органів внутрішніх справ запобігання кримінальним правопорушенням.

Мета даної публікації – розгляд і систематизація організаційно-тактичних форм інформаційного забезпечення запобігання кримінальним правопорушенням штабами органів внутрішніх справ.

Виклад основного матеріалу. Насамперед слід зазначити, що відсутність чітких, науково обґрунтованих понять у визначенні функції запобігання кримінальним правопорушенням вимагає певного "пояснення", особливо з огляду на наявність у теорії оперативно-розшукової діяльності робіт, присвячених даній тематиці. Так, одним із засновників теорії оперативно-розшукової діяльності О. Г. Лекарем було досліджено форми попереджувального впливу на кримінальну сферу, розроблено їх класифікацію, що стосується діяльності правоохоронних органів. Загальним для характеристики усіх форм попереджувально-профілактичної функції вчений визначив поняття «запобігання», складовими якого є профілактика (загальна та індивідуальна); попередження злочинів; припинення злочинів [9].

Ще у 1960-х рр. попередження злочинного задуму та підготовчих дій за допомогою негласного апарату оформлювалося рапортом з додаванням до нього перевірного матеріалу та заповнення спеціальної облікової картки, а узагальнені дані за цією позицією щоквартально направлялися до МВС УРСР у вигляді звіту про результати діяльності щодо попередження злочинів. Ця робота не тільки враховувалася, але й заохочувалася, що, відповідно, формувало гуманістичну орієнтацію оперативно-розшукової діяльності. Таким же чином враховувалися й загальнопрофілактичні заходи ОВС, а також діяльність оперативних працівників та дільничних інспекторів щодо здійснення індивідуально-профілактичного впливу. Припинення правопорушення на стадії замаху фіксувалося в обліковій картці на кримінальну справу за формою 1.

На нашу думку, терміни "попередження" та "запобігання" за своїм змістом не є тотожними та мають співвідноситися як приватне до загального. Вочевидь наявна нормативна невизначеність у використанні термінів «запобігання», «попередження», «профілактика», «припинення» на рівні законів України має бути ліквідована.

Стосовно сутності й призначення аналітичної роботи у боротьбі зі злочинністю, а також завдань та функцій штабів ОВС в її здійсненні, ми

дійшли висновку щодо необхідності розмежування повноважень у сфері аналітичної роботи та, відповідно, відокремлення аналітичної підтримки вирішення проблем, що детермінують функціонування ОВС від аналітичного й інформаційного забезпечення запобігання кримінальним правопорушенням. Зазначимо, що таке розмежування запропоноване з метою розгляду та нормативного закріплення статусу аналітичної роботи як складової управлінського впливу керівництва МВС України на підлеглі апарати, з одного боку, та "зворотного зв'язку" функціонального рівня управління з керівництвом – з іншого. За такого підходу, на нашу думку, у повному обсязі проявляється штабна функція, відповідно до якої, обґрунтовуючи власними дослідженнями проекти управлінських рішень, що подаються керівникові, працівники штабних підрозділів мають надати (організувати) інформаційно-аналітичне забезпечення запобігання його підлеглими кримінальним правопорушенням.

На підставі аналізу практики документального забезпечення діяльності штабів щодо аналітичної підтримки запобігання та розслідування кримінальних правопорушень зазначимо, що останні використовують значну кількість документів, проте на сьогодні в умовах інформатизації їх значення саме для аналітичної роботи поступово зменшується. При здійсненні аналітичної роботи працівники використовують переважно інформацію з автоматизованих інформаційно-пошукових систем, а не з журналів, що ведуться у черговій частині. Що стосується стандартних документів у роботі штабів, то вони забезпечують лише передачу інформації по різноманітних каналах передачі інформації, а також закріплюють результати аналітичної роботи для подальшого використання цих документів при прийнятті різноманітних рішень щодо подальшого запобігання та розслідування кримінальних правопорушень.

З метою вирішення завдань аналітичної роботи відповідно до чинних нормативних актів штабні підрозділи здійснюють власні функції у сфері забезпечення запобігання кримінальним правопорушенням у таких організаційно-тактичних формах:

1) забезпечення прийому, реєстрації та реагування на повідомлення про злочини, що вчинені або готуються. Ключову роль в організації цієї роботи, а також взаємодії між працівниками структурних підрозділів покладено на штабні підрозділи, починаючи з реєстрації працівниками чергових частин ОВС заяв і повідомлень громадян, документування кримінальних правопорушень та організації їх розкриття по "гарячих слідах" і закінчуючи організацією роботи комісій з обліково-реєстраційної дисципліни їх головами – начальниками штабів. У зв'язку з прийняттям нового кримінального процесуального законодавства та з метою вдосконалення координації діяльності ОВС з питань належного реагування на кримінальні правопорушення та інші події МВС України актуалізувало питання Єдиного обліку заяв і повідомлень, що надходять до ОВС, а також співвідношення системи Єдиного обліку та Єдиного реєстру досудових розслідувань.

Одним із напрямків діяльності штабу Г(УМВС) є перевірка дотримання працівниками інших структурних підрозділів обліково-реєстраційної дисципліни, яка здійснюється створеними мобільними групами, а також у ході цільових, інспекторських та контрольних перевірок ОВС. При цьому саме працівниками штабів рівня Г(УМВС) виявляється найбільша кількість фактів приховування від обліку заяв громадян кримінального змісту під час безпосереднього звернення останніх до працівників міліції, випадки приховування повідомлень про кримінальні прояви шляхом їх реєстрації в Журналі обліку інформації, яка не містить наявних ознак кримінального правопорушення, та списання їх до справи без прийняття рішення.

Виявлені за результатами перевірок штабом недоліки та порушення доповідаються начальникові Г(УМВС) разом із пропозиціями щодо їх усунення, покращення стану обліково-реєстраційної дисципліни, а також ужиття заходів дисциплінарного впливу до винних посадових осіб ОВС, у тому числі керівників, які не забезпечили належної організації роботи за цим напрямком. Крім цього, за результатами постійного вивчення та аналізу статистичних показників і стану роботи ОВС з реагування та реєстрації заяв і повідомлень про злочини, штабом Г(УМВС) до структурних підрозділів і територіальних ОВС області надсилаються службові телеграми, доповідні записки, вказівки та огляди стану дотримання обліково-реєстраційної дисципліни, в яких розробляються додаткові організаційно-практичні заходи із покращення роботи у зазначеному напрямку, їх виконання постійно контролюється;

2) *перевірка та оцінка стану і результатів запобігання та розслідування кримінальних правопорушень при проведенні комплексного інспектування, контрольної або цільової перевірки ОВС.* На сьогодні одним із найбільш ефективних способів об'єктивного вивчення в ОВС фактичного стану оперативно-службової діяльності та криміногенної ситуації на території обслуговування є комплексні інспектування та контрольні перевірки, проведення яких передбачено відповідним наказом МВС України.

Комплексні інспектування та контрольні перевірки є однією із складових системи впливу на стан криміногенної ситуації в регіонах та організації оперативно-службової діяльності ОВС. Завдяки цьому можна управляти процесом та вносити корективи у професійну діяльність.

У період підготовки для проведення перевірки штабні та структурні підрозділи вивчають та аналізують стан криміногенної ситуації в регіоні, результати роботи ОВС, довідки, інші матеріали (листи, скарги і заяви, довідки інспекторських, контрольних, цільових та інших перевірок, накази, вказівки, рішення колегій тощо) та складають плани-завдання на перевірку.

Штабні підрозділи узагальнюють статистичні матеріали стосовно криміногенної ситуації у регіоні та готують довідку за основними результатами роботи ОВС, складають завдання на перевірку та організують проведення інструктивної наради з членами комісії. Також разом

з керівництвом територіальних ОВС організуються робочі зустрічі з керівниками територіальних підрозділів прокуратури, суду, СБУ, представниками громадськості, трудовими колективами регіону та засобів масової інформації, у ході яких з'ясовується думка щодо діяльності ОВС, його керівників та рівень їх взаємодії.

За результатами інспектування штабним підрозділом складається акт, в якому вказуються логічно пов'язані виявлені недоліки в організації оперативно-службової діяльності з конкретними причинами допущених порушень та визначаються заходи і пропозиції щодо покращення криміногенної ситуації в регіоні, а також організовується проведення наради, на якій розглядаються підсумки перевірки, уточнюються оцінки та висновки;

3) *участь штабів у проведенні комплексних оперативно-профілактичних та цільових операцій (відпрацювань)*. Зазначений напрямок оперативно-службової діяльності включає підготовку та організацію проведення оперативно-профілактичних заходів "Автомобіль", "Зброя та вибухівка", "Квартира", "Розшук", "Октан", "Трал", "Корупціонер", "Кордон", "Рубіж", "Канал", "Мак", "Генофонд", "Батискаф", "Ліки", "Інтелект", "Ринок", "Мігрант", "Побут", "Нагляд", "Берег", "Вугілля", "Вантаж", "Скло", "Магістраль", "Квиток", а також комплексів оперативно-профілактичних заходів "Автобус", "Антикваріат", "Вокзал", "Діти вулиці", "Іноземець", "Канікули", "Літо", "Метал", "Нічне місто", "Пасажир", "Урок", "Фірма", "Ялинка", порядок збору, опрацювання та подання звітів за результатами їх проведення.

Так, штаб, як провідний підрозділ апарату Г(УМВС) у сфері організації роботи ОВС області, координації та узгодження їх дій, бере безпосередню участь в організації проведення цільових оперативно-профілактичних операцій та комплексу оперативно-профілактичних заходів, розробляє проекти відповідних розпорядчих документів.

Під час проведення комплексних оперативно-профілактичних відпрацювань штаб Г(УМВС) аналізує оперативну обстановку, визначає фактори, які негативно позначаються на криміногенній ситуації в регіоні, визначають основні напрямки діяльності ОВС щодо оперативно-профілактичного заходу у регіоні, а також забезпечує координацію дій усіх підрозділів з метою ефективного використання сил і засобів ОВС, надає організаційно-практичну допомогу органам внутрішніх справ у проведенні заходів.

З метою визначення та поставлення спільних завдань, заходів практичної взаємодії, контролю, обміну інформацією на всіх рівнях, у разі необхідності, керівники штабу Г(УМВС) організують проведення координаційних нарад із запрошенням представників органів прокуратури, судів (за погодженням), СБУ, ДПС, підрозділів митної та прикордонної служби, інших центральних органів виконавчої влади;

4) *забезпечення готовності ОВС до дій в умовах надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру*. Відповідно до вимог постанови Кабінету Міністрів України від 03.08.1998 № 1198 "Про єди-

ну державну систему запобігання і реагування на надзвичайні ситуації техногенного та природного характеру" та наказу МВС України від 05.03.2009 № 118 "Про затвердження Положення про функціональну підсистему забезпечення охорони громадського порядку та безпеки дорожнього руху єдиної державної системи запобігання і реагування на надзвичайні ситуації техногенного та природного характеру", ОВС перебувають у готовності до виконання таких завдань: забезпечення охорони громадського порядку, боротьби зі злочинністю, безпеки дорожнього руху, збереження майна та культурних цінностей у районах виникнення надзвичайних ситуацій; організація дорожнього руху з метою забезпечення безперешкодного в'їзду (виїзду) в зону надзвичайної ситуації транспорту, задіяного в рятувальних та інших невідкладних роботах; надання допомоги органам виконавчої влади, посадовим особам у проведенні відселення населення із місць, небезпечних для їх проживання; забезпечення охорони громадського порядку та безпеки дорожнього руху в період проведення цих заходів; забезпечення участі сил та засобів (у межах їх тактико-технічних можливостей) у проведенні аварійно-, пошуково-рятувальних робіт у районах виникнення надзвичайних ситуацій; забезпечення охорони режимно-обмежувальних та карантинних зон в осередках радіаційного, хімічного, бактеріологічного (біологічного) зараження, а також у період їх ліквідації; обмеження доступу населення до небезпечних зон;

5) *аналіз стану злочинності та результатів роботи ОВС (за місяць, квартал, півріччя, рік)*. Одним із основних завдань, покладених на штаби, є комплексний аналіз стану злочинності, охорони і забезпечення громадського порядку, результатів роботи ОВС області. Наприклад, у ГУМВС в Дніпропетровській області аналітична робота здійснюється відповідно до наказу ГУМВС від 04.10.2010 № 1846 "Про організацію аналітичної діяльності в органах та підрозділах ГУМВС", яким затверджено Наставову з організації аналітичної роботи в органах і підрозділах внутрішніх справ області (на рівні МВС аналогічний документ не розроблено) та Регламент аналітичної роботи в ГУМВС (наказ МВС України від 30.06.2004 № 740 "Про затвердження Регламенту аналітичної роботи в центральному апараті Міністерства внутрішніх справ України" (скасовано у 2011 році).

Згідно з Регламентом аналітичної діяльності в ГУМВС, штабом Головного управління забезпечується підготовка, на підставі статистичних даних УІАЗ, інформації ЧЧ ГУМВС, а також матеріалів зі структурних підрозділів ГУМВС, таких документів: комплексної оцінки оперативної обстановки на території області (за півріччя, рік); аналітичної довідки про стан правопорядку та результати оперативно-службової діяльності (щоквартально), аналітичної довідки про стан оперативної обстановки (щомісячно); інформаційного збірника про основні показники, що характеризують криміногенну ситуацію, та результати оперативно-службової діяльності (щомісячно).

Підготовка вказаних документів потребує комплексного та виваженого підходу з метою надання об'єктивної оцінки результатам роботи як кожного окремо узятото структурного підрозділу, так і в цілому Г(УМВС) за основними напрямками оперативно-службової діяльності. Відповідно найбільш ефективно проведення аналізу стану злочинності та результатів роботи ОВС може здійснюватися виключно штабними підрозділами, які наділені для цього повноваженнями міжгалузевого характеру та забезпечують координацію та узгодження дій структурних підрозділів Г(УМВС) щодо захисту прав і свобод людини та громадянина, власності, інтересів суспільства і держави від протиправних посягань, боротьби зі злочинністю, запобігання та розслідування кримінальних правопорушень, охорони громадського порядку, забезпечення громадської безпеки і безпеки дорожнього руху;

б) підготовка піврічних, річних планів основних організаційних та практичних заходів ОВС. Планування оперативно-службової діяльності ОВС здійснюється відповідно до Інструкції з організації планування в системі органів і підрозділів внутрішніх справ України, затвердженої наказом МВС України від 24.01.2005 № 65 зі змінами, внесеними наказами МВС України від 01.08.2011 № 500 "Про визнання такими, що втратили чинність, та внесення змін до деяких організаційно-розпорядчих документів МВС" та від 25.01.2012 № 60 "Про оптимізацію узагальнення та поширення передового досвіду МВС України".

Планування – процес вироблення управлінського рішення, що включає в себе сукупність окремих рішень і складається з дій, які послідовно змінюють одна одну, а саме: збір, систематизація та аналіз вихідної інформації, у тому числі пропозицій, що надходять від структурних підрозділів; підготовка проекту плану; узгодження проекту плану з відповідальними виконавцями і співвиконавцями; затвердження плану керівником; доведення плану до виконавців і співвиконавців.

Згідно з вищевказаною Інструкцією та внесеними до неї змінами, у Г(УМВС) розробляються: план основних організаційних заходів (на рік), план засідань колегії Г(УМВС) (на півріччя), а також плани роботи структурних підрозділів апарату Г(УМВС) та МРЛО області (на півріччя);

7) виконання окремих доручень керівництва Г(УМВС) за приписом щодо службових перевірок за фактами надзвичайних подій в оперативних та слідчих підрозділах ОВС;

8) запобігання кримінальним правопорушенням безпосередньо працівниками чергової частини при виїзді у складі наряду на місце пригоди (інспектора чергового або помічника чергового).

Висновки. Визначивши й систематизувавши організаційно-тактичні форми інформаційного забезпечення штабами органів внутрішніх справ запобігання та розслідування кримінальних правопорушень, вважаємо за необхідне розробити й затвердити Настанову з організації аналітичної роботи в органах і підрозділах внутрішніх справ. Окремим розділом цієї Настанови закріпити організаційно-тактичні форми ін-

формаційно-аналітичного забезпечення штабами запобігання та розслідування кримінальних правопорушень з урахуванням положень нового Кримінального процесуального кодексу України та введення інституту негласних слідчих дій, порядок підготовки аналітичних документів, їх використання під час оцінювання оперативної обстановки з урахуванням вимог інформаційного законодавства.

Бібліографічні посилання

1. Лук'янчиков Є.Д. Інформаційне забезпечення розслідування злочинів (правові і тактико-криміналістичні аспекти) : дис... д-ра юрид. наук: 12.00.09 / Є.Д. Лук'янчиков. – К., 2005.
2. Яковец Е.Н. Основы информационно-аналитического обеспечения оперативно-розыскной деятельности : учеб. пособие / Е.Н. Яковец. — М., 2009.
3. Арістова І.В. Державна інформаційна політика: організаційно-правові аспекти / І.В. Арістова; за заг. ред. Бандурки О.М. : монографія. – Х., 2000.
4. Бандурка О.М. Основи управління в органах внутрішніх справ України: теорія, досвід, шляхи удосконалення / О.М. Бандурка. – Х., 1996.
5. Калюжний Р.А. Інформаційне забезпечення державного управління (на прикладі системи органів внутрішніх справ) / Р.А. Калюжний // Державне управління: теорія і практика / за заг. ред. проф. Авер'янова В.Б. – К., 1998.
6. Кормич Б.А. Інформаційна безпека: організаційно-правові основи : навч. посібник / Б.А. Кормич. – К., 2004.
7. Семир'янов Д.Я. Інформаційно-аналітичне забезпечення управління підрозділами податкової міліції України : дис... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Д.Я. Семир'янов. – Ірпінь, 2004.
8. Стаценко-Сургучова І.С. Сутність інформаційно-аналітичної роботи в органах державної податкової служби / І.С. Стаценко-Сургучова // Науковий вісник. – Ірпінь, 2006. – № 4–5(35). – С. 228–233.
9. Лекарь А.Г. Профилактика преступлений / А.Г.Лекарь. – М., 1972.

Надійшла до редакції 29.10.2012

І.Я. Кулик

здобувач

*(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)*

УДК 343.98

ОРГАНІЗАЦІЯ І ТАКТИЧНІ ПРИЙОМИ ПРОВЕДЕННЯ ОДНОЧАСНИХ ОБШУКІВ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ, УЧИНЕНИХ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИМИ ЗЛОЧИННИМИ УГРУПОВАННЯМИ

Досліджено актуальні проблемні питання організаційно-тактичного забезпечення проведення обшуку. Розглянуто тактичні прийоми проведення обшуку у підозрюваних та обвинувачених з урахуванням сучасної наукової думки та потреб правоохоронної практики.

Ключові слова: злочинні угруповання, тактика, організація, тактичне забезпечення, тактика обшуку, обшук.

Исследованы актуальные проблемные вопросы организационно-тактического обеспечения проведения обыска. Рассмотрены тактические приемы проведения обыска у подозреваемых и обвиняемых с учетом современных потребностей правоохранительной практики.

Ключевые слова: преступные группировки, тактика, организация, тактическое обеспечение, тактика обыска, обыск.

This article is devoted to consideration of actual problem questions of tactical supply of carrying out of the search. The author have considered the tactical methods of carrying out of the search of suspected and defendants.

Keywords: transnational criminal groups, organization, tactics, tactical supply, search tactic, search.

Постановка проблеми. Однією з основних, специфічних та найскладніших видів діяльності правоохоронних органів є повне й швидке розкриття і розслідування злочинів та викриття винних у злочинній діяльності. Узагальнення слідчої практики свідчить про існування суттєвих складнощів при провадженні окремих слідчих дій. Результати узагальнення різних категорій кримінальних справ вказують на досить низьку результативність обшуків. На підставі вивчення кримінальних справ і опитування слідчих можна дійти висновків, що 67 % респондентів вказують на необхідність оновлення тактичного забезпечення проведення обшуків, 21 % – зазначають відсутність будь-яких рекомендацій з проведення вказаних слідчих дій.

Для розслідування злочинів, учинених транснаціональними злочинними угрупованнями, суттєве значення має обшук. Вчасне проведення цієї слідчої дії з урахуванням особливостей розслідування злочинів вказаної категорії, може сприяти одержанню важливих доказів, які свідчать про причетність членів злочинних груп та їх лідерів до організованої злочинної діяльності.

Організована злочинність пристосовується до нових соціально-економічних умов. Злочинні угруповання не можуть обійтися без надійної організаційно-технічної бази, що робить їх менш вразливими для правоохоронних органів, більш мобільними в одержанні необхідної для злочинної діяльності інформації, що слід враховувати під час підготовки та проведення одночасних обшуків.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Загальну тактику проведення обшуку досить повно висвітлено вченими-криміналістами та процесуалістами у криміналістичній літературі. Вагомий внесок у розробку наукових основ проведення обшуків зробили відомі вчені-криміналісти та процесуалісти, зокрема, В.П. Бахін, Р.С. Белкін, П.Д. Біленчук, С.Ф. Денисюк, О.О. Закатов, В.О. Коновалова, В.С. Кузьмічов, О.М. Кузів, Є.Д. Лук'янчиков, І.Ф. Пантелєєв, О.Р. Ратінов, М.В. Салтевський, В.М. Тертишник, К.О. Чаплинський, В.Ю. Шепітько та інші. Значущість проведених наукових досліджень безперечна і досить велика, оскільки ця слідча дія широко застосовується у правоохоронній практиці і є розповсюдженим способом збирання фактичних даних. Однак детальнішого висвітлення потребує розробка організаційних заходів і тактичних прийомів прове-

дення одночасних обшуків.

Отже, метою цієї статті є висвітлення організаційних заходів і тактичних прийомів проведення одночасних обшуків із урахуванням сучасної наукової думки та потреб правоохоронної практики.

Виклад основного матеріалу. Під час розслідування організованої злочинної діяльності слідчими застосовуються усі види обшуків. Але проведення одночасних обшуків у кількох членів злочинної групи викликає певні труднощі, які зумовлені наявністю кількох співучасників, необхідністю залучення значної кількості працівників органів внутрішніх справ, відповідним чином підготовлених та екіпірованих, тощо.

Одночасний обшук – це погоджене за часом проведення взаємодіючими між собою слідчо-оперативними групами кількох обшуків у різних місцях або осіб, які здійснюються в межах однієї кримінальної справи.

Одночасні обшуки зазвичай проводяться під час розслідування злочинів, вчинених групою осіб і особливо – організованою групою. Однак, як свідчить слідча практика, одночасні обшуки можуть проводитися і за злочинами, які вчинені однією особою. Щоб приховати сліди злочину, особа досить часто користується послугами родичів, що зумовлює проведення обшуків одночасно у різних місцях. Тому прийняття рішення про проведення одночасних обшуків ніяк не можна пов'язувати з колом осіб, які брали участь у вчиненні злочину [1, с. 154–155].

До проведення одночасних обшуків особливо увагу необхідно приділяти їх підготовці. Ця слідча дія вимагає високої дисциплінованості усіх учасників, що забезпечує одночасність обшуків і повну погодженість окремих пошукових груп.

Незалежно від невідкладності одночасних обшуків, підготовка до їх проведення є обов'язковою умовою. В узагальненому вигляді, на думку вчених [2, с. 312; 3, с. 165; 4, с. 350; 5, с. 150–151], підготовка до обшуку складається з таких основних організаційних заходів:

- 1) вивчення матеріалів кримінальної справи;
- 2) збір орієнтуючої інформації про: структуру, склад та усі епізоди злочинної діяльності групи, особу лідера та членів злочинної групи, а також їх сімей, родичів та знайомих, предмети, що здобуті злочинним шляхом і підлягають відшукуванню, місця (об'єкти) обшуків;
- 3) аналіз та оцінка зібраної інформації і слідчої ситуації, що склалася, до ухвалення рішення про проведення одночасних обшуків;
- 4) прийняття рішення та визначення часу проведення обшуків;
- 5) добір учасників для проведення одночасних обшуків;
- 6) підготовка необхідних науково-технічних і транспортних засобів;
- 7) проведення інструктивної наради серед створених пошукових груп зі складанням єдиного оперативного плану.

Необхідно зазначити, що одночасні обшуки від одиничних відрізняються не тільки їх кількістю, а й колом суб'єктів. Так, окрім обов'язкових учасників обшуку, в одночасному обшуку беруть участь і інші особи, які не є обов'язковими учасниками, питання про участь яких

слідчий вирішує самотійно, виходячи зі слідчої ситуації, що склалася.

До необов'язкових учасників обшуку належать особи, які залучаються для якісного проведення цієї слідчої дії, для охорони і спостереження, застосування науково-технічних засобів, надання технічної та іншої допомоги під час проведення обшуку – керівник операції, заступник керівника операції, робоча група, зв'язківці (посильні), група захоплення, допоміжна група. Наведений склад учасників одночасного обшуку не є вичерпним, але він є найважливішим у розслідуванні організованої злочинної діяльності. Зупинимося на ролі деяких осіб, які проводять обшук або присутні під час його проведення.

Керівник операції – це особа, яка керує усією операцією з проведення одночасних обшуків, має спеціальну підготовку і навички проведення цієї слідчої дії та схильності до пошуку. Керівник операції повинен знаходитися у штабі і здійснювати організаційну роботу, зокрема, завчасно залучати професійно підготовлених осіб з числа слідчих і оперативних працівників та керувати їх діями, з огляду на обсяг роботи завчасно мобілізувати усі сили та засоби для проведення одночасних обшуків тощо. Перед виїздом керівник операції, враховуючи кількість об'єктів та предметів, що розшукуються, визначає кількість і склад груп та їх керівників, оптимально розподіляє науково-технічні, транспортні засоби та засоби зв'язку між групами, розробляє заходи, які запобігають спілкуванню злочинців між собою, що забезпечує більш якісну підготовку до проведення одночасних обшуків.

З усіма керівниками і учасниками пошукових груп проводиться інструктивна нарада, під час якої керівник операції роз'яснює мету, права та обов'язки учасників, ще раз обговорює план дій, визначає час проведення обшуків, дає докладну характеристику розшукуваних предметів, зазначає ті ознаки і властивості, що можуть позначатися на способах збереження цих предметів, визначаючи таким чином спосіб і методи їх пошуку, вказує спосіб проникнення на об'єкт, правила виявлення, вилучення і збереження речових доказів, інформує про засоби зв'язку, що мають на озброєнні, та порядок обміну інформацією, виділяє резерв для виконання непередбачених заходів. Штаб, у якому знаходиться керівник операції, повинен бути обладнаний необхідною кількістю технічних засобів для підтримання безперервного зв'язку між штабом і створеними пошуковими групами з метою забезпечення єдиного керівництва усією операцією, а також для вирішення з керівником штабу тих чи інших важливих питань, які виникають під час проведення обшуків. У випадку відсутності керівника (безпосередньо бере участь в обшуку) у штабі залишається його заступник, який виконує усі його функції з організації та проведення одночасних обшуків.

Разом з тим під час проведення цієї слідчої дії є необхідною участь зв'язківців, які підтримують зв'язок між керівником операції і керівниками пошукових груп. У тих випадках, коли з технічних причин не спрацьовують засоби зв'язку, роль зв'язкових виконують посильні.

Також необхідно зазначити, що під час проведення обшуків необхідно залучати групу захоплення, оскільки іноді після встановлення місця перебування злочинців, вони чинять озброєний опір чи напад на учасників обшуку або перешкоджають його проведенню. Роль групи захоплення в таких випадках полягає у затриманні вказаних осіб та запобіганні можливого нападу чи опору учасникам одночасного обшуку.

У допоміжну групу можуть входити спеціалісти з проведення обшуків, кінологи, медичні працівники, педагоги, водолази, верхолази, технічні помічники, слюсарі, теслярі тощо. Участь спеціаліста у проведенні одночасних обшуків є дуже важливою. Вони надають керівнику операції консультації та рекомендації науково-технічного характеру (як краще підготувати слідчу дію; які прийоми, методи і засоби доцільно використовувати для виявлення, збирання, фіксації та попереднього дослідження доказів) і допомогу щодо застосування криміналістичної техніки та пошукових приладів. Перелічені вище форми допомоги не є вищепаними, оскільки, залежно від слідчої ситуації, фахівці можуть виконувати й інші доручення та дії.

Неабияку роль у проведенні обшуків відіграють і кінологи. Застосування службового собаки є оперативно-розшуковим заходом, що здійснюється як під час обшуку, так і до його початку. Це дозволяє відшукати предмети зі специфічним запахом, а також легалізувати відомості, які отримані оперативним шляхом.

Отже, виконання усіх наведених організаційних заходів надає керівнику операції можливість обрати оптимальний час обшуків, визначити правильну лінію поведінки на місцях проведення обшуків та тактику проведення пошукових дій.

Кожний одночасний обшук є неповторним та індивідуальним, оскільки визначається конкретними обставинами справи, характером об'єктів пошуку та особою злочинців, і потребує розробки загальних тактичних рекомендацій, дотримання яких буде сприяти отриманню позитивних результатів під час розслідування організованої злочинної діяльності.

Закінчивши підготовчі дії до проведення обшуку, керівник пошукової групи обходить усі приміщення і безпосередньо знайомиться з обстановкою. Він уточнює порядок обшуку, вносить корективи у розподіл обов'язків між учасниками цієї слідчої дії. Базуючись на загальних положеннях щодо проведення одночасних обшуків, доцільно використовувати такі тактичні прийоми.

1. Послідовне і вибіркве обстеження. Під час вибіркового обстеження за наявності достатніх підстав перевіряються місця ймовірного приховування розшукуваних об'єктів. Якщо вибірквий пошук не дає позитивних результатів, то керівник операції переходить до послідовної перевірки усіх об'єктів.

2. Паралельне і зустрічне обстеження. Паралельне обстеження доцільне під час обшуків у просторому приміщенні або ділянки місцевості. У разі відсутності зазначених умов проводиться зустрічне обстеження. У цьому випадку

одна особа, яка проводить обшук, рухається праворуч від входу у приміщення, а інша – ліворуч. Зустрівшись, вони оглядають центр приміщення.

3. Одиночний і груповий пошук. Такий тактичний прийом обирається з урахуванням кількості осіб, які проводять обшук. У зв'язку з тим, що для проведення обшуків залучається значна кількість осіб, які не мають достатньої підготовки, необхідно вміло поєднувати прийоми одиночного і групового пошуків. Там, де особи мають недостатню кваліфікацію у тактиці обшуку, пошук веде керівник пошукової групи, а інші надають йому допомогу. Обстеження краще проводити методом одиночного пошуку. У той же час, якщо особи достатньо підготовлені до проведення такої слідчої дії, обшук може проводитися методом групового пошуку. При цьому більш досвідчені учасники виконують кваліфіковану роботу, а помічники здійснюють допоміжні операції.

4. Обстеження без порушення і з порушенням цілісності об'єктів.

5. Відволікаючі прийоми застосовуються шляхом зміни послідовності обшуку, проведення вибіркових обстежень, умисного затримання уваги на другорядних об'єктах у випадках інформованості керівника пошукової групи про схованки, не розкриваючи злочинцям свою поінформованість та її джерела.

6. Систематичність пошуку та облік дій. Обшук проводиться планомірно і послідовно. Послідовність обирається керівником пошукової групи, але може бути змінена, якщо буде виявлена схованка. Це місце слід перевірити негайно.

7. Застосування науково-технічних засобів.

8. Спостереження за поведінкою осіб, які обшукуються, та інших, які опинились в районі обшуку.

9. Використання рефлексії членів злочинних груп. За допомогою рефлексії слідчий викликає певні реакції злочинців для викриття прихованих об'єктів. Беручи до уваги, що місця обшуків можуть знаходитися на відкритій місцевості, керівник операції повинен забезпечити зовнішню охорону, до обов'язків якої входить: спостереження за об'єктом обшуку та поведінкою осіб, які беруть участь в обшуку, недопущення виходу будь-кого з об'єкта обшуку. Такий прийом дає керівнику операції можливість зосереджувати осіб, які опинилися в районі обшуку, в одному місці під наглядом зовнішньої охорони. З іншого боку, керівник операції може одержувати інформацію про результати спостереження за обстановкою навколо об'єктів, де проводиться обшук, і використовувати її, керуючись тактичними міркуваннями.

10. Під час обшуку доцільно використовувати прийом, який заснований на видаленні певних осіб з місця проведення обшуку, для того щоб використовувати їх необізнаність про його результати під час наступних допитів.

11. Постійний обмін інформацією між учасниками обшуку про виявлені предмети, способи приховування та прийоми виявлення.

12. Коли злочинці встановлені, але не затримані, можна використо-

увати прийом, заснований на «витоку» інформації, з метою схилення приховувачів викраденого до вчинення контрольованих правоохоронними органами дій. Однак проведення таких тактичних операцій пов'язане із певними труднощами і ризиком, оскільки можлива втрата оперативного контролю за переміщенням об'єктів [1, с. 167–168].

Якщо обшук не дав позитивних результатів, то необхідно ще раз перевірити дані, які має керівник пошукової групи, та проаналізувати свої дії під час обшуку, про що повідомити керівника операції.

Висновки. Розслідуючи організовану злочинну діяльність, необхідно враховувати, що злочинці не завжди зберігають зброю та викрадені предмети у місцях проживання, а користуються послугами осіб, які не брали безпосередньої участі у вчинених злочинах, але здатних за винагороду зберігати у себе вказані об'єкти. Такі особи, як правило, приховують свої зв'язки зі злочинцями, тому під час підготовки до одночасних обшуків важливо виявити таких осіб, застосовуючи оперативно-розшукові заходи, що дозволяє економити час, сили та засоби і тим самим сприяє реалізації принципу наступальності у боротьбі з організованою злочинністю.

Бібліографічні посилання

1. Чаплинський К. О. Тактика проведення окремих слідчих дій : монографія. / Чаплинський К. О. – Д., 2006.
2. Біленчук П. Д., Лисиченко В. К., Клименко Н. І. та ін. Криміналістика : підручник / за ред. П. Д. Біленчука. – 2-ге вид., випр. і доп. – К., 2001.
3. Салтевський М. В. Криміналістика : підручник : у 2-х ч. / М. В. Салтевський. – Ч. 2. – Х., 2001.
4. Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник / М. В. Салтевський. – К., 2005.
5. Криміналістика / под ред. Б. А. Викторова, Р. С. Белкина. – М., 1976.

Надійшла до редакції 04.10.2012

М. В. Палькін

викладач

(Сумський державний університет)

УДК 351.74 : 342.9

ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ФОРМ ВЗАЄМОДІЇ КРИМІНАЛЬНОЇ МІЛІЦІЇ З ІНШИМИ СУБ'ЄКТАМИ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

Проаналізовано поняття взаємодії кримінальної міліції з іншими суб'єктами протидії злочинності; окреслено та охарактеризовано форми такої взаємодії

Ключові слова: кримінальна міліція, протидія злочинності, форми взаємодії.

Анализируется понятие взаимодействия криминальной милиции с другими субъектами противодействия преступности; очерчиваются и характе-

ризуються форми такого взаємодія

Ключевые слова: кримінальна міліція, протидія протипреступності, форми взаємодія.

In the article the concept of cooperation of criminal militia is analyzed with other subjects of counteraction to criminality; outlined and the forms of such cooperation are described

Keywords: criminal militia, counteraction to criminality, forms of cooperation.

Постановка проблеми. Успішне виконання завдань та функцій підрозділами кримінальної міліції багато в чому зумовлене організацією чіткої взаємодії цих підрозділів з іншими суб'єктами. Правильно організована взаємодія дає змогу об'єднати та ефективно використовувати процесуальні, оперативні-розшукові та інші можливості для вирішення поставлених завдань. Зважаючи на сучасний стан розвитку злочинності, оснащеність злочинців, використання ними нових способів вчинення злочинів, а також широкий вплив кримінального середовища на населення, при протидії злочинності необхідність тісної взаємодії суб'єктів, що здійснюють таку протидію, не викликає сумнівів.

Виклад основного матеріалу. Поняття «взаємодія» має міждисциплінарне значення і трактується майже однаково різними галузями науки та сферами життя. Так, у словниках термін «взаємодія» характеризується як:

- взаємний зв'язок між предметами у дії;

- погоджена дія між ким-, чим-небудь;

- взаємний зв'язок явищ або взаємна підтримка [1, с. 346; 2, с. 125; 3, с. 83].

При аналізі сутності взаємодії слід спрямовуватися від загального до окремого, тобто від філософського поняття взаємодії до його інтерпретації у сфері діяльності органів внутрішніх справ. Вчені сходяться на думці, що поняття взаємодії в органах внутрішніх справ є лише конкретизацією поняття взаємодії, яке використовується в науці соціального управління, котре, у свою чергу, можна розглядати як конкретизацію філософського поняття взаємодії [4, с. 499-500].

Враховуючи філософське, соціологічне та управлінське розуміння поняття «взаємодія», можна сформулювати визначення взаємодії в органах внутрішніх справ. Так, А.А. Аксьонов визначає взаємодію в органах внутрішніх справ як сумісну діяльність конкретних служб і підрозділів, спрямовану на вирішення загальних завдань, які займають рівноправне положення [5, с. 13]. Проте ми підтримуємо позицію К.К. Єрмакова, який під взаємодією в ОВС розглядає засновану на законах та підзаконних актах, погоджену за метою, місцем та часом діяльність різних ланок системи органів внутрішніх справ з охорони громадського порядку та боротьби зі злочинністю [6, с. 4].

Вважаємо, що доцільно виділити два рівні взаємодії залежно від суб'єктів: 1) зовнішня взаємодія – взаємодія кримінальної міліції із іншими правоохоронними органами (прокуратурою, СБУ, контролюючи-

ми органами), державними організаціями та установами, а також громадськістю та засобами масової організації; 2) внутрішня взаємодія, тобто взаємодія підрозділів кримінальної міліції зі слідчими та експертно-криміналістичними підрозділами, міліцією громадської безпеки.

Одним із найбільш розповсюджених та важливих видів взаємодії є взаємодія оперативних підрозділів кримінальної міліції зі слідчими підрозділами. Так, А.М. Балашов вказує, що взаємодія слідчого та органу дізнання – це їх узгоджена діяльність при розслідуванні злочинів [7, с. 6]. Г.А. Матусовський поділяє форми взаємодії цих суб'єктів на дві групи – нормативно-правові та організаційно-тактичні. До нормативно-правових (процесуальних) автор включає такі:

а) передачу слідчому матеріалів про виявлення за допомогою оперативно-розшукових заходів ознак злочину;

б) проведення слідчим процесуальних дій одночасно зі здійсненням органом дізнання узгоджених оперативних заходів;

в) проведення оперативно-розшукових заходів у справі, в якій не встановлено особу, що вчинила злочин;

г) виконання доручень слідчого, прокурора, ухвал суду щодо проведення розшукових дій;

д) узгоджене застосування заходів зі встановлення особи, яка підлягає притягненню в якості обвинуваченої, після призупинення досудового слідства;

е) отримання інформації та документів про операції, рахунки, вклади, внутрішніх та зовнішніх економічних угод фізичних та юридичних осіб [8, с. 160].

Організаційно-тактичні форми взаємодії безпосередньо не визначаються кримінально-процесуальним законом, але передбачені у відомчих нормативних актах та покликані сприяти більш оптимальному та ефективному використанню процесуальних форм взаємодії; обираються вони залежно від характеру злочину та рівня складності розслідування. А.Л. Дудников до таких форм відносить: а) сумісне висунення версій та узгоджене планування слідчих дій і оперативно-розшукових заходів; б) організацію слідчо-оперативних груп, до складу яких входять слідчі та оперативні працівники [9, с. 187]; в) спільне вивчення і аналіз оперативно-розшукової інформації про підготовлювані або вчинені злочини [10, с. 200]; г) обмін інформацією; д) координацію слідчих та оперативно-розшукових дій.

Іншим досить розповсюдженим видом є взаємодія підрозділів кримінальної міліції з експертно-криміналістичними службами. Так, найчастіше така взаємодія відбувається при виявленні злочинів та необхідності проведення попередніх досліджень тих чи інших об'єктів. Наприклад, при проведенні оперативно-розшукових заходів стосовно осіб, які займаються незаконним обігом наркотиків, виникає необхідність провести експрес-аналіз виявленої речовини, для того щоб підтвердити її належність до наркотичних засобів чи психотропних речовин. Така речовина надсилається до експертного підрозділу, де проводиться

спеціальне дослідження, за результатами якого видається довідка. Так само це питання вирішується при виявленні підроблених грошових знаків, вогнепальної зброї, вибухових речовин тощо.

Крім проведення попередніх досліджень, формою взаємодії кримінальної міліції із експертними підрозділами також є консультативна допомога спеціалістів з тих чи інших питань.

Взаємодія кримінальної міліції із міліцією громадської безпеки здійснюється лише в організаційних формах. До форм взаємодії можна віднести взаємний обмін необхідною інформацією та проведення спільних заходів. Так, наприклад, оперативні працівники можуть отримувати інформацію про криміногенну ситуацію в тому чи іншому районі від дільничних інспекторів; про оперативну обстановку на певному підприємстві чи установі, які знаходяться на території обслуговування, – від працівників Державної служби охорони.

Під інформаційною взаємодією слід розуміти своєчасну систематичну передачу об'єктивної інформації з питань протидії злочинності від одного суб'єкта взаємодії до іншого. Успішно налагоджена інформаційна взаємодія позитивно позначається на обізнаності суб'єктів про стан оперативної обстановки, на якості боротьби з правопорушеннями. Але необхідно зазначити, що оперативні підрозділи кримінальної міліції мають більше можливостей для отримання тієї чи іншої інформації шляхом проведення оперативно-розшукових дій. Наприклад, досить часто доводиться використовувати для отримання інформації допомогу Департаменту оперативної служби МВС. Як вказує А.А. Венедіктов, оперативна служба завдяки використанню власних специфічних засобів забезпечує: негласний, конспіративний збір первинної інформації щодо подій, фактів та осіб, пов'язаних з підготовкою та вчиненням злочинів, та передачу цієї інформації зацікавленим підрозділам ОВС; збір інформації про злочинну діяльність осіб за завданнями інших підрозділів; документування злочинних дій осіб, причетних до вчинення злочинів, та забезпечення ефективного проведення затримання таких осіб під час скоєння злочинів, проведення контрольованої поставки та оперативної закупки [11].

Зауважимо, що інформаційний обмін з кримінальної міліції з іншими суб'єктами, в тому числі правоохоронної діяльності, може відбуватися у формі безпосереднього складання спільних звітів, аналізів, узагальнень, або надання необхідної інформації для їх формування.

Крім того, важливою формою взаємодії підрозділів кримінальної міліції та міліції громадської безпеки є сумісне (спільне) планування та виконання запланованих заходів, що знаходить свій прояв у конкретних діях зі втілення передбачених організаційними документами заходів у життя. Це може бути як спільна організація та вжиття заходів щодо протидії злочинності лише цих підрозділів, так і участь працівників обох блоків у проведенні слідчих дій під керівництвом слідчого.

О.М. Музичук до спільної розробки заходів відносить діяльність щодо виявлення різноманітних обставин, які мають значення для охоро-

ни громадського порядку і боротьби з правопорушеннями, їхнє вивчення й оцінку та визначення на цій основі заходів для поліпшення профілактичної роботи; упорядкування правоохоронних планів тощо. Організація спільних заходів, як правило, фіксується або закріплюється в різноманітних організаційних документах: планах, рішеннях, протоколах. Поряд із ними можуть мати місце й усні домовленості та угоди щодо виконання правоохоронних функцій [12, с. 161].

Отже, спільне планування є передумовою ефективної взаємодії. У планах повинні відображатись порядок і час спільної роботи; форми і методи сумісних заходів з протидії злочинності. Предметом сумісної розробки заходів може бути, наприклад, діяльність із аналізу оперативної обстановки, попередження правопорушень, виявлення правопорушників, їх затримання, розшуку осіб і визначення на цій основі заходів щодо удосконалення реалізації таких заходів. Правильне планування дозволяє забезпечити цілеспрямованість у роботі, зосередити основну увагу на найважливіших питаннях спільної діяльності. Йому повинна передувати глибока аналітична робота, всебічне і самокритичне вивчення справ. Планування повинне відповідати таким найважливішим вимогам: охоплювати найважливіші питання з урахуванням можливостей державних органів та відповідних громадських об'єднань; мати конкретний характер, тобто передбачені в планах заходи повинні бути реально здійсненними, передбачати конкретних виконавців, терміни виконання, ясно формулюватися; різні плани, розділи одного плану, а також окремі заходи повинні бути взаємозв'язані [13, с. 19-22].

Однією із найефективніших форм взаємодії є слідчо-оперативні групи. Створення СОГ передбачене у відомчих нормативних актах. Так, Інструкцією з організації діяльності органів досудового слідства в системі МВС України та взаємодії їх з іншими структурними підрозділами органів внутрішніх справ України в розкритті та розслідуванні злочинів закріплює обов'язкове створення слідчо-оперативної групи при розслідуванні тяжких, особливо тяжких злочинів, злочинів, що відзначаються особливою складністю, багатоепізодністю або мають суспільний резонанс, а також злочинів, учинених організованими злочинними групами та злочинними організаціями [14]. Слідчо-оперативна група формується керівниками правоохоронних органів із врахуванням досвіду та кваліфікації працівників, що спеціалізуються у напрямку боротьби із майновими злочинами та посяганнями на культурні цінності. Рішення про зміну складу групи та її розформування приймається керівниками правоохоронних органів. Працівники, які входять до складу слідчо-оперативної групи, підпорядковуються керівнику групи незалежно від їх відомчої належності.

Ще одним напрямом взаємодії кримінальної міліції з іншими суб'єктами суспільних відносин є обговорення актуальних питань та обмін досвідом у сфері боротьби зі злочинністю. Даний напрямок взаємодії реалізується через такі форми співробітництва, як проведення нарад, семінарів, колегій, конференцій тощо. Особливого значення даний напря-

мок набуває для взаємодії, яка відбувається на рівні окремих адміністративно-територіальних одиниць, оскільки він сприяє узгодженню спільних зусиль місцевих правоохоронних органів та органів місцевої влади (державних адміністративній і органів місцевого самоврядування).

Висновки. Отже, взаємодія в ОВС – це заснована на законах та підзаконних актах, погоджена за метою, місцем та часом діяльність різних ланок системи органів внутрішніх справ з охорони громадського порядку та боротьби зі злочинністю. Взаємодія кримінальної міліції з іншими суб'єктами протидії злочинності здійснюється за певними визначеними *напрямами*, тобто колом завдань, вирішення яких потребує спільної узгодженої діяльності кількох суб'єктів. Основними напрямками взаємодії кримінальної міліції є: 1) організація реалізації державної політики у сфері боротьби із злочинністю; 2) профілактика злочинів та інших правопорушень; 3) виявлення, припинення, розкриття та розслідування злочинів; 4) розшук та затримання злочинців; 5) удосконалення правової бази боротьби із злочинністю.

Взаємодію кримінальної міліції можна розглядати на двох рівнях залежно від суб'єктів, між якими вона відбувається: 1) зовнішня взаємодія, тобто взаємодія кримінальної міліції із іншими правоохоронними органами (прокуратурою, СБУ, контролюючими органами), державними організаціями та установами, а також громадськістю та засобами масової організації; 2) внутрішня взаємодія, тобто взаємодія підрозділів кримінальної міліції зі слідчими, експертно-криміналістичними підрозділами, міліцією громадської безпеки. Форми зовнішньої взаємодії передбачені відповідними спільними інструкціями. Форми внутрішньої взаємодії поділяються на нормативно-правові та організаційно-тактичні.

До основних форм взаємодії кримінальної міліції можна віднести усний та письмовий обмін інформацією про підготовлювані та вчинювані злочини, запідозрених осіб, предмети посягання; спільне планування завдань розкриття злочинів; спільне проведення операцій, спрямованих на вирішення цих завдань та затримання осіб, які вчинили злочини; узагальнення і розповсюдження передового досвіду роботи із протидії злочинності, а також спільну підготовку і проведення тематичних нарад і семінарів.

Бібліографічні посилання

1. Словник української мови: У 11-ти томах // Ред. кол.: А.А. Бурячок, Г.М. Гнатюк, П.Й. Горещкий та ін. – К., 1970. – Т. 1.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К; Ірпінь, 2005.
3. *Ожегов С.И.* Словарь русского языка. – 22-е изд., стер. – М., 1990.
4. *Плішкін В.М.* Теорія управління органами внутрішніх справ: Підруч. / За ред. Ю.Ф. Кравченка. – К., 1999.
5. *Аксенов А.А.* Организация взаимодействия в органах внутренних дел как функция управления: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. – М., 1974.
6. *Ермаков К.К.* Взаимодействие и координация в органах внутренних дел: Лекция. – М., 1971.
7. *Балашов А.Н.* Взаимодействие следователей и органов дознания при расследовании преступлений. – М., 1979.

8. Матусовский Г.А. Экономические преступления: криминалистический анализ. – Х., 1999.
9. Дудников А.Л. Особенности взаимодействия следователя и оперативных подразделений при расследовании экономических преступлений // Проблемы законности. – 2002. – Вып. 57. – С. 184-190.
10. Мороз М. Загальні засади взаємодії слідчого з органом дізнання при порушенні кримінальних справ за матеріалами оперативно-розшукової діяльності // Південноукраїнський правничий часопис. – 2008. – № 4. – С. 199-201.
11. Венедіктов А.А. Оперативна служба як суб'єкт боротьби із злочинами у сфері наркообігу // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2008. – № 19 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/bozk/19text/g19_01.htm.
12. Музичук О.М. Організаційно-правові основи участі громадян в охороні громадського порядку і боротьбі з правопорушеннями: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. – Х., 2003.
13. Колпаков В.К. Взаимодействие милиции и общественности в сфере правопорядка: Учеб. пособие. – К., 1993.
14. Про затвердження Інструкції з організації діяльності органів досудового слідства в системі МВС України та взаємодії їх з іншими структурними підрозділами органів внутрішніх справ України в розкритті та розслідуванні злочинів: Наказ МВС від 20.02.2008 р. № 160.

Надійшла до редакції 14.09.2012

С.А. Риб'янець

здобувач

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.98

ОСОБЛИВОСТІ ДОПИТУ НЕПОВНОЛІТНІХ, ПІДОЗРЮВАНИХ ЗА ЗЛОЧИНАМИ, КВАЛІФІКОВАНИМИ ВІДПОВІДНО ДО ст. 259 КК УКРАЇНИ

Розглянуто особливості проведення допитів неповнолітніх підозрюваних. Наголошено на тому, що можуть виникати дві ситуації, які полягають у визнанні та невизнанні неповнолітнім причетності до вчиненого злочину, та приділено увагу останній. Зазначено, що допит та підготовка до нього зумовлені віковою характеристикою допитуваних та необхідністю його проведення за участю третіх осіб. У висновках наголошено на значенні допитів неповнолітніх злочинців для встановлення всіх обставин вчиненого злочину.

Ключові слова: допит, неповнолітній злочинець, тактичні прийоми, учасники, підготовка до допиту.

Рассмотрены особенности проведения допросов несовершеннолетних подозреваемых. Подчеркнуто, что может возникнуть две ситуации, которые заключаются в признании и непризнании несовершеннолетним причастности к совершенному преступлению, и уделено внимание последней. Указано, что допрос и подготовка к нему обусловлены возрастной характеристикой допрашиваемых и необходимостью его проведения при участии третьих лиц. В выводах указано на значение допросов несовершеннолетних преступников в установлении всех обстоятельств совершенного преступления.

Ключевые слова: допит, непервонародний преступник, тактичний прийом, учасники, підготовка к допиту.

The article discusses the features of interrogations of minors. Insists on the fact that there may be two situations that are to be recognized and not recognizing a minor involvement in the crime and focuses on the latter. Indicated that the questioning and the preparation for it due to age profile interrogation and the necessity of the participation of third parties. The findings point to the significance of interrogations of juvenile offenders in establishing all the circumstances of the crime.

Keywords: interrogation, juvenile delinquent, tactics, participants, preparation for examination.

Постановка проблеми. Злочини неповнолітніх – це проблема, з якою стикається та бореться кожна держава. Зміст цієї проблеми полягає не тільки у тому, що вчинюються злочини, які необхідно розслідувати, а й у тому, що суб'єктами вчинених злочинів є діти, життя яких тільки починається. Сучасний стан злочинності неповнолітніх не може не викликати занепокоєння держави, тому злочинність даної категорії осіб здавна привертає увагу вчених-криміналістів.

Встановлення істини по справі можливе у першу чергу шляхом проведення слідчих дій. Серед них на початковому етапі розслідування важливе місце посідає допит. Загальновідомо, що допит є найбільш поширеною слідчою дією, що займає майже 25 % від загальної кількості робочого часу слідчого [1, с. 282]. У той же час зі всього бюджету часу, що витрачається слідчим на провадження слідчих дій, на проведення допитів припадає понад 80 % [4, с. 3]. Незважаючи на те, що останній є найбільш повторюваною процесуальною дією, однак залишається складною, у кожному конкретному випадку індивідуальною, а іноді – неповторною.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Проведенню допитів раніше вже приділялась увага значної кількості вчених-криміналістів: Р.С. Белкіна, А.Ф. Волобуєва, В.К. Весельського, О.Н. Колесніченка, В.О. Коновалової, В.К. Лисиченка, В.Г. Лукашевича, Є.Д. Лук'янчикова, М.В. Салтевського, К.О. Чаплинського, В.Ю. Шепітька М.П. Яблокова та багатьох інших.

Також проведенню слідчих дій, у тому числі і допиту, при розслідуванні завідомо неправдивих повідомлень про загрозу безпеці громадян, знищенню чи пошкодженню об'єктів власності приділяли свою увагу Р.Г. Золотарьов, М.А. Михайлов, В.М. Плетенець, В.М. Лога, А.М. Столбов, Д.В. Тишин. Однак з боку науковців розглядуваним протиправним діям, вчиненим неповнолітніми, та особливостям їх допиту належної уваги приділено не було. Зазначене викликає труднощі для правоохоронців при проведенні розглядуваної слідчої дії, що призводить до упущення важливих фактів та неможливого подальшого визначення всіх обставин справи. Це і визначає актуальність даної статті.

Метою даної статті є формування відповідних рекомендацій щодо проведення допиту неповнолітніх підозрюваних за фактами передачі ними завідомо неправдивих повідомлень про загрозу безпеці громадян, знищен-

ня чи пошкодження об'єктів власності. Це зумовлено тим, що наявність знань про ці особливості визначає кількість сил та засобів, що витрачаються працівниками правоохоронних органів для отримання певного результату, який не завжди є позитивним, при розслідуванні цих злочинів.

Виклад основного матеріалу. В ході допиту неповнолітній підозрюваний може як визнати, так і відмовлятися від причетності до вчиненого злочину. Розглянемо особливості проведення допиту при невизнанні неповнолітнім причетності до вчиненого злочину. Слідчому необхідно якомога ретельніше провести допит із застосуванням наявного комплексу тактичних прийомів. Тактика допиту підозрюваного визначається слідчим з урахуванням ситуації, що склалась по справі. Показання підозрюваного, як правило, одержуються на початковому етапі розслідування злочину. У цей момент він ще не знає, якими доказами володіє слідчий і практично не має змоги протиставити свою лінію захисту [7, с. 193]. Зазначене вказує на необхідність слідчого спрямовувати зусилля на проведення допиту підозрюваного у найкоротший, з моменту порушення кримінальної справи, час. Це не дозволить злочинцю виробити власну позицію. Підозрюваний може досить швидко змінити зайняту позицію під впливом тактичних прийомів. Без них складно, а іноді неможливо, розкрити злочин [3, с. 8]. Великого значення набувають і такі тактичні прийоми, як використання фактора раптовості, протиріч у свідченнях допитуваного, створення напруги. Доцільно використовувати в якості тактичного прийому різний темп допитів (прискорений, уповільнений).

Серед тактичних прийомів широко використовуються такі:

- що спонукають допитуваного до міркувань та дачі свідчень (постановка запитань, котрі дозволяють уточнити, яка саме інформація відома допитуваному за даною справою; нагадування у загальних рисах про подію, що відбулась, постановка нагадуючих запитань, уточнення емоціонального стану допитуваного, обстановки, умов, за яких формувалися його свідчення, оживлення його асоціативних зв'язків з метою відновлення у пам'яті сприйнятих ним факторів і т.п.);

- спрямовані на здійснення психологічного тиску на допитуваного: наміри допитуваного відмовитися від протидії та введення слідства в оману, створення уяви про безнадійність таких спроб, використання сумнівів допитуваного у спроможності дотримуватися до кінця обраної ним негативної позиції, раптове пред'явлення найбільш важливих доказів та ін.;

- такі, що застосовуються у безконфліктних ситуаціях: створення доброзичливої обстановки на допиті, сприяння дачі повних та достовірних свідчень, оживлення асоціативних зв'язків та надання допомоги у згадуванні сприйнятих допитуваним фактів, постановка уточнюючих питань з метою не допустити у свідченнях прогалин та неточностей та ін.;

- використовувані у конфліктних ситуаціях: створення на допиті сувро-робочої обстановки, котра була б несприятливою для вираження неприязні до слідчого, а навпаки, викликала повагу до нього, подолання негативної позиції, створення враження про повну поінформованість слідчого про об-

ставини справи, переконання допитуваного у марності конфліктувати, суперничати та приховувати відомі йому факти тощо [8, с. 33].

Вивченням судово-слідчої практики нами встановлено, що допит неповнолітніх підозрюваних проводився відразу ж після затримання у 47 % випадків. Ці дані визначають, що слідчими недостатньо повно використовуються можливості одержання інформації від неповнолітніх злочинців, уникаючи можливості протидії з їх боку. Поясненням цього може бути, наприклад, те, що до проведення допиту зазначеної категорії осіб слідчому необхідно належним чином підготуватися. Це у першу чергу полягає у необхідності залучення відповідних учасників, якими, залежно від конкретної ситуації, можуть бути адвокат, педагог, психолог, спеціалісти вибухотехнічної, криміналістичної служб та інші. Оскільки допит неповнолітнього злочинця вимагає дотримання відповідної процедури, перед слідчим постає завдання забезпечити процес проведення даної слідчої дії всіма обов'язковими та необхідними учасниками. Таким чином, може скластися ситуація, коли неповнолітній злочинець, через низку факторів, визначає для себе лінію поведінки під час проведення допиту.

Метою слідчого при використанні цього прийому є не спроба «спіймати» особу, котра протидіє розслідуванню, на неточностях, обмовах, а створити обстановку, котра переконує у марності спроб. Заслугує на увагу й такий тактичний прийом, як допит на місці події. Повторне сприйняття місця, де відбулася подія сприяє відновленню у пам'яті забутого. Не виключені випадки проведення повторних допитів у розрахунок на зміну особою показань для підтвердження версії, обраної та перевіреної слідчим як перспективної [6, с. 260].

Вивченням судово-слідчої практики нами встановлено, що у 89 % випадків допит неповнолітніх підозрюваних проводився більше одного разу. Однак вважаємо, що під час повторного допиту особа, яка дає неправдиві свідчення, переважно не пам'ятає всіх обставин, повідомлених нею раніше. Можуть використовуватися й інші тактичні прийоми. Їх кількість, послідовність визначатиметься слідчим у кожному конкретному випадку. Професіоналізм слідчого полягає у першу чергу у тому, щоб він міг спланувати та використати увесь потенціал тактичних прийомів та отримати якомога більше інформації.

Викрити неправду можна активним веденням допиту, тобто ставленням значної кількості запитань, що призводить до дезорганізації психічних процесів, тому що особі важко утримувати у пам'яті відповіді на попередні запитання [5, с. 41]. Відповідно, постановка уточнюючих, контрольних запитань сприяє його викриттю. Зазначене ускладнює переведення уваги неповнолітнього злочинця, створює для нього дефіцит часу на обмірковування вчинків слідчого, аналіз взаємозв'язку та логіки вчинюваних дій, позбавляє можливості дотримуватися обраного способу, лінії протидії розслідуванню. Результатом цього, як правило, є докази поведінки – обмови, повідомлення суперечливих даних та ін. Викликати допитуваного, особливо раніше не засуджуваного, на відверту

розмову дозволяє роз'яснення того, що щире каяття та сприяння розкриттю вчиненого злочину законодавець вважає обставинами, що пом'якшують відповідальність [2, с. 78].

Вивченням кримінальних справ розглядуваної категорії нами з'ясовано, що допити неповнолітніх підозрюваних були спрямовані на одержання таких відомостей, як встановлення обставин злочину та з'ясування даних, що мають тактичне значення, що простежувалось за всіма справами. Окрім зазначеного, з'ясуванню причин та умов, що сприяли вчиненню злочину, приділяли свою увагу слідчі у 90 % кримінальних справ. Ці відомості, на нашу думку, визначають неналежне використання слідчими таких тактичних прийомів, як негайний допит після затримання. Відповідно, слідчими найбільш часто використовується як тактичний прийом повторний допит неповнолітніх злочинців. Майстерність та професіоналізм слідчого полягає у тому, щоб, використовуючи усі прийоми та засоби, правильно спланувати їх, готуючись до допитів, уміти варіювати ними під час допитів, відмовляючись від одних та звертаючись до інших, виходячи зі слідчої ситуації, що склалася [9, с. 120].

Висновки. Отримані нами дані дають можливість визначити важливість проведення допитів неповнолітніх підозрюваних. Саме під час їх проведення отримується значна кількість інформації, що сприяє встановленню істини. При цьому слідчим доводиться стикатися з ситуаціями визнання та невизнання підозрюваним причетності до злочину. У ході допитів розглядуваної категорії осіб всіма слідчими з'ясовуються обставини злочину, повідомлення, характер дій кожного співучасника, дані, що мають тактичне значення. Більшість слідчих під час допиту приділяють увагу з'ясуванню причин та умов, що сприяли вчиненню злочину. Неодноразові допити підозрюваних переважною більшістю слідчих можуть бути розцінені як застосування тактичних прийомів. Про це ж свідчить й проведення допитів половиною слідчих відразу після затримання. Таким чином, можемо наголосити на необхідності використання слідчими усього наявного комплексу тактичних прийомів при проведенні допитів неповнолітніх злочинців з метою з'ясування істини по справі. У той же час підготовка до проведення допиту має бути обов'язковою складовою. При цьому в ході підготовчих заходів слідчий має визначати коло учасників, перелік та послідовність постановки запитань, використання тактичних прийомів.

Перспективами подальшого дослідження завідомо неправдивих повідомлень про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності, вчинених неповнолітніми, полягатиме у висвітленні особливостей допиту інших категорій осіб.

Бібліографічні посилання

1. Весельський В. К. Сучасні проблеми допиту (процесуальні, організаційні і тактичні аспекти) : монографія / В. К. Весельський – К., 1999.
2. Золотарев Р. Г. Доказывание по уголовным делам о заведомо ложном сообщении об акте терроризма : учеб. пособие / Золотарев Р. Г. – М., 2008.

3. Клим А. М. Криминалистическая методика расследования злоупотребления властью или служебными полномочиями. / под ред. В. Ф. Ермоловича. — Мн., 2000.
4. Криминалистика : учебник / под ред. проф. А. Г. Филиппова и А. Ф. Волынского. — М., 1998.
5. Лускатов О. В. Організаційно-тактичні особливості допиту після відновлення слідства у справі про нерозкритий злочин. // Науковий вісник Дніпропетров. держ. ун-ту внутр. справ : зб. наук. праць. — 2007. — № 1(32).
6. Митрохина З. И. Использование знаний психологии при производстве допроса : учеб. пособие. / З. И. Митрохина. — К., 1990.
7. Селиванов Н. А. Расследование преступлений повышенной опасности : пособие для следователя. / Н. А. Селиванов, А. И. Дворкин. — М. 1999.
8. Стахівський С. М. Теорія і практика кримінально-процесуального доказування : монографія / С. М. Стахівський. — К., 2005.
9. Чаплинський К. О. Тактика проведення окремих слідчих дій : монографія / Чаплинський К. О. — Дніпропетровськ, 2006.

Надійшла до редакції 18.10.2012

С.А. Савенко

ад'юнкт

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.98/1

ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОКУРОРА ПІД ЧАС ПІДТРИМАННЯ ДЕРЖАВНОГО ОБВИНУВАННЯ В СУДІ

Розглянуто сутність та основні напрями оперативно-розшукового забезпечення підтримання державного обвинувачення. На підставі аналізу наукових джерел та матеріалів практики запропоновано напрями оптимізації діяльності оперативних підрозділів щодо оперативно-розшукового забезпечення судового розгляду кримінальних справ.

Ключові слова: оперативно-розшукове забезпечення, кримінальне переслідування, судовий розгляд, державне обвинувачення.

Рассмотрены сущность и направления оперативно-розыскного обеспечения государственного обвинения. На основании анализа научной литературы и материалов практики предложены направления оптимизации деятельности оперативных подразделений по оперативно-розыскному обеспечению судебного рассмотрения уголовных дел.

Ключевые слова: оперативно-розыскное обеспечение, уголовное преследование, судебное рассмотрение, государственное обвинение.

This article analyzes the nature and directions of operational-search software state charges. Based on the analysis of scientific literature and material practices of the author proposes the direction of optimization of the operational units to ensure operational and investigative analyses trial of criminal cases.

Keywords: operational and investigative support, prosecution, court analyses, the public prosecution.

Постановка проблеми. Консолідація та професіоналізація сучасної злочинності значно ускладнює діяльність державних інституцій, які здійснюють протидію останній. Неузгодженість функцій суб'єктів про-

тидії злочинам, а в окремих випадках – і їх «конкуренція», призводить до роз'єднаності дій, відсутності узгоджених тактичних рішень щодо здійснення ефективного кримінального переслідування осіб, які вчинили злочин. Аналітичний огляд наукових праць свідчить, що вченими ґрунтовно проаналізовані питання взаємодії та співпраці між окремими суб'єктами кримінального переслідування на досудових стадіях кримінального процесу. Водночас вивчення кримінальних справ, зокрема порушених стосовно організованих злочинних груп, свідчить, що активна протидія кримінальному переслідуванню відбувається також і на стадії судового розгляду кримінальної справи. При цьому це питання тривалий час залишається поза увагою науковців.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Окремим аспектам співвідношення оперативно-розшукової діяльності та кримінального процесу присвятили свої наукові роботи К.В. Антонов, О.Ф. Долженков, Є.А. Доля, В.І. Зажицький, М.А. Погорецький та інші науковці. Безпосередньо напрями оперативно-розшукового забезпечення кримінального переслідування досліджували С.О. Долженков, А.А. Ємець, В.В. Іванов, О.В. Каревич, П.М. Павлик, В.М. Рудік. Визнаючи їх вагомий внесок у розробку цієї проблеми, наголосимо, що дослідження потребують окремі аспекти оперативно-розшукового забезпечення діяльності прокурора під час розгляду кримінальної справи судом.

Таким чином, **метою** цієї статті є визначення змісту, структури та основних напрямів оперативно-розшукового забезпечення підтримання державного обвинувачення.

Виклад основного матеріалу. На нашу думку, специфіка структури оперативно-розшукового забезпечення підтримання державного обвинувачення зумовлюється такими чинниками: по-перше, обвинувачення вже пред'явлено і кримінальна справа знаходиться у суді; по-друге, основна доказова база уже сформована, що витікає з вимог КПК України. Водночас наявність сформованої доказової бази не зменшує важливості та актуальності оперативно-розшукового забезпечення підтримання обвинувачення. Як слушно зазначає Л. Грицаєнко, державне обвинувачення – пік прокурорської діяльності у кримінальному судочинстві, тому що судовий розгляд є центральною частиною кримінального судочинства, де досліджуються усі зібрані докази та вирішується питання про винність або невинуватість особи. І якщо не будуть створенні умови для постановлення законного та обґрунтованого вироку, то вся попередня, здебільшого довга, складна та кропітка робота з розкриття та розслідування може стати марною, не дати бажаних результатів [1, с. 112].

Вивчення кримінальних справ дозволяє визначити, що до структури оперативно-розшукового забезпечення підтримання державного обвинувачення входять такі елементи:

– усунення загроз доказовій базі з боку підсудного, його зв'язків та захисника;

– забезпечення підготовки державного обвинувача до підтримання обвинувачення. Слушною є позиція О. Волинець, що підготовка прокурора до підтримання державного обвинувачення у кримінальній справі про злочини, вчинені організованою злочинною групою, в суді включає: аналіз вихідної інформації, отриманої під час вивчення кримінальної справи; визначення кола і послідовності питань, що підлягають з'ясуванню під час розгляду кримінальної справи судом; планування судових дій, спрямованих на збирання й перевірку доказів, які підтверджують версію обвинувачення. При цьому під час вивчення матеріалів щодо злочинів, вчинених організованою групою, важливими питаннями є: ознайомлення з усіма матеріалами справи, навіть з тими, на які слідчий не посилається у обвинувальному висновку; уважне вивчення заяв, скарг, звернень, клопотань сторони захисту на предмет достатності доказів, які їх спростовують; ознайомлення з кожним документом справи від початку до кінця [2, с. 52-53]. Крім того, на нашу думку, надзвичайно важливими в діяльності прокурора на стадії досудової підготовки у кримінальній справі є прогнозування ситуацій, які можуть виникнути у судовому засіданні. Таке прогнозування є найефективнішим у разі тісної співпраці між прокурором, слідчим та оперативним підрозділом, який здійснює оперативно-розшукове забезпечення;

– забезпечення діяльності прокурора та інших учасників судового процесу під час розгляду кримінальної справи судом.

Реалізація мети статті потребує визначення сутності державного обвинувачення, здійснюваного прокурором. Видається, що саме через визначення завдання, форм та засобів підтримання державного обвинувачення можливо ґрунтовно розкрити особливості оперативно-розшукового забезпечення цієї діяльності. Відповідно до норм Конституції України прокурор у кримінальному судочинстві, перш за все, представляє загальнодержавні та загальносуспільні інтереси, що реалізуються у його обвинувальній діяльності. Лише на прокурорів покладається здійснення кримінального обвинувачення у суді. Згідно зі ст. 240, 264 КПК участь прокурорів у судовому розгляді кримінальних справ усіх категорій та підтримання державного обвинувачення у суді є обов'язковою.

У наукових дослідженнях проблематики кримінального переслідування наводяться різноманітні визначення обвинувачення. Аналітичний огляд наукових праць щодо такої складної наукової категорії, як «державне обвинувачення», дозволяє класифікувати наукові погляди вчених стосовно дефініції цієї діяльності на три групи:

– як функції, тобто розуміння державного обвинувачення як специфічної функції кримінального процесу, що здійснюється стороною обвинувачення виключно на стадії судового розгляду, яка, виступаючи похідною від функції кримінального переслідування, не тотожна їй, оскільки має свої власні спеціальні завдання та цілі (В.М. Парадєєв, В.М. Савицький, М.С. Строгович, М.Л. Шифман та ін.);

– як виду кримінального переслідування, тобто державне обвинува-

чення розглядається як один з видів обвинувачення, що здійснюється у встановленій процесуальній формі державними органами (С.А. Альперт, Н.Ю. Дупак, А.Л. Ривлін та ін.);

– як стадії кримінального переслідування: державне обвинувачення як діяльність прокурора (державного обвинувача) після затвердження обвинувального висновку (О.Я. Баєв, В.С. Зеленецький, Ю.Н. Васильєва).

Аналіз сутності обвинувачення дозволяє дійти висновку, що це, по-перше, єдиний процесуальний спосіб забезпечення принципу невідворотності покарання у судовому засіданні; по-друге, це процесуальна діяльність, яка складається із сукупності слідчих та інших дій прокурора, спрямованих на доказування обставин, які входять до предмета обвинувачення, а також інших істотних обставин справи.

Підтримання державного обвинувачення у судовому засіданні реалізується через систему процесуальних дій, які прокурор здійснює з метою подання своїх доказів, дослідження вже поданих доказів, у тому числі і стороною захисту, аргументації обвинувачення та спростування доказів захисту.

У контексті цього наголосимо, що оперативно-розшукове забезпечення судового розгляду кримінальних справ перебуває у кореляційній залежності із діями прокурора під час підтримання ним державного обвинувачення. Водночас особливу увагу необхідно звернути на оперативно-розшукове забезпечення подання прокурором обвинувальних доказів, яке, на нашу думку, може здійснюватись за певними напрямками.

По-перше, це діяльність щодо підготовки свідків обвинувачення до давання показань у суді, тобто забезпечення безпеки свідків обвинувачення перед виступом у суді, їх явку до суду, захист від протиправного впливу підсудного, його зв'язків чи захисника у будівлі суду. Підтримуємо позицію С.О. Долженкова, який наголошує, що з метою нейтралізації таких «контактів» з учасниками кримінального процесу оперативні підрозділи повинні забезпечувати судові приміщення і територію біля суду своєю агентурою, завданнями якої має бути:

– надання психологічної підтримки учасникам кримінального процесу, показання яких мають ключове значення у судовому розгляді кримінальної справи;

– відстеження процесів, що проходять під час судового засідання, з метою виявлення родичів чи знайомих обвинуваченого, членів організованих злочинних груп, які намагаються вплинути на учасників процесу, і своєчасне інформування оперативних працівників [3, с. 142-143].

По-друге, оперативні підрозділи виконують доручення прокурора щодо проведення оперативно-розшукових заходів, спрямованих на перевірку нововиявлених під час досудового слідства обставин.

По-третє, під час судового розгляду можуть бути виявлені нові факти, що підтверджують вину підсудного та встановлені під час розслідування інших кримінальних справ або в результаті оперативно-розшукової діяльності. У даному випадку оперативні підрозділи забез-

печують ефективно використання цієї інформації під час судового розгляду кримінальної справи.

По-четверте, оперативні підрозділи під час судового розгляду кримінальних справ можуть не лише забезпечувати діяльність прокурора, а також сприяти суду та іншим учасникам кримінального процесу в перевірці фактичних даних, які представлені як докази під час розгляду кримінальної справи.

По-п'яте, оперативні підрозділи можуть оперативним шляхом здійснювати перевірку обґрунтованості клопотань, скарг, заяв, зроблених у залі суду захисником, підсудним та іншими учасниками процесу, особливо у тих випадках, коли є достатні підстави вважати такі заяви необґрунтованими і є дані, що ці особи зацікавлені у зриві чи затягуванні кримінального процесу.

По-шосте, оперативні підрозділи сприяють прокурору в легалізації даних, отриманих оперативно-розшуковим шляхом, на стадії судового розгляду.

По-сьоме, оперативні підрозділи надають прокурору інформацію щодо незаконної діяльності захисту, спрямованої на дискредитацію обвинувачення, у тому числі й дії, у яких вбачаються ознаки складу злочину.

По-восьме, оперативні підрозділи повинні ініціативно виявляти нові джерела доказової інформації і допомагати прокурору у їх представленні суду. Організаційно-тактичні особливості оперативно-розшукового забезпечення діяльності прокурора з підготовки до підтримання державного обвинувачення у кримінальному судочинстві є вихідним моментом оперативно-розшукового забезпечення судового розгляду.

Іншим важливим напрямом є забезпечення підготовчого періоду обвинувачення, а також безпосереднє підтримання державного обвинувачення, яке, на нашу думку, включає:

- пошукові заходи, спрямовані на отримання нової доказової інформації щодо вини підсудного;
- заходи, спрямовані на збереження доказової інформації;
- отримання інформації про дії підсудного, його зв'язки та захисника, яка спрямована на підриг обвинувачення та забезпечення уникнення кримінальної відповідальності підсудним;
- отримання та перевірку оперативної інформації та надання її прокурору (без розшифрування джерел отримання) для вибору ефективної тактики обвинувачення. Аналіз і оцінка отриманої та зафіксованої оперативно-розшукової інформації передбачає розумову діяльність працівника оперативного підрозділу, під час якої він визначає кореляційні залежності між цією інформацією та предметом доказування, а також потенційні можливості її використання у суді;
- спільне з прокурором планування заходів щодо створення сприятливих умов для підтримки державного обвинувачення;
- виконання доручень прокурора на проведення оперативно-розшукових заходів. Вивчення кримінальних справ свідчить, що такі доручення, як правило, спрямовані на: виявлення нових свідків та поте-

рпілих; обстеження територій, будівель та споруд; отримання предметів та документів. При цьому вибір методів та засобів є прерогативою оперативного підрозділу і здійснюється залежно від оперативно-тактичної ситуації та наявних оперативних позицій у кримінальному середовищі.

Вважаємо, що змістовною складовою оперативно-розшукового забезпечення підготовки до підтримання державного обвинувачення та розгляду кримінальної справи в суді є оперативно-розшукові заходи, які здійснюються працівниками оперативних підрозділів ініціативно або за дорученням прокурора з метою отримання нових фактичних даних, які викривають винних у вчиненні інкримінованих злочинів або сприяють виробленню тактики з перевірки доказів захисту в суді, створенню оптимальних умов для встановлення об'єктивної істини у справі.

У контексті цього потрібно звернути увагу на окремі організаційно-тактичні аспекти нейтралізації протидії встановленню істини у справі та захисту учасників судового процесу, які реалізуються проведенням оперативно-розшукових заходів. Якщо раніше під протидією розслідуванню розуміли переважно різні форми й способи приховування злочину, то в даний час протидія може бути визначена як умисна діяльність з метою перешкоджання вирішенню завдань розслідування і встановленню істини у кримінальній справі.

Слід зазначити, що протидія судовому розгляду кримінальної справи – це, перш за все, протидія законній діяльності прокурора з підтримання державного обвинувачення з метою уникнення кримінальної відповідальності за вчинений злочин, а у результаті – з метою перешкодити встановленню істини у справі.

За підсумками проведеного дослідження встановлено, що найпоширенішим методом протидії на стадії розгляду кримінальної справи судом залишається протиправний вплив на свідків, у тому числі і з боку адвокатів. У зв'язку з цим головною метою оперативно-розшукового забезпечення є, з одного боку, нейтралізація протидії кримінального середовища, а з іншого – захист учасників судового процесу.

Організація і тактика діяльності оперативних підрозділів з нейтралізації протидії кримінального середовища встановленню істини та захисту учасників кримінального судочинства залежать насамперед від форм та методів протидії органам обвинувальної та судової влади і впливу на окремих його учасників з боку злочинців та їх зв'язків. До таких форм і методів протидії можна віднести:

1) знищення або фальсифікацію доказів, що викривають обвинувачених (підсудних) у вчиненому злочині (знищення документів, предметів, які можуть стати речовими доказами);

2) умисне затягування судового розгляду, що може призвести до втрати доказів, спотворення показань свідків, перешкодити цілеспрямованому дослідженню в суді обставин справи, руйнуючи при цьому підготовлену тактику державного обвинувачення.

Проведене нами опитування працівників оперативних підрозділів та

прокурорів дозволяє виділити такі типові способи затягування термінів судових засідань: симуляція хвороби; звернення до суду із необґрунтованими клопотаннями, які завідомо спрямовані на дискредитацію доказів обвинувачення та введення суду в оману (наприклад, отримання показань від підсудного застосуванням до нього насильства); подання необґрунтованих клопотань щодо виклику нових свідків, проведення відтворення обстановки та обставин події, призначення додаткових або повторних експертиз; висунення необґрунтованих версій, що вимагають тривалої перевірки і значних витрат часу (наприклад, щодо алібі підсудного або причетності до вчинення злочину інших осіб, у тому числі померлих, тощо).

У переважній більшості випадків мета здійснення протиправного впливу на учасників процесу зумовлюється їх процесуальним становищем та функціями.

Злочинні посягання та інші спроби протиправного впливу на учасників процесу можуть здійснюватись значно ширшим колом осіб: безпосередньо обвинуваченими (підсудними), що перебувають на волі, їх родичами або знайомими, людьми з оточення осіб, які вчинили злочин, у тому числі фактичними співучасниками злочину, чия вина не доведена, тощо.

У кримінальних справах організованих злочинних груп і злочинних організацій протиправний вплив може здійснюватися структурами служб безпеки, які часто формуються із представників правоохоронних органів.

Наголосимо, що останнім часом перманентно зростає кількість випадків протиправного впливу на учасників судового розгляду з боку захисників, які також виконують функцію «зв'язкового» між підсудним, щодо якого обрано запобіжний захід тримання під вартою, та кримінальним середовищем.

Проаналізувавши окремі аспекти протидії судовому розгляду, акцентуємо увагу на організаційно-тактичних особливостях оперативно-розшукового забезпечення підтримання державного обвинувачення, під яким слід розуміти систему агентурних, пошукових, технічних та інформаційних заходів і тактичних прийомів здійснення оперативно-розшукових заходів, спрямованих на встановлення істини у кримінальній справі.

На нашу думку, основними напрямками здійснення цих заходів є:

а) забезпечення конспірації планів оперативно-розшукових заходів, спрямованих на забезпечення підтримки державного обвинувачення;

б) завчасне розпізнавання планів злочинців та вжиття превентивних заходів;

в) негласне управління процесом прийняття рішень представниками кримінального середовища, які для них є вимушеними та до яких прокурор і працівники оперативних підрозділів вже готові.

Тактичний аспект реалізації цих завдань свідчить про їх нерозривну єдність.

Перший напрямок передбачає проведення оперативно-розшукових заходів з метою збереження в таємниці відомостей про свідків, які пере-

бувають під захистом, тактичних планів обвинувачення. Сюди ж належить дезінформація злочинців за допомогою джерел, що викликають у них довіру.

Другий напрямок полягає у завчасному розпізнаванні намірів підсудного та його зв'язків, що реалізується за допомогою здійснення комплексу негласних оперативно-розшукових заходів, у тому числі з використанням можливостей осіб, які конфіденційно співпрацюють з оперативним підрозділом. Іншим важливим засобом досягнення зазначеної мети є проведення розвідувально-пошукових заходів серед потерпілих і свідків, особливо серед тих, щодо яких є підстави сумніватися у правдивості їх показань у суді.

Третій напрямок полягає в негласному управлінні поведінкою підсудного, його зв'язків та захисника, схилення їх до прийняття рішень, вигідних стороні обвинувачення.

Висновки. Підсумовуючи, наголосимо, що оперативно-розшукове забезпечення підтримання державного обвинувачення є самостійним напрямом діяльності оперативних підрозділів у межах оперативно-розшукових справ, це система організаційно-тактичних заходів, заснованих на законі та відомчих нормативних актах, що здійснюються працівниками оперативних підрозділів для створення оптимальних умов для процесуальної діяльності державного обвинувача, а також інших учасників судового розгляду, якщо їх діяльність спрямована на встановлення істини у справі.

Створення сприятливих умов для державного обвинувача є необхідним для ефективного виконання ним своєї функції в суді. Це, в першу чергу, передбачає безперервне, своєчасне і повне забезпечення прокурора інформацією, що містить нові дані про обставини вчиненого злочину, а також надання інших відомостей, необхідних прокурору для підтримання обвинувачення, у тому числі для дослідження доказів захисту, для подолання протиправної протидії обвинуваченню з боку підсудного і його кримінальних зв'язків.

Бібліографічні посилання

1. *Грицаєнко Л.* Інститут підтримання обвинувачення в Україні і в зарубіжних країнах / Грицаєнко Л. // Вісник прокуратури. – 2009. – № 8. – С. 111-121.
2. *Волинець О.* Актуальні питання підтримання державного обвинувачення у кримінальних справах про злочини, вчинені організованими злочинними групами / Волинець О. // Вісник прокуратури. – 2007. – № 12. – С. 51-55.
3. *Долженков С. О.* Оперативно-розшукове забезпечення кримінального судочинства підрозділами по боротьбі з економічною злочинністю : дис. ... канд. юрид. наук / Долженков С. О. – Львів, 2011.

Надійшла до редакції 30.05.2012

С.В. Чугуй
аспірант
(Національна академія
Служби безпеки України)

УДК 343.98

ПРОБЛЕМА ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ В ТЕОРІЇ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Здійснено спробу з'ясування філософсько-правового розуміння індивідуальності в теорії оперативно-розшукової діяльності (ОРД). При цьому розглянуто сутність індивідуальності та практичне значення її вивчення у сфері криміналістики та ОРД, висвітлено окремі підходи вітчизняних та зарубіжних науковців до реконструкції психічних властивостей і характерних рис особистості, що відрізняють її від інших індивідуумів, приділено увагу проблемним питанням щодо з'ясування індивідуального способу життя особистості.

***Ключові слова:** індивідуальність, оперативно-розшукова діяльність, психічні властивості, характерні риси особистості, індивідуальний спосіб життя особистості.*

Сделана попытка выяснения философско-правового понимания индивидуальности в теории оперативно-розыскной деятельности (ОРД). Рассмотрена сущность индивидуальности и практическое значение ее изучения в сфере криминалистики и ОРД, освещены отдельные подходы отечественных и зарубежных ученых к реконструкции психических свойств и характерных черт личности, отличающих ее от других индивидуумов, уделено внимание проблемным вопросам изучения индивидуального стиля жизни личности.

***Ключевые слова:** индивидуальность, оперативно-розыскная деятельность, психические свойства, характерные черты личности, индивидуальный стиль жизни личности.*

In this article there have been made an attempt to find out philosophic and lawful understanding of individuality in operational investigative activities. There is an overview of the core essence of individuality and its practical significance in criminalistics and investigative job. Besides, in this article some scientific approaches to the assessment of psychical qualities and personality characteristics, which differ from those of another individual, are observed. The attention is also paid to understanding of individual life style. The accent is made at individuality of investigative officers, who are in charge for justice.

***Keywords:** individuality, operational investigation activities, psychical qualities personality characteristics, individual life style.*

Постановка проблеми. Історія досліджень у галузі психології особистості нараховує понад сотню років. Науковці шукають відповіді на питання щодо природи, внутрішнього світу людини, чинників, що визначають розвиток її індивідуальності та поведінки, окремих вчинків та життєвого шляху в цілому. В історії філософії проблеми індивідуальності досліджували багато видатних зарубіжних та вітчизняних вчених. Розгорнуту концепцію цього роду вперше створили німецькі екзистенціалісти. В 1927 р. вийшла книга Мартіна Гайдеггера «Буття і час», де був розроблений перший проект екзистенціального вчення про буття (онтології).

У низці робіт 1920-30-х років К. Ясперс запропонував свій варіант онтології. Згодом, спираючись на розробки німецьких мислителів,

Ж.П. Сартр створив оновлене розуміння буття (особливо в книзі «Буття і ніщо»). Ще раніше нові, неокласичні варіанти онтології, що вплинули на екзистенціалістів, розробив Е. Гуссерль (1856-1938) – засновник феноменологічного напрямку. Феноменологічну школу пройшли видатні філософи ХХ ст.: один із засновників релігійної (католицької) антропології М. Шелер (1874-1928), творець «критичної онтології» Н. Гартман (1882-1950), М. Мерло-Понті (1908-1961). Феноменологія сильно вплинула на інші філософські напрямки: екзистенціалізм, герменевтику тощо.

Мартин Гайдеггер наголошував, що індивідуальність – це те, що крізь зміну становища і переживань залишається незмінним та співвідносить себе з множиною. Онтологічно він розумів це як дещо завжди і постійно існуюче, що полягає в основі суб'єкта, який в різноманітному середовищі проявляє характер самості [1, с. 134].

Індивідуальність (*від лат. individualitas*) в загальному розумінні означає сукупність психічних властивостей, характерних рис і досвіду кожної особистості, що відрізняють її від інших індивідуумів, а також людину як носія індивідуальних властивостей, певних характерних ознак і рис, особистість [2, с. 504].

У філософському словнику великого російського філософа В.С. Соловйова індивідуальність тлумачиться як відмінна особливість якої-небудь істоти або предмета, властива лише йому одному з-поміж усіх, що робить його тим, чим він є; в більш вузькому значенні термін стосується лише істот, у найвужчому – лише окремих людей. Індивідуальність є дещо позитивне та невичерпне ніякими сторонніми визначеннями. Розум може вказувати лише на значення тієї сторони буття в загальному ході космічного та історичного процесу. Всякий розвиток є виділенням індивідуальних утворень з первинної загальної маси та байдужості. Новітня наука (особливо з часів І. Канта та П.С. Лапласа) все більше намагається представити історію світу як процес такого розвитку або поступової індивідуалізації буття. В історії людства індивідуальність стає свідомою і самосвідомою особистістю [3, с.144].

Вагомий внесок щодо вивчення індивідуальності у філософську науку здійснили також українські філософи минулого. Зокрема, Г.С. Сковорода в 1870-80-х рр. у своїх філософських діалогах та трактатах запропонував один з своїх головних філософських принципів, сутність якого полягає в існуванні поряд з великим світом (макрокосмом) малого світу, мікрокосму – світу людини. Вчений наполягав на визнанні законними та природними тільки тих потреб та устремлінь людини, котрі відповідають природним, а не соціальним відмінностям людей. У трактаті під назвою «Симфонія, наречена книга АСХАНЬ, про пізнання самого себе» філософ задається питанням та дає відповідь на нього: «Що ж таке Людина? Чим би воно не було: чи то дія, чи то слово – все це порожнє пустище, якщо воно не отримало події своєї у самій людині... Уся різна плоть, уся незчисленна незліченність і видимість збігається у людині і поглинається в людині... Все, що там лише іменується, навіть

до останньої межі, до крихітної точки – все потребою повинно у виконання прийти в самій людині» [4, с. 113].

Пошук розуміння індивідуальності має не лише теоретичне значення, з самого початку він був тісно пов'язаний з необхідністю вирішення різноманітних практичних завдань. Зокрема, у сфері криміналістики та оперативно-розшукової діяльності (ОРД) передбачається дослідження індивідуальності з урахуванням гносеологічної природи й особливостей пізнання в цьому виді діяльності, що становить її основний зміст. Коло гносеологічних питань, що пов'язані з цією діяльністю, включає в себе питання про розуміння й структуру процесу пізнання; про здатність людської свідомості до правильного відбиття матеріального світу; про єдність чуттєвого сприйняття, практичної та розумової діяльності; про всебічний підхід до вивчення явищ об'єктивної дійсності, їх взаємозв'язки та взаємообумовленості; про об'єкт, предмет, засоби й суб'єкти пізнання; про методи пізнання; про зміст знань, отриманих у ході пізнання, та їхню характеристику тощо.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Вагомий внесок у дослідження впливу індивідуальності на зазначене коло питань внесли вітчизняні науковці Р.С. Белкін, Ю.М. Грошевий, Е.А. Дідоренко, О.Ф. Долженков, І.П. Козаченко, Я.Ю. Кондратьєв, І.В. Сервецький, І.Р. Шинкаренко, М.А. Погорецький, М.Є. Шумило та ін. Водночас питання точності реконструкції внутрішнього світу індивідуума під час вирішення завдань ОРД продовжують залишатись дискусійними.

З огляду на викладене, **метою** даної статті, в межах визначеного її обсягу, є з'ясування ролі індивідуальності в оперативно-розшуковій діяльності в процесі реконструкції психічних властивостей та характерних рис особистості, що відрізняють її від інших індивідуумів.

Виклад основного матеріалу. Виходячи із засад сучасної гносеології, М.А. Погорецький слушно зазначає, що відбиття події злочину в навколишньому середовищі на матеріальних об'єктах є не простим його віддзеркаленням, а являє собою складний матеріальний психофізіологічний процес, який обумовлює специфіку утворення відповідних слідів, а тому воно не завжди є тотожним пізнанню обставин злочину. Таке відбиття може бути як простим, так і мати складний багатоступеневий характер як результат взаємодії двох систем: тієї, що відбиває, і тієї, що відбивається. Такий підхід, як справедливо зазначається у філософській літературі, дозволяє вивчити ці системи як об'єкт пізнання, організовану множину окремих їх елементів, якими є будь-які явища, фізичні процеси, властивості суб'єктів, що перебувають у взаємозв'язку, структуру внутрішньої організації систем, їх цілісність і якісні зміни [5, с. 190].

Сучасними зарубіжними науковцями у сфері криміналістики приділяється значна увага науковому обґрунтуванню створення психологічного портрету злочинця. Зокрема, М. Хорват розглядає певний перелік психологічних моделей відтворення образу злочинця, що можуть застосовуватись як засіб розслідування. Сама побудова портрету визначаєть-

ся дослідницею як використання різних методик з метою забезпечення детективів інформацією (такою, як особистісні риси та характер поведінки) про особу, відповідальну за скоєння злочинів, засновану на особливостях скоєного злочину. При цьому побудова портрету злочинця не може застосовуватись як єдиний засіб розслідування, а має супроводжуватись комплексом розшукових заходів. Вона поєднує аналіз отриманої інформації та прийнятних психологічних теорій з метою надання інформації про злочинця (вірогідного місця його проживання і роботи) та його характеризуючих даних [6, с. 70].

Видатним американським науковцем-біхевіористом Робертом К. Ресслером досліджено досвід ідентифікації типу особистості, напрацьований Федеральним бюро розслідувань (ФБР) Сполучених Штатів, та з'ясовано деякі фактори, що впливають на ці типи: атрибути дитинства, соціальне оточення (включаючи родинні стосунки з батьками та рідними сестрами або братами), події, що вплинули на виховання (батьківська дисципліна, образи, зневага, сексуальний досвід), індикатори поведінки та її наслідки (освіта, працевлаштування, військова служба). Р.К. Ресслер акцентує на тому, що могло призвести злочинців до формування мотивації скоєння злочину. Підхід ФБР полягає у впевненості, що конкретні риси особистості злочинця можуть бути з'ясовані під час аналізу інформації з місця скоєння злочину [7, с. 249]. Зазначений підхід дістав назву когнітивно-біхевіористичного підходу, згідно з яким активність особистості – це пучок поведінкових реакцій, що виникли в результаті навчання та завдяки підкріпленню: «ми поводимося в житті таким чином, як нас учили».

Психологія розслідування, розроблена психологом Девідом Кантером, професором університету Хаддерсфілда, полягає у спробі наукового обґрунтування, й фокусується на багатьох аспектах злочину (географії та особливостях поведінки злочинця), засновуючись на наукових методах розслідування та точних методологічних принципах. Її також розуміють не як новий підхід до створення портрету злочинця, а як використання психології в практичних цілях, що дозволяє зрозуміти мотивацію злочину [8]. Інтерес до функціональної та мотиваційної сторони пов'язаний з тим, що в теорії особистості адекватне розуміння людської поведінки є можливим лише при вивченні індивіда в його цілісності. Більшість психологів, які вивчали особистість, розглядали суб'єкта з позицій цілісного функціонування в природному середовищі. Вони наповняли на контекстуальному вивченні поведінки, коли кожна подія в поведінці вивчається та інтерпретується в співвідношенні з іншими. Така точка зору була природним наслідком клінічної практики, де здійснювалось лікування цілісної людини та де важко обмежитися роздумами про одну сенсорну модальність або заданий ряд переживань [9].

Дедалі більш вагомим значення для теорії ОРД на сучасному етапі набуває теорія індивідуалізації, що дозволяє ототожнювати підозрюваного за певними ознаками, притаманними вірогідному злочинцеві. Теорія була

започаткована в ХІХ ст. Ламбером Адольфом Жаком Кетле (1796-1874), який вважав, що соціальне життя та фізичні явища підпорядковуються законам одного порядку та мають вивчатися точними методами математичної статистики зі статистичного факту стійких чисельних кореляцій між видами злочинів, статтю, походженням, віком, місцем проживання тощо злочинця. Кетле дійшов висновку, що певне число та певні види злочинів супроводжують суспільство з невідворотністю законів природи [9].

Зазначену теорію індивідуалізації на початку ХХ ст. в розвинув французький практик розшукової діяльності Альфонс Бертільйон, який протягом тривалого часу працював керівником поліцейської служби ідентифікації. Завдяки його системі вдалось уникнути тисяч судових помилок та сотень смертей [10]. Нового сенсу теорія індивідуалізації набула в умовах розвитку новітніх методик проведення експертиз та ведення статистичних даних. Індивідуалізація виявляється тісно пов'язаною з концепцією унікальності особистості, яка найбільш наглядно демонструється під час співставлення зразків ДНК.

Філософському осмисленню проблеми стилю життя особистості як особливого, притаманного даному індивіду способу сприйняття умов його життя, особливої манери дій та поведінки, що відповідає індивідуально неповторним рисам його психіки, характеру, темпераменту, приділяли значну увагу вчені радянської доби. В 1960-ті рр. у СРСР існували чотири провідних теорії особистості – московської діяльнісної школи, представленої версіями А.Н. Леонтьєва та Л.І. Божович, лєнінградської школи, сформульованої в роботах Б.Г. Ананьєва та В.М. Мясіщева, грузинської (праці Д.Н. Узнадзе) та пермської шкіл (В.С. Мерлін). Наразі у руслі діяльнісного підходу теорія особистості продовжує стрімко розвиватися багатьма авторами, в числі яких А.Г. Асмолов, Б.С. Братусь, Ф.Є. Василюк, Д.А. Леонтьєв, А.В. Петровський, В.А. Петровський, В.І. Слободчиков, Е.А. Субботський, К.А. Абульханова-Славська, Л.І. Анциферова, І.С. Кон.

Зокрема, зупинимось на даному у працях Є.А. Климова визначенні «індивідуального стилю» як всієї системи відмінних ознак діяльності даної людини, обумовлених особливостями її особистості. При цьому вчений зосереджував дослідницьку діяльність на тих особливостях стилю діяльності, що обумовлені певними типологічними властивостями нервової системи [12]. Формальними ознаками індивідуального стилю Є.А. Климов вважав такі:

- а) стійка система прийомів та способів діяльності;
- б) обумовленість даної системи певними особистісними рисами;
- в) система як засіб ефективного пристосування до об'єктивних вимог.

Стиль життя окремих особистостей обумовлений не лише особливостями способу та стилю життя даного суспільства та того соціального середовища, до якого належать індивіди, але й специфікою їх індивідуальних психологічних властивостей, інтересів та потреб. Експериментально доведено, що для виконання однієї і тієї ж соціальної функції, на-

приклад виробничого завдання, різні особи застосовують свій індивідуальний стиль: одні виявляють бажання багаторазово продумати план дій і швидко його реалізувати, а інші діють методом «спроб та помилок», причому далеко не завжди один з цих прийомів виявляється заздалегідь ефективним: різні індивіди пристосовують спосіб дій до своїх психофізіологій, особливостей та досягають однаково успішного результату. За аналогією з індивідуальними стилями діяльності можливо говорити й про індивідуалізацію стилів повсякденного життя з точки зору: періодичності, інтенсивності, конфігурації (поєднання) різноманітних занять у виробничій та невиробничій сферах; продуктивності тієї чи іншої діяльності (більш висока результативність в одній та менша – в іншій); мотивації діяльності (наприклад, одна й та ж діяльність на різних етапах її реалізації виступає як цільова або як інструментальна, тобто як засіб для досягнення більш віддаленої мети) тощо.

Вітчизняна діяльнісна школа у вивченні особистості приділяла увагу дослідженню диспозиції особистості як схильності певного індивіда до своєрідного сприйняття умов діяльності та до певної поведінки в цих умовах, що втілює в собі ціннісні орієнтації, загальну спрямованість, соціальні установки особистості, особливості її ідентифікації та взаємодії з навколишнім середовищем. Так, видатний російський вчений Ф.Є. Василюк у своїй праці «Психологія переживання» вводить поняття переживання як внутрішньої діяльності зі сприйняття фактів та подій життя, встановлення смислової відповідності між свідомістю та буттям, отримання внутрішньої, смислової дозволеності дії. В його праці людина розглядається в усій повноті, конкретності та напрузі її життєвих проблем [13].

Дослідження вітчизняних науковців щодо індивідуальності мають як спільні, так і відмінні з розробками зарубіжних вчених риси, зокрема З. Фрейда, К. Юнга, К. Хорнея, Е. Еріксона, Б.Ф. Скіннера, А. Маслоу, К. Роджерса, Г. Олпорта та ін. Так, видатний американський психолог Абрахам Харольд Маслоу (1908-1970), засновник гуманістичної психології, запропонував як модель особистості відповідальну людину, яка вільно робить свій вибір. Уникнення волі та відповідальності не дає можливості досягти достовірності та автентичності. Недоцільним, на його думку, є зосередження уваги на детальному аналізі окремих подій, реакцій та переживань, натомість слід кожному людину вивчати як унікальне, організоване, ціле [14]. А. Маслоу вважав за необхідне відійти від практики вивчення невротичних особистостей та зосередити увагу на здоровій людині, оскільки неможливо зрозуміти психічне захворювання, не вивчивши стан психічного здоров'я. Основною темою людського життя є самовдосконалення, яке неможливо виявити досліджуючи лише людей з психічними відхиленнями. Людина за своєю природою є гарною або, принаймні, нейтральною. В кожному закладені потенційні можливості для росту та вдосконалення. Всі люди від народження володіють творчими потенціями, які в більшості згасають в результаті «окультурювання». Деструктивні сили в них є результатом незадоволеності своїх бази-

сних потреб. Людина є бажаною істотою, яка рідко та ненадовго досягає повного задоволення. Всі її потреби є вродженими або інстинктивними. В людини не залишилось потужних інстинктів в тваринному сенсі, вона має лише їх рудименти, які гинуть під впливом освіти, культурних обмежень, страху, осуду. Автентична самість є здатністю чути ці слабкі, тендітні внутрішні голоси – імпульси.

Ієрархія потреб, за А. Маслоу, становить таку послідовність: потреби фізіологічні, тобто задоволення потреб тіла (потреба виживання – їжа, вода, повітря, сексуальна потреба, сон, тобто уроджена мотивація закладена в генах людини; поки ці потреби, у широкому змісті цього слова, не будуть задовольнятися, навряд чи виникнуть інші, тобто не буде переходу на інший рівень потреб); безпека, надійність та захист (одяг і дах над головою, людина прагне уникати небезпечних місць; усе, що вона робить, робить для своєї безпеки – будує будинок, шиє одяг, вирощує врожай, зберігає його тощо); соціальні потреби: в причетності до сім'ї, спільноти, кола друзів, любих (потреби спілкування, приєднання до суспільства, життя в суспільстві – безпека моральна); потреби в повазі, схваленні, гідності, самоповазі (особисті досягнення, повага з боку навколишніх, потреба у визнанні; гідність залежить від того, як оцінять тебе в суспільстві; людина хоче бути шанованою у суспільстві; ім'я людини – основа її життя і цінність; достоїнство людини в суспільстві багато в чому залежить від неї самої); пізнавальні потреби до свободи, необхідної для розвитку всіх талантів; естетичні потреби; самовираження, самоактуалізації (потреба в реалізації своїх потенційних можливостей, у зростанні як особистості, потреба в самовираженні; людина має робити те, що зможе зробити, щоб процвітати; важка праця дозволяє досягати багато чого, яка мета – така і робота). Людині необхідно спочатку задовольнити нижчі потреби, щоб виявитись здатною до задоволення потреб вищого рівня.

Наведені окремі теоретичні розробки вітчизняних та зарубіжних науковців щодо з'ясування характеру індивідуальності дають підстави дійти висновків про ступінь складності проблем, пов'язаних з необхідністю точного відтворення внутрішнього світу особистості в рамках її вивчення під час оперативно-розшукової діяльності. Пізнавальний процес в ОРД та кримінальному процесі розкривається в динаміці безперервного сходження від об'єкта пізнання до його суб'єкта, у результаті чого в цих суб'єктів формується образ тих явищ об'єктивної дійсності, які досліджені відповідно в ОРД та кримінальному судочинстві.

Дослідження будь-якого об'єкта, як справедливо вказує А.А. Давлетов, починається з його зовнішньої, почуттєво сприйманої сторони – з явища. Пізнавши його, суб'єкт подумки проникає в його внутрішні, сховані властивості – у сутність. Тому процес пізнання окремого об'єкта є єдністю безпосереднього, почуттєвого й опосередкованого, раціонального способів одержання знання. Явище сприймається суб'єктом безпосередньо, а сутність – опосередковано, через явище [15].

Виходячи із загальнофілософського розуміння об'єкта, об'єктами пі-

знання в ОРД і кримінальному процесі є те, на що спрямована пізнавальна діяльність їх суб'єктів, – частина об'єктивної дійсності, яка увійшла до сфери їх пізнавальної діяльності на підставі сформульованої мети пізнання при реалізації завдань на її досягнення. В загальному випадку під об'єктом розуміють пізнавану дійсність, що існує поза свідомістю людини і незалежно від неї, а також явище, предмет, особу, що на них спрямовано певну діяльність, увагу [2, с. 803].

Пізнання в ОРД й у кримінальному процесі спрямоване на одержання вірогідного (достовірного) знання про обставини злочинної діяльності та осіб причетних до неї, що, власне, є його результатом. З цього випливає, що від того, наскільки повним буде це знання, настільки можна говорити про пізнання істини в ОРД і кримінальному процесі, з якою у філософії тісно пов'язані такі категорії, як «імовірність» і «вірогідність», що характеризують ступінь її пізнання.

Істинність характеризує об'єктивний зміст знання, адекватність відбиття ним незалежної від суб'єкта пізнання дійсності. Істина може існувати як у формі доведеного, обґрунтованого знання, так і у вигляді гіпотези. Вірогідність визначає обґрунтованість цього знання, його доведеність. Сутність пізнання в ОРД можна позначити терміном «оперативно-розшукове пізнання дійсності», а кримінально-процесуального, як справедливо зазначає В.С. Зеленецький, – «кримінально-процесуальне пізнання дійсності», що обумовлені відповідно метою та завданнями цих видів діяльності [16].

Сутністю всієї діяльності як оперативного працівника, так і слідчого є в кінцевому підсумку пізнання істини на підставі отриманих вірогідних знань відповідно в кожній конкретній оперативно-розшуковій чи кримінальній справі, які вони одержують поступово, крок за кроком, починаючи від висунування версій і закінчуючи обґрунтованими висновками у справі. Разом з цим знання оперативного працівника та слідчого не може зводитися лише до гносеологічного аспекту, воно має також і соціальний характер, який передбачає дослідження його в різних аспектах, а саме: соціологічному, логічному, психологічному й етичному, що є предметом окремого наукового аналізу.

Висновки. Підсумовуючи, можемо дійти висновку про комплексний характер оперативно-розшукового пізнання індивідуальності об'єкта ОРД, що полягає в діяльності уповноважених осіб, яка здійснюється за загальними законами гносеології відповідно до мети та завдань ОРД. Суб'єкти ОРД здійснюють таке пізнання у спосіб і формах, визначених законом та відомчими нормативно-правовими актами, проведенням передбачених чи таких, що не заперечуються законодавством, гласних і негласних оперативно-розшукових заходів для отримання знань про фактичні дані та їх джерела. Отримані відомості мають вказувати на осіб, що замишляють, готують, вчиняють чи вчинили злочин, або на ознаки злочину, обставини та осіб, які мають до нього відношення й сприяють його розкриттю, можуть бути покладені в основу прийняття відповідних рішень. З цією метою для суб'єктів ОРД важливим є філо-

софське розуміння індивідуальності об'єкта, на який спрямоване оперативно-розшукове пізнання.

У статті зроблено спробу філософського з'ясування ролі індивідуальності в оперативно-розшуковій діяльності. Водночас висвітлені у статті проблемні питання дозволяють визначити напрями досліджень у вітчизняній теорії ОРД, що мають забезпечити підвищення ефективності діяльності практичних працівників. В першу чергу, доцільним є вивчення питань, пов'язаних з науковим обґрунтуванням створення психологічної моделі особистості, причетної до скоєння злочину. З іншого боку, порушені в статті питання щодо індивідуального сприйняття об'єкта суб'єктами ОРД, дають підстави акцентувати на вивченні значення індивідуальності суб'єктів ОРД для ефективного функціонування вітчизняних правоохоронних органів.

Бібліографічні посилання

1. Гайдеггер М. Бытие и время. – М., 1997.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / укл. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К., Ірпінь, 2005.
3. Философский словарь Владимира Соловьева / сост. : Беляев Г. В. – Ростов-на-Дону, 1997.
4. Сковорода Г. С. Собрание сочинений : в 2-х т. / Г. Сковорода. – М., 1973.
5. Погорецький М. А. Функціональне призначення оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі : монограф. – Х., 2007.
6. Tong, Stephen, Understanding criminal investigation / Stephen Tong, Robin Bryant, Miranda Horvath. – Singapore, 2009.
7. John Douglas, Ann W. Burgess, Allen G. Burgess, Robert K. Ressler, Robert K. Ressler (Editor). Crime Classification Manual: A Standard System for Investigating and Classifying Violent Crimes / Edition 2 (Руководство по классификации преступлений: Система стандартов для расследования и классификации насильственных преступлений). – New York, 2006.
8. Canter, David V. and Youngs, Donna E. Investigative Psychology: Offender Profiling and the Analysis of Criminal Action. – Chichester, 2009.
9. Келвин С. Холл, Гарднер Линдсей. Теории личностей / пер. И. Б. Гриншпун. – М., 1997.
10. Райхесберг Н. Адольф Кетле, его жизнь и научная деятельность / Рейхесберг Н. – М., 2000.
11. Арцеулова Т. Жалкий холерик, гроза преступного мира / Арцеулова Т. // Алфавит. – 2000. – № 26.
12. Климов Е. А. Индивидуальный стиль деятельности // Психология индивидуальных различий. Тексты / под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова. – М., 1982. – С. 74-77.
13. Василюк Ф. Е. Психология переживания. Анализ преодоления критических переживаний / Василюк Ф. Е. – М., 1984.
14. Маслоу А. Мотивация и личность. / А. Маслоу. – СПб., 1999.
15. Давлетов А. А. Основы уголовно-процессуального познания : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / А. А. Давлетов. – М., 1993.
16. Зеленецкий В. С. Структура объекта познания в советском уголовном процессе / Зеленецкий В. С. // Проблемы социалистической законности на современном этапе коммунистического строительства : кратк. тез. докл. и сообщ. республиканской конф. – Х., 1978.

ДОВІДКА ПРО АВТОРІВ

Антонов Денис Костянтинович – здобувач кафедри оперативно-розшукової діяльності Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Артемов Володимир Юрійович – заступник завідувача кафедри оперативно-розшукової діяльності Національної академії Служби безпеки України, кандидат юридичних наук

Бабенко Віктор Миколайович – здобувач кафедри оперативно-розшукової діяльності Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Бараксанов Євген Олександрович – здобувач Харківського національного університету внутрішніх справ

Безрукава Альона Федорівна – здобувач кафедри кримінально-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Богатирьова Ольга Іванівна – завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін Поліцейської фінансово-правової академії, кандидат юридичних наук

Бочарніков Сергій Олегович – здобувач кафедри кримінального права та кримінології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Гаршина Олександра Євгеніївна – ад'юнкт кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ

Гемай Світлана Олександрівна – доцент кафедри кримінального права та кримінології Національного гірничого університету (м. Дніпропетровськ), кандидат юридичних наук

Горецька Валерія Сергіївна – студентка юридичного факультету Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Гутнік Ксенія Володимирівна – доцент кафедри правового регулювання економіки Кримського економічного інституту ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», кандидат юридичних наук

Демошенко Євген Геннадійович – студент юридичного факультету Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Денисов Сергій Федорович – професор кафедри кримінального права Інституту права імені Володимира Сташиса Класичного приватного університету (м. Запоріжжя), доктор юридичних наук, доцент

Деревягін Олексій Олександрович – викладач кафедри оперативно-розшукової діяльності Донецького юридичного інституту МВС України,

кандидат юридичних наук

Єфіменко Ігор Миколайович - ад'юнкт кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ

Єфімов Микола Миколайович – викладач кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Захарко Андрій Володимирович – доцент кафедри кримінального процесу Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Іваненко Юлія Леонідівна – здобувач кафедри кримінального права та кримінології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Іваниця Андрій Володимирович – ад'юнкт кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Кириченко Олег Вікторович – начальник кафедри оперативно-розшукової діяльності Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Кисельов Ілля Олександрович – ад'юнкт кафедри кримінального права та кримінології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Климкін Валерій Миколайович – аспірант кафедри кримінального та адміністративного права Одеського національного морського університету

Ковальов В.В. – здобувач Харківського національного університету внутрішніх справ

Ковтун Ірина Василівна – начальник штабу ГУМВС України в Дніпропетровській області

Комаринська Юлія Борисівна – старший викладач кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Кричківський Олег Михайлович – аспірант Львівського державного університету внутрішніх справ

Кулик Ігор Якович – здобувач кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Кулик Сергій Геннадійович – аспірант Класичного приватного університету (м. Запоріжжя)

Лаптії Юлія Іванівна – здобувач кафедри оперативно-розшукової діяльності Харківського національного університету внутрішніх справ

Лускатов Олександр Віталійович – доцент кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії Дніпропетровського державного універси-

тету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент

Мала Ольга Романівна – здобувач Національної академії прокуратури України

Мислива Оксана Олегівна – старший викладач кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності ОВС Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Мірковець Дмитро Михайлович – старший слідчий в особливо важливих справах Головного слідчого управління МВС України

Наливайко Лариса Романівна – завідувач кафедри загальноправових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор

Овчарик Наталя Олегівна – ад'юнкт кафедри кримінального права та кримінології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Павликівський Олександр Іванович – здобувач кафедри кримінального права та кримінології Харківського національного університету внутрішніх справ

Палькін Михайло Валентинович – старший викладач кафедри права юридичного факультету Сумського державного університету

Пальченкова Вікторія Михайлівна – завідувач кафедри теорії та історії держави і права Інституту права імені Володимира Сташиса Класичного приватного університету (м. Запоріжжя), кандидат історичних наук, доцент

Плетенець Віктор Миколайович – доцент кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Риб'янець Сергій Анатолійович – здобувач кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Руфанова Вікторія Миколаївна – викладач кафедри кримінального права та кримінології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Савенко Сергій Анатолійович – ад'юнкт кафедри оперативно-розшукової діяльності Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Савочкін Денис Сергійович – кандидат юридичних наук (Одеський державний університет внутрішніх справ)

Тарантюк Юлія Романівна – слухач магістратури юридичного факультету Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

Тихоненко Ліна Леонідівна – науковий співробітник науково-дослідної лабораторії з проблем профілактики правопорушень та взаємодії з населенням навчально-наукового інституту підготовки фахівців криміна-

льної міліції Харківського національного університету внутрішніх справ

Уваров Володимир Геннадійович – докторант Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, заслужений юрист України

Філянна Людмила Анатоліївна – доцент кафедри конституційного та міжнародного права Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Хараберюш Іван Федорович – начальник кафедри спеціальної техніки, інформатики та інформаційних технологій Донецького юридичного інституту МВС України, кандидат юридичних наук, доцент

Хилюк Світлана Володимирівна – доцент кафедри кримінального права та кримінології Львівського національного університету ім. Івана Франка, кандидат юридичних наук

Чаплинська Юлія Анатоліївна – доцент кафедри кримінально-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Чугуй Сергій Володимирович – аспірант Національної академії Служби безпеки України

Шаблистий Володимир Вікторович – старший викладач кафедри кримінального права та кримінології Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Шевченко Олександр Анатолійович – доцент кафедри кримінально-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук

Шендрик Владислав Володимирович – начальник кафедри оперативно-розшукової діяльності Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник

Шиян Анатолій Григорович – доцент кафедри кримінально-правових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ

З М І С Т**КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ
ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ****О.О. Мислива**

Кваліфікація убивства донора за чинним КК України 3

Л.А. Філяніна, Ю.Р. ТарантюкМіжнародна кримінальна відповідальність
індивідів за злочини геноциду 11**С.В. Хилюк**Кваліфікація заздалегідь не обіцяного сприяння
учасникам злочинних організацій 20**В.В. Шаблистий**Реальність як обов'язкова ознака погрози вбивством
та особливості її встановлення органами внутрішніх справ 29**В.М. Бабенко**Організовані форми умисного вбивства
у законодавстві Радянської України 37**Є.О. Бараксанов**Об'єкт посягань на життя, здоров'я та власність осіб,
що здійснюють правосуддя 45**С.О. Бочарников**Обов'язкові ознаки суб'єктивної сторони злочину,
передбаченого ст. 298 КК України 50**О.М. Кричківський**Види конкуренції кримінально-правових
норм при призначенні покарання 57**О.І. Павликівський**Будівлі і споруди як предмет злочину,
передбаченого ст. 275 КК України 65**ПИТАННЯ КРИМІНОЛОГІЇ
ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА****С.Ф. Денисов, С.Г. Кулик**Правові засади запобігання злочинам проти моральності:
міжнародний, іноземний та національний рівень 74

О.І. Богатирьова	
Правовий аналіз діяльності служби пробації у Республіці Казахстан	81
В.М. Пальченкова	
Спостережні комісії як форма контролю за діяльністю пенітенціарної системи в Російській імперії наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. XIX ст.	92
В.М. Руфанова	
Взаємодія органів внутрішніх справ з органами державної фінансової інспекції щодо запобігання злочинам, пов'язаним з незаконним використанням бюджетних коштів	99
Д.С. Савочкін	
Інформаційна складова протидії тероризму в Україні	107
В.В. Шендрик, Ю.І. Лаптії	
Особливості попередження злочинності неповнолітніх в США, Канаді та Україні	114
Ю.Л. Іваненко	
Детермінація злочинів, що вчинюються стосовно осіб, які займаються бродяжництвом	123
І.О. Кисельов	
Нормативно-правове забезпечення запобігання рецидивній злочинності органами внутрішніх справ	128
В.М. Климкін	
Досконале та всебічне вивчення особи засудженого до позбавлення волі як одна з найголовніших передумов розробки дієвих засобів боротьби з насильницькою злочинністю у пенітенціарних установах	137
Н.О. Овчарик	
Викрадення чужого майна з автомобілів як об'єкт кримінологічного дослідження	142
Л.Л. Тихоненко	
Проблеми дитячої бездоглядності та безпритульності в Україні	148
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА	
Л.Р. Наливайко, О.Р. Мала	
Особливості позовної діяльності прокурора у кримінальному провадженні як засобу реалізації конституційних функцій прокуратури: актуальні питання у світі прийняття нового Кримінального процесуального кодексу України	156

С.О. Гемай Норми-принципи як окремий вид нетипових норм кримінально-процесуального права	163
А.В. Захарко Правила прийняття рішення про застосування запобіжного заходу	171
В.Г. Уваров, В.С. Горецька Домашній арешт як запобіжний захід	179
Д.М. Мірковець Перспективи удосконалення досудового провадження в умовах реформування кримінальної юстиції	183
А.Г. Шиян, Є.Г. Демошенко Якою повинна бути скарга потерпілого у справах приватного обвинувачення ?	195
А.Ф. Безрукава Домашній арешт у системі запобіжних заходів за новим Кримінальним процесуальним кодексом України	203
КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТЕХНІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ	
В.Ю. Артемов Ризик прийняття рішень в оперативно-розшуковій діяльності	210
К.В. Гутнік Подолання протидії, яка чиниться під час розслідування злочинів при проведенні допиту	217
О.О. Деревягін Сучасний стан оперативної обстановки та перспективи розвитку боротьби оперативних підрозділів МВС зі злочинами майнової спрямованості, зокрема насильницького характеру	223
О.В. Кириченко, О.А. Шевченко Принципи запобіжної діяльності підрозділів карного розшуку	230
Ю.Б. Комаринська Особливості проведення окремих слідчих дій при розслідуванні навмисних вбивств, замаскованих під нещасний випадок або самогубство на залізничному транспорті	238

О.В. Лускатов

Типові ситуації початкового етапу розслідування злочинів
проти громадського порядку 243

В.М. Плетенець

Особливості проведення слідчого огляду місця, щодо якого
висловлено повідомлення про загрозу безпеці громадян,
знищення чи пошкодження об'єктів власності 254

І.Ф. Хараберюш

Вдосконалення технічної підготовки
працівників ОВС: концептуальний підхід 258

Ю.А. Чаплинська

Особливості організаційно-підготовчих заходів
до пред'явлення для впізнання 265

Д.К. Антонов

Особливості оперативно-розшукової характеристики злочинів,
пов'язаних з порушенням авторського і суміжних прав 272

О.Є. Гаршина

Принцип як наукова категорія 282

І.М. Єфіменко

Нормативно-правові підстави взаємодії слідчих
з оперативними підрозділами при отриманні інформації,
що становить захищену законом таємницю 289

М.М. Єфімов

Особливості проведення слідчих дій
на початковому етапі розслідування хуліганства 295

А.В. Іваниця

Структура криміналістичної характеристики
вбивств через необережність 303

В.В. Ковальов

Міжнародне співробітництво у боротьбі з крадіжками
культурних цінностей та предметів антикваріату 310

І.В. Ковтун

Організаційно-тактичні форми інформаційно-аналітичного
забезпечення штабами органів внутрішніх справ
запобігання кримінальним правопорушенням 315

І.Я. Кулик

Організація і тактичні прийоми проведення одночасних обшуків при розслідуванні злочинів, учинених транснаціональними злочинними угрупованнями322

М.В. Палькін

До проблеми визначення форм взаємодії кримінальної міліції з іншими суб'єктами протидії злочинності 328

С.А. Риб'янець

Особливості допиту неповнолітніх, підозрюваних у злочинах, кваліфікованих за ст. 259 КК України 334

С.А. Савенко

Оперативно-розшукове забезпечення діяльності прокурора під час підтримання державного обвинувачення в суді339

С.В. Чугуй

Проблема індивідуальності в теорії оперативно-розшукової діяльності 347

Довідка про авторів 356

Наукове видання

НАУКОВИЙ ВІСНИК
ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Збірник наукових праць

2012. – Спеціальний випуск № 1 (60)

*«АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ БОРОТЬБИ
ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ»*

Редактор, оригінал-макет – *А.В. Самотуга*
Редактори *Л.В. Омельченко, К.А. Ларіонова*
Коректор *Т.В. Толошина*

Підп. до друку 26.10.2012 р. Формат 60x84/16. Друк – RISO.
Гарнітура – Times. Умов.-друк. арк. 22,25. Обл.-вид. арк. 22,75. Тираж – 100 прим.

Відділ ОНР та РВД ДДУВС
49005, м. Дніпропетровськ, просп. Гагаріна, 26, т. (056) 370-96-59